

МУХТАР
ӘУЕЗОВ

17

ҚАЗАҚ ССР ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ
М. О. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

МҰХТАР ӘУЕЗОВ

ЖИЫРМА ТОМДЫҚ
ШЫҒАРМАЛАР ЖИНАҒЫ

АЛМАТЫ
«ЖАЗУШЫ»
1985

ҚАЗАҚ ССР ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ
М. О. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

МУХТАР ӘУЕЗОВ

ОН ЖЕТІНШІ ТОМ

994.372-09

282

Мақалалар, зерттеулер

АЛМАТЫ
«ЖАЗУШЫ»
1985

Редакциялық коллегия:

АХМЕТОВ Э., ӘУЕЗОВА Л.,
БАЗАРБАЕВ М., БЕРДІБАЕВ Р., ҚАРАТАЕВ М.,
МҮСРЕПОВ Ғ., НҮРПЕЙІСОВ Ә., ТӘЖІБАЕВ Ә.,
ШӘРІПОВ Ә.

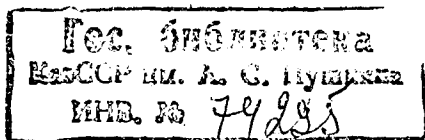
Ғылыми түсініктерді жазып, томды
баспаға әзірлегендер:

МЫРЗАХМЕТОВ М., СЕРІҚҚАЛИЕВ Э.,
ӘКІМОВ Т., ДОСЫМБЕКОВА Р.,
МҰХАМЕТХАНОВ Н.

Жауапты шығарушы: ЗЕЙНОЛЛА СЕРІҚҚАЛИЕВ

Ә $\frac{4603010202-010}{402(05)-85}$ 3-84

© «Жазушы», 1985

МАҚАЛАЛАР, ЗЕРТТЕУЛЕР

(1933—1950)

ТЕАТР, МУЗЫКА КАДРЫ

(ойласу ретінде)

Саяси-қоғамдық тұрмыс пен шаруашылық құрылыста, ұлы майданда, ескіні жеңіп социализмге басқан Қазақстан еңбекшісі өлке тіршілігінің қай саласында болса да артта қалып, шабандап, баяулап келе жатқан істерді үлкен қарқынмен алға сүйремей, жетегіне алмай отыра алмайды. Мағыналанған тарихтың ұлы дәуірінде қай сай-саланың ісі болса да кішкене іс емес. Бәрі де бүгінгі үлкен ұран, ұлы бағытқа сәйкес боп, мағыналанған, тереңдеген, өрістеп шалқыған ірі іс, ірі міндетке айналуға тиіс. Сол заман қарқынына ілесе алмаған, әлі де ақсақ қойдың қыбырымен келе жатқан шабан-шардақ шала болса, оған біздің жұртшылық салқын, солғын қарай алмайды. Өзінің шартын қояды. Ісінді өсір, асыр, екпінде, өрле, түр тап деп, қос тізгіндеп тартады. Осындай жұртшылық шарттары тықсыра, асықтыра қойылып келе жатса да, әлі де көрнекті боп дами алмай келе жатқан саланың бірі бізде көркемөнер ісі, театр, музыка ісі болып отыр.

Қазақстанда театр деп айтарлық бір ғана театрымыз бар. Музыка өнерін түрлентіп, өсіретін дүкеніміз бүгінде музыканың бастауыш мектебінің қолында тұрған бір ғана музыка техникумы. Осы екі дүкеннің бүгінгі халіндегі кемшілік, жетіспегендік жайларына келсек орасан-орасан олқылықтарға килігеміз. Жеті жыл жасаған театрдың дәл бүгінгі составында шын театр өнершісі боп қалыптанған, орныққан, бірге жасасқан оның жеті актері жоқ. Елубай, Серке, Құрманбек, Қанабек сияқты төртті-бестіден арғының бәрі бүгін бар, ертең жоқ, тұрақты кадр емес; әлі өздерін любитель халінде түсіну-

шілер. Тәуір қызмет, қолайлы жағдай болса театрдан жырылып кетуі қиын емес. Келгенде де бірталайы басқа бастауыш сахналарда болып сұрыпталып, екшеліп, аз бәйгені болса да адақтап келгендер емес. Көпшілік самотек ретімен келген. Шалағай, шикі күйде театр актерінің санына қосылып, әліп-биді осы арада бастағандар. Сол самотек ретімен кісі алудан театр әлі арыла алмай отыр. Өйткені тандап, талғап алатын кісіміз жоқ. «Осы актер еді, аз да болса сыналған еді, осыны алайықшы» дей алмаймыз, «осы біреуден актер шықпас па екен» деген дәмемен, кез келгенді аламыз. Жеті жыл бойында театрға Абылқай, Сомова жолдастар сияқты ірі күш деп саналатын адамдардың, тағы осыларға ұқсаған таланты бар бірқатар басқа адамдардың да соғып өткені бар. Солар алғаш түскен кездерінен бұл күнге шейін жүрсе, Елубай, Серкелердің қатарын молайтатыны даусыз еді. Өсіп қалар еді, бірақ олар да орнықпай, жылжып кетті. Бірін жауапты қызмет орын тартты. Кейбірі мұғалімдік қылса да, үй ішімен күйлірек тұратын жағдай бар ма деп соны іздеп кетті. Осындай байыздамайтын, жылжығыштықтың түп себебі неде? Себебі, бәрін де шын театр кадры қып, театрмен, сахна өнерімен нық байланыстыратын білімнің, мамандықтың жоқтығы. Әлі күнге өз өнерінің білімін оқып шыққан бірде-бір актеріміз жоқ. Негізгі бес-алты адамды алсақ солардың да актерлігі — білім мен мамандыққа тірелген емес, ұдайы қараңғыны сипалағандай, интуицияға (сезгіштікке) сүйенген өнер. Шынында, бүкіл дүние сахнасының тарихында оқымай ірі актер боп шыққан адам бірен-саран ғана емес пе? Орыс театрының тарихында ол — Щепкин ғана. Мамандық білім болмауы біздің жаңа бастаған актеріміздің көбінің көңіліне орныққан, нық тиянақ бермейді. Өзіне өзінің сенімі жоқ. «Өмір бойымен кете барғанда, жақсы актер болсам жарады, бола алмасам жер ортасы көк төбеде қалып қоям ба» деп те ойлайтындар болады. Міне, бұрын бәрі осы күнге шейін болған актер кезегендігінің түп себептері. Білім бермей, актерді өз-өзіне көндіре алмаймыз, өсуіне жол азық болатын сүйеу, таяныш бере алмаймыз, солардың жолдарынан барып театр өмірінің асыл қоры болатын кадрды да құрай алмай отырмыз.

Музыка жайына келсек, мұндағы қиыншылық театрдікінен де ауыр жатыр. Бізге өзіміздің күйлі драма, күй-

лі күлкі, оперетта, опера сияқты мәдениленген күйлердің үлгісін жарыққа шығаратын кез де жетіп еді. Бірақ біз әлі күнге ескі қордың өзін де меңгеріп алғамыз жоқ. Орынымен керекке жарату ісін де ретке қоя алмай келеміз. Ескі қорға келгенде, оның тұрған қалпын жазып алып, ескілік белгісі есебінде өшіп, жоғалып қалмастай қып сақтап қалу — бір жұмыс. Ол — музыка этнографының жұмысы. Бірақ ескі ән-күй жайындағы біздің іс жалғыз бұл болып қана тоқтамайды. Енді сол ескі қорды біз түрі ұлттық, мазмұны социалистік мәдениеттің керегіне жаратуымыз қажет. Мәселе оның қатып тұрған, айнымас қалпын тамашалауда емес. Сол мұраны баурап жеңіп, билеп алып, революция керегіне жаратуда. Іс, творческое преодоление мәселесінде. Осы ретте қазақтың ескі ән-күй қорына мәдениет қолы боп араласқан Затаевич қолын көріп жүрміз. Ол көп жерде ескіні жинаушы ғана емес, өз жанынан, өз басынан түр қосушы, кошқар мүйіз болушы боп та араласып кетеді. Барлық гармонизация дегендері ескі музыкаға жеке адамның өз қоспасын әкеп тығуы сияқты көрінеді. Бұл тегі жақсы ма, жаман ба, керек пе, керексіз бе, өз кадрымыз болмағандықтан оны айыру әңгімесі де бізге қиын. Және ән-күй мұрасының өзі қазақта алуан-алуан. Дауыс қосып айтатын әннен басқа бізде бұл примитивтің жоғарғы бір сатыда тұратын күйлері бар. Бұрынғы домбырашы, сыбызғышы рас айтса, ол күйлер нағыз сюжетті музыка. Әрқайсысы өзі бір ұзақ әңгіме, музыкалы повесть. Осыларды да ұғынып, талдап сынап, қай күйдің шынында нені баян ететінін музыка тілінен ұғышып, лайығынша керекке жаратуға тиістіміз. Осы сияқты біздің мектеп, клуб, театрымызға музыка аспабының, оркестрдің мәселесін де шешу керек. Бұлар да қазақ еңбекшілерінен шыққан төңкерісші музыкантты тілейді. Тағы да кадр жоқтығына кеп тірелеміз.

Онан соң бүгінгі мемлекет театрымыз да тегінде бірақ театр болып тұрмайды. Бұдан ұсақ формалар аралас музыка театры мен жас буын театры — ТЮЗ-дің бөлініп шығып, жеке-жеке театрлар жасауы да бүгінгі күн тәртібінде тұрған мәселелер. Және Қарағанды, Риддер, Балқашстрой, Қарсақлай, Ащысайларда жұмысшы театрынсыз отыру мүмкін емес. Басқа сансыз көп жерлерде клуб, театрлар ашылмай тағы болмайды. Оның үстіне бес облыстың облыстық, қалалық театрлары да болуы

даусыз. Осы істің бәрі де кадрдан қиналып отырған бүгінгі бір ғана мемлекет театрының ісі болмайды. Өнер кадрын туғызудағы бүтін Қазақстан өлкесінің алдында тұрған қиыншылықтар болып саналады.

Осы жайлардың барлығын соңғы екі жыл бойында үлкен көңіл бөліп, нық ойлап келген Қазақстан үкіметі мен өлкелік партия комитеті енді осындайлық шабандап, кенжелеп қалған бір саланы, өнер саласын мықтап қолға алуға кірісіп отыр.

Жақында шыққан Совнарком қаулысы үкімет басындағы ірі қызметкерлердің театр музыка кадрын жасауды белсене қолға алғанын анық дәлелдейді. Совнарком қаулысы бойынша, енді Қазақстан атына лайық ірі-ірі істер істелмек. Өнер кадрын жасау қаулыда бірнеше сатыға бөлінген. Соның бір жолы, үлкен сенімді, өнімді жолы театр, музыка техникумы болады. Биылғы 1933—34 жылдың ноябрінде жүз отыз кісі алынуы керек, стипендия жүз, жүз елу сом. Оқушының жарымы театр, жарымы музыка мамандығына үйренеді. Техникум, орта дәрежелі мектеп, дәрежелі мектеп боп қалыптану үшін оған даярлауыш оқу басқа бір бастауыш мектепте оқылған болу керек. Сол үшін биылғы жылдарда курс ашылады. Ал түбегейлі курс оқушы кадрын даярлап отыратын қып, қырық-елу балалық бір детдомды бастауыш музыка мектебіне айналдырады. Мінеки, кадр даярлау ісінің жоспарланған өрісті, өнімді жолы — осы.

Мұнымен қатар, қазірде бастығы мемлекет театры боп, дәл бүгіннің өзінде кадрға мұқтаж болып отырған көп театр, клубтар бар. Қісі жоқтықтан іргесі көтерілмей отырған талай-талай жұмысшы театры, жастар театры сияқты үлкен істер бар. Осының бәрі — кадрды жалғыз техникумнан тосып отыруға болмайды. Совнарком қаулысы сол себепті екінші жолдар белгілеген. Мұның ішіндегі ең ірі жұмыс — Москвадағы театр дүкенін (мастерскойын) ашу. Ол дүкен биыл күз отыз кісіні алса, үш жылда сол отыз кісі тұтасымен кеп, бір театрды ұстап тұра қалатын тұтас бір коллектив болады. Режиссері, бас рольдің, орта рольдің актері — барлығы да сол отыз кісінің өз ішінен жіктелген, екшелген болады. Біздікіндей шабандап қалған істерге үлкен бір көмекті осыдан күту керек. Қазір театр саны жиырманың ішіне кіріп отырған. Өзбекстан республикасының тәжі-

рибесі де осы екен. Жаңағы дүкеннен шыққан үш-төрт коллективі бар.

Жалғыз-ақ біздің Наркомпрос келесі күзден бастап осы отыз адамды қалайда болса тауып, сол дүкенге жіберетін болу керек. Жаңа алынатын адамы сол үш жыл ішінде актерлік мамандығын баурап аларлықтай, оқу-білімі, дайындығы бар адамдардан құралу қажет. Сонымен бірге өткен қыс, 32—33 жылдың тәжірибесін, жаман тәжірибесін естеп шығармау керек. Грузиядағы Руставели театрының студиясына жіберген тоғыз адам, Москва театр комбинатына өз бетімен барып түскен жеті адам қыс ортасында тегіс оқуын тастап, Қазақстанға қайта шұбырып келген. Солар күздігүні жіберілгенде Наркомпростың арттарынан стипендия жіберіліп тұрады деген уәдесімен кетіп еді. Қыс ортасына шейін уәделі стипендиядан жарытымды еш нәрсе ала алмай, киімдерін сатып, ашығып, қарызданып Алматыға жетудің өзіне зар болған. Бұлардың осындай халге ұшырауына себепші кім?

Себепші — Наркомпростың бухгалтериясы дейді. Мезгілімен стипендия жіберуді ұмытып кеткен. Не болмаса, оның соншалық қажеттігін елемеген. Міне, ендігі кадр жасау ісінде алдымен осындай салқындықпен алысуы керек. Мұның көп жерде салақтық қана емес, үлкен кесірге айналатынын ұмытпау керек. Талай үлкен іс, үлкен ниетті осындай меңіреу, бітеу керенаулық өшіре, өлтіре салатыны болады. Алдымен, сол жойылу керек.

Кадр даярлаудың бұдан басқа бір жолы — мемлекеттік театрдың жанындағы студияны кеңейтуде. Оның жалпы оқушы саны актерден басқа тағы жиырма адам қосылатындай болу керек. Және мұның үстіне театр жанында ұдайы жүріп тұратын алты айлық курс болу керек. Курс аудандық клуб, театрларға кісі даярлап беруші болады.

Бұл істерде, тығыздық ретімен кадр даярлау керек болғанда өзінше бағалы, маңызды істер болады. Мемлекет театрының өз актері үшін ашылған студия биыл қыс бойы іс істеп, актердің кейіпін, сауатын молайтып, мамандығын тереңдету, дамыту жұмысымен болды. Бұл сияқты іс әлі ілгерілеп, үдей бермек.

Міне, осы сияқты неше алуан шаралардың қатарында ендігі бір еске алатын, орындайтын үлкен іс — жеті жыл бойында мемлекет театрына келіп, өнімді актер

бола алатындай өнерін көрсетіп, қайта тайып шығып кеткен бірталай талантты адамдар бар, енді солардың барлығын да қайтадан театрға жию керек. Жиылатын жағдай жасау керек. Оқимын деген шартпен келетін болса, оқысын, болмаса іс істей жүріп, студиядан оқимын дегені болса, ол тілегенін алсын. Қалай да сол пісіп қалған кадр түгелімен өз театрын қайта табуы қажет.

Соңғы жылдарда Қазатком, Совнарком, Крайкомның ісіне басшылық істеп келе жатқан бас адамдарымыздың тұтасымен жұмылып театр, музыка ісіне қатты көңіл бөлулері — бұл майданды сүйетін адамның қайсысына болса да үлкен сенім, екпін беріп отыр. Сондай зор бейілдің үлкен тарихи бір белгісі — жаңағы Совнарком қаулысы. Тек енді осы тез, тұтас іске ассын. Сонда біздің өнер саласында да көрнекті бір белге шығып қалуымызға күдік болмайды, сенім артады.

1933

ЖАҚСЫ ПЬЕСА — САПАЛЫ ӘДЕБИЕТ БЕЛГІСІ

Жалпы совет әдебиеті үлкен мұрат қып отырған нәр-сенің бірі — ірі пьеса. Біздің сөзіміз де сол жөнінде болмақ. Суретті әдебиет ішінде көпке жететін, дегені дөп тиетін, әсері мол болатын түр — драма деген. Сондықтан совет әдебиетінің өріс алып, екпіндеп өсіп, шарық ұратын үлкен саласы осы болмаққа керек. Социалды құрылыс дәуірінің өзіне сай көркем саласының бірі, заманының өткен күйі өскен, піскен жүйемен баян ететін мағыналы, ірікті саласының бірі осы делінеді.

Осыған орай, партия мен үкімет жалпы одақ көлемінде пьеса бағасын ерекше көтерді. Әдебиет майданына, оның ішінде, әсіресе, пьеса қатарына үлкен көрме жасады.

Белгісі — биыл өткен бәйге нәтижесі жаңадан жарияланып отыр. Сегіз ай ішінде одақтық Совнарком бәйгесіне мың екі жүз пьеса түсіпті.

Бәйге алған — бес пьеса. Алдыңғы қатарға шығып, екінші бәйгені алған Киришон пьесасы «Ажайып қоспа» мен Украина жазушысы Корнейчуктың «Эскадра қаза-

сы» деген пьесасы. Үшінші бәйге Ромашовтың «Ерлер» деген пьесасына берілген. Содан кейінгі бәйгені армян жазушысы Джананның «Шахнама» деген пьесасы алған. Және Украина жазушысы Кочерганың «Сағатшы мен мекен» деген пьесасы алды. Бірінші бәйгені алған пьеса жоқ. Өйткені драматургия социалистік құрылыс қарқынына әлі күнге ілесе алмай артта қап, кенжелеп келеді. Ұлы дәуірдің үлкен шартына жауап ұрғандай, зор пьеса әлі туа қойған жоқ.

Бірақ сонда да мына бәйге, мына нәтижелер — ірі талпыныс пен үлкен серпін айғағы. Бұндағы ерекше бір өзгешелік — одақтық республикалардың өзді-өзі көлемінде және жүрген бірқатар жазушы мен шығармалары бәйге арқылы әр ұлттың тар арнасынан шығып, бүкіл әдебиетінің мол қорына, ортақ қорына келіп құйып отыр. Украина, Армения, Татарстан сияқты кешегі бұратана ұлттардың социалдық мәдениеті бүгінгі күнде өскелеңдеп өрге басып, жалпы советтік интернационалдық әдебиетіне үлкен, мол-мол, сай-саладай боп кеп шылбыр созды. Бәйге бүкіл совет драматургиясының бәйгесі еді. Мәдени, саяси мағынасы қаншалық зор бәйге екенін нәтижесі көрсетті. Бұл бәйге жайы Қазақстан баспасөзінде өз бетімен толық айтылады.

Әзірше, біздің мақаланың мазмұны бүгінгі қазақ пьесалары туралы болғандықтан соған көшеміз. Жоғарыда айтылған сөздердің және бәйге жөнінен бізге айқын көрінетін міндет — қазақ әдебиетінде социалды құрылыстың үлкен сыры болатын пьесасын туғызып, өсіру, соны қанат қақтырып өзге өрге бастыру.

Бұндай пьесаның жазылу әдісі, құрылыс негізі — социалистік реализм. Тақырып, мазмұны: Қазақстан мен одақтағы социалистік құрылыстың мағына, мазмұнымен кіндіктес. Мұрат, бағыты — сол құрылыстың, қарқынынан қалыспай, қатарына ілесу. Ұлы табыстарға сай, үлкен сыр боп шығу. Осы айтылғанның барлығы — біздің пьесаға қойылатын сапа, сана шарты, дәуір шарты. Ендеше олқы-солпымызды танып, ұғынып алып, соны жеңіп, ілгері қарай қамшылануымыз керек.

Әуелі өз қатарымызды шолып өтейік. Бізде не бар? Жалпы жауап берсек, біздің әдебиет пьесада олқы емес. Соңшалық қара жерде отырған кісідей емеспіз. Қайта бүгінгі әдебиетіміздің өскелең түрінің бірі пьеса дейміз. Бұл жалпы жауап. Біраз ұшқарырақ та жауап. Әйтсе де

сан менен әзіргі сапаға келсек, алдымызда: «Майдан», «Турксиб», «Тартыс», «Кек», «Шабуыл», «Шахта», «Забой», «Заман заңы»— бір алуан, биылғы жыл тудырған күйлі пьесадан: «Айман—Шолпан», «Шұға», «Қолхоз тойы»— бір алуан боп көлденеңдейді. Бұлардың үстіне ең соңғы уақытта жазылған Ілиястың «Соқыр ішегі», Бейімбеттің «Талтаңбайы», Асқардың «Жаңа адамдары» тағы бар. Әзірше жазушы жұртшылығының көпшілігіне мәлім болған, бетке шығар деген пьесаларымыз — осылар.

Осының «Шахта» сияқты бірен-сараны ғана болмаса, өзгесі тегіс 32-жыл мен 34-жыл арасында туып отыр. Аз сан емес. Көпшілігіне — өз әдебиетіміздің шамасына қарай жап-жақсы сапа да күтеміз.

Пьеса түрінің біздің әдебиетте көпшілік түр екенін, модыдағы түр екенін көрсету үшін тағы біраз белгілерді атауға болады. Мысалы Қазақстан баспасы мен мемлекеттік драм театрында, ерте күннен соңғы уақытқа шейін жиылған пьеса саны 80 шамалы. Оның үстіне, биылғы жарияланған (Қазақстан кәсіпшілер одағы жарияланған) клуб пьесаларының бәйгесіне түсіп жатқан бір топ пьеса тағы да бар.

Соңғы екі топ пьесаның көпшілігі — жас жазушылар еңбегі. Жас қаламдардың талабынан туған жемістер. Бұлардың жақсыларын, іріктілерін сұрыптап баспаға беру, бәйгеге ілндіру, театрларға бапты қылып қойғызу — Жазушылар одағының, театрлардың, жұртшылық — бәр-бәріміздің міндетіміз.

Пьеса қатарында бұлардан бөлек бір алуан, көрнекті іс, аудармаларымыз. Совет әдебиетінің өзгешбір түрі біздің тілге драмадай боп аударылған емес. Социалистік құрылыстың үлкен сыры деп танылған роман, әңгіме, дастан атаулыдан әлі көрнекті ешбір аудармамыз жоқ болса да, пьесадан: жаңа ірі нәрселердің бәрін де, аударып, қойып келеміз. «Астық», «Досым», «Мстислав», «Сүңгуір», «Булычев», «Қорқыныш», «Желді қара» сияқты атақты шығарманың барлығы да бүгінде қазақ еңбекшілеріне жат, бөтен нәрсе сияқты көрінбейді, өз тәні боп келеді. Социалистік құрылыстың интернационал өнеріне қосып, қабысамыз дегенде біздің әдебиеттің ентелей басып, көсемдік қып, алдымен талпынып келе жатқан саласы да драматургия болды.

Және бұл тұстағы негізгі дұрыс, мағынасы үлкен

тәжірибеміздің бірі — аударманы ойнауды жаңа пьесалардан бастағандығымыз. Социалистік жаңа пьесалардың тақырыбы, бағыты, санасы — барлығы да біздің еңбекші еліміздің өз дүниесі. Өзі тыныс алып жүрген ауасы сияқты. Сондықтан оның тартысы да, табысы да, қуанышы да өз мүлкіміз боп әсер етеді. Совет әдебиетімен, әсіресе алдыңғы қатардағы орыс әдебиетімен жұртшылығымызды таныстырамыз, баулимыз дегенде алғашқы адымды осындай: танысынан, жақынынан бастауымыз өте дұрыс, өте мағыналы. Бұл арқылы барсақ, арырақта тұрған классикалық әдебиетті түсіндіру де қиын болмайды. Қайта бір саты оңайлап, әзірлікпен әкелінген болады.

Міне, біздегі драматургияның бүгінгі жайын айтсақ, осы саналған нәрсенің бәрі ауыз толтырып сөйлеуге келетін татымды, нәрлі нәрселер. Бірақ, мақаланың негізгі мақсаты — даттау емес, өзара сын. Өз қатарымызды сынай шолу. Сондықтан енді өз тумаларымыздың кемшілік, олқылықтарын айтайық.

Бұл тексеруде біздің көбіне сөз қылатынымыз: алғаш саналған бетке ұстар он шақты пьеса. Әрине, бұлардың әрқайсысы жеке-жеке ұзақ сын, ұзақ талқылауды керек қылады. Ол өз бетімен орындалатын, орындалып та жатқан істер. Бір мақаланың ішінде тобының басын қосып, жалпы сөйлейтін болған соң, жалпысына ортақ кемшілікті айтпақ керек.

Осы жайда айтылатын сөздің бары да, бірі де ең алдымен үлкен «Тұлға»¹ жайы.

Бұл — біздің прозамыз, поэзиямыз — бәр-бәріне бірдей шарт болып қойылатын нәрсе; жанды адам, әсерлі адам, үлгілі жаңа адамды сыйлы қып көрсету шарты. Пьесаға келсек, әсіресе солай.

Жалпы пьеса деген түр-тұлғамен пьеса. Тұлғасы толық, тұрманы түгел адам болмаса, пьеса өз түрінен айырылады. Өңі қашады. Ол не терме (хроника), не жасыған сөз (публицистика) боп кетеді. Ендеше тұлға демек, сапа демекпен тең.

Барлық совет әдебиетінің, оның ішінде, әсіресе, біздің әдебиетіміздің шеше алмай келе жатқан ең үлкен түйіні

¹ Мен «тұлға» деген атауды орысша образ орнына ұсынам. Бұны «кейіп» деп жүргізу орысшасынан кем соғады. Ол «кейіп» — настроение. «Тұлға» образдың дәл өзі болмаса да «тұлға болар деймісің» деген сияқты қолдануларға қарағанда мазмұны жақын сөз.

осы. Сондағы қиыны жалпы тұлға, я ескілік тұлғасы емес, жаңалықтың, жаңа адамының тұлғасы. Бүгінгі пьесаның сапасы, нәрі сонда тұр. Әдебиетіміздің ең жанды мәселесі осы дейміз.

Бұрынғы классик әдебиетті алсақ, ілгергі уақыттағы үстем таптар пісіп толар шақтарында өздерінің таптық тұлғаларын толық қанды, айқын пішінді тірі жаң қып көрсете білген. Гамлет, Фауст, Чацкий, Хлестаковтар, әдебиетті айтсаң, үлкен тұрғылардай ереуілдеп, «мен мұндалап» тұрады. Бастарын қырау да шалмайды. Пролетариат әдебиеті бұлардай ғана емес, одан сонағұрлым зор, сонағұрлым мәңгілік болып қалатын тұлға жасауға тиіс. Орыс пьесаларын алсақ, Михайлов, Гайлар — соның алды.

Ал, біздің пьесада осы жаңа адамның тұлғасы әлі ұсақ жатыр. Қөңілге қонымды емес. Үстірт схема боп тұр. Сондықтан оқушы мен көрушіні өзіне қарай лебімен тартып, баурап, еліртіп, жетегіне ертіп кете алмайды. Көруші ақылымен «жақсы» деп түсінеді, бірақ сезімімен тереңдеп ілеспейді. Мысалы біздің ең әсерлі, ең мағыналы күшті пьесамыз деген «Майдан да» Зәуреден көрі Мамық, Көдебай сонағұрлым айқын тұлға, сонағұрлым есте қалғыш. Сұмдық сұрқиялық, бұзарлығымен есте қалсын — бәрібір пьесаның жандырақ тұлғалары солар. Шынында, бұл орынды жақсы тұлғалар алуға тиіс еді. Рас, тап жауын тайға таңба басқандай айқын қып, әйгілетіп, барлық көлемімен көрсету — пролетариат жазушысының міндеті. Оның төңкерісшіл ролінің бірі сол екені даусыз. Бейімбетті алсақ, «Майдан» ішінде бұл жөнінде үлкен қырағылық көрсеткен жері де бар...

«Турксибтің» ішінде де осы кемшілік бар. (Бұнда «Турксибтің» алғашқы екі жазбасын сөз қыламыз.) Дұрыс тұлғадан Қамысбай орны бөлекше екені рас. Ол пьеса ішінде өседі. Өзі ұмытылмастай-ақ жақсы, көңілге қонымды-ақ. Өмірі, ісі, мінезі — бәрі де терең мағыналы жиынтық (собирательный) тұлға. Пьесаның ішінде бастап-аяқ жүретін адам сол. Шынында пьесада тұлға боп тұрған да соның өзі.

Бірақ, соның бәрімен қатар Қамысбай да кішкене жатыр. Тілеулесі болады-ақсың. Бірақ, өзі бола қояйыншы деуің қиын. Өмірдегі, құрылыстағы Қамысбайлар бұдан ірі де, кесек. Бұдан нәрлірек те, қызықтырақ. Біздің тұлғаларымыз өмірдің алдына түскен жетекшісі, бас-

шысы емес, көшіне ілесуші сияктанып қалады. Ал, «Турксибтегі» жетекші, найза басы Сәрсенге келсек, ол жоғарыда айтылған, үстірт көрсетілген схема адамына жақын. Мысалы, сахнада Сәрсенді ойнап беретін актерге бұны жақсы тұлға қып беру қиын. Үйткені жақсылығы, қызықтылығы іспенен, драмалық тартыспен шешілмейді. Өзінің ішкі, тысқы жағы да драмалық түйіндердің біртіндеп барып шешілуі арқылы ашылмайды. Көбіне Сәрсеннің өз сөзімен шешіледі.

Осы екі пьесаның кемшілігі «Тартыста» да бар. Ондағы айқын көрінетін адамдар, ұлтшылдар тобының үлкен зиянкестері, солардың алуан-алуан адамы: қастық, сұмдық, айлакерлік мінездерімен біріне-бірі ұсамай, әр сатыда тұрып, көп саладан ұтылып қуған жауларша әрекет етеді. Бірақ, соған орай коммунист, комсомол жастар біріне бірі ұқсаған, бір-ақ топ боп шығады. Бірін-бірі қайталап жүрген, егіздер сияқты. Және бұлардың іс, мінезі, ойлары да партия мен комсомолдың үлкен масштабын, ұлы жорықтарын алып, бағытын толық мүсіндемейді, елес те бермейді. Кішілеу, ұсақтау соғып жатыр, топтанып істеген ісі жорығымен қызықты, әсерлі боп, көрушіні қуанта отырып, еріте жөнелтуге керек еді. Олай боп шыға алмайды. Дұрыс тұлғаларды қиын-түйін үстінде, қылықтарынан жұртты сүйсінетіндей ғып өсіру шарт. Пьесаның бұнысы олқы.

Осындай мін жаңа адамды көрсеткен пьесамыздың бәрінде бар. Бәрімізге оңай соғатын ескі адамның тұлғасы, теріс тұлғалар.

Түбінде, жақын замапта бұл олқылықты жоямыз, қиындығын жеңеміз. Бірақ, әдебиет сапасын көтерудің бірден шарты осы деп білу керек.

Енді осы жеңе алмай тұрған өзіміздің қиыншылығымыз неде? Шынымен жеңгізбейтін бір ерекше бөгеті бар ма? Болмаса барлық есеп өз кемшілігімізде ме? Олай болса, сол кемшілік қайсы?

Жауап айтсақ:

Алдымен ерекше бөгет деген нәрсе жоқ. Қайта жаңа тақырыпты ерекше қазық қып, жаңа адамды барынша көрнекті қып шығаруға барлық жағдай түгел деп білеміз. Олай болса, кемшілік жазушының өзінде. Бір жағынан жаңа адамды және оның еңбек қып жүрген ортасын, шартын тереңдеп ұғынып, толық білуіміз жеткілікті емес.

Мысалы, Қарағанды, Балқаштағы жаңа адамды алсақ сол болашақ тұлғаның өз ортасы жағынан өзі білген білімін біз білмейміз. Таяз жүзіп, үстінен қалқып, шала-шарпы қып жиып алған көп бытыраңқы материалдың астында қаламыз.

Материалды, болашақ пьеса, романның шикі затын жақсылап зерттеп, нық баурап алу — үлкен шығарманың алдыңғы қатарда тұрған ең үлкен шарты.

Екінші үлкен кемшілігіміз — пьесаларымыздың құрылысы олақ. Драма әдебиеттің ең қиын, ауыр түрінің бірі дейді. Біз соның техникасын біліп, жеткеніміз жоқ. Драмада өзіне нық формы жасап, өзінің стилін (әңгіме құру үлгісін) пісіріп, шынықтырып алған қазақ жазушысы жоқ деуге болады. Жаңа тақырып, жаңа адамды толық тұлғамен шығару үшін біз осы жағымызды күшейту керек. Құрылыс олақтығынан, түйін-тартыстарды драма заңымен өрбіте алмағандығымыздан, адамымыз жанды, әсерлі сергек адам болмай, пьеса адамы болмай, функционал болып шығады. Пьеса ішіне кіргізсек комсомол, коммунистеріміз партия, комсомолдың жиынтық тұлғалары болумен қатар жеке адам ғой.

Оның ұлттық ерекшелігі, өскен ортасының өзі, өз ба-сынан кешкен бұрынғысының әр алуан әсері, бүгінгі қалпының жеке өзгешеліктері, жасы, оқуы, тәжірибесі, үй тұрмысы — бәр-бәрінде бір-бірінен аз да болса өзгеше-рек қылатын белгілері бар. Өмірде бар комсомол бір түрлі, бар коммунист те бір-ақ түрлі емес. Ал біздің пьесаларда комсомол неге жоқ? Партия неге жоқ? Белсенді әйел неге жоқ? деп айтпасын дегендей қып, бәрі кіргізіледі де, сол партия атына, комсомол атына сай босын деп, ылғи бір-ақ саламен жіберіледі. Нәтижеде, пьеса адамдарының дұрыс тұлғасының барлығы шетінен өз ұйымдарының инструкторы болып шығады. Ол сахна-да саяси сабақ кітабының алғашқы беттерін оқып жүреді. Соңғы қаулылардың баяндамашысы — газет тілшісі. Үйткені соның ғана тілімен сөйлейді. Жоғарыда айтыл-ған жеке адамдық пішіннің бәрі сыртта қалып, барлық пьесалардағы дұрыс тұлғалар құйып қойғандай, біріне-бірі ұп-ұқсас бола қалады. Салт-сана жағынан мінсіз қылу үшін, саяси жаңылыс сөз сөйлеспес үшін, ұғынысы шолақ адам боп көрінбесі үшін бұны пьеса ішінде көп сөйлету қажет. Бұның өзі ғана жақсы болу жетпейді, өз-гелерді де пікір күшімен жеңіп, қайырып алу керек.

Сондықтан пьеса ортасында жалпы жиылыс тағы қажет. Ал жиылыста ол тек тұра алар ма? Сүйтіп пьеса ішінде мадақтаймыз деп жүріп, дұрыс тұлғаның өзін сол пьеса біткенше мылжын қып та боламыз.

Бұның ұзақ сөзінен жұрттың бағана қажып болып, әбден безер боп отырғаны ойда да жоқ. Ондай адам жаңа пьесаның нағыз қиын-түйін шатқалаңының бәрінен сыртта жүреді. Көрушіні еліктіріп, «неге соғар екен?» дегізіп отырған істерге бұл көбінесе кездеспейді, килікпейді. Үйткені ол көріп, біліп қалса, біздің пьесалардың түйіні түйін болмай шешіліп қалады. Партия көзімен көріп шешпей қоя беруге болмайды.

Сондықтан, не ол бұл істі талқылап тексеріп, сырын ашып тұрғанда тартыс суынып, іс жылжып кетеді, немесе ол пьесанын ішіне ақырғы сахнаға шейін әдейі көзін таңып жіберген кісі сияқты боп: өзге жұрт бір төбе, ол бір төбе боп жүреді. Тартыстың сырын, түйінін біле алмай жүреді. Міне, партия адамын, жаңа адамды, дұрыс тұлғаны тірі денеден айырып, функция ғып кіргізу деген осы. Бұл негізде партияға да, комсомолға да пайда емес.

Барлық партияның жиынтық тұлғасы боп, жаңа адамның шын басшысы боп, ойдағыдай толық тұлға боп шыға қою оп-оңай емес. Ондай тұлға екі шығарманың бірінен көріне бере алмайды. Жаңа коммунист атаулының бәрі бірдей бастан аяқ партияның өзі ғана деуге болмайды.

Әсіресе, біздің пьесалардағы коммунистердің бәрі партия емес. Олай десек партияны кішірейтеміз. Рас, бір коммунистен партияның бар қасиетін жақсы ұғынатын қып көрсету жазушының арманы болуға тиіс.

Соған талпынып, сол үшін күресу керек. Бірақ, ол үшін пьеса ішіне жаңалық көсемдері болған: партия, комсомол, әйел ұйымдары, кәсіп одағы сияқтының бәрінің өкілдерін түгел кіргізе беру шарт емес. Онда біз материал астында қап, кісібасты боламыз. Пьеса — союз, конференцияның бірі емес. Барлық басты ұйымның делегаттары қалмасын деу қажет емес. Қайта әр ұйымнан, ұйым адамы еді деп кіргізу, жоғарыда айтқан сияқты, функцияны кіргізу болды. Әр ұйымның өкілі өз ұйымының дерективін сөйлейтін боп кетеді; пьесаның жанды арқауымен қабыса алмай, үстірт боп, схема боп қалады.

Пролетариат драматургиясының үлгілі пьесаларын көрсек, партияны сол функция қып көрсетуден қатты сақтанады. Қайсысы біреу-ақ, Михайлов та жалғыз. Олардың жазушылары әдебиеттің сурет тілімен сөйлейтін жаңа жиынтық тұлға жасағыштығын ұмытпаған. Соны максимал дәрежеде пайдаланған. Осы арқылы пьесалары көруші оқушыға түйін тастап, қалғанын өзін ұғына біл дейді. Бұлай демек — кемелдік.

Тегі пьеса бар түйінін өзі айтып, оның бәрін тағы өзі шешіп беріп отырса, ол көркемөнер болмайды. Бұл жадағайлық, тайыздық. Суретші атаулының (жазушы да суретші) барлығына қойылатын бір шарт бар. Ол — салған суретіндегі күн, жұлдыз, көл — өзі күнмін, жұлдызбын, көлмін деп тұрсын. Суретші сен өзін барып, солардың үстіне мынау күн, жұлдыз, көл деп түсіндіргіш жазып қойсаң, ол өнер емес дейді. Міне, сапа мәселесі осында.

Мәселен, сондай көркемөнер тұлғасы, функция емес, шын жанды тұлға — Михайлов. Ол — шынында да партия. Бірақ, жазушы бұл арадағы өз міндетін пьесаның шама-шарқына қарай бойына шақтап алады. Бір Михайловпен бар партияны көрсетіп үлгіре алмайды. Сондықтан, партияның бір жылғы жарығын, бір-ақ саласын ғана алады. Ол — күшін астық науқанына мобилизовать етіп алып, қанат қағып тұрған партия. Сол науқан үстіндегі ұйыстырушы көрсетіледі. Сол аз міндетті ойдағыдай нық қылып, көркем ғып көрсеткен, сонысы арқылы партияға да зор еңбек еткен. Михайлов пьеса ішінде үстірт жүрмейді. Қайнар ортасында тартыстың ең үлкен арқауы сол. Көруші еңбекші де Михайловты қайта-қайта көргісі кеп, ол кірсе іс-мінезіне айызы қанып отырады. Бұны сүйеді. Сондай болсам екен демеске шарасы қалмайды.

Осы сияқты, социалистік құрылыстың ұйыстыру көсемі, іскері боп отырған партияны Гай да жақсы көрсетеді. Сонымен қатар бұның екеуі де кәдуілгі адам. Жеке адамдық жағдайлары, бос тіршілігі тағы бар. Бұнысы арқылы жанжал тартқыш тұлға боп тұрады.

Міне, біздің жаңа адам жайындағы жаңа пьесаларымыз осындай құрылысты нық зерттеу керек. Бүгінгі пьесамыздың үлкен асуы сапа десек, сапаның үлкен түйіні осы жаңа тұлғаны көрсете білуде.

Драматургиямыздың бүгінгі жайын айтқанда, тарихи

пьесалар жөнінен бірер сөз айта кетпей тағы болмайды. Бұл өзі бір мақаланың тақырыбы болуға тиіс. Бірақ, сонда да қысқаша күйде жанай кетейік.

Ең әуелі, бізде әзірше жүрген тарихи пьесаларды («Еңлік — Кебек», «Арқалық» сияқтыларды) классик әдебиет дейміз. Ескі заманнан қалған пьесалар емес. Бұның бәрі де совет дәуірінде туды. Басында көпшілігі теріс бағыттан өсті. «Қаракөздер» сондайдың нәтижесі. Қайта ойналса, жаңа түрлі талқылаумен (трактовкамен), өзгертумен ойналады. Осылар тарихи пьеса деп «Арқалық», «Кебектерді» ойнағыш болса керек. Бұл тәжірибеде көп қаталық болуға тиіс. Ұғынуымызға керек. Ескі пьеса мақсұт емес. Феодалдық тұлғаларды қайталап, көлденеңдете беру социалистік құрылысқа мұрат бола алмайды «Тарих» деп қана жадағай алсақ, ұшқары алсақ, саяси қата. Тегі бұдан былай ескі тақырыпты пьесаның ішінде тарихқа бүгінгі көзқараспен, пролетариаттың тап тартысы жөніндегі жүйесінің көзімен қараған пьеса ғана керек-ті. Жаңа театр репертуарында тарихи пьеса тегі көп бола беру қажет емес. Менің ойымша, жылына бірі жеткілікті. Театрдың репертуар мәселесінде қамшыланатын жағы бұл емес. Оның үстіне тарихи пьесаны көрсететін орта да талғамалы болу керек.

Қалайда, әрбір тарихи тақырып бізге де, театрға да, негізінде төңкерістік тақырып боп тұрсын.

Бізге шын үлкен мақсұт, ең алдыңғы қатардағы зор міндет — бүгінгі құбылыс жайындағы пьеса. Бірақ сол пьеса, көруші таразысына тарихи пьесадан жеңіл баспас үшін жоғарыдағы шарттарды орындаумен қатар қызық та пьеса болсын. Оқиғасы тығыз құрылған, істелуі босаң емес, құрыш пьеса керек. Ол үшін әрбір тұлға көп ойланып, көп сұрыптаудан туған болсын. Біздің бүгінгі бір мініміз, асығыс жазамыз, қайта соқпаймыз. Пьеса ішінде сөз кеміп, іс молайсын. (Осы ретте «Турксибтің» соңғы, үшінші жазбасы келісті шыққан сияқты. Әзіргі қазақ пьесасының ішінде драма техникасын алғаш рет нық ескерген пьеса осы болар.) Пьеса ішіндегі адамымыз жанды адам болумен бірге, динамикалы (өскелең) адам болсын. Көп пьесамыздың дұрыс адамы салған жерден «шымшып тіккендей», төрт тарабы түгел, лық толы адам болады. Өмірде солай ма? Әрбір ірі науқан, ірі сын болып, сол үлкен тартыс үсті өсірмей ме? Еңбек, екпін ішінде қайта түлеу — өмір шындығы. Заманымыз-

дың қызығы зор пәрі де сол емес пе! Қазақ пролетариаты әсіресе солай. Жаңа түлеп өседі. Балқаш, Қарағанды жаңа адам туғызып жатыр. Олар шетінен динамикалы тұлғалар. Басынан толы емес. Оның арты кешегі ауыл бүгінгісіне, ғасырлар асқарларын басып түсіп келіп отыр. Әлі де алды бар. Өндіріс, жаңа құрылыс колхоз, тоз, политотдел өсіріп отыр. Бұлар — жүздер, мыңдар. Білекке білек қосып, иыққа иық сүйескендер. Сондықтан, біреуінде мыңның кейпі бар. Мыңның психологиясындағы неше алуан шебер, қиын-түйіндері бар. Соны бір тұлғадан көрсете алсақ, функционал болмас еді.

Тағы бір кемшілік — пьесадағы адамымыз көп. Жоғарыдағы кемшіліктен пьесамыз ауыр боп шығады. Аудан, өндіріс сахналары қоя алмайды.

Санымен алып, адам басын көбейте беру олақтықтан туады. Сығымдалған нығыз тұлға, тығыз оқиға, кең суреттілік қажет. Жаңағы кемшілікті сол жояды. Сонда тамшыдан күн нұры көрініп, ұғылғандай болып, бір тұлғадан социализм көркі көрінетін болса — пьесаның сапалы жыр болғаны.

1934

ҮЗІНДІЛЕР

Дәл қазіргі күндеріміз күншуақты, әдемі бір әдебиет көктемі сияқты сезіледі. Шағырмақ күні маужырап, тусыған даласы өнбек-өспекті тілеп, ыңыранып, бусанып, ерекше бір еңбекке шақырып тұр. Дағдылы көктемде тракторын, соқасын МТС сайлайды. Көлік, аспап, азаматын колхоз қамдайды. Еңбек елі науқанын қарсы алады біледі. Науқанымызда біз не етер екенбіз? Бошалаң колхоз, сылбыр МТС болмау — дәмеміз. «Дәме бар да дәрмен жоқтың» кебін кимесек дейміз.

Одақ әдебиетінің биылғы жылы ерекше жыл болды. Өзіміз де жүрдік, көрдік. Ой-сезімімізді жел желпіп, күн еміренткендей. Дәл бүгінгі күннің құлақ күйіне барлық ішек-пернеңмен әзірленген сияқтысың. Көрген мен сезгеннің бәрін терінейік, іріктеп екшейік. Сонда социалдық жаңа мәдениет белгісіндей, заман белгісіндей боп, пролетариат стилінің бүгінгі көрнекті бір тұрғылары

сияқтанып үш нәрсе ойға келеді. Бұның бірі — Мәскеудегі метро. Кеңес еңбекшісі Мәскеу қаласының астындағы саз, құмтас пен керішті ғана үңгіп жатқан жоқ. Ескі Россияның ғасырларын үңгіп, Иван Грозный Мәскеуіне шейін баратын тарих тоңын аударып жатыр. Қатқат шөккен ғасырлардың ауыр, қалың қатпарларын пролетариат балғасы мен шапқысы: «олай жатпа, былай түсесің!» деп, ырқына көндіріп, бұрып салып, баурап отыр. Миллиондар тілегі, мыңдар еңбегі. Мағына, сана көп — заман стилі. Бұрынғы «Ресей жүрегі» болған Мәскеу «Социалдық Отан жүрегі» боп қайта тұмақ. Бұл — социалдық құрылыстың еңбек майданындағы қорытынды бір тұрғысы.

Ой-сана майданында осы миллиондардың қол еңбегінің жалғасы сияқтанып бір ғана кітап ойға келеді. Ол — Алексей Толстойдың «Бірінші Петрі». Сырт көзге шалғай жатқан нәрселер. Бірақ Ленинград жазушыларының съезінде Ленинград обкомынан келген жолдас Позерин өз сөзінде: «Бірінші Петр» романының жұмысшы ортасындағы қадірі ерекше. «Қрасный Путилов!» сияқты заводтарда сол кітапқа жұмысшы оқушыдан күніне 50 адам өшіретке жазылып отырады» — деді.

Қуанатын да, қызықтыратын да бейіл емес пе? Бұл қалайша? Себебі екеуінің тамыр-түбірі нық байланысты. Пролетариат еңбегі ойсыз еңбек емес. Саналы даналық бар еңбек. Ол бір жерде эзірлер тамырын қолынан құлдап, тауып танып, үңгіп келе жатса, екінші жерде тарихты ой-сана, сезім, қиялмен де пролетариатша танымақ. Өрлей, құлдай үңгімек. Ондағы тоңдарды да аударыстырмақ. Петр Ресейін буржуазия мәдениеті бұлдыр сағымға орап, көп даттаған еді. Мына кітап «миллион еңбегіне сыр қосылса, осындай үнмен қосылсын» дегенді ойлатады. Пролетариаттың артқы тарихты шолған білім, сезім, санасының бір алуан қорытынды тұрғысы сияқты. Бұнда да заман стилі соқталы жота көрсетіп отыр. Осы бағаны жұмыскер оқушы өзі берді.

Осылардай, үлкен тұрғыдай боп ойды алатын үшінші бір белгі — съездегі Горький сөзі; сөзінің жекеше ерекшелігі мен тақырыбы емес, ұлы аңғары мен ұраны. Барлық баяндамасынан аңқып ескен ұлы сарын жаңағы екі белгімен ұштасады. Мұнда тұсау кесіп, бұғау үзген миллиондардың жүрісі мен әуені шықты. Сол миллиондар кәрі тарих пен буржуазия мәдениетіне Горький үнімен,

бар дауыспен өзінің «Мен келемінің» айтты. Дәуірден дәуір, тарихтан тарих ауысқанда, сонда бір айтылатын сөз. Социалды мәдениеттің стилі осы аңғармен асады дегендей қып, мұз биіктің басына СССР туын желбіретіп, қадап өткен сияқты болды. Жалпы әдебиетімізді алмай, Горкийдің өз жолын ғана алғанда да сонау қара күндерде пролетариаттың дауылпазы атанып, беймезгіл шақта шарқ ұрып ұшқан шағаласы боп бастап, аяғы бүгін кеп тарихы мен ескілік дүниесін жаңғырықтыра соққан мына сарын, мынау ұлы дүбір қандай әдемі, нендей атой!

Осы үш белгіден көп ғибрат алып, айқын бағыт тануға болатындай. Үшеуінде де жаңа стильдің даналығы бар.

Енді қазақ жазушысы боп еңбекке отырамыз. Бұл күнге шейін жер қорақтау боп, жасаң соғып келгендік бар. Бойдағы азды-көпті күрделі үлкенге салмай, соныға беттетпей, мейір қандыратын белгі тудыра алмай келеміз. Бізде үлкен проза кешеуілдеп тұр. Шынында, үлкен прозасыз үлкен әдебиет жоқ. Сонымен, бір-бір романның соңындамыз. Мен осы жұмысыма жалпы әзірлік есебінде, бір жағынан, жоғарыдағы үш белгі сияқты өзіміздің құрылыстан, әдебиеттен, салт-санадан негізгі бағыт алудан басқа, биыл жазда жалпы мәдениет дүниесінің екінші бір шетіне де көз салған едім. Оным — Француз бен ағылшынның ерте кездегі шебер романшылары: Поль Бурже, Шатобриан, Альфред де Мюссе, Бенжамен Констан, Болевер Литтон сияқтылардың шығармалары еді. Романдарын тақырып ретінен әңгіме қылу жөнінен, жалпы техника жағынан зерттей қарастырған едім. Техникадағы үлгі боларлық ерекшелік, жеке бір жердегі айрықша шеберліктер, жалпы классик әдебиетінің бізге бағалы қасиеті ғой. Онысын көру, тану, үйрену керек. Бірақ пролетариат стилімен қабыспай, оған жақындастырмай тұратын бір ерекшелік — әңгіме құрудан байқалады. Мүмкін жазушыға жеңіл де жол болар. Қалайда көп классик романы, ең алдымен, аз кісінің басына құрылады. Бенжамен Констан «Альфред» деген романын екі-ақ кісіден роман құрауға болады деген бәспен жазады.

Дүние классигінде кісісі көп келетін екі ұлы жазушы — Шекспир мен Толстой. Бірақ батыс романшыларынан Толстой екі жерде, екі үлкен жазушыдан үлгі ал-

дым дейді. Бірі — Стендаль, екіншісі — Диккенс. Осылардың өзі де көп кісілі емес. Шынында Шекспир, Толстой өзгенің бәрінен қара үзген асқарлардай көрінеді. Және солардың үлкендік сапасы, ең алдымен, сол көп-көп адамдарды біріне-бірі ұқсамайтын ерсі, қайшы, қым-қиғаш ерекшеліктерімен алып көрсетіп кеп, бір шығармада бәрінің басын қосқанда, көп кісіден құралған әдемі қордың бүтіндік жарастығындай көрік табады. Молдан пішілген, кеннен қашалған сұлулық сияқты. Бірақ буржуа мәдениетінің стилі — бұл емес. Көпшілік бұл аңғармен жүрмеген де. Сондықтан жаңағы жоғарғы саналған жазушылар әңгіме жібін ылғи бір ұршыққа орай беріп, бір ғана қазыққа шалып отырумен үлгі қалдырған сияқты. Ұзынды күн баққан-қаққаны екі-үш адам немесе көп болса, он адам болғандықтан, сол адамдардың ішіне түсіп ап, жазы-қысы жайлап ішек-қарынын қырнай беруден стиль құралады. Әрине, психологияға біз мүлдем қарсы емеспіз. Бірақ жазған еңбегіңізден төңкерістік стиль күткенімізде, бұл үлгі жол емес. Өмір кенін күрт қопарып, қарбыта күреп алатын классиктер Шекспир, Толстой, өз заманымызда тұтас колхозды тегіс алатын Шолохов және мыңдаған қолмен метроны алып жатқан еңбек армиясы, миллиондар үнінен ұран құрайтын Горький жолдары аналарға ұқсамайтын жаңа, соны жол боп нығая түседі. Шынында, барлық социалдық отан, барлық құрылысымыз бен бастан аяқ бар адамдарымыз ескі қоныстан кетіп, бұрын адам баспаған соныға ауысқан қоғамбыз.

Роман боларлық адамдарымыз бірлі-жарым, бестіонды ғана емес. Бірі ілгері, бірі кейін болғанмен барлық қауымымыз сонау үлкен Мәскеудей, қайта туу, шын түлеудің дәуірінде. Ендеше, аңғар, бағыт белгіленуден соңғы екінші үлкен түйін — осы өмір материалына батыл араласып, молынан алу шарт. Бұрынғы жазушылар ісінің жеңілдігі осы жерде тайқи соғып, шет пұшпақтау болса, біздің міндеттің қызықтығы да, қиындығы да — бата кіріп, әрі кең, әрі терең қармануда; сапа түбі осыдан шықпаққа керек. Үлкен әдебиет болатын үлкен прозаны осы сарынмен іздесе дейміз.

Сонда ғана біздің қазақ әдебиеті жалпы одақ әдебиетінің көлемінде қойылып отырған ұлы табыс міндеттерінің шебіне араласады. Кенжелемей, шабандамай, жай ғана Қазақстанның сыртқы суреттерін ғана көрсететін

этнографиялық әдебиетше болмай, бастас, тең түс әдебиет болуды проблема қып қойған болады. Мұрат қылатынымыз — осындай табыс.

1934

«ҚЫЗ ЖІБЕК» ҚАНДАЙ?

Ән-күй театры осымен үш белден асты. Енді бұнын аз уақыт ішінде істеген көп еңбегіне біраз қорытынды баға беріп, бұдан былайғы бет-бағытына жұртшылық боп жәрдем ететін мезгіл болды. Бұл жөнде айтылатын сөз көп. Көпшіліктің ойында реттеліп, тәртіпке түсіп, екшеліп, әзірленіп қалған ұсыныстар да аз емес. Былтырдан бергі Өлкелік комитет пен Наркомпрос басшылығы және Жұмат пен оның коллективі істеген еңбек аз еңбек емес. Бірақ осыны айтумен қатар ән-күй театрының ендігі келешек жол-жосығын толық күйде сөз қылып, пікір екшесіп алу қазірде өте қажет екенін қоса айту керек. Бұл істі Наркомпрос қолға алар. Біз әзірше театрдың ең соңғы еңбегі «Қыз Жібек» жөнінде бір-екі сөз айтайық. Театр сахнасында «Жібек» жарқырап шықты. Көз тартатын, есте қалатын әдемі көрініс аз емес. Жалпы алғанда жас театрдың алғашқы ізденулерінің ішіндегі ең көрнектісі осы «Жібек» деуге болады. Бұған сіңірілген еңбек, жалпы әзірлік, шығарылған каражат, сырттан қосылған күйші, биші өнерпаздар (Александров, Брусиловский) күші де олқы болған жоқ. Осы жағдайлар «Жібекті» сөз қылуға татырлық, айта қаларлық табыс дәрежесіне көтерген сияқты. Бұл айтылған жалпы баға. Ал, осымен қатар енді бірталай олқылықты да айтпауға болмайды.

Сахнадағы «Жібек» көп өнерпаздың (жазушы, режиссер, актер-әнші, биші, күйші, суретші сияқтылардың) коллективтік еңбегінің нәтижесі. Осының әр тарауы жайынан қысқаша қайырып, талдап айтып көрейік.

Бүгінгі «Жібек» ішінде — әсіресе, даусыз жақсы боп көрінетін билер. Жолдас Александров біздің ән-күй театрымызға үлкен бір олжа сияқты, қымбат бағалы адам. «Шұға» мен «Жібекке» ол істеген еңбек аз емес. Биге менің айтарлық дауым жоқ. Жалғыз-ақ, кейбір би

(қаздар биі сияқтылар) аз ұзындау ма дейім. Әрине, көпшілік биінде техника жағында, тұтастық, гармония жағында піспеген шалалық белгілері жоқ емес. Бірақ, оған кінәлі бидің өзі емес, билеуші жеке күштердің әлі жастық, шалалығы. Ал, бастаушы бишілер, әсіресе қазақ артискасы Шарапың шығыстары — мақтарлық та, мақтанарлық та әдемі табыс.

Екінші көрнекті еңбек — суретші Ненашев жолдас еңбегі. Бұл әсіресе, бірінші пердедегі қазақ үйін өте көркем жасаған. Бұл күнге шейін біздің сахналарда қисыны табылмай, олпы-солпы боп келе жатқан киіз үй кейпі енді ғана шырайланып, сахнадағы өз орнын тапқан сияқты. Бірақ, енді осыған орай екінші пердедегі сарай әлсіреп кеткен. Ол да бұл күйде ертегілі сарайдан көрі бүгінгі арзан қолды кепе (ресторан) көрінісіне жақын. Тағы бір кемшілік: соңғы пердедегі түстің сахнасында. Суретші түс сахнасын — қайықтан басқа жерінде шала қалдырған тәрізденеді. Жібектің ойыны білдірмесе, үлкен драмалық уақиғаның тұсында суретші сахнаны тым шалағай, жадағай қалдырады. Анығында түстің ең мағаналы, әсерлі жері — қайықтан соңғы Төлеген шыққан жер. Сол ара сыртқы сурет (оформление) жағынан ертегіше, түсше айқын боялуы, бөленуі керек еді. Бұл кемшілікке суретшімен қатар режиссер де жауапты.

Екеуінің сурет ретіндегі қабат міні, әсіресе, киімде көрінеді. Шынында Жібек киімінен басқа киім көңілдегідей емес. Көшпелі ел қызы, Жібек отауындағы әйелдер киімі мен сарайлы хан Базарбай айналасындағы әйел киімдері бір-бірінен дұрыстап айрылмайды. Ерекше кемшілік: Бекежан тобын киіндіруде. Олар — жамандаушылар аузында қырық қарақшы, дәлінде әр елден шыққан бір алуан ереуілшілер, шығайлар. Бұларға неше алуан жорық киімін кидіріп, аттарына лайық аспап, құрал, сауыт-сайман беру қажет еді. Бұл топ сахнада көбінше бір момақан, сұр ғана топ боп сезіледі. Шынында, тірсек жең жасыл кемзал бұларды найза басы, ат үсті жігіті қылмай, қатаң айтқанда төмен етек, қыз-текелеу қып көрсетеді. Бұл жағын қатты ескерту керек.

Менің үлкен дауым ән-күй жағында. Рас, бұл ретте күйші Брусилковский жолдастың кінәсі аз. Ол өз ісін жақсы атқарған. Оның жалғыз міні: күй бастауларды (увертюраны) кейде тым ұзақ, кейде қазақ тыңдаушысына ұғымсыздау етіп алуында. Бірақ, сонысының өзінде

де қазақ әуенін өсіру, мағаналандыру, терендету ісі көп. Әсіресе, жақсы істеген жерлері — қазақ әнін мына опера сияқты күйге сәйкестеуде. «Гэккудің» аяғын өзгерту, өзге бірталай әндерді кесіп-пішіп, тыңнан сыптау сияқты істер — Брусиловский еңбегі. Жалғыз-ақ, онымен тағы режиссерге қоса қоятын кінә — бұрынғы қазақы әншінің ән салар алдында құр айғайлап алатын шылбыр создысын жоймапты. Осы сияқты көп әннің аяғындағы қайырмаларды кеспепті. Ән жеке тіршілік еткенде қайырма да, алғашқы айғай да керек. Ал, операға кіргенде бұлар мына жаңалықтың ішіне сыймай, дертеден шығып бұра тартып тұрған сияқты.

Бірақ «Жібектің» ән-күйіндегі даулылық бұл жерде де емес. Өзгеде. Ең әуелгі кемшілік: әнші-актерлерде. Оларда дауыс жоқ. Және ролін ойнап, әндей ойнап салу жоқ. «Жібекке» кірген барлық жақсы әндер опера музыкасы сияқты сезілмейді...

1934

«СОЦИАЛДЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ» БАСҚАРМАСЫНА АШЫҚ ХАТ

Соңғы кездерде Мемлекеттік драма театрында қойылған Жұматтың «Арқалық» деген пьесасына және соны сахнаға шығарып қойып отырған театрға, театр басқарушыларына бірнеше сындар жазылды. Бұл жайдағы алғашқы сөзді бастаған «Социалды Қазақстан» еді. Кейін «Лениншіл жаста» Тұрғамбайұлының мақаласы басылды.

Бұл тексерулердің бәрінде де менің жайым айрықша сөз болып, театрдағы менің ісіммен, әсіресе «Арқалық» турасындағы менің қатынасым жайында бірнеше теріс мағлұматтар, қата түсініктер берілді.

Әсіресе, «Лениншіл жаста» Тұрғамбайұлы мені театрдың суреттілік ісін басқарушы етіп және «Арқалық» пьесасының режиссер-постановщигі деп көрнеу өтірік мағлұматтар беріп, жұртшылықты мен туралы жалған ізге салыпты.

Осы туралы, сол екі газетімізде қата түсінік алмасын деп өзім туралы бірнеше анықтама айтпақшымын:

Ең әуелі, мен театрда суреттілік ісін басқарушы емеспін, әдебиет бөлімін басқарушы драматургпын. Менің ісім — театр репертуарына өз жанымнан пьеса жазу.

Екінші, өзге қазақ жазушылары жазған пьесаны сол жазушылардың өздерімен бірлесіп отырып, театрдағы режиссер, актердің, жалпы басқарманың көпшілігімен ақылдаса отырып, сахнаға ықшамдап қоюдағы олқылықтарын айтысу, талқыласу. Қазақ пьесаларына кіргізетін қосу мен түзетулерді әр жазушының өзі істейді.

Үшінші, сахнада қойылатын пьесалар туралы режиссер, суретші, актерлерге жалпы және жекеше талдаған түсініктер беру.

Төртінші, қазақ пьесаларын орысшаға аударып, орыс тіліндегі пьесаларды қазақшалау сияқты жұмыстар.

«Арқалық» турасында айрықша айтатыным, бұл пьесаны түзеуші мен емес, жазушысы Жұматтың өзі. Екінші, сол түзелген қалпындағы пьесаның сахнаға қойылуында да мен өзге пьесалар тұсында істейтін қызметімді істей алмадым, үйткені қыс (январь-февраль) уақытында мен Мәскеу-Ленинградта болып, «Арқалықтың» әзірлігі пісіп қалған кезде келдім.

Режиссерлері — Елубай мен Насонов. Солар Жұмат берген соңғы текстің кемшіліктерін әзірлік үстінде кейде қысқарту, кейде бірлі-жарым көріністерін ауыстырып салумен түзесіп келеді екен. Мен соңғы кезде солардың кейбір қысқарту жөніндегі азын-аулақ кемісіне ғана қатынаса алдым, басқа, бұдан молырақ түрде араласуға пьесаның театрда әзірленіп қалғандығы, менің кешігіп қалғандығым себеп боп көп ат салыса алмадым.

Осы жөнінде біздің өлкелік газеттер менің жайымды әрі өздері жаңсақ түсініп, әрі жұртшылықты күдікке салмай анық, дұрыс мағлұмат берсе екен деймін.

1935

«АҚ АЮ» ТУРАЛЫ

Біздің қазіргі поэзиямыздың ішінде шынымен даусыз, үлкен орын алатын шығарма — «Ақ аю». Мұның жайындағы түсіндірме, тексеру, зерттеулер аз болмай.

олқы, келте, үстірт болмай, үлгілі, өрісті болуға лайық. Біздегі бұл күнге шейін келген бір дағды: шығарманың жақсысын — жақсы, үлкенін — үлкендей қарсы ала білмейміз. Күндегі көріп жүрген жабайы тақ-тақ, орташа-қоңырша көпшілік тумаларымыздан бойы биік, өркеші асқан жаңа шығарма шықса соған сүйсіне алмай, құп ала алмай, жатырқап, тосырқағандай қашқалақ келеміз. Жете бойлап қарамай, қасиетін тани алмай көп жүреміз. Тануға айналған кезімізде ол шығарманың туғанына бірнеше жыл өтіп, алғашқы бусанып тұрған жалынды ыстық шағы өтіп кеткен сияқты болады. Поэзияда осындай боп дәл мезгілінде тиісті бағасын ала алмай, артынан барып жақсылығы сезілген бірнеше жақсы өлеңдер барлық ақындарымызда да бар.

Сыншы, оқушы жұртшылықтың бір шығарма туа салысымен баға бергендей боп үн қатқаны жазушыға да жақсы әсер етеді. Үлкен еңбекті аяқтап, көмбесіне тақап келгенде, алдынан жұртшылықтың тартушыдай атой беріп қос тізгіндеп көтермелеп әкетуіне не жетсін! Одан асқан көтермеші болар ма? Сеніп жазған жұртшылығы татымды еңбекті сүйтіп мезгілімен қуана қарсы алуды білсе, ол жазушыға қанат бітірмей ме? Қелесі тағы сондай еңбекке лепіртіп, ірілентіп, қанат қақтырып отырмай ма? Болмаса бірде-бір селт етпей, тоң мойын күйде, тоңы жібімеген қалыпта қарсы алсақ жазушының талабы өсе ме? Бірақ, бұл соңғы сипат бақытымызға қарай біздің бүгінгі жұртшылығымызда жоқ. Ол қуана да, сүйсіне де біледі. Тек соған жәрдем ете білейік.

Сәбиттің «Ақ аюы» дедік.

Поэма жайында бұдан былай болатын ұзақ, толық тексерулердің алдында — бұл мақаланы әзірше «Ақ аю» ішіндегі бір-екі ерекше жайды ескертіп өтуге ғана арнаймыз.

«Ақ аюдың» ішінде ең алдымен көзге ілінетін айырықша үлкен бір ерекшелік: ақынның осы поэманың жалпы құрылысы жөнінде қолданған әдісінде. Бұл — біздің поэзиямызда бірінші рет оңдап қолданылған жаңа әдіс. Сол әдістің дұрыстық, шеберлігінің арқасында «Челюскин» жорығындай ақынның өз басынан кешірген сапар, өзі көрмеген солтүстік турасындағы жауапты қиын тақырып — ойдағыдай дұрыс қалыптанып шыққан сияқты.

Сәбит поэмасының әңгімелік желісі мен идеялық-

суреттілік бағытын өрістеткенде, бәйгеге түскен өзге көп поэмадағы секілді, оқиғаның құрғақ тізбегіне бой ұрып кетпеген. Пәлен күні пәлен болды, түген күні түгені болды деп протокол түрінде төкпектеп шаппай, очерк үлгісінен өз әдісінің іргесін аулақ салған. Әрине, тізе беріп, санай берсе бұл жорықтың оқиғалары көп еді. Ақын алдындағы мәселе сол көп материалды өлең өлшеуіне салып, ұйқастырған сөзбен баспа-бас санап өтуде емес. Бір жағынан сол материалды ақынша жеңе білуде. Материалдың астында бөксе басты боп қалу ақын қиялының көп ізденбегендігін, шарқ ұра алмағандығын көрсетер еді. Әрине, ол әдісті очерк жазушы, я сол жорықтың тарихшысы қолданса — ол бір сәрі. Бірақ, мұндай жайда ақын міндеті басқаша. Ол өзі алған үлкен жорық тақырыбын осы «Ақ аюдағы» сияқты поэзия заңымен топтап, шоғырлап, ақын үлгісінде әрі жинақы, әрі соқталы күйде көрсете білуі керек.

«Ақ аю» үлгісінде сол топтап көрсету әдісі поэманың барлық бойына үлкен ойлылықпен жақсы жайылып түскен. Топтау үлгісінің өзі поэманың өнбойында жарыса отырған бір астар күй тәрізденіп, жорықтың қаһармандық қылықтарынан үлкен бір суретті-пәлсәпәлі мағыналар тудырып отырады.

Мұнда оқиғаны болған күйінде көшіре салу, құрғақ копиясын беру жоқ, олай еткен болса, оқиға ақындықтың көркем суретіне дұрыс түсірілмеген болар еді.

Ақын табиғаттың әлі де болса адамға бас имеген, алай-түлей, тағы күшін ақ аюдың бейнесімен екілендіре суреттеп, оның жүген-құрық тимеген, ауыздықталмаған ызақорлығын, ашуын көрсетеді.

Ал, табиғаттың адам бағындырып алған күшін ақын сұр аюдың бейнесімен көрсетеді, оған адамға қызмет еткізеді, адамның еркіне көндіреді, адамның жеңіп алған ақыл-айласының даналығына бас игізеді.

Асау терістіктің бейнесін көрсететін ақ аюдың тағы, көзсіз ызақорлығын енді адамның қаһарманы Шмидт жеңеді, тұтқынға алады, бұл адам қимылдан биік, бұған шейін болмаған программамен жер үстінде жаңа өмір ашады. Оның қадамы — күресшен, арымай-талмай, ерінбей-жалықпай ізденуші, жаңаны жаратқыш, қайтпайтын ер адамның қадамы. Міне, поэманың аса көркем суретпен жалпылап алған тұлғалары осылар. Поэмада бұлардың кездесуі, олардың арасындағы жұлқысу, соқ-

тығыс екі сарынмен сипатталады. Дәл жорықтың өз оқиғасының сыртқы әрекетін шындық арқылы қысқаша, жеңіл түрде суреттеп береді, бұл бір. Екінші жағынан, жаңа адамның бағындырғыш, жасағыш, алғыр күшінің ішкі сырын көзбен көріп тұрғандай етіп сипаттап береді.

Поэманың тілі мен бар стилі, оның аса бағалы идеялы ішкі мазмұнына сайма-сай шыққан. Өлеңнің сыртқы кескіні үнді, мүсінді, сергек, саңлақты келген.

Поэманың әсем суреттері — ақ аюдың мұздың үстінде жүргендегі ішкі сезімінің құбылыстары; солтүстікке түскен сәуленің суреті, Шмидттің жан сезімі мен ойлары және басқа бірсыпыра жерлері.

Поэманың бұл қалпындағы бірден-бір, елеулі кемшілігі — оның аяқ жағының жете тиянақталмағандығы секілді. Екі аюдың арасындағы әңгіме болған күйінде толық айтылып кеткендіктен, әр түрлі аңдардың және аюлардың жабайы нәрселерін аса бажайлап, егжей-тегжейіне шейін қазбалап кеткендіктен, поэманың басы мен ортасындағы жалпылап теңеген, көркем суретті жерінің әсерін бәсеңдетеді. Олардың арасындағы әңгімені кәдімгі бар аюдың әңгімесі етпеу керек еді, поэманың бүкіл сюжетін бастан-аяқ екі сарынды, көркем суретті пәлсәпәмен бастаған күйінде аяқтап шығу керек еді. Бұл мүлтік жойылса, поэма басынан аяғына шейін мүсінді, көздеген нысанасына тура жеткен терен, көркем шығарма болар еді.

1935

ҚАЛМАҚАННАН НЕ ТІЛЕР ЕДІК?

Он жылдық ақын еңбегі өрісіне жеткен еңбек болмаса да, өсудің бірталай өрінен озған еңбек болады. Туа толы боп келген ақын жоқ. Түлей толады дейміз.

Ақындық деген мектеп бітірумен бірге қонатын мамандық емес. Мұның мысалына сыртқы жайын алғанда, алма ағаштың қалпы жақын. Алғашқы жылында қаулаған көк шөптің қатарына зорға ілесіп шыққан қылтанақ төрт жыл, бес жылына жеткенде бестен-оннан гүл атады. Қулық құлыпдай бастайды... Жеті-сегізіне жеткенде ару анадай көз емшекті боп, өсу шарқына жетіп, ыңырана

бастаған анайы жеміс ағашы аталады. Жел емшегіне жабыса, күн нұрына емірене, әуе лебіне бусана өседі. Тіршілігінің жалғыз ғана мұраты-мақсаты, мағанасы да өсу, өсу... Ақынның түлей өсуінің де тұрпы осылай. Әрине, алғашқы жылғы еңбектерінен үлкен нәрсе шықпайды, күтілмейді деген емес, жылдан-жылға беретін жемісі тола береді, дами түседі. Түлететін, өсіріп толтыратын, гүл атқызатын, күн нұрындай нұр, жер емшегіндей нәр неменеді?

Ол біздің ақында — нұры, табының анайы тәрбиесі, дәуірінің шарқ ұрып қияға сермеуі. Сонымен қатар сол табы, сол дәуірімен бірге отырып өз басының жалпы тарих адымынан қалыспай, өсуінде.

Олай болса, біздің Қалмақандай төңкерісшіл, еңбекшінің қайнар ішінен шыққан төңкеріс ақынының өсуіне он жылда бір қорытынды жасау аз. Әр жыл «Қалпың міне», «Алдың анау» делініп отырса көп емес. Лайығы сол еді.

Ал он жыл ішіндегі Қалмақанды алсақ, сол жоғарғы айтылғандай өсу мен ақын атын алған жас. Басында көп ішінде, қатардағы жас қайраткердің бірі болып жүріп, содан өлеңімен іздене, көріне-көріне келіп, аяғында, төрт жыл, бес жыл ішінде өзін ақынмын деп, өзі де таныды, жұртшылыққа да танытты.

Осы мезгіл ішінде ақын еңбегінің ең үстем мазмұны қайсы? Мұның баса шертетін үлкен сарыны немене? Онысы, ең алдымен, «Еңбек жыры». Төңкеріс қимылы ішіндегі ең бір ұлы арна, пролетариат мәдениетінің адам баласының мәдени тарихына ала кірген ең жаңа, ең зор күйі — еңбек күйі. Мұны еңбекші ақынның ұстануы кездейсоқ нәрсе емес. Ол ана топырағынан үлкен нәр алған сияқты, табиғи жолмен беттеген, төркіні таза, жолы даңғыл, жайқып сап күштің қимылын көрсетеді. Мазмұн тақырыптары өндірістегі еңбек (шахта, шахтерлер). Қолхоздағы еңбек, немесе өндіріспен қабысқан ауыл шаруа еңбегі — бақташылар еңбегі.

Осы жайларды жыр қылуда Қалмақан, өлеңінің өрнегі бірқатар қалыптасып тұр сырларын недәуір баурап алған. Көпшілікке ұғымды. Тілі де, күйі де сол өзі жыр қып отырған көп еңбекшінің көкейіне қонымды көптің ақыны болып отыр. Өлеңнің сыртқы ұйқасы, өлшеуі, ырғағы ешбір орасандық ерсілікке кетпейді. Шодырайып тұрған міні аз келеді. Өзіне өзі жасап алған бір қалып-

пен келе жатыр. Бірақ осы жай, бір жағынан Қалмақан шығармаларының қасиеті болса, екінші жағынан кемшілігі қалмай келе жатқан олқылығы сияқты да сезіледі. Қалмақан тым момын ақын тәрізді. Ізденудің оты, ұшқыны, серпіні жеткілікті емес. Жас ақын көпті қармай, түр іздей, шаң жұта, заң таба, жұлқына қимыл етуі, кеңірек серпуі, ізденгіш, жол салғыш, төңкерісшіл ақындардай, дәуірінің үлкен стилін табам деп шарқ ұру Қалмақанда әзірше аз. Бүгінгі күйін, көбінесе, мазмұн мен тақырыптың күшіне сүйеніп, соны орташа құба төбел күйімен тартуға бейімдеу. Сол себепті теңеу, салыстыру сияқты ақын шығармасының сапасының бірі боп саналатын элементтер Қалмақан поэзиясында әзір онша дами алмай тұрған сияқты. Өлеңге шарт болған тілдегі, суреттегі образдардың орнына, әр жәйді баспа-бас атаған, ұғым тілі басымдай береді. Теңеуді келтірген жерлерде әлі де жаңа өндіріс көріністерін ескі жырлар машығыммен, соның кестесімен оңайлата, жұқалау қылып әкете береді.

Сөзді сөзге қосып, өлең жолын құрауда ол тізбек бошалаң тіркелмеуі керек, сөздер бір жолдың ішінде тұрса да шақпақ тастай шағылып, от төгіп, жанды дөпдей тыныс алып тұрсын дейді біздің бүгінгі алдыңғы қатар ізденгіш, өскелең тартқан ақындарымыз.

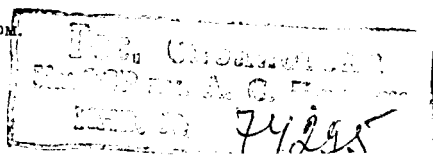
Қалмақан бүгінгі бойына жиып алған күш, өнеріне енді одақтағы алдыңғы қатар төңкерісшіл ақындарды түгел ұғып, жете меңгеріп аларлық білім қосып, ақындықтағы момындықты тастап, іздегіш, өршіл, өз-өзіне сенімі күшейген, зор сапа қуған ақын болуға беттесе екен деген тілек айтар едік.

1934

ҚАЗАҚСТАННЫҢ КӨРКЕМӨНЕРІ

Республиканың 15 жылдық өсуін, табыстарын атағанда көркемөнер саласы да өзінің Октябрьден туып, бүгінгідей көрнекті белге шыққан жайларын айтпай тұра алмайды.

Рушылдық, феодалдық, жабайыға жақын бақташылық күйі ескі ғасырдың көп ғасырлық шөліндей боп артта қалды. Ленин партиясы өзінің дана, ұлы жолды ұлт

саясаты арқылы кешегі құлдық отарын бүгін — 15-ақ жыл ішінде мәдениетті, күшті, көрнекті республикаға айналдырды. Әсіресе, өлкеміздің басшылығы мәдениет жұмысына мейлінше көп көңіл бөлді. Қуанышты тойымыздың зор мағнасы әр саладағы табыстарымызды көрмеге салып, бұрын кім едік, енді қандай өріске жетіп отырмыз деген жәйларды салыстырып саралаумен ажарланбақ.

Бас-басына атап айтсақ, ең алдымен, бізде биыл 10 жасқа толып отырған мемлекеттік драма театры бар. Бізде алдыңғы қатардағы ірі мәдениетті елдерде туатын үлкен операға қарай ауысып, өсіп, толып келе жатқан Қазақстан музыка театры бар. Облыс басы сайып бір-бір жап-жақсы облыстық театрлар қалыптанып келе жатыр. Олардың ішінде әсіресе, Шығыс Қазақстанның жолдас Бекұлы Орынбек бастаған драмалық театры мейлінше өсіп, толып қалған, қатардағы көрнекті театрдың бірі боп отыр. Өнер қайраткерлерінің кадрын әзірлеу ісі де — біздегі әсіресе өнімді, көңілді боп келе жатқан қызықты істің бірі. Алматы қаласындағы музыка-драма техникумы қазір табанын нық басқан, ірі білім, шын мамандық дүкені боп нығайып отыр. Бүгінгі драма, музыка театры — барлық облыстық, өндірістік театрларға ертең оқымысты, білімді өнерпаздардың ірі күштерін қосатын үзілмес қоры. Осы сияқты бір үлкен сенімді дүкен — Мәскеу мен Ленинградтың жоғарғы дәрежелі өнерпаздар институттарының жанынан ашылған мастерскойларымыз, биылғы жылы бұрынғы драма актерін әзірлейтін мастерскойлардан басқа Мәскеу консерваториясының жанынан кейін қазақ операсының әншісі боп шығатын бір топ тағы оқи бастамақшы. Сол сияқты одақтық орталықтарда оқып, өсіп, әзірленіп жатқан дәмелі білімпаз жастардың қатарына Ленинградтың балеттік школында былтырдан оқып, тәрбиеленіп жатқан бір топ жас балаларды да қосу керек. Осы соңғы саналған мастерскойлар мен жеке топтар түбінде бір мезгілдік қана болмай, әрдайым лек-легімен келіп, осы бүгінгі сияқты қалыптартып жоймай, үрдіс істеп тұратын болу керек. Әзірше Одақтық үлкен мамандық мектептерінде оқып жатқан жастардың ішінен артисі де, режиссері, суретшісі де тұтас шығатын болады. Бұлар түбінде бірнеше топ-топ боп оқу бітіріп келгенде бір-бір театрды қолды-қолына ала-ала тұра қалатын әзір коллективтер болады.

Соңғы жылдардағы қазақ өнерінің тағы бір ірі жолға басқан жаңалығы — енді Қазақстандағы өнерпаздар жалғыз Қазақстан көлемінде, қазақ тыңдаушысының ортасында ғана қалмай, Одақтық, дүниелік майданға шыға бастады. Бұл — екі жолмен жүріп келеді: бірден, қазақ күштері көпке мәлімденіп, үлкен жолға шыға бастаса, екіншіден, біздің көркемөнерлік істерімізге алдыңғы қатар орыс өнерпаздарының қатыпасып, ат салысуы күшейіп келеді. Қазір біздің сахна-драмалық істеріміз, ән-күйіміздің көркемделіп өсуі, би өнеріміздің барлығы да жалғыз қазақ күшімен істелмейді. Осы аталған мамандықтардың Одаққа аты шыққан ірі адамдары: ірі композитор, ірі режиссер, ірі биші, суретшісі сияқтының барлығы да бізбен істесіп, Қазақстанның көркемөнер ісіне анықтап жегіліп отыр.

Қазақтың өз әнші, күйшілерінің өнерлері былтырдан бастап пластинкаға түсіп, жақсы ән, жақсы күй дегеннің барлығы, атақты әнші жігіт, әнші әйел артистеріміздің үндері бүкіл Одаққа, бүкіл дүниеге тарайтындай мүмкіншілік алып отыр.

Осы сияқты ғасырлар бойы қазақ ортасы, қазақы қазаннан аспай жүрген домбыра, қобыз және ұмытылып бара жатқан сыбызғы сияқты ән-күй аспаптары да енді жаңа сапа, жаңа түрге көшіп, тәжірибе ретінде бас құрап, қазақ оркестрі деген жаңа оркестр жасап отыр. Бірақ біздің бұны демеп, сүйеп, көтермелеуіміз — «не шығар екен, қаншалық өріске бара алар екен» деген және «халық аспаптары сол халық қолына ажарланған және сапа тапқан, өскелеңдеген түрде барсын» деген тәжірибе сияқты нәрселер. Болмаса қазақтың ендігі жаңа үлкен көркемөнерінің жалғыз аспаптары осы болсын дегендік емес. Бүгінгі Қазақстан көркемөнерінің жалпы беталысы, тәжірибе, ізденулерінің ішіндегі бір ерекше жақсы, дұрыс бағыты — біз ешбір салада да мынау қазақтікі еді, мынау қазақтікі емес еді деп, біріне-бірі жабысып, бірінен бойды қашық ұстамаймыз. Ол би-балет өнері болсын, үлкен музыка болсын, қолданатын музыка аспабының жайы болсын, я театрдың сахналық түрлері, ерекшеліктері турасында болсын — бәріне де халық қорын, тарихи мұраларымызды пайдаланып ажарлаумен қатар, әсіресе, алдыңғы қатар өнерлі елдердің интернационалдық мәдениет қорынан мейлінше іркілмей пайдаланамыз. Көсеміміз Лениннің ескі мәдениет мұраларын оқы, біл

деген ұранын біз сияқты мәдениет жолында кешжелеп, артта қалған еңбекші ел, әсіресе, айрықша ескеріп, жүзеге молынан асыруға міндетті. Сондықтан қазақ домбыра оркестрі тәжірибе ретінде өз ісін істеп келе жатса, сонымен қатар, алдыңғы қатар үлкен өнерімізді аспаптарға сүйеніп көркейтеміз. Бүгінгі мәдениетті көркемөнер орындарымыздың барлығы да осы тәжірибемен түзу өріс алып келеді.

Енді осы саналған ірі-ірі өнер белгілерінің алдында тұрған өсу проблемаларын да айта кету қажет. Сол ретте алдымен мемлекеттік драма театрын алсақ, бұл әзірше біздегі жалпы еңбекші, төңкерісші жұртшылықты төңкеріс бағытындағы ұлы салт-санаға баулитын үлкен тәрбие орны болуға міндетті. Ол, бір жағы, ірі мәдени салт-саналық шарттарға жарап тұратын үлкен репертуарды, үлкен пьесаларды керек етеді. Екінші, сондай шығармалардың терең суретті ірі тип кейіптерін көңілдегідей ғып, үлгілі ғып жетер өрісіне жеткізе шығаратын үлкен актер күшін тілейді. Драма театры өзінің он жылдық дәуірінде Елубайдай, Қалыбек, Серкедей ірі талапты халық артисі, еңбегі сіңген артистерді шығарып, өсіріп отыр. Осылардың қатарына қосылған жастан өскен Қапан, Камал, Шәкеп, Жақтайлар, Сейфолла, Сұлтандар да театрдың бүгінгі сатысына олқы күш емес. Келешектерінен көп дәмәттіретін шын өнерлі жастар. Соңғылардың бәрінде де оқысақ, білсек білім тереңдетіп, тез дамысақ деген жолынан талап өте күшті. Бірақ осымен қатар драма театрының актер күшін алғанда қатты ақсататын бір мәселе — әйел күштерінің орасан кемділігі. Бұрыннан белгілі дәрежеде мәдениеттенген әйел ішіндегі бас актриса Мәлике болмаса, немесе бастан өсіп келе жатқан Қатира, Сабира болмаса, әйел күші өте сұйқыл. Жоқтың қасы. Бүкіл республикадағы бірден-бір мемлекеттік театрға жалғыз Мәлике тұлға бола ала ма?

Онап соңғы үлкен бір кемшілік, театрдың ең алдыңғы қатар актерлерінен бастап, барлық жаңа күштеріне шейін қарасақ, он жыл жасаған тірліктің ішінде әлі күнге бірде-бір мамандық білім алған адам жоқ. Барлық жас өзінен-өзі шұқынып, әйтеуір тімтініп, ізденіп көрейікші дегені болмаса, сонымен азды-көпті үстірт мағлұмат құрау болмаса, бұл күнге шейін театр ылғи актердің самородок боп тууын дәмәттіп, бәрінің де туысына зорлап келеді. Бірақ жұрттың бәрі Щепкин, жұрт-

тың бәрі Елубай, Серке, Қалыбек бола бере ала ма? Олардың өзін алсақ та мәдениетті ірі театрдың барлық шартын орындап бере алмайды. Үйткені, ендігі біздің мәдениетті зритель қоятын шарттың көбі кейде бұлардың да қолынан келуі қиын. Шама шарқынан тысқарырақ боп түсетін кездері бар. Олай болса бұл-күштердің көбін дұрыстап оқытып өсіруге, барлық ірі театрлардың үлгілерін көрсетіп өсіруге міндеттіміз.

Осы қатарлы үлкен-үлкен проблемалары бар көрнекті, қызықты дүкеніміздің бірі — ән-күй театры. Әзірше ол көруші жұртшылыққа ұдайы қызғылықты, ыстық, тәтті-дәмді боп, жарқ-жүрқ етіп жалтылдап, мәз-майрам қып келе жатыр. Ол алғаш ашылған уағында момын ғана атпен студия боп қана қалыптана бастап еді. Алғашқы адымы «Айман-Шолпан» тәуір боп өткен соң ол театр атын алып, батым қимылдай бастады. Бірақ бұл күнге шейін әлі де ол бір эксперимент — тәжірибе театрының үлгісі екені даусыз. Рас, ол мін емес. Кей уақытта кейбір театрдың тіпті барлық қалпы, мазмұны, түрі де сол эксперименттік негізінен жүріп отыратыны да болады. Мүмкін тіпті біздің музыка театрымызға бірнеше жылға шейін, әлде тіпті қазақтың шын мағанадағы операсы туған соң да өз бетінде осындай эксперимент боп жүре беру де қажет болар.

Олай болса бұл театр проблемаларын әзіргі сол эксперименттік бетінен белгілеу шарт. Осы жағынан қарасақ, бүгін әзірлеп жатқан «Жалбырды» сөз қылмай қоя тұрып, «Айман-Шолпаннан» «Қыз Жібекке» шейін жүрген жолын алғанда, қаншалық үлкен жаңғыру, өрлеп-өсу бар, соны көрейік. Бұл екеуінің арасындағы айырмасы — соңғысында ән көбейе түскен, би молайған, бірақ екеуінің де жасалу, қалыптану негізі бар. Бұл театрдың эксперименттік бір ерекшелігі — қазақтың ескі тарихынан қалған ән мұрасын түгел пайдалану ғой. Ол өз бетінде, жекеше алғанда дұрыс негіз болсын. Бірақ тегінде осыны ғана арқандаулы қазығындай біліп, қайта-қайта тебіндеп бар жұрт қала берсе дұрыс бола ма? Эксперименттік іздену, үсті-үстіне тұр табу қайда? Қазақ әнінің мол екені рас, оны бүгінгі жұртшылықтың сүйетіні, бағалайтыны рас. Бірақ соған қарап, ән-күй театры әрбір постановкесін ылғи сол ел әндерінің қанатына артып, сол әнге арналған көруші ықыласын өздеріне қорек қып жүре беруге бола ма? Бұл тым оңайлау

жол болғанмен де, қаншаға барады? Ал зәуі, қазақ әнінің көп қорының баршасын сол театрдың өзі шиырлап тастаған күн болса, онда қайтеді? Оның да таусылатын күні болмай ма? Жоқ, әлі де ән көп, талайға жетеді дей береміз бе? Ол бірақ ізденуден қорғаншақтап, оңайды әзір асты жағалай беруіміз болмас па? Ескі әннің жаңаша жазылған операға кіретін орны да бар. Бірақ оған қарап не постановка қойсақ соның бәрінде де «мынау жердің өлеңдеріне, драмалық күйіне пәленше ән дәл келеді» деп ылғи ән монтажын жасай беруіміз көп іздену боп шыға ма? Бел ауыртпай ғана ауырдың асты, жеңілдің үстімен жүре беру болмас па екен? Ескі тарихтан алған «Айман — Шолпан», «Қыз Жібекке» пайдаланған бірқалыпты ескі әндермен көтеріліс, төңкеріс я бүгінгі бір мазмұн, мантаждап алған ән-күйде екінші мазмұн боп отырса жол ма? Осы жайларды ән-күй театры мықтап ескеріп, өзінің экспериментін ылғи қайталақтай беретін бір негіз, бір машыққа құрмай, шамасы келгенше шығармашылдық, ізденгіштік қарекеттерін күшейтуге міндетті. Алғаш бастаған тәжірибелерден енді ілгері қарай бір секіріп түсетін мезгіл болды.

1935

«ҚОЗЫ КӨРПЕШ — БАЯН СҰЛУ» ТУРАЛЫ

Қозы Көрпештің бұл жыры бұрынғы Семей облысында Жанақ айтқан жыр деп жүргізіледі. Бірақ, хатқа түспей, ауызда жүрген ескі жыр. Жағасы жайдақ аққан су сияқты. Оған сай-саланың бәрінің үлкенді-кішілі тасқыны өз суын әкеп қоса береді. Және ағын судың арнасы қай топырақтан өтсе сол жердің іреңін алады. Қозы Көрпештей жырдың арнасы жүрген топырақтар — әр дәуірдің таптық, қоғамдық топырағы. Ол көбінесе бұрынғы би, төре, бай ортасы.

Осы жырдың өзіп де Жапаққа «қайта жырла» деп тыңнан айтқызыған Сыбан төресі Солтабай деген де сөз бар. Жапақ осының аулында жатып, жырды бітіріп, атшапан сыйлық алып кетіпті дейді. Бұл жыр ішінде Қодарды ылғи үлкен денелі малшы ғана қылып, одан басқа жайға келгенде ұдай мазақтап жырлауы сол

малшының иесі — байдың салт-санасын ап-айқын көрсетіп тұр. Ол жағы «мен мұңдалап» тұр. Бұл тура «бұрынғы-соңғы Солтабайлардың қоғамдық, таптық заказынан тудым деп» өзі айтып отыр. Жанақ жырының сол Сыбан ішінде туғандығына дәлел — осы жырдағы жер аттары. Сыбан — Семей, Жетісудың жапсарында, Аягөздің маңын мекен еткен ел, Жанақ тыңдаушысына жырды ентелетіп жақындату үшін, уақиғаның ең үлкен бөлімін — Қарабай жайын осы Аягөзге әкеп көрсетеді. Бұл жер сол заманда өте даңқты болуға ылайық. Сондықтан барып Алтынемел қасындағы иесі белгісіз бір моланы Қозы Көрпеш — Баяндікі қылып та алысқан. Бүкіл дүние жүзінің ескі дастандарын алсақ, бәрінде де осындай боп, ескі жырды — көшпелі жырды «қоныстандыру» кездесіп отырады. Бұ да соның бірі. Және бұ да әлгі біз айтқан арна топырағының жыр түсіне қосқан іреңі, тағып қойған әлемі. Жырдағы Аягөз, Ақшәулі, Мыржық, Қалба, Қарқаралы, Абыралы, Шідертілер — сол тыңдаушы мен жыршының өздері мекен етіп жүрген тау, сулары. Бірақ, бұл арнаға құйған бұдан өзге де сай-сала бар. Ол осы жырда аталатын ағындар. Бұлар да қоспа қоспай қалмапты. Мен өзімше бұл жырдың дәл осы арасы өзге қазақ жырынап ерекшелігі деймін. Сыбанбай, Бекбау, Жанақ деп кеп, аяғында Бисембай да аталып өтеді. Бисембай өз тұсындағы тыңдаушының заказымен Қозыны өлтірмей, мұрадына жеткізеді. Бұнысы бұзу. Бірақ, кім бұзғаны айтылып отыр. Қалайда бұрынғы басылған түрлерінен бұл жыр толығырақ та, ажарлырақ. Сондықтан бұның жайында таптық, қоғамдық жағынан толық зерттеулер болмаққа керек.

Онан соңғы бір сөз, дәл осы басылып отырған Жанақ айтқан Қозы Көрпештің өлеңінде, тіл көркінде, алдынала атап өтетін айрықша бір кемшілік бар. Бұнда Ай-Таңсықтың қоштасуы сияқты ірі, сұлу өлендермен қатар, бірталай жерінде өлеңнің не байланысы, не біркелкілік келісімі дәл түспей, ақсай түсіп, сылти басып отыратып ақаулылық бар. Ол Жанақтың өзінен қалған кемшілік болмау керек, бері келе көп айтушының аузынап өте жүріп кей жерінде ажарланса, кейде жүдей түсіп, тонала келгендіктен.

Мен қолыма түскен жазбасын жариялап отырмын. Бірақ, осыны оқып, кемшілігін көріп, Жанақтың бұдан ажарлы түрдегі айтуын білген жолдастар болса, біздің

Қазақстандық көркем әдебиет баспасымен жалғасып, өз жиған түрін баспаға берулері қажет. Кейде тұтас кітабы болмаса да, осы өлеңнің әр жеріне қосарлық басқа варианттары болса, оның да барлығын атап көрсетіп жіберулерін өтінеміз.

1936

ЕЛУБАЙ ӨМІРЗАҚОВ

(Мәдениетшілер съезінің қарсаңында)

Актер — театр дiңгегінің ірісі. Өнер майданының өнерлі адамдарының ішінде кешендеп барып, кенжелеп туатын қызметкерлердің бірі — мәдениетті актер. Қиын туыспен туып, буыны бекігенде де созалаңдап барып бекиді. Сондықтан да театрға талай адам дәмеленіп келіп, тұрақтамай өтіп кетіп отырады. Жыл айнала санасак та, айналдырған алты-жеті басты актерден арғыны әзірше біз «дәл мынау!» деп, айнымай тап басып айта алмаймыз. Көз тартатып, үміт қалдыратып, қуантатын жастар аз емес, бар. Бірақ мұның бәріне неше алуан көмек керек. Соның үлкені жұртшылық сыны, мәдени сын, жәрдемші сын болар еді. Ондай сын, әсіресе, біздің үлкен актерімізге де керек. Бірінші оның өзін-өзі жете түсінуге жәрдем етсе, екіншіден өзге актердің бұған қарап ойланып, ізденіп, түр тауып, өсуіне көмек берер еді.

Сол актерлеріміз осы күнге дейін сын көрмей, сүйеуші, жәрдемші сөзді естімей томаға тұйық келеді. Газеттерде болатын «театр сыны» дегеннің көбі «театр ісі, актер, режиссер ісі» деген, өзіне тапсырылған негізгі мәселені қозғамай, ылғи пьеса сынын, әдебиет сынын бойлап, көп арқаудың бір-ақ жібін өрлей, қаулай жортады. Сыңар жақты, жадағай сын болып кетеді. Пьесаны сынау — әдебиет сынының міндеті. Ал, пьесаның театрда қойылған күйін алған соң, әдебиет сыны емес, әсіресе театр сынының міндетін көбірек еске алуымыз керек. Осы жайды біз соңғы кезге дейін елемей келеміз. Театрдың әрбір жаңа ойының артынан газетте мақала шығады. Соны әсіресе, тесіле оқитын оқушы біздің актер. Бұлар жайында жазылған тексеру, зерттеулер жоқ. Олардың еңбегіне баяндама арналмайды. Не журнал

мақаласының, болмаса кітап мазмұны олар жайынан боп отырған тәжірибе бізде тағы жоқ. Жалғыз дәме қылып, «өз еңбегіміздің жақсы-жаман шыққаны туралы баға берер-ау» деп сенетіні сол газет мақаласы. Бірақ, одан күткен үміті де ұдайы бос үміт болып шығады. «Пәленше жақсы ойнады» деп актер еңбегін бірер ауыз сөзбен тұжыра салып, басқаға жылжып кетеміз. «Жақсы», «жаман» деген сынсымақтың екеуі де осы сөзді айтушыға зор мағыналы, зәрлі және әсіресе жауапты байлау боп сезілсе екен. Құр тілдің ұшымен ғана айтылмасын, серпесталмасын. Не жауапсыз шүленсіген мырзалық, не дәлелсіз, орынсыз сараңдық түрінде болмасын. Алды тоғыз жыл жасаған театрда 12-13 жыл еңбек етіп келе жатқан актер енді тура өздері жайындағы сынды, дәл еңбек табыстарына арналған қисынды, орынды сөзді есті бастаса екен. Жақсы десең оны толық дәлелдеп жәрдем етсең, «жаман» десең оныңды тағы да таратып, жеткізе айтып, кішкене көңіл бөле түссең екен. Ал, біз осы жағына келгенде сөзге өте сараңбыз, кекештей күрмеліп, не мылқаудай қылғынып «жақсы», «жаман» деп бір-екі мұқын-мұқың етеміз де, ар жағына табыла алмай қаламыз, ойламаймыз, ойланбаймыз, үстіртпіз. Ең алдымен, біздегі сын мәдениетінің олқылығы, кемшілігі осында екенін нық түсініп: «актерге жәрдем, театрға жәрдем» деген нысанаға қарай жіті жүріп, асыға қамшылансақ екен.

Осы ретте, біз ең болмаса бірнеше басты актеріміз жайында арнаулы зерттеулер, айрықша сындар жазылса екен дейміз. Соның алғашқы бір буынына Елубайды алып отырмыз.

Әрине, Елубай жайы газеттің аз көлемді мақаласымен түгелделмейді. Мұнда Елубайдың өсу, нығаю жолдарын толық қып, жеткізе айту мүмкін болмағандықтан, біз әзірше оның актерлік ерекшеліктерінің біразына ғана тоқтаймыз.

Елубайдың өз айтуынша, өзін-өзі актермін деп сезінуі Абыз ролінен басталған сияқты. Сол 1923—24 жылдарда басталған еңбек үздіксіз созыла келіп, бұл күнде 11-12 жылдық іздену, өсу, толып-пісу нәтижесіне айналып отыр. Біздің жағдайымызда бұл аз еңбек емес, көп еңбек. Ұзақтығы, тұрақтылығының өзімен де қадірлі еңбек. Бұл жылдар бойына Елубай ойнаған рольдерге қарасақ, ол бір арна, тар саламен ғана жүрмеген. Өзін-

ше кең алапты қармап, түрлі көп сырлары, замандары, ішкі-тысқы қалыптары да басқа-басқа болған неше алуан, біріне-бірі қайшы, қарсы рольдерді жиі ауыстырып, қатар алып жүріп отырған. Елубай актерлігінің бір үлкен ерекшелігі осы жерде. Шынында Абыздан Әлішке дейін, немесе Дуанадан Романовқа дейін, Қожақтан Жантасқа дейін, я Асылбекке дейін қапшалық ғасырлар, дәуірлер жатыр. Бұлар аралығындағы замап кереқарлығы бір төбе, олардың жастарындағы, қоғамдық, таптық психологияларындағы және орталарының жалпы Елубай суреттеген осы сияқты кейіптердің аралары қай жағынан алсақ та шалқар көп боп отырады. Соларды осыншалық кең көлемімен қапсыра құшақтауға жараған Елубай, бірсыдырғының актері емес, диапазоны (құлашы) үлкен, ой-қыры мол актер боп шығады. Жаңағы атаған рольдер не драмалық құбылыстың өзінде бас роль боп қалыптанған. Немесе сол атанған адамдардың пьесадағы орны үлкен болмаса да Елубай ойнағандықтан үлкен боп өсіп, қызықты жанды роль боп танылып кетеді. Ол ғана емес, рольді өсіріп қана қоймай, сол бір рольдің ерекше көрікті боп шығуы арқылы кейбір пьесаның да белі көтеріліп, көпке шейін керекке жарай беретін, сахнада жүре беретін жағдайы тағы бар. Мысалы: «Малқамбай», «Зәуре». «Малқамбайда» Елубайдың серігі Серке мен Батика боп отыратыны сияқты, «Зәуреді» Елубайдың Қожағымен қатар Мәлікенің Зәуресі де жақсы. Бірақ түптің түбіне келгенде осы екі пьесаның екеуін де пьеса қып, әлі күнге театрдың апта-сандағы өткерме ойынының бірі қып және көрушіге үнемі қызықты, әсерлі қып отырған Елубай ойындары. Міне, бұған қарағанда, кейде нашар пьесадағы болымсыз рольдің өзі де актерге жағып кетіп, өзіне арнап пішкен киімдей дәл қона кетсе де әрі актерге, әрі пьесаға үлкен абыр бітіріп жіберетіні байқалады. Бірақ Елубай ісінің жоғарыда санаған рольдерінің негізгі ерекшеліктері мұнда емес. Бірен-сараны болмаса, үлгі болатын үлкен рольдердің барлығы пьесаларының негізгі арқауы болған рольдер. Сондықтан, әрқайсысын ойнағанда Елубай сол кейіпкерлердің дәуірін, дәуіріне лайық мінез-құлықтарын, әдет-салтын беретіндей болу керек. Елубай сол дәуірді суреттей ала ма? Біріне-бірі ұқсамаған қоғамдық орталардың біріне-бірі қайшы, өрісі бар көрінерлік ерекшеліктерін, өзінің актерлік құбылысы арқылы қайта ту-

ғандай жаңа боп шығу (ревоплощение) арқылы көзіне елестете ала ма? Негізгі міндет осы еді. Актердің таланты мен мәдениетін сынға салатын тосқауыл кезеңдер осылар еді. Біздің білуімізше Елубай осы шарттарға көбінесе тартымды, толық жауап бергендей боп отырады. Елубайды Елубай қылатын бір ерекшелік — осында. Шынында сол аталған рольдердің ешқайсысын құр сертпен, актерлік техникамен, механикалық машықпен ойнамаған Елубайдың көркемдігі — шыншылдығында. Өнебоймен сол рольге құлап түсіп, сүңгіп кетіп, тұтана өртені жүріп, жалындай жана ойнайды. Шоқтай жарқыраған ашық-жарқындығы бар, көрушіге бар тынысы сезілетіндей боп бусанып тұрған, шындығы бар ойын. Мұның сауаты ішкі қуат. Станиславский айтатын ішкі сарай (нутро), одан ары бассак зауық (вдохновение). Елубай көбінесе осы шыншылдық, ішкі сарай және зауықпен ойнайтын актер. Ойнайтын кейпінің көбін кей жерде бел ақылмен саралап, ғылыми жолмен зерттеп, әуелі миына қондырып ал, содан барып сылбыр жүріп, төкпектей шауып, ит жандылықпен барып алмайды. Жарық берумен, шарқ ұрумен, тұтаса, ұласа шыққан ішкі-тысқы екпін, серпінмен қаршығаша бір-ақ іледі. Ақын қиялының жыр образын ілгеніндей іледі. Бұл ерекшелігі Елубайдың жүре актер болуынан гөрі туа актер болуы басымырақ (самородок) екендігін дәлелдейтін сияқты.

Бұлай болса, әрине, басы ашық, дау-талассыз зор қасиет. Бірақ енді осы түрдегі өнердің ішінде де Елубай үлгісінде де кемшілік жоқ емес. Самородок актерге оқу, білім, жүйе-жол қосылса мін болар ма еді? Бірге туған өнерге тәрбие-тәлім мен өнерлі үлгілер қосылса, сол өнердің қайнар көздерінің көбі, көмей аршығандай саулап ақпас па еді?

Жоғарыда айтылған көп түрлі рольдерді көңілдегідей жақсы ойнайтын Елубайдың әлде болса оң жақ, сол жағы бар. Кейбір рольдер оңқайына келіп, оң жамбасына міне кетсе, екінші біреулері сол жақпенен шалғандай бұрқ беріп, айыз қандыра қоймаған сияктанады. Елубайдың оң жанбасы көбінесе, ерекше мінезді (характерный) рольдерге бейім. Ол не қыса, небір сорақысы сойднып шығып тұрған я күлкі, я алып қашпа, я бір құныс, не маймақ біткен тұлғалар болады. Бұлар: Қожак, Парыз, Дуана, Жарас және белгілі дәрежеде Романов сияқтылар. Ал, Асылбек, Сәрсен, Жаптастар көңілдегі-

дей жақсы, дәл апалардай жарқырай қоймайды. Қайта әстін-әстін біріне-бірінің аз да болса ұқсаңқырап қалатын кезі де болады. Бұлар жөнінде Елубаймен қатар драматург, әсіресе, кінәлірек болуы да мүмкін. Өйткені жақсы тұлға, жаңа кейіпкерді біз әлі схемадан асырып ерекшеліктермен қоса жақсы тұлға бере алмай да жүрміз ғой.

Осыны біз еске алумен бірге, Елубай да жете қарап, еспелей тереңдетсе, олқысы түгелденіп, жоғы толар еді. Зауық актеріне, самородок актерге ілгері қарай даму үшін ізденгіштік, батылдық қосылса ол үлкен айдаушы болар еді. Шынында Зәуредегі Қожақ кекеш емес, пьесаның сол олқысын актер өзі-ақ сезіне салып, керегіне қарай бейімдеп, бұрып алмап па еді?

Әрине, бұл айтқандарға қарап, «жақсы тұлға Елубайға үнемі үйлесе бермейді» деген пікір жасау дұрыс болмайды. Дұрыс пікірінің барлығы да жалынды, жанды, өте әсерлі болатынын жұрт біледі. Сондайларының ішінде аса үлкен роль болмаса да, Әліштер қандай сүйкімді?!

Елубай актерлігінің тағы бір ерекшелігі — жаңағы ішкі сарай орнына денесін, бет-пішінін жақсы үйлестіруінде. Бет пішінінің құбылыс байлығына келгенде, әрине, Елубайға тең келетін актер қазақта әлі жоқ. Осыған орай денесін билеуі де ерекше. Әсіресе, мойын, иіні, аяқтары, бет құбылысына жаңағы зауықты ойындарына үлкен шешен әсерлі қосымша боп о-дағы жақсы үйлесіп отырады. Ол жағына келгенде бірде-бір қозғалысы не есепсіз, не шикі, олақ, шала-шарпы күйде берілмейтін сияқты.

Осы жағынан қарағанда, бұрынғы Дуананың қалай ойналғандығы көпшіліктің есінде жоқ шығар, бірақ қазір «Арқалықтағы» Дуанасы біздің актердің үлкен бір мастерлігін көрсеткендей болады. Бүгінгі Дуанаға қарап отырып: өзі кішкене ғана өткерме роль болса да, сол аз роль арқылы Елубайдың көп нәрсені баян етіп кеткенін сезгендей боласың. Апау хан мен би, бақсы, құшнаш дүниесі мен заманына Елубай төңкерісшіл актер тұрғысынан қарап отырып, соларды жермен-жексен қылған, өлтіре әжуалаған сияқты болады.

Осы жағынан қарасақ «Арқалықтың» жаңа қойылуындағы мазмұнын бір Елубай жалғыз Дуанасымен

ашып берген тәрізденеді. Қалайда Елубай суреттеген Дуана ендігі «Арқалықтың» ішіндегі үлкен тұрғысының бірі боп алды.

1936

ЕҢ ДАНА ЗАҢДЫ, ЕҢ ЖАС МЕМЛЕКЕТ

Еңбекші ел мемлекетінің қазіргі күндері бүкіл жер жүзі, бүкіл адам баласының баяғы заманнан бергі ұзақ тарихында ең алғаш рет бір ұлы көктем кезіне жеткен дәуір сияқты сезіледі. Әр минут, әр сағат, әр күніміз бұрыпғы шөл ғасырларда тіршілік еткен еңбекші адамның ерні кезеріп, қиял етіп, аңсап өткен қиял, арман-тілектерін үсті-үстіне орындап беріп отыр. Сондай жер шарының тарихында осы ұлы көктем күндерінде ең тұңғыш рет гүл атып шығып жатқан жаңа зор туыстардың бірі — осы бүгінгі күнде барлық еңбекші мемлекетін шат қылып отырған негізгі заңның туысы. Осы соңғы екі-үш күн ішінде бүкіл дүние жүзіндегі еңбекші атаулыны қуанта сергітіп отырған қалпының өзін алғанда да, бұл жаңа заңның қаншалық асыл, қаншалық ұлы мағыналы заң екенін ұғу қиын емес.

Мұны оқып, ұғынып отырған еңбекші жұртшылық осындай дана заңды туғызып беріп отырған партияға өзінің қуанышын, ырзалығын білдіре алмай отыра алмайды. Қазір барлық мемлекетіміздегі неше алуан қауымның жаңа заңды құттықтай қарсы алып жатқан үндері жер жүзіне естіліп отыр. «Заң туса осылай тусын, халық тілегіне қабысқан ереже орнаса осылай орнасын» деп екінің бірі айтарлық күн болды.

Бұрынғы Ресей патшалығының езгісінде келген бұқара, оның ішінде қазақ тарихының ауыр, қараңғы күндерінің ішінде күңіреніп, қабағы қатып келген еңбекші ел ол дәуірлердің лағынат заңын өзінің мың да бір дұшпаны деп ұғынып еді. Ұйтпеске шарасы да жоқ еді. «Әр ханның тұсында бір сұрқылтай» дегені — әр ханның тұсында да түрі әр түрлі болғанмен, қалпы, қорлығы бір сұмырай, пәрсіз күннің сұмырай заңдары болғанын айтып еді. Ол күндердің заңдары ел мен ел арасып да алыстатып ашып, адам мен адамдай емес, аң мен аң арасының, шәргездігін нығайтқандай болушы

еді. «Ел-елдің заңы басқа да, иттері қара қасқаның» түбінде де бір елге бір ел дұшпан, жат дегеннің сызы жатушы еді. Бүгінгі біздің заң туыс, табыс, бұрынғы біріді-біріңе қайрап салған, жарғыластырған жыртқыштық тарихының қара күндерін ұмыт дейді. Осылардың бәрімен қатар адам баласының, азамат басының баға салмағын қастерлеп, биік дәрежеге көтеруде де бұл заңдай кең өріс, үлкен тұрғылы заңды адам тарихы көрген емес. Біздің Қазақстан жұртшылығын алсақ, әсіресе, ерекше қуантатын жайымыз тағы бар. Біз Одақ ішіндегі орны сай үлкен республика болғалы отырмыз. Бұрын езілген, есесіз ел тарихының шынымен қуанышты, бақытты, күн шуақты дәуіріне енді құлаш ұрып, қанат қағып кеп кіретін болдық. Партияға қазақ еңбекшілерінің бүгінгі күнгі қуанышты ырзалығы, әсіресе ерекше.

Бұл сияқты ұлы дәуір тудырған ұлы шаралар, ұлы жаңалықтар көп жұртшылықпен қатар әдебиет, көркем-өнер жолында істеп жүрген біз сияқты қызметшілерден әсіресе, көп, көрнекті нәтиже шығатын еңбекті талап етеді. Заманымызға, бақытты күнімізге сай шығармалар беру — біздің міндет.

1936

ҚОШ БОЛ

Алексей Максимович енді арамыздан мүлдем кетті деген қайғылы хабарды есту қандай ауыр, қандай салмақты. Күнше жанған өмір сөніп, еңбекші халықтың, адамзаттың пайдалы жолы үшін өмір бойы соғып келген ыстық жүрек тоқтап қалды деген ойға нанғың келмейді.

Жер үстінде бірден-бір әділетшілік жолымен құрылған жаңа өмірдің жолында күресуші, әрі жырлаушысы болған асқан кемеңгер, ұлы адамнан айрылу жер жүзі еңбекшілері үшін орны толмастық шығын.

Бұл алып адамның мәңгі еңбек жолына сарп етілген тұрмыста сирек ұшырайтын үлгілі өмірі — біз үшін мәңгі өшпестік шамшырақ болсын.

Қош бол, құрметті, сүйікті Алексей Максимович!

1936

ШЫНШЫЛ, ТӘҚӘББӘР АҚЫН

Желісі үзілмей келген жиырма жылдық ақын жолы жеңіл жол емес. Күш-қуат, ой-сезім, істегі нәр атаулының барлығын қуаныш пен күйініш, қиналу мен тебірену араларында, жалындай жанып ортаға салған жылдар. Бұл жолға барлық жас қуаты, өмірлік бейнеті, жүрек қаны сарп етілген. Осы күй, әсіресе, Сәкен басынан мол кешті.

Еңбек дүниесінің күні тумай, шөл ғасырлардың кер заманы меңдеп тұрған күндерде шығып, тарихи сын күндерде кері кетпей, өмірдің өріне тарту, әуелгі адымның өзінде-ақ «оңай жол болайын» деген жоқ-ты.

Осы жиырма жыл бойын басып озып отырған ақын сцбегіне, сыншы да, тарихшы да емес, жай қатардағы оқушы есебінде көз жіберіп қарасаң, өзгеде жоқ екі түрлі ерекше, ірі қасиеті басымдап айқындала шығады. Мұның біріншісі: жалтағы жоқ шыншылдығы. Екіншісі — ақындық тәкәббәрлігі. Жай мінез машығын айтпаймын, ақындық еңбегінің сипатын айтам.

Ең әуелі тәкәббәрлік дегенге тоқтасақ: бұл сөз қазақ құлағына тосаң тиетін, өзінің нәрлі, жақсы мағынасынан айрылған сөз еді. Оның тарихи себебі де бар еді. Отар күні ошарыла басқан құлдық күні болатын. Құлдық психологиясын елге мінез етіп басқалар: хан, төре, би, болыс, чиновник — тілмаш, ескішіл, байшыл ұлтшылдар егіп еді. Жалыну мен жағыну үстінде де өз күндерін кешіп еді. Адамның шын адам мүсінін көрсететін, өз басын «өзгеден кем емеспін, теңмін» деген сенім, санаға жеткізетін, қадырлы сипат — тәкәббәрлік аналар тұсында сөнген, солған еді. Ол тіпті айыпты мінез, шам сөздің мағынасында қалып еді. Октябрь революциясы, Ленин жолы бізді, міне, мақтандыратын, тәкәббәрлендіретін күнге жеткізіп, одақтық сүбе елінің бірі етті.

Пролетарнат революциясының басынан басталған партия тәрбиесі бүкіл дүние еңбекшілерімен қатар Қазақстан еңбекшілеріне де: «дүниеге өзің қожамын деп біл», «бұқпантайлама, ер көкірек бол» деп көптеп баулып келеді. Әрбір елдің елдік қасиетінің іргесі соған тірелуші еді.

Міне, біздің әдебиетте қаламның буыны беки бастаннан бері қарай осы қасиетті берік ұстанған жалғыз ақын — Сәкен. Тәкәббәрлікті жақсы мағынасында таны-

тып, әдебиетте де, ой-санаға да сіңіріп келе жатқан еңбегі айқыш.

Жақсы мағынасында дегенді баса айтамын. Өйткені, «Арыстанмын», «Күнмін», «Пайғамбармын» деп қоғамнан, тарихтан қағылып қалып, далада истерикамен жалғыз өзі шабынғандікін біз жаңағы айтып отырған тәкәббәрлік демейміз, истерика дейміз.

Ал, Сәкеннің ақындық асуларында, әр жотадан атой бергендей, тәкәббәр сөз үндері: «жабы емеспіз, тұлпармыз», «құладін емес, сұңқармыз» деп бұрынғы өткен тарихқа, бүгінгі оянған табына, езілген еңбекшілерге дабыл ұрады. Бұл сияқты тәкәббәр үнінің өскелеңдеп, үдеп келген бір тұрғысы — «Альбатрос» заманының қасарысып соққан дауылына қасқиып ап, қанатымен қар сабап, қарыса ұшқан «Альбатрос» анау. Сұңқар «тұлпардың» екінші аты. Ол — СССР. Тәкәббәрлікпен қарысқан СССР. Сәкен өзімен, өз басымен тәкәббәрлік етпейді. Табымен, Отанымен тәкәббәрлік етеді. Олардың да алысқа құлаш ұрған ізімен, қиынға самғаған қанат қағысымен тәкәббәрлік етеді. Соны біздей бұрыннан ылғи жасадық, бәсеңдікпен келген елдің көкейіне көбірек сіңіріп, бүгінгі бақыт, теңдік күнінде өрлендіре, өршелендіре бастыртады. Ақындық еңбегінде мұндай өнімді сарын тауып отырған ақын, әрине, өзінің тарихтағы орны мен маңызын қамтамасыз еткен ақын болмақшы. Әр ақының осындай өзіндік пішіні, осындай барлық еңбегінен туатын тұтас, үлкен қорытындысы болса екен дегізеді. Мұндай дұрыс жолдағы революциялық тәкәббәрлікпен сол ақынды шығарған орта тәкәббәрлене алады.

Сәкен ақындығының екінші зор қасиеті — шыншылдығы. Оның шығармаларына біткен сезімнің барлығы да айқыш, ашық. Тұтас бітімді, жоталы тұлғадан туатын көрнекті, бүтіндігі бар сезімдер. Белгілі шығармаларынан өлеңін, әңгімесін, поэмасын алсақ — барлығында да сүюі мен ашуы, ырзалығы мен наразылығы, үміті мен күдігі әрқашан барынша шын сезімнің толқыны боп білінеді. Сонысымен әсерлі де, күшті боп шыға алады. Өз ішінде тұрған көңіл күйін оқушыға жеткізіп, қондырып ұқтыра алады.

Лебімен тартатын өнімділік, ұтымдылық табады. Шыны қайда, өзі қайда екенін білдірмейтін; жаза баспайтын, ішіне тығынған кедір-бұдырсыз тақ-тақ жолдың

ақыны Сәкен емес. Оның шыншылдығы қозып, жанып отыратын, буы білініп тұрған барынша шын сезім, шын жүрек шыншылдығы. Сондықтан мұның жолы әр адымын санап басқан кісінің жолы емес, ылдпы бар, өрі бар,— шын өмір жолы, ыстық қанды нағыз ақын жолы.

Тегінде мағыналы, өрісті, көш бастар, белге шығар үлкен еңбек туса осындай қайнар көздеп шығуға ылайық. Біздің бүгінгі әдебиеттің әлі заманымызға сай үлкен обобщенені жеке-жеке, ірі шығарма түрінде бере алмай келе жатқаны мәлім. Жиырма жылды басып өтіп, күш қуаты шын толған кезіне, кемеліне жеткен Сәкеннен енді сондай қорытынды еңбектерді күтеміз. Соны бере алады деп сенеміз.

1936

«РЕВИЗОРДЫҢ» АУДАРМАСЫ ТУРАЛЫ

«Ревизордың» біздің қолымызға тиген ескі аудармасы көп олқылық, кемшіліктермен кеп еді. Алдымен, аударма түгел емес болыпты. Орысша жазбасымен салыстырғанда, перде, бас сайын үш-төрт, кейде бес беттерге шейін түсіп қалған, жоғалып қалған, кем-кетіктері бар еді. Сонымен қатар, түгел болған жерлерінің өзінде де, аударма әдісінің негізі дұрыс емес, Гоголь стиліне жанаспайтын шалғайлықтары бар еді де, қазақы қоспалар көп еді. Ол кемшіліктің көбі ертерек кезде бізде болған аударма жөніндегі жалпы шалағайлықтан туатын.

Революцияның бас кезінде жасалған аударманың көбінде біз басқа тілде жазған жазушының қазақшыланған шығармасын көрудің орнына «қазақыландырған» шығармасын көретінбіз. Ол күндегі аударушы тілеген жерінен құлақ шығаратын қазаншыға ұқсаушы еді. Кейде қазақ оқушысына «ұғымды қып берем» деген боп, кейде тіпті аударып отырған жазушысымен өзі алысып, өз «жорғалығын» салыстырмақ боп, тағы бір кездерде ана жазушының не айтқанын, нені емеурін қып побайлап отырғанын ұқпай, өз «қара дүрсінімен» жіберіп, талай-талай ірі шығарманы илеп, созып, ит қор ететін.

Ол күндегі іргелі мәселенің бірі «қазақыландыру» болатын. Аударушысы ана жазушының заманына, ағым

санасына, өзіндік ерекшеліктеріне қарамай қазақ тілінің натуралдық теңеулерін қолданып, ескі мақал, мәтел сияқтыны көп қолданатын. Бұнымен бір елдің классик, көркем шығармасын мағына, сезім жағынан бір тонайтын. Тіпті болмаса, аударушы өзіне ұнамаған орыс атын да қазақшылап, біздің тон-тымағымызды да кигізетін. Пьесалы, әңгімелі аудармаларда неше алуан «одағай» сөздіктерді қазақша айтқызып «ойбай-ау, бетім-ау»-ла тып қоятыны тағы болады.

Бұндай әдіс және бір шығарманы ғана аударғанда емес, қай тілден, қай заманнан, қай жазушыдан алынған аударма болсын, барлығына апарып төңкере салатын бір-ақ жабу сияқты болушы еді. Сондайлық әрі саяси, әрі мәдени жағынан қисық, шалағай болған әдістер арқылы әрбір бұрынғы-соңғы жазушылардың, әр тілде жазған жазушылардың әдебиеттік ерекшелігі, не заман-дәуір стилін көрсететін ерекшелігі, немесе өз ба-сының айрықша жеке-дара жазушылық ерекшеліктері көрінбей, көмескі боп қалатын.

Біздің аударушы олардың барлығын қапсыра құшақтап, бір-ақ қана қазақы қара безбенмен бұттайтын.

Шынында аударма әдістерін дұрыс негізге салу біздің зор мәдени, қоғамдық міндетіміз еді. Бүкіл дүние жүзіндегі, дүние тарихындағы классик әдебиетінің қоры және өзіміздің одақтағы барлық социалды мәдениет қоры, қазірде Октябрь революциясы берген теңдік арқылы біздің де даусыз қорымыз боп сапалатып болды. Сол белгілерді біздің өзімізге тәп қылып бойымызға сіңіре беруімізге, пайдалана беруімізге барлық праволар, мүмкіндіктер берілген. Ендігі міндет, осы қорларды мәдениетті елдерше пайдалана білуімізде. Осы жағынан ойлап қарасақ, біз әрбір аудармада, шамасы келгенше, жаңағы жазушы атаулының барлығын сол өзді-өз ерекшелігімен бұлжытпай-бұзбай, дәл түсіріп аударып алуға міндеттіміз.

Солай етсек қана ол жазушыны баурап, меңгеріп, жұртшылығымызға дұрыс танытқан боламыз. Және солардың қай-қайсысынан қалған ерекше байлық, үлгілерді өз күйінде беру арқылы өзіміздің де тіл, мәдениет, көркемдік құрал-қорларымызды байытқан боламыз. Әйтпесе, Погодинді, Пушкин мен Демьян Бедныйды бір қосақтап, бір-ақ қана «қазақыландырғыш» жаппай әдіспен жіберсек, жұртшылығымызға да, жаңа мәдениетімізге де

табыс тауып бермейміз, тіпті қисық айша ұсынған боламыз.

Бұл жолда біздің жазушылар ұйымының ізденуі қазір дұрыс негізбен беттеп, өмірімді өріске тартқан сияқты. Осы күні баспаға әзірленіп жатқан Пушкин аудармалары бұл айтқанға дәлел. Пушкинді аударып жатқан біздің ақындардың барлығы да бұрынғы әдіспен «қазаққа ұғымды етем» деген боп:

«Қаймақ еді көңілімде,
Бізге қаспақ болды жем»,—

дегізіп, дворян қызы Татьянаға қаспақ қырғызбайды. Пушкиннің өз ұйқасын, өз шумағын, өз ырғағын алып, әрбір өлең жолын сол Пушкиннің өз өлшеуімен түсіруге тырысады. Рас, бұл әдіспен жасалған аударма салған жерден қазақ құлағына жатық боп, тайпалып кете қоймауға да мүмкін. Бірақ оның есебіне бұзылмаған, қазақыландырылмаған, шын Пушкин беріледі де, біздің оқушы оның дәл үлгісін, өз пішінін көреді. Көпшілікке басында тосаң көрінсе ол, дәл Пушкиннің қазақ оқушысына әлі де жете туыс болмаған жаңалығынан ғана солай көрінетін болады. Өз дәуірінде Пушкин шығармалары оқыған орыс жұртшылығына да солай көрінген. Бірақ, көпшілік санасы, мәдениеті өскелеңдеу арқылы Пушкин кейін бес жасар балаға да түсінікті ақын боп шыққан. Біз де сондай ірі мәдениет туындыларын жадағайлап, төмен түсіре, қалпын бұза аудармай, өз түйінінде беріп, соны ұғарлық сатыға көпшілік санасын көтеріп, өсіруге міндеттіміз. Үлкен мәдениет мұрасын баурап, меңгеріп алудың қоғамдық мақсұты осы түрде болу шарт.

Міне, аудармалар жайындағы осы аталған жалпы негіз, әдістер қазір Мемлекеттік драма театры қолға алып отырған «Ревизордың» тұсында на негіз болды. «Ревизордай» мәңгілік қасиеті бар классик шығарманы қазақ сахнасында мінсіз қып, мәдени түрде қою — біздің театрдың барлық коллективіне де, жеке артистеріне де үлкен сып. Көркемөнер жолында есейіп, өскендігіміздің сыпы. Олай болса оның аудармасында да шалағайлық, теріс әдіс, көрнеу олқылықтар болмауға тиіс.

Осындай міндеттерді еске ала отырып, бұрынғы аударманы қайта қарап, бастап-аяқ толықтырып, өзгертіп түзгенде мен шама келгенше «қазақыландыру» белгі-

лерінің барлығын жиып, Гогольдің өз тілін, өз стиль-үлгісін, өз ерекшеліктерін қайтадан орнына салуға тырыстым.

Сонымен, «Ревизордың» аударушысы болмасам да, бүгін артист, режиссерлермен ақылдаса отырып істелген, жаңғыртылған текстіме барыша жауаптымын. Ендігі жұртшылық алдына түсетін текстің аудару негізі,— жаңағы айтылған Пушкин аудармаларының тұсында қолданып келе жатқан негіз.

Бұрынғы аударманы тазарту, жаңғырту ретінде мен Гоголь заманының бірталай ерекшеліктерін білдіретін кейбір нәзік жәйлардың ескі аудармаға кірмей, әдейі қалдырылып кеткенін байқап ем. Көп жерде Гогольдің өзінің де, адамдарының да аузына түспейтін қазақы мақал, мәтел сияқтылар да бар еді. Бұндайдың бәрі де, басқа осы сияқты Гогольден алыстататын көп «аламыш, қошқар-мүйіздермен» қатар өзгертіліп түзелді.

Ендігі сыншы-жұртшылық, «Ревизор» аудармасы сол көпшілік алдынан өтіп болмай, түзетілу, толықтырылудан айықпайды. Соңғы сынаушы, түзетісуші ойынды көрушілеріміз болсын.

1936

ӨМІРІ — ҮЛГІ, ЕҢБЕГІ — ТАУДАЙ ЖАЗУШЫ

«Адамға тіршіліктен қымбат зат жоқ. Дүниеге екі тумаيسى. Ендеше, сол бір сапарыңды адамша өткіз. Мұрат-мақсұтсыз кешірген көп жылдар үшін кейін опық жеп жүрме. Сұмырай, күйкі күндеріңді еске алғанда ар кеміретін болмасын. Өлер сағатында: бар өмірім, бар қайратым бұл жиһандағы ең сұлу, ең жарқын жолға — адам баласының азаттығы үшін алысқан жолға сарып етілді деп айта аларлық болып өл»,— деп Островскийдің атақты романындағы бас геройы Павел Корчагин айтқан еді.

Жазылмас науқас өмірін улатқан, шын құрыш большевик, шын ірі терең жазушы Островский жаңағы геройы айтқан ұлы сөзді ақтап өлді. Дүниедегі барлық бағалы капитал ішіндегі ең асыл, ең қымбат капитал —

адам деп ұққан біздің Отан Островскийдің қандай асыл, ардақты жан екенін танып, бағалап, аялап еді.

Островскийді алғашқы шығарған орта — пролетариаттың ұлы партиясының үлгі, жетегімен өскен комсомол ортасы еді. Жалынды жүрек, жарқыраған күш-талантының барлығын революция күресіне салған Островский азамат соғысында Украинаның Чапаевы — атақты Щорстың дивизиясында шыныға бастап еді.

Қан майданда қасқайып тұрып алысқан герой жолымен басталған өмір социалистік құрылыс дәуіріне келгенде жаңағы құрыш бойдан шыққан зор өнердің өшпес ескерткішін тудырған еді.

Ұлы Октябрь жолына жанын салып алысқан алдыңғы буынның кейінгі дәуір-ғасырларға қалдырған тамаша, ұлы шындығының, үлгілі қаһармандығының бір зор куәлігі болған кітап осы Островский кітабы еді. Кейінгі ұрпақ, кейінгі революцияшыл буындардың жүрегіне жол салатын: өмірі — үлгі, еңбегі — тудай болған жазушы Островский еді.

Ұзаққа беттеп қанат қаққан зор талант әлі талай-талай асыл бұйым, ұлы тұлғаларды көрсетер еді. Бұл өлім совет жұртшылығының, совет әдебиетінің қабырғасын қатты қайыстыратын өлім болды.

1936

«ТАРҒЫН» ТУРАЛЫ

(Мұхтар жолдаспен әңгіме)

Қазақ музыка театрының бұрынғы репертуарларына жаңадан қосылатын басты репертуардың бірі — Камалов Сағыр жолдастың батырлық жырынан музыкалы-күйлі пьесаға айналдырылған «Тарғын» атты пьесасы. Бұл пьеса қазір жазылып бітіп, басты драматургтеріміз бен көркемөнер комитеті және ысылған режиссерлердің қарауына берілді.

«Тарғын» пьесасын қараушылардың бірі белгілі драматург Әуезов Мұхтар жолдас «Тарғын» туралы былай дейді:

Қазақ музыка театрының бұрынғы қойып келген пье-

саларынан «Тарғынға» ауысуында мағына бар. Мұның тарихи мазмұнында бұрынғы пьесалардан едәуір басқашалық бар. «Тарғын»— жеке қазақ халқының қалпы емес, әрегірек заманнан Қырым, Татар, Түрік елдерінің ескі жайларын көрсетерлік пьеса. Сондықтан бұл театрдың бұрынғы пьесаларындай бір елдің ғана тарихи жайы, күйі емес, әр елдің, оның ішінде сол елдердің тұрмысының әр алуан, ескі түрін көрсетеді. Бұл театрдың жалпы коллективіне, онан қалды жеке актерлер мен режиссердің көп нәрсені ізденуіне жол береді. Бұл күнгі жазушы, бұл күнгі ойнаушылар да бұл пьесадан едәуір жаңалық алады.

Сағыр бұрынғы халық аузындағы батыр жырын сол күйінде алмаған, ол батыр жырын тек қана тема ретінде пайдаланып, өзінше молайтып тереңдетіп, көп жерінде басқа жаңа уақиғалар кіргізіп жасай білген. Жыр түрінде бұрынғы хан тұрмысын даттау, соны әсірелеуден аса алмайтын «Тарғын» жырының автор әдемі тілмен уақиғаларына өзгеріс кіргізіп, Ақшахан, Қырым — Еділ хандары арқылы сол хандық ортасының сұрықсыз-күнсыз іруге айналған күйлерін көрсете алған. Ақшахан тозығы жеткен хандықтың күйін көрсетсе, ханзада задорұрынғыш болып, о да сол тозығы жеткен хан тұрмысын көрсетеді. Бұрынғы желіден — уақиғадағы жырдан Ақжүністің мінезі қатты өзгертіліп көрсетілген. Жырды пьесаға айналдырғанда Сағыр жолдас тыңнан, жаңадан бірқатар адамдар қосқан.

Мәселен, тартыстың өзі — сол заманда өзінше әділет іздеген Тарғынға сол замандағы хандардың қайшылығы кездеседі. Тартыс желісі осыған құрылады.

Жаңа адамды Ақшаханның да, ханзаданың тобына да қосқан.

Қысқарта айтқанда, бұл біздің музыка театрының репертуарларында үлкен олжаның бірі болады деп ойлаймын. Пьесадағы аздаған кемшіліктер түзеу үстінде, қойыла келе жойылады. Оны бөлектеп айтудың қажеті жоқ. «Тарғын» пьесасын автормен қосыла отырып, жөндеуге қазақ жазушылары да жәрдемдесіп отыр.

Сонымен, «Тарғын» музтеатр сахнасына оң беретін жаңа табыстың бірі болып шықты,— дейді Мұхтар жолдас.

«Тарғын» пьесасы әзір дайындалып біткен жоқ. Бұ-

ғап Багров, Башковский, Брусиловский жолдастар қазір жедел кірісіп жатыр.

Театрдың өзге пьесаларымен қатар «Тарғын» да алдағы жылы қойылмақ.

1936

АЛҒАШҚЫ ӘСЕР

«Ер Тарғын» туралы айтылатын сөз аз емес. Көмекші, жолдастық сынның терең бойлап, кеңінен алып, көсіле сөйлейтін бір үлкен кезеңіне жеткен сияқтымыз. Күннен-күнге қадыры артып, шыны көркем театр боп, өрлеп келе жатқан қазақ опера театры мынау соңғы еңбегімен тағы да бір рет құлаш ұра, жарқ еткендей болды. Ізденгіш, тапқырлық серпінімен ырза қыла, қуанта әсер етті. Бүгін алғаш көрген, бір-ақ рет көрген қалыпта барлық үлкенді-кішілі мәселелерді таратып, талдай сөйлеу қиын. Сондықтан қазір ең алғашқы жалпы әсерді айтамыз.

Осы реттен қарағанда «Тарғын» операсында, ең алдымен, барлық үлкен бұйымдарының (бұған кіретіндер: пьесаның мазмұны, режиссердің басшылығы, актер ойыны және композитор, суретші, би басқарушының ісі сияқты негізгі элементтерінің) барлығы әдемі боп туысып, үйлесіп, біте қайнасқан тұтастықпен шыққан сияқты. Барлық операны бір мол мүсінді көркем шығармаға айналдырып тұрған айқын стиль бар. Бұрынғы нәрселерде жаңағы бұйымдардың кей-кейде әрқайсысы әр сайды өрлегендей бытырандылық сезіліп қалып отырушы еді. Мынау олармен салыстырғанда әрі ірі де, әрі жаңағыдай түп-тұтас шыққан. Бұл жөндегі зор еңбек — режиссер Құрманбектің еңбегі. Ізденгіш, өнерлі, сапа тапқыш еңбек. Құттықтарлық еңбек.

Осындай мағыналы, ойшыл басшылықтың сахнаға жарқырап шыққан белгісі актерлер ойыны, бишілер биі, суретші ісі, композитор қаракеті болды.

Талантты жас жазушы Сағыр жазған «Тарғын» пьесасы негізгі рольдер жағынан, оқиға-тартыс жағынан қарағанда артистерге өте қызықты материалдар берген екен. Әсіресе Күләшқа — Ақжүніске келгенде бұрын қазақ әдебиеті, қазақ сахнасы көрмеген жолбарыс тұлғалы, құбылмалы, сайқал, сегіз қырлы мүсінді көрдік.

Күләш бұл рольде өзіне де, өзгеге де соншалық жат, жаңа рольде тақ қырлаған алмастай төңкеріле құбылды. Барлық мінез қылығының өрі мен ылдны, күңгейі мен теріскейі көрушіге мастерлік әнінен де, әсіресе жарқ-жүрқ еткен ойышынан да өте әдемі көрініп отырды.

Тарғын — Қанабек те өз ролін ірі ғып, әсерлі ғып келістіре атқарды. Шынында Қанабектің шын үлкен актер екенін музыка театрының сахнасында алғаш айқын танытқан ролі осы сияқты.

Тананы ойнаған Қапиза ойын жағынан жақсы болғанмен, дәл дауыс жағынан Тана образына көп үйлесе қоймайтын сияқты. Бұл партияның үні лирикалы сопрано ғой. Қапизаның дауысы ол емес. Жалпы алғанда көрнекті рольдердегі артистердің бәрінің ойыны да операның үлкен арқауын әлсіретпей, жақсы күшейтіп жүріп отыратын сияқты. Мысалы Манарбек — Сақан, әсіресе, Ана — Шара, Қарт Қожақ — Бісмілда өз орындарында, лайықты, қонымды боп шықты.

Бірақ осылардың қатарына іліне алмай, әсіресе, айқын түрде кемшін тұрған екі-үш кісі бар. Олар — Қапан және соның жігіті, онан соң әсіресе Сыпыра жырау. Бұл сексен бестемін деген сөзін өзі сезбейді. Сақалы болмаса баладай ойнақы, салмақты мінез де жоқ.

Бұл операның билері әдемі. Әсіресе Шараның жеке билерінің орындалуы шын көркем, шебер өнердің бір әдемі тамылжыған, өте жарастықты кестелері сияқты шықты.

Осындай әзірше, қысқаша айтқан алғашқы әсерлердің ішінде тағы бір қатты риза қылатын еңбек — суретші еңбегі. Наумов жолдас бұл операда ерекше көркем декорациялар жасаумен бірге барлық киім-кесте үлгілерін де аса қонымды ғып белгілеген.

Ал енді операның ең зор түйінді мәселесі — композитор еңбегін айтайық. Операда, әрине, дауыспен айтылатын жерлердің барлығын ел әніне құрған Брусиловский жолдастың аса қымбат бір ісі — би атаулының көпшілігін де қазақтың белгілі ән, белгілі күй ырғақтарына құрғандығы. Бұл операда композитор халық ән-күйіне бұрынғыдан да көп тереңдеп, көп сүйенемін деген негізгі дұрыс бағытқа беттеп, сол халық музыкасының арқау, бояуын әлсіретпеген де бұзбаған. Өзінен қосылған композиторлық іздену жаңалықтар жайын мен бұл жолғы бірінші сөзде таратып, нық байлап айта алмаймын.

Жалғыз-ақ композитор ісінен алған жалпы жақсы әсердің ішінде әзірше көңілге күдік келтіріп тұрған біреу жайы бар. Ол — ән атаулының көпшілігі бүгін жұрттың бәрі айтып жүрген, аса мәлім әндер болуында. Рас, бұл — тарихи жағынан кеңірек көп ойлап, көп талқылайтын мәселе.

Бірақ, сонда да суретші ізденіп отырып тарихтағы Қырым, Еділ хандарының декорациясын береді, костюм, бояуларын береді. Биші де өз бабында соны істейді. Пьеса мазмұны, актер ойыны, жалпы режиссер басшылығы бұл оқиғаны XV-XVI-ғасырдың маңайы ғып көрсетеді. Ал, біздің әннің бірқыдыруы бүгін тым мәлім боп жүрген әндер. Әрине, әннің сол ескі күнде шыққанын тап деп шарт қою қиын. Осы бүгін мәлім әннің өзінің де талайы сол ескі күндердің алыс сарынынан желі тартып келе жатуы мүмкін. Бірақ, солай десек те, дәл осы «Тарғынның» қазір кей жерінде қолданған әдіс бойынша ескі күйлерді әнге айналдыра пайдаланып байқау, сол тәжірибені молайта түсу пайда болмас па еді. Бүгін көпшілік айтып жүрген кейбір әндердің орнына сондай өрпектер түссе іздену де, жаңалық та молырақ сезілмес пе еді? Сонда анау сарай, анау мінез, салттар, тарихи дәуірлер ән-күйден де өз бояуын, өз шешуін табыңқырай түспес пе еді? Бірақ, бұл мәселе, әрине, кеңінен қаралып, толығырақ талқылауды керек ететін қиын да, даулы да мәселе. Ол тақырыпқа кейін де соғармыз. Осы жағы болмаса, көп әндер, әсіресе, Күләш, Қанабек, Манарбек айтуында драмалық мағынасы зор, өте әсерлі, өте күшті боп шығып отырды.

Үлкен істің, ірі табыстың үстінде болған үстіне бола түссе екен дейтін тілек-талап табиғи нәрсе. Осы жағынан қарағанда дәл соңғы сахнадағы көпшілік әзір шикілеу сияқты. Театрдың жаңа келген адамдарының ішінде әзірше сахнада жүріп-тұруды жете үйренбегендігі байқалып қалып отырады. Әсіресе, сол әйелдер жағында көп. Сол себепті дәл соңғы сахнаның динамикасы, әсіресе көпшілікке сүйенетін драмалық түйіндері сәл солғындау сияқты. Оқиға қат-қабатының тұсындағы қозғалыс, әбігердің көбі операдағыдай зілді, мағыналы ырғақтармен шешілмейді. Кейде асығыстық, кейде көркемдігі аз ұйқы-тұйқылық молайып кететін сияқты. Тағы бір байқалған хал, жалпы опера әзірше біраз созалаңдау, ұзындау сияқты.

Осы ретте үшінші актының бірінші суретін біраз қысқарта түсіп, оның есебіне оқиғалық түйінін сығымдап, нін қандыра түссе теріс болмас еді. Мұның бәрі көрікті операдан алған алғашқы әсердің қысқаша айтылған нобайлары.

Жалпы алғанда, «Ер Тарғын» операсымен біздің театр коллективі тарихи декададан соңғы күткен үмітті шын ақтады. Әсудің тағы бір зор сатысына қарай ырғымақ боп талап етіп еді: Күләш, Құрманбек, Қанабектер бастаған көрнекті топ қанатты әдемі қақты. Мұны шын табыс деп қуанамыз да, театр коллективін, театр басшылығын құттықтаймыз. Алған әсер театрға қызықты материал әзірлеп беруді зор бір қадырлы міндеттей еске салды.

1937

«ЕВГЕНИЙ ОНЕГИННИҢ» ҚАЗАҚШАСЫ ТУРАЛЫ

Поэзияның ірі шығармаларын бір тілдеп екінші тілге аудару өте қиын екені көпке мәлім. Ал біздің бүгінгі тәжірибені алсақ, ұлт әдебиеті үлгілерін орыс тіліне аудару жөнінде көп ақындардың сол аударып отырған шығармасының тілін білмейтіндігі тағы бар. Бұларға жәрдем етеді дерлік подстрочник атаулыны алсақ, оның өзі асыл нұсқаның нағыз соры. Подстрочниктің (сөзбе сөз аударманың) көбі сөз емес, күр көбік, немесе әлдеқандай бір тіл қоқсығы боп шығады. Онда аударылатын поэзияның өзіне біткен нәзік ырғағы, өзгеде жоқ жаңалық ерекшелігі дәл түсуі былай тұрсын, тіпті ақынның қысып, қамти айтқан ой-сезімінің системасы да және көрік-стиль құрлысының ішкі логикасы да дұрыс берілмейді.

Тап басып, дөп тиген кезінде өлең жолы қыл өтпестей боп, өте бір жымдасып құрылған жол емес пе? Мұндай жолдың ішіндегі жеке сөз — ән нотасының құр созылып айтылғаны сияқты емес, өзінше бір балқыған дірілмен айтылған нотасы сияқты болады. Ол сөз бір мағына, бір-ақ ұғымды білдіріп, сонысымен қатып, сілейіп тұрып қалмайды. Түп мағынасынан басқа тағы қосымша ымы, сазы бар сөз болады. Оқушыға түп мағынасынан басқа да елес, әсер беретін сөз болады.

Асыл нұсқаның тілін білмейтін аударушы ақынға, оның сезгіштік, қажымастық ынталылығы ғана жәрдем етеді. Жалпы подстрочниктің ішінен Маяковский айтқан бейнетпен: «тонналаған сөз рудасының ішінен радийдің жалғыз грамын» тауып аламын деп іздеу керек.

Үйтпесе, аударатын нәрсесінің сыртқы түрінен басқа нәрінен де, нәзік мәнінен де, өзгешелік қасиеттерін де түсінбейді. Әлгі, шолақ ойлы, жеңілтек аудармашылардың: «біз ұлт ақынын қолдан жасаймыз» дейтін ұр көппе сөзі де осыдан туады. Эпос сарынында жазылған шығарманы сыршыл шығармаға айналдырып, ертегі сиқыршының қамалын істейтін де, сол жазғандарының өзі болады.

Бірақ, бір тәуірі, аударушының бәрі мұндайлар емес. Совет ақындарының ірілерін алсақ, тіпті тілін білмеген шығарманың өзін аударғанда да, нағыз үлкен шебердің қолымен, барлық ынта, бейілімен істегендері үлгі аларлықтай болып отыр. Мысалы, Тихоновтың грузин тілінен жасаған аудармаларында, оның асыл нұсқаға қаншалық зерттегіш-ақын қолымен жанасқанын көреміз. Ол ең әуелі өзіне сарыны сәйкес келетін ақынды алады. Подстрочникті біреу жасап бергеннің үстіне өзі де жасап алады. Сол аударатын өлеңін грузин тілінде әртүрлі қып оқытып, үн ырғағына құлағын жаттықтырады. Содан соң аудармасының әрбір қайтармасын грузин сыпшыларына оқып беріп, түзеп отырады. Мұндай жол, асыл нұсқаның нәзік қылдарын табуға сенімді басқыш болады. Сонда да, Тихонов аудармасын орыс оқушысы да, грузин оқушысы да мақтап отырса да, ол өзі аудармасының бәріне ырза бола бермейді; «1935 жылға шейін аударған бес мың жол өлеңнің ішінен, өзімді толық қанағаттандыратын бес-ақ жүз жол»,— дейді.

Аударма ісінің осы сияқты жалпы қиындықтарының тұсында, қазір Пушкинді аударып жатқан біздің ақындардың бір тәуір жағдайы бар. Онысы — асыл нұсқаның өз тілін білетіндіктері. Жаман көпір — подстрочник бұларда жоқ. Пушкин өлеңдері бұларға өзінің бар үнімен «шырқап, қалқып» ұғылып тұр. Бірақ осы жағдай, бұл ақындардан қазақ оқушысының көпті талап етуіне право береді. Ол оқушы біздің ақындарға: «Осы Пушкин аудармасы үстінде, сендер өздеріңнің мәдениеттіліктеріңді көрсетесіңдер, қала берсе таланттарыңның да

шама-шарқын көрсетесіңдер»— дейді. Тіпті одан да әрі барып: «Сендердің осы еңбектерің зор мұраны біздің қалайша баурағанымызды білдіретіндіктен, Қазақстандағы әдебиет қозғалысы Одақтың өзге елдерімен салыстырғанда, қаншалық пісіп, толғанып білдіреді. Бұл істерің әдебиеттің пісіп, толғаңдығына, мәдениеттілігіне де сын-экзамен болады»— деп те айта алады. Біздің алдымызда тұрған міндеттің қиыншылығы да, қасиеті де осы арада.

Бұл міндетті, теория жүзінде, біздің ақындар барынша толық түсінеді. Сан жағынан қарағанда жалған аударма да аз емес. Юбилей күніне қазақ тілінде Пушкиннің «Онегин» бастаған барлық ірі поэмалары, жеке ірі өлеңдері және әңгімелері де шығады.

Ал енді сапа жағын алсақ, осы аудармалардың бір қыдыруында асығыстық ізі бар. Табандап, тырысып отырып ізденудің орнына әр себепті сылтау етіп, ауырдың үсті, жеңілдің астынан кеткендік белгісі бар. Сол себепті кей жерде Пушкиннің өлең өлшеуі жойылып, расында қазаққа ұғымдырақ болатын, он бір буынды, төрт жолды өлең орын теуіп алғаны бар. Бірақ, жол ұзарғаңдықтан, амалсыздан, аудармашы өз жанынан әр жолға кейде демеу сөз, кейде одан да ары оғаттасып, тіпті тұтас сөз де тіркеп жібереді. «Кавказ тұтқыны» аударған Тайыр жолдас осыны істеген. Ал «Руслан мен Людмила» аударушы Әбділда, асыл нұсқаның өлшеуін сақтап, ұйқасын да дәлге жақын келтіріп, жалпы өлеңін күйлі қып шығарумен қатар, кей жолдардан Пушкин сөзін қалдырып қойған. Нәтижеде: кемшін соққан, өңі қашқан, асыл нұсқаға барабар келмейтін кем-кем жолдар болады.

Бірақ бұл аудармалардың бәрі бірдей осындай емес. Мысалы, Ілияс аударған «Евгений Онегинді» алсақ, оның зор ынта, бейілмен зерттеуші ақын боп ізденгенін көреміз.

Романның өзін, түсіндіргіштерін, бұрынғы зерттеушілерін оқып, аудару үстінде Ілияс алты ай отырды. Сүйтіп іздеу арқылы ол Пушкин материалын барынша жете танып, біліп отыр. Ілиястың осы ісінің әр кезеңін көргендіктен бірде бір сөз жоқ деп айта аламын. Ол роман ішіндегі толып жатқан адам аттарының неге кіргізілгенін және Пушкиндегі шет жайыла сөйлейтін көп тарамдар-

дың неліктен болатынын тегіс зерттеп, шешіп алған. Мұндай бұлттарыстар романда аса көп. Және әр адам, жаңағыдай әр тарамның артында тұрған жалпы тарих, мәдениет тарихы, немесе оңай ұғыла қоймайтын тұспалмен айтылған дәуір белгілері қаншалық?

Осыны ұғынып алумен қатар, Ілияс әуелі романның бір үзіндісін әр түрлі үлгімен де аударып көрді. Бірақ мынадай істі тарихи зор міндет деп түсінудің өзі, оған Пушкинді дұрыс әдіспен аударудың негізгі дұрыс жолын таптырды. Ол әдіс асыл нұсқаның өз стилін, өз түрін бұлжытпай түсіру әдісі болды.

Сонымен, «Евгений Онегин» Пушкиннің өзіндегі 14 жолды шумақпен, өз ұйқасы, өз өлшеуімен және әр жолдың мағына тұспалын өз қалпында беретін, тіл образын да қазақша төлеу салмай, өз айтуынша аударып беретін үлгімен істеледі.

Шынында, бұл шығарманы да көптің көзі үйренген, дағдылы он бір буын, төрт жолмен аударуға болар еді. Онда аударушы да қазаққылау жағын басымдатып, асыл нұсқаның побайын ғана беріп, өзі де жеңіл жортып отырар еді. Олай етсе, әрине алты айдай сарылмас та еді. Бірақ Ілияс бұл жолға түспеді. Сонысы дұрыс болды. Пушкин поэзиясына қазақтың «тон-тымағын кигізіп» жеңілдетем деу, опы арзандатып, әлсіретіп жіберетін жол болар еді. Ал мына әдісі табандап ізденіп, бата қимыл істеген жаңалық әдісі боп отыр.

Бұл әдіс — қазақтың жас мәдениетінің бүгінгі күйін алғанда негізгі — тарихи зор мәні бар дұрыс әдіс болады. Анығында біз қазір көркемөнер мен әдебиеттің дүниелік ірі белгілерін алғанда, өз оқушымыздың әзірлігі аз боп тұрған күйіне қарай бейімдеп, жонып-мінеп, кішірейтіп, әлсіретіп алуымыз керек емес. Қайта сол оқушымыздың өзін көтеріп, өсіріп, анау мұраны барлық ұлы тұлғасымен тұтас түсінетін сатыға апаруымыз керек.

Олай болса, Пушкин де қазақ әдебиетіне дәл Пушкин қалпымен өңін өзгертпей кіруі керек. Өзіне біткен ерекшелігімен, бұл күнге шейін қазақ оқушысы көрмеген тереңдігін толық көрсетіп, жаңа серпіні зор мол бір арнадай боп өз түрін, өз стилін ала кіруі керек.

Одақтың грузин, армян, украин сияқты мәдениетті елдерін алсақ, барлығы да ұлы ақынды осылайша, өз түрін, өз стилін бұлжытпай аударып отыр.

Осындайлық жалпы жөннен туатын дұрыс әдісті біз-

дің жұртшылық қабылдауға тиіс. Көпшілік шынында да жақсы қабылдаған сияқты. Бірақ сонымен қатар, бұл аударманы ұғымсыздау дейтін бірен-саран адамдар да бар. Олар кей-кей кезде қазақшасын ойша орысшаға аударып барып қана түсінеміз дейді. Ал тағы біраз адамдар «бүгінгі қазақ поэзиясында мұндай шумақ, мұндай ұйқастар жоқ болғандықтан, қазақ оқушысының көпшілігіне тосаң тиетін ерекшеліктерді онша тереңдетіп алмау керек еді, қазақтың өзіне мәлім түрден ұзамау керек еді» дегендейді айтады.

Бұл пікірлерді ол кісілер романның әзірше жарияланған бірінші тарауына қарап айтады. Ол тарау түсіндіргіш сөздерді өте мол қып басуды тілеуші еді. Түсіндірме сөз көп болмағанда, «Евгений Онегиннің» бірінші тарауын ұғыну аса қиын. Қазақ оқушысының көпшілігіне ол бір ауыр жұмбақ, қиын шың болуында дау жоқ. Жалғыз қазақ оқушысы емес-ау, тіпті орыс оқушысының орта буынына да оп-оңай емес. Бұл тарауда романның уақиға, түйіндері, әңгімелік жағы айқындалып таралмайды. Оның үстіне көп шумақтары көлденең жайларды баян етіп, уақиғаға қатынаспайтын кісі аттары да мол араласып отырады. Және әр кісінің тұсында ақын тілімен келте қайырылып айтылған сындар, ымдар, тұспалдар да көп.

Қазақ оқушысы не шала білетін, не тіпті білмейтін осы сияқты фактылар мен көп зат-нәрселер бірінші тараудың әр шумағынан табылады. Әзірлігі жоқ оқушыға, мысалы 18 шумақты алып осыдан не түсіндің десек, не айта алар еді? Ондағы аттары аталатын Фонвизин, Княжнин, Озеров, Катенин, Шаховскойлер арқылы және артистка Семенова, не биші Дюпло арқылы — Пушкин өз уағындағы театр, драматургия және балет өнерінің суретін беріп отырғанын түсіне қою оңай ма? Ал, 49 шумақтағы:

Адриатик, толқындары
О, Брента, көзім салам
Толғанамын, толық тағы
Сиқырлы үнің жетті маған!
Үн ардақты ақын ұлға
Альбионның өр жырында
Маған таныс, маған жақып

Жүзім сырлы Гандолада
Петрарканың ғашық тілін
Сол сұлумен жаттап жүрдім...—

деген сөздерінің арғы сырын екінің бірі түсіне қояр ма екен? Осының ішіндегі атаулары және солардың кірген себептерін «Орысша тілді жақсы білем, романды орыс тілінде оқып түсінем» деген қазақ оқушысының бәрі біле қойды ма екен? Аударманы жете қарамай, ойланып, үстірт мінейтін сыншының көбі осы жолдастар ғой. Олар: «Орысшасын түсінеміз, ал қазақшасы бізге оншалық ұғымды емес» дегендей қылады. Дәл солай ғана ма екен? Бұл тұста, орысшаны түсінбеймін деуге арланып, өзіне-өзі жалған айтып, қазақшаны түсінбеймін деумен орынсыз мезетсіп отыратын құрғақ паңдық жоқ па екен? Біз кей-кейде сол да бола ма деп шүбәланамыз. Рас, бұл жерде адам таппастық, миға қонбастық сырдың жөн екені де рас. Бірақ, әйтсе де романды ғылым жолымен терең бойлап, оқымағандықтан (ал «Евгений Онегинді» солайша оқымай болмайды) ол кісілер бұл арадағы бірталай нәзік жайларды білмейді. Бұл шумақтың ішкі сырына бойлап көрсек: Альбион дегені Англия («биік арал» деген), «өр» деген сөзді бұл арада Пушкин, Байрон поэзиясы туралы айтады. Айтқанда, Байронның «Чайльд Гарольдының» төртінші тарауын есіне алып, сонда Англия ақыны — Италияның Брента өзенінің бойындағы түн көрінісін суреттеп отырып, сол Италияның атақты ақыны Петрарканы сөз қылғанын есіне алып сөйлейді.

Бұл шумақты мен ең қиынын таңдап алайын дегендіктен алып отырғам жоқ. Көп мысалдың бірі есебіне ғана алып отырмын. Дәлін айтсақ, бірінші тараудың талай шумақтары осы тәрізді.

Бірақ асықпай ойланып, жөнін байқап отырсақ, сол сырт көзге ұғымсыз болар деген шумақтардың талайы Ілияс аудармасында, бір жағынан асыл нұсқаға барабар түсіп, екіншіден, қазақшылық жағынан да көрікті де, келісті де боп, әдемі қиысып отырады. Мысалы:

Театр толы: жайнап ложа;
Кресло, партер қайнап тегіс,
Жоғарғы жақ шулап қозды,
Перде ашылып, шықты дыбыс.
Бейне бұлт етіп жалт-жұлт
Мәжілісті құрмет қылып,
Ньюминна тобы қоршауында
Тұр сахнада Истомна
Бір аяқпен жерде жылжып,

Бір аяқпен айшалар жай
Еволь үрген мамығындай:
Бірде ұшып, бірде ырғып
Бір бүгіліп, бір жазылып,
Аяқты аяқ қағып лып-лып...

деген аудармада қандай мін бар? Бірақ мұнда Ньюмина, Еволь, Истомина сияқты, немесе көпшілік ұға қоймайтын, «партер», «ложка» сияқты аттар да бар. Ал аударушы ақынға бұл жөнінде не бұйрық етесіз? Өлең жолының ішінде «Ньюмина» пәлен, «Еволь» түген десін бе? Әлде, басты қатырмай, біз білмейтін аттың бәріп өлең ішінен айдап таста дейміз бе? Біздің кейбір аудармашыларымызда ол да болып еді-ау. Бірақ енді олай десек, онда тіпті аш құлақтан тыныш құлақ. «Евгений Онегинді» қазақшалағанды қояйық. Үйткені, осы жаңағылар сияқты бүгінгі аударушы мен біздің бүгінгі оқушыны біраз қинайтып өзгешілік, ерекшеліктері болмаса, «Евгений Онегиннің» барлық, шыңыраудай терең мәні де, сегіз қырлы сыры да өшіп, семіп қалады.

Шынында, осындай жайларын ойлап қарасақ, бірінші тараудың мәні аса зор. Тіпті романды мәңгілік шығарманың дәрежесіне көтерген де осы тарау емес пе екен деген ой келеді. Біраз ой жіберіп, роман мәнін суреттеп түсініп, Онегиннің өзі романның кейінгі тарауларында бұтақтап, жапырақтайтын ағаш деп салыстырсақ, мына бірінші тарау сол ағашты тудырып, өсірген анайы топырақ есепті болады. Сол өзі шыққан төркін топырағы ғана, өзге емес, дәл осы мүсінді ағашты тудырып отыр. Ал, бірінші тарауда сол топырақтың физико-химиялық сипаттары көрсетіліп кеп, жаңағы ағаштың биологиялық, табиғаттық жағынан қалайша қалыптанып тарихы айтылады. Сол тұлғалы ағашымыз Онегиннің психо-физиологиялық мүсіні боп шығады.

Абайдың бір қателескен жері бірінші тараудың осы мәнін жете қарамаған. Егер терең бойлап, Онегин образының логикасын түсініп, тамыр-түбіріп абайласа, аударманың аяғында оған мылтық ұсынып «енді өзінді өзің өлтіруің-ақ қалды» деп дәмеленбес еді. Дана ақынның ұлы романының сын-сипаты осындай. Ол күйінен қайда қашсаң да құтылмайсың. Құтылу үшін жеңілейтін, жұқартам десең, кешілмес қаталық істер едің. «Пушкинді — Пушкин ете аударамын» деп дұрыс бағыт алған Ілияс, осы міндетін көп жағынан көңілдегідей

адал қылу арқылы, бүгін таңда зор мәні бар, тарихи, мәдени еңбек сіңіріп отыр.

Аударманың жоғарыда сапалған қасиеттерінен басқа тағы бір жақсылығы, асыл нұсқаның ажуа, сықак сияқты тұздығы ащы өткірлігін де әдемі келтірген. Ал Пушкиннің қай дәуір, қай буынның болса да, ақын атаулысына үлгі, өнеге болатын іші терең, сырты оңай, келте қайырғыштық кестесі де, аудармада сезіліп отырады. Пушкин романының басындағы «Ариу сөзде»:

.
Достым, осы-ақ келген қолдан:
Шала сықак шала мұңнан,
Ел өзінен, ұлы арманнан
Жас жемісім, жұбанудан,
Таң күзеттен толғанудан,
Өспеуімнен, өшкен жылдан,
Салқын ақыл байқауынан,
Күйген көңіл түйген сырдан —
Ала-кұла жазылған сөз
Құмарлана қолыңды соз...

деп бір екшеп тастайды. Осы жолдарда романның бар мән-жайы туралы тұжырымды түрде түсінік берумен қатар, өзінің де ой-сезімін, сан толғауын құлақ күй етеді. Шерменде ойшының мұңлы, күңгірт жан жарасын сездіреді. Ал осындай мазмұнын еске ала отырып қарасақ, мына аудармадан да сондай толғақ шын сезіліп тұрған жоқ па? Қазақ тілінде осындай аз сөздің бойына, тар жердің көлеміне осыншалық телегей толқын ой-сезімді сыйғызған өлең көріп пе едік? Көргеміз жоқ. Үйткені ол Пушкиннен ғана шыққан. Бір ерекше қасиеті — осындай келтелігінде. Сонысының өзі үлгі болсын, біздің ақындарды да осындай терең мағыналы үнемшілдікке баулысын деп Ілияс әдейі, барынша келте қайырып аударарды. Бірақ осындай қайырымдар, жоғарыда айтылған қазаққа таныс емес ат, заттың тұсында түсіндірмелер аз жазылған уақытта, кейбір түсініспегендікті туғызады. Ал түсініспеудің кінәсі аудармада емес, біздің өзімізде.

Аударманың дәл бүгінгі тұрған қалпын алсақ, күдік туғызатын екі-ақ ірі мәселе бар. Мұның біріншісі — оқта-текте ұйқастың тап түсе қоймайтындығы. Қазақ оқушысына атымен жаңалық болатын шумақ пен ұйқасты алған соң, өлең аяғының ұйқастары босаң болмай нық-

нық, дік-дік түсіп отыруы қажет. Оқушы сол жаңа түрдің өлеңі де күйдей күңіренбей тұра алмайтынын сезсін. Ал қазірде кей жолының буыны асып, шұбалаң тартып қап, кейде ұйқас та жетіңкіремей қап отырады.

Бұдан соңғы, әсіресе күдікті екінші кемшілік — аударманың сөздігі (словары), ақындық сөздігі туралы. Қазақ тілінің ескі, жаңа қорының бәрін жете білетін Ілияс, осы қорлардың өзіп ғана қолданумен қанағаттанады да, Пушкин тілінің бір зор ерекшелігін бәсең қалдырады. Пушкин дәуіріндегі әдебиет тілінің сол дәуірмен байланысты бір бояуы дін, шіркеу сөзінің көп араласатындығы емес пе? Ал аудармада романның тілі кей-кейде біздің дәл бүгінгі әдебиетіміздің тілі боп қалады. Қазақтың әдеби тіліне сіңісті боп кеткен ескі кітап тілін (кейбір арап, парсы сөздерін) осы аудармаға кіргізуден Ілияс әдейі қашса да, бекер қашқан. «Мәдениет», «Әдебиет», «Мектеп» сияқты, немесе Абай шығармалары арқылы біз күнде оқып, құлағымыз жаттыққан: ләззат, шафқат, ғиззат сияқты кітап, дін сөздері бар емес пе? Пушкиндегі шіркеу, дін сөздеріне осындайлардан төлеу салып отырса, аударма тілі — дәуірдің бүгінгі емес, өткен бір шақ екенін сездіргендей болар еді. Уақыттың тарих қабаттарының өткен кезіне қарай сырғып барып тұрған алыстығын сезінер едік. Осындай жағынан қарасақ, мысалы, Пушкиннің «Коварный искусителінің» орнына «Сайтанбысын» десек, әлсіз де, кемшін де соғады. Ал бұл орынға біздің бүгінгі әдебиет тілімізде сирек көрінетін, бірақ қазақ білетін «әзәзіл», «ібілісті» алсақ, әлдеқайда қонымды болар еді.

Рас, әрине, бұ жайды «Гамлетті» өзбек тіліне аударам деп, Шекспирді біржолата арабшалатып қойған өзбек ақынының оғат тәжірибесіне ұқсатпау керек. Өзбектің әдебиет тіліндегі араб, парсы біздікіндей емес. Оларда, бүгінгі әдебиет тілін кей-кейде жаргонға ұқсатып жіберетін араб, парсы аламыштарынан құтылу — зор мәні бар шетін мәселе. Ал бізде, қазақша төлеуі болмаған жерде, өзі қазаққа мәлім сөз болғанда және арнаулы бояу ретінде қажет болғанда өлшеуін біліп, мөлшермен қолдану — оншалық құбыжық болмас еді дейміз.

Абайдың Пушкин мен Лермонтовтан жасаған аудармаларының ерекше зор қасиеті — әсіресе, асыл нұсқаның өз тіліне тең түсіп отыратын сөздігінде. Жаңағы ақын-

дарды аударғанда Абай да жаңа түр іздеп, өзінше соны тауып та алған. Шалыс ұйқас деген ұйқасты Татьяна хатын аударма бастағанда Пушкиннен алып, соны қазақ поэзиясына енгізді. Ол аналардың жол өлшеуін, өзі айтқандай, «уәзімін» де сақтаған. Бірақ, сонымен қатар Абайдың шын қуаты — бояуы айқын, қыры мен сыры терең тілінде, сөздігінде жатыр.

Өзге жағының бәрін алғанда, Илиястың ұстаған жолы — шексіз дұрыс жол. Ендігі міндеті, осы сияқты мәдениетті әдісін шынымен аяқтап шығу үшін әлі де осы бетінен тереңдетіп, толықтыра түсуі керек.

Ал қазақ оқушысының сауатты жағына аздап, оларға оқу мен оқу тең емес дегенді ескерту керек. «Евгений Онегин», «Фауст», «Гамлет» сияқты алуаны бөлек шығармалар қызық романша, я батыр жырынша желе текірекпен оқылмайды.

Сонымен қатар көпшілік оқушыны алсақ, оған «Евгений Онегинді» дұрыс ұғынып түсінуі жөнінде біз жәрдем етуге міндеттіміз. Бұл романның әрбір қазақша баспасына орыс тілінде берілетін қалпынан сонағұрлым мол түсіндірме сөздіктер басып отыру керек. Және басқа аударма емес, дәл осы аударманы алып отырып, көпшілікке талай лекциялар оқып, беседалар жасап, романның өзін оқып беріп отыруымыз қажет. Осы ретте тағы бір ойласатын нәрсе, «Евгений Онегиннің» көпшілікке арналған баспасын шығарғанда, осы аударманың ішінен біраз тарауларды қысқартып, әңгіменің өзін ғана тұжырымды қып беретін, қысқа вариант шығаруға да болмас па екен?

1937

ҚАЗАҚ САХНАСЫНДАҒЫ АУДАРМА ПЬЕСАЛАР

Бұл жөнінде сөз қылатынымыз Қазақстанның мемлекеттік драма театрының ғана тәжірибесі. Өйткені біздің облыстық, аудандық театрларымыз әзір аударма пьесаларды қоюға кірісе алмай келеді.

Мемлекеттік драма театрының аударма пьесаларды қоюға ең алғаш дұрыстап кірісе бастаған уақыты 1932 —

33 жылдардан басталады. 1932 жылдың көктемінде режиссер Ташеевтің басқаруымен «Сүңгуір қайық» қойылды.

1933 жылдың басында драма театрының көрнекті режиссері, қазірде еңбегі сіңген артистің атын алып отырған Насонов жолдас «Астық» пьесасын қойды. Содан бері қарай Насонов «Досымды», «Жойқын князь Мстиславты» қойды.

Өткен 1936 жылы драма театрына ірі білімді, тәжірибелі, талантты режиссер, қазіргі халық артисі Боров жолдас келісімен «Ақсүйектер» қойылып еді. Биыл «Ревизорды» қойып беріп отыр.

Осы тәжірибелер мемлекеттік драма театрының бұл саладағы алға қарай беттеген даңғыл жолын белгілеп берді. Жақын заманда біздің театр классиктен Шекспирді, жаңа пьесадан биыл Октябрьдің 20 жылдығына арналып шығатын пьесаның бірін қоймақ. Келесі сезонда осы сияқты екі түрлі аударма пьеса біздің сахнаға шығатыны анық. Шекспирден алынатын пьесаның аты әзірше дәлдеп белгіленбегенмен, не «Отелло» немесе «Ромео — Джульетта» екеуінің бірі болатыны анық. Театрдың басшылығы бұл жөнде өзінің әзірлігін істеп отыр. Аударушыға қойылған шарт бойынша Шекспирдің пьесасы ағылшын тілінен аударылады. Орыс тілінен жасалған аудармалар жай қосымша мағлұмат есебінде ғана пайдаланылады.

Міне, соңғы жылдарда Қазақстанда Мәдениет революциясының ұлы өріске басып өркендеуінің ішінде мемлекеттік драма театрының дамуы көрнекті ірі белгінің бірі болса, сол дамудың бір өлшеуіші осы аудармалар.

Бірақ драма театрының он жылдық тарихын шолып өтсек, аударма пьесаны қою жалғыз 1932 жылдан ғана басталмайды. Ерте кезде де бірен-саран пьесаны қойып көргені бар. Гогольдің «Үйлену» деген пьесасын, Пушкиннің «Сараң серісін» де қойып көрген. Бірақ бұл пьесаларды актерлер тіленіп қойғызғанмен, театрдың ол кездегі басшылығы әрі білімсіз надан болып, әрі әсіресе ұлтшылдық дертімен ланданып, қыңыратқып жүріп, анау классик пьесалардың қадір-қасиетін түсінбеген, бағаламаған. Соның салдарынан классик пьесаларды қазақ халқына нәрлі етіп көрсетуді ойламай, құнсыз, ажарсыз етіп көрсеткен. Осымен қазақ театрының сах-

насында аударма пьесаның болуына мүмкіндік бермей, қайта жақсы пьесалардың құнын кетіріп, зиянды әрекет еткен. Көпшілікті аударма пьесалардан түңілкендей істер істеген.

Сондықтан да, мәдениетті режиссер келіп жаңа пьесаны дұрыстап қойғанша, бірнеше жыл бойына драма театры аударма пьесаларға жанаса алмай, қол үзіп қалған.

Ал енді аударма пьесаларды жалпы алғанда, біздің театрдың коллективі үшін және жалпы жаңа жұртшылығымыз үшін қандай тарихи ірі қасиеттері бар?

Мұндай, басы ашық тұрған екі үлкен жайды айту керек. Бірінші — совет драматургиясының алдыңғы қатарлы пьесаларын қою арқылы драма театры интернационалдық тәрбиені күшейтеді. Көпшілікке совет мәдениетінің табыстарын танытып, ұғымды, қонымды етіп танытып, сол мәдениетті сүйеге, «өз тәнім» деп тапуға баулиды. Совет пьесасы мен сол пьесаның образдарын қазақ жұртшылығы «жалпы социалистік, интернационалдық қазынам және сол себепті өз пьесам, өз образдарым» деп таниды. Қазақ тіліндегі жас әдебиетіміз бен саны аз ғана оригиналдарымызда жаңа тарихтың геройлары әзірше жарым-жартылап қана көрсетілсе, жалпы совет драматургиясында олар көлемдірек, кеңірек боп алуан-алуан саладан көрінеді. Партия мен совет құрылысының үлкен адамдарын болсын, немесе сүңгуірлер, ұшқыштар, қызыл әскерлер геройларын болсын — барлығын да жалпы совет қорынан көбірек табамыз. Осыларды қазақ артисінің ойнап бере алуы, театрдың мәдениетті түрде қоя білуі, бір жағынан біздегі мәдениет фронтының дамуын көрсетеді. Екінші жағынан драма театры көпшілікке төңкерісші реалист театрдың беретін үлгі, нәрін береді, тәрбие береді.

Бұл пьесалардың зор қасиеті қазақ актерін жалғыз қазақ пьесасының көлемінде қалдырмай, сол актер типінің өзін де өзгерте өсіреді. Қазақ актерін советтің интернационалдық мәдениетінің майданындағы интернационалдық мүсіні бар қайраткер етеді.

Ол пьесалардың ірі образдарын жақсы қып ойнап шығу арқылы біздің бүгінгі бірнеше ірі актеріміз үлкен сыннан өткендей боп, тәжірибе көріп, ірі табыс тапқаны бар. Мысалы, «Астық» пьесасын ойнағанда Елубай, Қа-

пан, Қанабек, Шара, Құрмапбек, Камалдар қандай белге шықты? «Ақсүйектерді» ойнағанда Мәлике, Елубай, Қалыбек, Серке, Қапан, Шәкен, Жағдалар қандай іріледі? Жалғыз бас рольдегі актерлер емес, «Астық», «Жойқын», «Ақсүйектерде» өте көрнекті ажарлы боп көтерілген көпшілік болды.

Қазақ драма театрының тарихында бұл тәжірибелер ұмытылмайтын үлкен-үлкен тұрғылар сияқты. Бұл жердегі орыс режиссерлерінің еңбегі де шын тарихи еңбек. Ал аудармалардың ішінде совет пьесаларынан бөлек, классик пьесалар тағы бар. Оларды қою арқылы ең әуелі, біз қазақ жұртшылығын неше алуан тарихпен, неше түрлі ұлттардың, қоғамдардың, таптардың өмірімен таныстырамыз. Сол орталардағы қоғамдық мінез-құлық, мүсін-пішіндерді танытамыз.

Осыларды үлгілі режиссердің басшылығымен, өнерлі актер болып ойнап беру арқылы біздің барлық коллективіміз үлкен өнер мұраларын баурап алуға үйренеді. Біздің актердің бұл жөндегі өсуі бүкіл дүние тарихының мәдениет қорына қарай қадам басып өсуді көрсетеді. Соны дұрыстап баурап алып, мәдениетті түрде пайдалануымыз арқылы біздің театрымыз да мәдениеттіліктің, өнерліліктің сынынан өтеді. Ол жалғыз театр коллективінің ғана сыны емес, барлық республиканың мәдениетінің өсу жолындағы үлкен саты, үлкен сын — белгінің бірі.

Драма театры классик мұраларына партияның берген бағасы бойынша, совет мәдениетінің негізгі көзқарасы бойынша қарайды. Сондықтан бұл жөнде біздің театр өзіне дұрыс та, берік те бағыт белгілеп алды. Осы жолдағы істің бірінші үлкен адымы биыл қойылған «Ревизор» еді.

Бұл постановканың қазақ театры үшін тарихи табыс екенін басшы жұртшылық әбден бағалады. Қуана қарсы алды.

Актерлердің ішінде Қалыбек, Қамал, Елубай, Мәлике, Серке, Шәкен, Сейфолла, Айша, Сәбира, Әбен, Жаныспектер болсын және тіпті басқа кішігірім рольдердегі жастар болсын, барлығы да ойдағыдай, сүйсінерліктей еңбек етіп шықты.

Бұрын көбінесе қазақ рольдерімен өскен актерлер «осы жолы қайтер екен» деген күдіктің бәрін жойып, қайда апарып салсаң да сүбелі актер боп шыға алатынын танытты.

Драма театры «Ревизорды» жақсы қойып шыққаннан бері «енді қай классикті болса да меңгеріп ала біледі» деген сенім тудырып отыр.

Әрине, бұл жөндегі ірі тарихи еңбек режиссер Боров жолдастiкi болды.

Аударма пьесаларды мәдениеттi орыс режиссерiне қойғызып, сол арқылы коллективтi оқыта өсiру — ең дұрыс, ең қажет жол екенiн Боров, Насонов жолдастардың еңбектерi әбден танытты.

Осымен қатар қойылатын бiр мәселе — мемлекеттiк драма театрының осы тәжірибесiнен ендi Қазақстанның өзге театрлары үлгi ала бастайтын мезгiл жеттi. Әсiресе, облыстық театрларымыз осыны ойлану керек. Бұл күнге шейiн ол театрлар аударма пьесаларға жуық алмай келедi. Мәселе режиссерге тiркелгендiктен солай болып отыр. Ендi сол театрлардың iс жүзiнде қолға алатын мiндетi: мезгiл сайын өздерiнiң режиссерлерiн қазақ драма театрына жiберiп, ұзақ уақыт мұндағы режиссер мен актерлердiң iсiмен таныстырып алып, сол үлгiмен өз театрларына аударма пьесаны апарып қоятын болуы керек. Облыстық театрлардың аударма пьесаларға жанаспай, кешеуiлдей беруi бұдан былай үлкен олқылыққа, қателiкке де айналады.

Олардың әуелi классик пьесадап бастауы шарт емес. Қайта дұрысы бүгiнгi пьесадап бастауы керек. Сонда жаңа пьесаны мемлекет театры қолға ала бастағанда әр облыстық театрдың режиссерлерi келiп, мұндағы тәжірибенi тура лаборатория үстiнде үйренiп, танып алуына болады.

Екiншi — көркемөнер комитетiнiң есiнде болатын тағы бiр нәрсе, кейбiр облыстық театрға бiр жаңа пьесаны апарып қойып берiп қайтуға Алматыдағы тәжірибелi режиссерлердi жiберiп отыру да дұрыс болар едi деймiз.

Ал ендi аудармалар жайындағы осындай сөздермен қатар, қазақ тiлiндегi оригиналдар жайынан да бiраз мәселенi жеке ала кету керек. Жалпы жайды алғанда аударма мен оригинал арасында талас жоқ. Бұл екеуi драма театрының сахнасында процентпен үлеспейдi. Бiрде оригинал 70 процент болса, тағы бiрде аударма да 70 процент бола алады. Бiрақ, сонымен қатар, Қазақстанның драма театрының өсу жолындағы ең зор мiндет оригинал жағында жатқанын ұмытпау керек.

Әсіресе жаңа тақырыпқа жазылған, партия ұйымы басшысының, қазақ стахановшысының, колхоз, совхоз далаларының қаһармандарының образдары, білім-мәдениет қызметшілерінің мүсіндері көрсетілген жаңа пьесалар жасау керек. Сондай пьесаларды театр барлық жазушыға жаздырып ала білуге күш салу қажет.

Әрбір ұлт республикасындағы театр жалпы одақтық мәдениетінің табысына жаңа табыс қосуды ең бірінші қатардағы міндетім деп біледі. Социалистік революцияның арқасында табылған табыстарды өз жеріндегі дәлел, белгілермен мол қып, көлемді, көркем етіп көрсетсе, ол нұр үстіне нұр. Қазақ театры қазақ сахнасында Балқаш, Қарағанды жұмысшыларының немесе Қазақстан көлеміндегі шекарашылардың қаһармандығын ұлы образ етіп көрсете алса, ондағы сәттілік одақтық үлкен жаңалық, табыс болмақшы.

Бұл жөндегі режиссер мен актердің міндеті де ерекше зор. Драма театрының қазіргі халінде аударма пьесаларды жақсы қып қоятын режиссер күші қамсыздау. Бірақ оригиналды да осындай етіп өсіріп, ұлғайтып қоярлық күш соншалық жеткілікті емес. Аударма пьесаларда соншалық күшті болған Боров, Насонов жолдастардың оригиналға келгенде анадай көсіле қимылдап, сенімді боп кірісуі әзірше қиындау. Бұл жөнде салмақтың көбі актердің өзінің ізденгіштігіне, өзінің тапқырлығына байланысты. Егер актер көрсеткенді ғана орындағыш және ізденуге шабан актер болса, онда образ ұлғаймай, өспей бәсең болып шығады. Шынында бұл жөнде режиссерлерге актер үлкен көмекші болуға міндетті. Және сонымен қатар кейбір оригиналды басты актердің өзіне қойдырып, режиссерлер үнемі қасында болып, мықты басшы, жәрдемші боп отыратын да болу керек.

Үлкен актердің ішінен үлкен режиссер болып шығып, оригинал пьесаларды өз күшімен қоя алатын кісілерді де екшеу керек.

Қазақстанның мемлекеттік драма театры Боров, Насоновтай ірі режиссерлерді аударма пьесаларда толық басшы етуімен қатар, оригиналға келгенде бұларға актерлердің ішінен көмекшілер беруі міндет сияқты. Сол көмекшілерден өндіріс үстінде оқып өсетін режиссерлер әзірлену керек.

ЕРЛІК ЕТКЕН КОЛЛЕКТИВ

Қазақ пьесасын орыс актерларының орыс театрында ойнауы — ірі жаңалық, сүйсінерлік уақиға.

Бұл жалғыз Қазақстан емес, басқа бірқатар республикаларда да әлі басталмаған тәжірибе еді.

Алматыдағы орыс драма театрының басшысы жолдас Рутковский мен барлық актер коллективі бұл істің қаншалық соны жұмыс, қаншалық жауапты іс екенін ұғынып кіріскен еді.

Өздері шала білетін өмірдің, тарихтың жұмбақ түйіндерін жанды образдар арқылы бұлжытпай ойнап беру оңай іс емес болатын. Батылдық пен ізденгіштікті барынша мол жұмсайтын жер еді. Мынау коллектив бұл жөнде көп еңбек, ауыр еңбек етіп кеп, ақырында көрнекті іс істеп шықты.

Еткен ерліктері жемісті нәтижемен ақталғандай болды. Кешегі бірінші ойынды көрген орыс, қазақ зрителі бұл коллективтің еңбегіне ырза болып, сүйсіне қарсы алды.

Қазақ мәдениеті, қазақ әдебиетінің кеңірек өріске шығып, көпке мәлім болуы жөнінде мынандай іс үлкен бір өнімді жол екенін көрдік. Бұл сияқты алғашқы тәжірибе енді айдан ай, жылдан жыл өткен сайын молайып өрістей беруге лайық.

Біздің Қазақстан жұртшылығы, әсіресе, оның ішінде Алматы жұртшылығы мұндай тәжірибеге өзінің лайықты бағасын беруге тиіс.

Алматыдағы оқушы жастарымыз болсын, партия мен совет жұртшылығының қайраткерлері болсын, әсіресе, жұмысшы жұртшылығы болсып, барлығы да мына коллективтің еңбегімен танысуы қажет.

Орыс драма театры бұл спектакльді қоярда «құрғана қазақ өмірінің, қазақ адамының фотографиясын беріп қоймаймыз. Бір жағынан қазаққа ұқсап (киім, грим, қозғалыс, отырыс-тұрыс жағынан), жақындап ойнасақ, екінші жағынан сол образдарды сезім мен сана жағынан көрікті образ ете, көтере ойнаймыз» дескен еді.

Мынау қалпына қарағанда, әсіресе, осы жағын тереңдетіп көрсеткен сияқты. Орыс сахнасында көп сезім (эмоциялар) мағыналанып, дәлелденіп, қатты әсерлі боп көріне алды. Екіншіден, қазақты қазақ етіп, барынша ұқсатып, иландыра ойнады.

Декорация, музыка, киімдер де бір-біріне үйлесіп, спектакльді Рутковский жолдастың үлкен творчестволық оймен әдемі меңгергендігін көрсетті.

Актерлер ішінде басты рольдің адамының барлығы да жаман ойнаған жоқ. Әсіресе, әсерлі ойын: Қыдыш (Падзолкин), Жантас (Михайлов), мұғалім (Иртенеев), Жүзтайлақ (Кручинина), Нұрқан, Жүніс, Тәнеке, Мөржан роліндегі артистердің ойындары болды. Кішілеу рольде Ана мен Жұмажан аса жақсы шықты.

Қысқасы, бұл тәжірибеден қуантарлық әсер алдық. Біздің жазушылардың өте зор көңіл бөлетін бір міндеті мына сахнаның да қамын ойлау деп білдім.

1937

ҰЛЫ ҰРАН — ОТАН ҰРАНЫ

Тарихтың тыңын айырып отырған ұлы дәуір шексіз кең, сансыз мол өзгерістер кіргізді. Бүгінгі күн сол жайқын жаңалықтар ішінде әсіресе басымдап, асқындап үн салып тұрған ұлы ұран — «Отан» деген ұран.

Сана-сезімдегі ғасырлар ауыртпалығын қабыршақтай жыртып айығып, жарық дүниеге шыққан еңбек елі, әсіресе «социалистік Отаным» деген ұранын жарқын жүзбен, жалынды жүрекпен айтады.

Осы халмен салыстыра қарасақ, кеше ғана қара күндер айықпай тұрған шақта барлық еңбекші елдің, барлық «бұратана» елдің сана-сезімінде «Отан» деген ұғымның өзі бар ма еді?

Көзімізбен көріп ек — жоқ еді. Панасыз ел, өгей-жетім ел отандық сана дегеннің не екенін білген де, сезген де емес еді. Сондықтан, «кімсің?» десе «Берішпін», «Атығаймын», «Дулатпын» деп ата тегін санаудан әрі аспаушы еді. Одан арғы дүние «неңдей дүние?», «кім дүниесі?» екенін білместен, бүгіліп, буылып өскен бір ел бар еді. «Кімсің?» десе «ходжентлікпін», «бұқарлықпын» деп, елінің одан арғы атын — мазақ атын атай алмай өскен ел тағы бар еді.

Патшалық Ресейінде «морава», «жойқын», «қырғыз», «сарт» демектің барлығы да сол елдің тең аты емес, қорлау, мазақтау, ұрсудың сөздері еді.

Осы күнде «Советтер союзы», «Өзбекстан», «Қазақстан», «Татарстан», «Қырғызстан» деген аттарды айтуда еңбекші санасында қандай үлкен ерлік пен мақтан, жалын мен наным бар. Бүгін ұлы нұрдай боп, өткен тарих күнiндей болып, әлемге даңқы шығып, жарқырай туып Советтік Конституция келді. Жалпы союз ішінде сүбелі ІІ одақтың бірі болып социалистік Қазақстан шықты. Енді бұл республика елінің санасында анау «сіргелі едім», «теріс таңбалы едім» дейтін күндер алты қырдың астында қалды!

Еңбектің қалың елі ғасырлар бойында түсіне кірмес-тік бақытып тапты. Ол елдің санасы да асқар асты.

Сондықтан да, Балқаш, Қарағанды, Риддерлердің стахановшылары өздерінің нормасы мен табысын Орал, Донбасс стахановшысымен салыстыра өлшейді. Жалпы Одағының, жалпақ ұлы Отанының масштабы, құлашымен өлшейді.

Колхоз егіндігінің екпіндісі, совхоз отарының саналы бақташысы, шекараның ер сақшысы барлығы да қуанышты, ынталы еңбегім «Отаным үшін» деп істейді. «Ұлы Отанымның күшіне күшім, серпініне серпінім үн қоссын» деп істейді. «Бұл еңбегім — Отанымның беріктігі үшін, амандығы үшін қуана еткен еңбегім» деп істейді.

«Жас Отанымның табысы — менің де табысым, оның тыныштығы менің де тыныштығым» деп істейді.

Сондықтан да я терең забойдан, я шекаралық қарлы жотадан, я егіндік пен жайылыстың далаларынан болсын, барлығынан аспан жара шығып жатқан қаһарман қайрат үндерінің бәрі де бір-ақ ұран үні. Ол ұран ұлы ұран — «Отан» деген ұран.

Кешегі құлдай қор еткен отардан бүгін күндей жылытып қуантқан Отан тауып отырған Қазақстан еңбекшісі қазірде өз республикасының тағы бір ұлы биікке шыққан күніне жетті.

Бүкіл дүниеге нұрын жайған Ленин жолы Совет Конституциясымен Қазақстанды тарихтың ірі төріне шығарды. Бүгінгі күн жалпы Одақ атты Отанымызды алғыс айта, қуана сүюімізге бұ да бір үлкен кепіл.

МҰХТАР ЖОЛДАСТЫҢ СӨЗІ

Мен драматургия жөнінде сөйлемекпін. Біз жұмысты осы күнге дейін ұйымдастыра алмай келеміз. Мәскеу, Ленинград драма секцияларының ісі сияқты дұрысталып, жөнге салынып кеткен бізде жұмыс жоқ. Ісімізде жауапкершілік аз. Бізге соңғы жыл ішінде жүз шамалы хат келді, осы хат бойынша хат иелеріне көмек ету, жастарды ұйымдастыру, әсіресе, жас жазушыларды драматургия жолына үйрету жөнінде көп жұмыстар істеуге болатын еді. Бірақ түк істелмей отыр. Бұл жөнінде жастардың алдында үлкен кінәліміз, мұны мойындау керек.

Осыдан екі-үш жыл бұрын Республикалық конкурс жариялап едік. Онан еш нәрсе шықпай, өзінен-өзі ұмытылып, нәтижесіз қалып барады, әрине, бұл да біздің шабандығымыз. Бұған да біз кінәліміз. Үкімет пен партияның үлкен көңіл бөліп отырған жұмысының бірі — театр екені өздеріңізге мәлім. Осы күні театрлардың қайсысы болса да қаулап өсіп келе жатыр. Ал біз жаңа репертуар беру жұмысын ұйымдастыра алмай отырмыз. Бұл жұмысқа қаулап өсіп келе жатқан жас драматургтерді тарта алмай отырмыз. Онан соңғы бір айтатын нәрсе — колхоз, совхоздар театрларына репертуарлар беруге арналған конкурс. Бұл конкурсқа он бес шақты пьеса түсті. Оның жарайтын-жарамайтынын айырып қарап беру керек еді, біз өз пікірімізді айтып жазушылар ұйымына бердік, бірақ жазушылар ұйымы әлі күнге қарап пікірін берген жоқ.

Біздің Семей, Ақтөбе, Шымкент театрларында қызмет етіп отырған кадрларымыз осы күні шыққан пьесаларды меңгеріп алып отыр. Мінекей, бұл біздің өскендігімізді көрсетеді. Ал драматургтер осы қарқынға ілесе алмай артта келеміз.

Біздің жеке жазушыларымыз бұл жөнінде жастарға дұрыс көмек бере алмай отыр. Өзіміз ғана біліп, менің атым жүре тұрсын, сенің атың тұра тұрсын деп отырмыз.

Театр — Бейімбет, Ғабит, Мұхтар сияқты кісілердің монополиясы сияқты болып отыр. Өйткені осылар ғана пьесаны жазуға міндетті сияқты. Бізде өлең, поэмаларды жазып жүрген ірі ақындарымыз бар, проза жазып жүрген жазушыларымыз да бар. Пьеса жазу олардың қолынан әбден келеді. Әдебиетте бес-алты ғана пьеса жазатын кісі болса, әрине, ол аздық қылады. Жаңа адамдар жазу

керек, жаңа өмірдің тілегіне сәйкес жазушылардың барлығы қатысып отыру керек. Пьеса жазатын белгілі кісі бар деп қарап отырмау керек. Жазушылардың барлығы бұған күшін бөлу керек. Бұл жөнінде жазушыларды, әсіресе, жас жазушыларды жинап әңгімелесу керек. Оларға көмектесіп, үйретіп отыру керек. Облыстық театрымыз күніге жаңа пьесалар сұрап отыр. Бұлардың жақсы-жақсы режиссерлері бар. Осы күні олар «Қыз Жібек», «Жалбырды» қойып жүр. Бұл пьесалар онда қойылмасын деген пікір емес, олар үшін бұл пьесалар ауыр тиеді. Пьесаны молайту үшін ұйымның міндеті — жас драматургтерді ұйымдастырып, көпшілікті өзіне тарту. Қазірде опера театрымыз «Тарғын» операсын қойып отыр, «Сұлушаш» операсын дайындап жатыр. Осыны авторлармен бірге отырып, қосатын жерін қосып, алатын жерін алып, көмектесіп отырмыз. Келешекте бірнеше жаңа пьесаларды театрға бермек болып отырмыз. Асқардың пьесасын қарап, театрға тапсырмақшымыз. Театрға қай пьеса дайындалып, қай уақытта қойылатынын біліп отыруымыз керек. Бізде өлеңмен пьеса жазған кісі жоқ. Өлең жазып жүрген ақындарымыз өлеңмен пьеса жаза алады. Бұлар драматургия жұмысына қатынасуы керек. Октябрь революциясының жиырма жылдығына жетістіктермен бару керек.

1937

ТАРИХ ПУТЕВҚАСЫН БЕРГЕН АДАМ

1933 жыл еді. Қазақстанның көркемөнері мен әдебиеті үшін естен кетпестей бір мәжіліс болды. Ол Леон Исаевичтің өз кабинетінде шақырылған мәжіліс. Мәдениет майданына тарихтың өзі үн салып, «өнер тап, өрге бас, қалуың жетті» деп қанат бітіргелі тұрған күндер еді. Көңілде сондай көтеріңкі күй бар. Үлкен, ірі жаңалықты күту бар. Бірақ әдебиет пен көркемөнер қызметшілері — бізде ол кезде күшке сенбегендік, қорғаншақтық, тәжірибесіздік мықты еді. Жүдеу артист, тартыншақ жазушы, сенімі аз режиссер, не істейтінін білмеген композитор, суретшілер болатынбыз. Я, ол кезде солай еді.

Көркемөнер майданын алғанда, бүкіл Қазақстанға арналған жиыны 30-ақ адамы бар, әлсіз бір ғана драма

театры бар еді. Оның да Күләш пен Қанабектей, Құрманбек пен Шарадай қызметшілерін кейбір бастықтар «әнші емес, артист емес, тіпті бұл майданға керек адамдар емес» деп қудалап, сауырлап жүрген күндері болатын. Сонымен жалғыз театрдың өзінің де іші толған қыңқыл-қүңкіл еді. Зор мәжілісте бір байқалған сиқымыз осы болды.

«Жазған шығармаларымызға оқушы жоқ. Жауапты қызметшілер оқитын болса екен» деп, балаша арыз-тілек айтып, күңгірт қабақты жазушы шықты. «Би деген өнер қазақтың бұрынғы салтында жоқ. Бұл түсініксіз зат. Оны кіргізу, кіргізбеу жайын ұзаққа созып, талқылау керек» деген тартыншақ, күдікшіл үнмен біреулер шықты. Музыка театры ол күнде жаңа ғана, болымсыз ғана студия атымен әр жерге бір түртініп, кім боларын, не қыларын білмей жүрген бір нәресте еді. Оны «бастауыш мектеп» деп түсіну керек. Оның болашағы әлі жұмбақ, әрі алты қырдың астында» деген сәуегейлікпен тағы біреулер шықты. Бұл майдандағы істің жағдайы ол кезде осылай еді.

Үлкен сабырмен тындап, танып алып, енді анық бағыт беріп, зор тарихи міндет артатын байсалды сөзді мәжіліс ағасының өзі айтты. Ашық, зор үні бар, ерекше шыншыл, жарқын жүзі бар нағыз қамқор достың, халық ұлының өзгеше қымбат сөздері сонда айтылды.

— Би — халықтың сергек денесі мен серпілген көңілінің шаттығын білдіретін өнер. Халықтың қуанышын тұсауға болмайды. Қазақтың әсем әні — халық өнері қазынасы. Опера қашан туады деп қарап отырмау керек. Оны жасау керек.

Жақсы кітап, жақсы жыр, жақсы спектакль — оқушыны да, зрителді де өзі-ақ табады. Бірақ сол шығармаларды жасау керек. Оған керекті күш пен талант бізде бар. Бірақ күшке сенбеушілікті тастаңдар. Біріккен күшпен, берік сеніммен партия көрсетіп отырған жолмен алға басыңдар! — деді.

Бұл қуанышты қайрат бітіретін үн еді. Жаңа тарихқа мұрындық болған, табысқа жетуге путевка берген үн еді. Біраз айлар өтті... Музыка студиясы — студия емес нағыз театр атын алмаққа өзінің бірінші адымын жасады. Ең алғаш рет шымылдығын ашты. Өз шымылдығын ғана ашқан жоқ. Тарих пердесін де ашты. Қазақ әні, қазақ биі, қазақ артисі, режиссерлері «біз тудық, біз

келдігін» айтып жарқ етіп шықты. Театр қалың зрительге не болды.

Басы сол еді. Жалпы мәдениет майданының өркендеп, дамуымен қатар Қазақстанның халықтық көркем-өнері де қанат қақты. Бірі артынан бірі шығып, бұрын еш уақытта болмаған жаңалықтар, табыстар туды. Бұл аз-ақ уақыт ішінде бүкіл Қазақстанның барлық түкпір-түкпіріне тарады. Өркендеп ойнаған халықтың өнері, қуаныш, шаттық өнері болды. Көркемөнер Қарағандыда стахановшылардың еңбек өнімін арттыруға себепші болды... Қалың жұмысшыны қатты қуантты. Шалғай жатқан қиыр шет, шекарадағы Зайсан пионерлері өздерінің жазғы лагерінде астана жіберіп жатқан әндерді шырқады. Алыс шекарадан жас ұландар шат-шадыман үн салып, қуанышты алғысын айтты. 1935 жылы бір колхозшы кәрі әншінің қатты сүйсініп айтқан бір сөзі әлі есімде:

— Ойпыр-ай бұл қазақтың әні мен өнері қандай жайнап кеткен! Әнің жаңа түзелді деген осы екен ғой. Өмірдің сәні әсем әні ғой,— деді.

Осындайлық шын сүйсінген қуанышты алғысты кәріден де, жастан да, еркектен де, әйелден де, қаладан да, колхоздан да, өндірістен де, шекарадан да естисің. Бұл үндер сөзсіз шыншыл ниетпен айтылған, бүкіл табыстың басшысы партияға арналған үндер.

Мирзоян бір жолы драма театрында «Арқалық» пьесасын көрді. Артистердің өнерін жақсы бағалады, «жалпы театр мен әдебиет бірбеткей қалмасын. Құрғана қазақ ескілігі басымдап жүрмесін. Оның ішінде қостарлығын қостап, сүйерлігін сүю керек. Сынсыз, талғаусыз бас шұлғи беру жол емес. Екінші, әсіресе алдыңғы қатарлы орыс әдебиетінен, классик мәдениетінен үлгі алуды ойлаңдар. Өз үлгілеріңді Қазақстан көлемінде ғана қалдырмай Одақ майданына алып шығыңдар. Өз күштеріңді танытарлық шығармалар туғызыңдар» деді. Бұл әдебиетті, көркемөнерді өсу тарихының жаңа асуына нұсқаған үн еді. «Мәскеу — Ленинград жазушыларымен жалғасыңдар. Театрдың, музыканың өнерпаздарын шақырыңдар, оларды Қазақстанның досы етіңдер» деп осы жылы талай тапсырмалар берді. Бұл мәдениет майданындағы қайраткерлердің жігерін тасытты, оларды жаңа табысқа аттандырды.

Қазақ көркемөнеріне қажет болған бұйымды бір жа-

ғы тарихтан, бір жағы алдағы озғап мәдениеттен іздету, алғызу, қанаттастырумен қатар халық ішіндегі асылдардың бүгінгісіне үлкен зер салынды.

Бұл мәдениетті өркендетті, революция мәдениет тарихына жаңа аттар енгізді. Жамбылдың аты, Аманкелдінің аты мен ісі бүкіл союзға белгілі.

Көп уақытқа дейін Жамбылдың аты естілмеген еді, ал естілген күнде де ол заманы өткен, күні біткен шалажансар ат қана болып естілуші еді. Өлі бойына жан жүгірген, союз көлеміне ән шырқаған Жамбылды жақыннан бері көрдік. Бұл Жамбылдың өз айтуынша, «өлгені тіріліп, өшкені жанған» дегеннің өзі емес пе?

1933—1934 жылдарға дейін ескерілмеген, ұмытылған жалғыз Жамбыл ғана емес, бұдан басқа да талай басты нәрселер ұмытылған еді. Халықтың революциялық тарихы, қазақ халқының тарихындағы жарқын белдің бірі 1916 жылғы көтеріліс, қазақ еңбекшілерінің ардақты геройы Аманкелді — бұлар да ескерілмей келгені бәрімізге мәлім. «1916 жылғы көтерілістің нақты шындық тарихын жазу керек, Аманкелдіні көтеру керек, оның атын құрметтеу керек» деген сөзді ең алдымен айтушы тағы Леон Исаевич еді. Енді Аманкелдіні білмейтін адам жоқ. Аманкелді аты халықтың легендасы болды. Жастарымыз Аманкелдінің революциялық жігерінен, Отанын сүйгіштігінен өнеге алады.

Біздің елімізде қайта табылған қасиеттер, қайта туып, жаңғырып жайнаған қазыналар құлаш сермеп алға басты, біздің мәдениет тарихымыз шыны үлкен жолға түсті.

Аз жыл ішінде көп жаңалық, көп нәр мен сапа таптық. Осы күйдің үстінде декадникке жетіп ек. Мәдениет майданының қызметшілері — біздер декадникке де іштен қорғанақтап, «әй, қалай боп шығады» деп бардық. Бірақ, енді 33 жылдай емес, бір үлкен асуға тақап кеп қалғанымызды сезуші ек, күткеніміз де көп еді.

Осы декадниктің алғашқы күндерінде Леон Исаевич аурудың себебінен Мәскеуде бола алмады. Ол заграницада еді. Бірақ барлық істі әзірлеуші, бастаушы өзі екені барлығымыздың ішімізде, көкейімізде. Ол өзі жоқ болса да, ортамызда жүрген тәрізді болатын. Мен бір жұмыспен Ораз Исаев жолдасқа бардым. Сол кезде Леон Исаевич телефонмен Париждан Оразбен сөйлесіп отыр екен. Сондағы әңгіменің ең басында сұрағаны, әңгіменің орта-

сында тағы сұрағаны, ақырында тағы да тағы сұрағаны: «Қалай ойлап жатыр? «Қыз Жібек» жақсы шығып жатыр ма? Ұнады ма? Күләш қалай ойнады. Құрманбек қалай ойнады?» деген сұрақтар. Өзі ауру, өзі Парижда болса да, бірақ көңілінің үміті, тілегі, қуанышы тұтасымен Қазақстанның көркемөнерінің жолында еді. Әрине, мұндай жерде көркемөнер өркендеп, өрбімей тұра алмайды.

Опера театры «Тарғынды» жарыққа шығарғанда, Қазақстан драма театры «Ревизорды» ойнағанда, Алматы орыс драма театры қазақ пьесасын ойнағанда Леон Исаевич сол ойындарға тағы да, талай рет өзінің әрі достық, әрі ұстаздық болған ақылын айтты. Басшылық көмегін істеді. Ұдайы алға бастырам деген жетекшілік болды. Бұл хал біздің жазушыларымызды, режиссерлерімізді, суретшілерімізді, әсіресе, актерлерімізді үнемі өсіріп отырды.

Жақында академия театры «Любовь Яроваяны» қойып, соған Леон Исаевич келіп еді. Ойын бітісімен-ақ барлық актер киімдерін де ауыстырып болмастан, беттегі гримдерін де тегіс арылтпастан дирекцияға ұмтылып, жүгіріп кеп: «Не деді? Леон Исаевичқа ұнады ма, жоқ па? Қандай баға берді? Қандай сын айтты» десіп, жапырлай сұрасты... Бұл өте түсінікті. Шын қамқор басшыға, досқа өз еңбектерін көрсетіп отырып, енді соның не дегенін есітуге бұлар тықыршып асығады.

Көркемөнер, әдебиет, жалпы мәдениет майданының барлық қызметкерлері өз жүректерінде өз депутатын әлдеқашан атаған. Бұл — Леон Исаевич. Және осы біздің көңіл, біздің сенім, Леон Исаевичты өз жолдарымен бізше таныған барлық басқа майдандарда, барлық совет жұртшылығында тұтас бір көңіл, бір сенім деп білеміз. 12 декабрь күнін халық бақытының өрлей түскен қуаныш күні деп жарқын жүзбен күтеміз. Сол күні ең таңдаулы, ең сүйікті кандидаттарымызды Қазақстанның ең ардақты ұлы деп, шат көңілмен сайлаймыз.

МӘҢГІ ЖАСАЙТЫН АҚЫН — ШОТА РУСТАВЕЛИ

Әдебиет туындыларының тағдыры неше алуан екені мәлім. Өз замандастары құптаған, қадірлеген, мақтаған шығармалардың да кейінгі тарихтағы орындары біркелкі бола бермейді.

Бұл жағынан қарағанда кейбір шығарма метеор¹ есепті болса, тағы бір шығарма нағыз жұлдыздың өзімен барабар болады.

Кейбір шығарма әдебиет аспанында жарқ етіп көріне қап, жұрттың көзін өзіне еріксіз тарта қалса да, артынан тарих мезгілі сынына ілінгенде «ағар жұлдыздай» құлай сөніп қалады.

Ал екінші шығарма сол мәңгілік ғаламында айнымас, сөнбес жарығы бар, жұлдыздай нық орнаған болады. Прогресс жолындағы адам баласының мәдени тарихына үнемі ілесіп отыратын серіктері осы соңғы шығармалар. Жалпы тарихтың белгілі бір кезеңдеріне көз жіберсең осындай шығармалардың мерзімді орындарында аумай тұрғанын үнемі көресің. Тарих, мезгіл сыны неғұрлым ұзаққа созылған сайын, солғұрлым бұл шығармаларға қадалған көз, берілген бейіл молая бермек. Және солғұрлым, осындай мұраны артына тастап кеткен шебердің қадірі мен қасиеті арта бермек. Мәңгі жасауы шек шүбәсіз ақталмақ. Осындай сөз ескерткіштің мысалы, ескі грек мәдениетінен қалған Гомер шығармалары — «Илиада», «Одиссея» және Шекспир, Гете, Пушкиндерден қалған мұралар.

Мінеки, дәл осы қатарға қосылатын бір ұлы шығарма грузин халқының өнері тудырған, Грузияның ұлы ақыны Шота Руставели жазған — «Жолбарыс тонды жортуылшы» деген поэма.

Бұл ақынның туған жылы мен біздің заманымыздың екі арасында жеті жүз елу жылдай тарих асқары жатыр.

Совет Одағының көп миллионды, көп ұлттарын революциядан бұрын мұндай асыл мұрадан аулақ етіп келген жалғыз жеті жүз елу жыл ғана емес, басқа да талай бөгелуі кедергілер болатын.

Ең алдымен, өткен заманның қырсық тарихы бөгет

¹ Метеорды қазақ «ағатын жұлдыз» дейді, шыншында ол жұлдыз емес ұшқын есепті нәрсе.

болған. Дін айырмасы, ұлтшылдық құрсауы, ұлт араздығы және патшалық Россияда отар елдердің мәдениетін өгей ұлдай басып, жаншып, бұқтырып келген саясат, бір ұлтты бір ұлттан әдейі қашықтатып ұстаған саясат барды. Осының бәрі жаңағы ескі тарихтың қара түнек, қаскөй қиындығы еді. Халықтар мәдениетінің жолында қара бурадай шөгіп жатып алған қырсықтар еді. Жалғыз ғана Ленин дәуірінде, социализм дәуірінде ғана сол қырсықтар жойылып отыр. Енді барлық Одақтағы социалистік мәдениет жаңағы әрбір халықтың ескі тарихында, халықтың өзі тудырған неше алуан мәдениет мұраларын тауып теріп ап, соны өз тәні қып баурап алып отыр.

Бақытты тірлік пен ұлы құрылысқа бой сала кіріскен, өркендеген халықтың енді өзді-өзі тарихының асыл бұйымдарын тарихтың шаң-тозаңынан арылтып, ортаға әкеліп салып жатыр. «Менің мұндай асылым бар» деп бар үнімен бар дүниеге шырқап жариялап жатыр. Олар өз тарихының сондай мұрасын жарыққа шығарып жарқылдаумен қатар, өзіндей өзге елдердің сондай асыл мұраларын да біліп, танып өзінікіндей қып баурап алуға ынтығысып отыр. Бүкіл дүниелік асыл мұралардың қатарында, бұл жаңа таныған бұйымдарында қатты сүйіп, аса қадірлейді.

Міне, осы күйдің арқасында біз қазір өзінің жайын «Руставидің»¹ белгісіз бір месхиымын» деп момын пішінмен ғана баян еткен ұлы ақынды — өз тілінде оқып отырған орыс, қазақ, бурят сияқты талай елдің оқушысын көріп отырмыз. Ақын мұрасы мынау жаңа оқушылардың барлығына ет-бауыр жақын да, қадірлі де болып отыр. Барлық одақ халықтарының бір ұлы тілек жолында бауырласып, туысып алған қалпында мынау мұра, артық мұра, мақтандыратын мұра болып отыр.

Онан соң өткен тарих қорына көз салған уақытта жаңағы халықтардың социалистік мәдениетінің іздейтіні немене? Әрдайым айнамастан іздейтіні бұрынғының, біздің бүгінгі күнімізге үйлес келетін геройлық, маңызды бұйымдары. Ескі мәдениет ескерткіші сол күндегі халық жүрегінің өмірді сүйген ашық, айқын мүддесін көрсетсе, екінші халық мінезін, геройлығын танытса, үшінші халық өзі үлгі етіп, тәлім алып, сол бұйымын көп заман бойында асыл бұйымындай күтіп, сақтап келген болса,

¹ Рустави — Шотапың туған жері, Месхи — руының аты.

дәл осындай мұраларды біздің нағыз халықтық социалистік мәдениетіміз, әсіресе, күтеді. Осындай мұралар бұрынғы бір-ақ ұлттың ішінде болған тар көлемінен шығып, енді қалың елдердің интернационалдық мүлкі болады.

Міне, дәл осындай зор ескерткіштің бірі Руставелидің «Жолбарыс тонды жортуылшысы» дүние жүзіне паш болған, сапаулы ұлы ескерткіштердің қатарына даусымыз қосылатын бір белгі осы болса, мұның ең әуелгі ерекшелігі: батыс пен шығыстың ескі тарихы, ескі мәдениеттерінің жапсарында туғандығы.

Сөйтіп осындай екі дүние — екі мәдениеттің сыбайлас, қанаттастығын өз тұлғасынан көрсетуімен қатар, бұл шығарма бір жағынан өзінің ерекше, айрықша бітімі бар өзгеше бір ескерткіш болып тұрады.

Әңгімелік желісін, түбірін алсақ, бұл дастан жалпы адам баласының барлығына ортақ сүйіспендік, достық деген тақырыпты қозғайды. Бірақ сол сезімдерді соншалық бір жаңа сарынмен, өзгеше терең мағынада жыр ету арқылы өмір дегеннің өзінің де мазмұны мен мұратын зор биікке көтереді. Жаңағы сезімдер дастан ішінде, бір жарқыраған биікке шығып, адамның геройлық қасиеті есебінде ерекше ұлғайып көрінеді. Бірақ сонымен қатар, махаббат пен достықтың осындай әсем жыры, адам мен адам арасындағы құр ғана момын, жуас сезімдердің жыры боп қалмаған.

Дастан ішінде бұл сезімдердің сыны, таразысы болатын ерлік пен қайрат, ақынға махаббат пен достықтың геройлыққа жараған үлгісі ғана қымбат. Сол себепті дастанның ең үлкен көркемдік мазмұны, көңілдің терең сырын толқытқан кесек толғауында жатыр. Осы қасиет жырдың ішінде, образдарының геройлық жүрегінде. Бұл адамдар тағдыр, бұйрық деген қараңғы наным, көлденең өмірге бассұнған адамдар емес. Өзі көркем, жүзі жарқын бұл геройлардың ішінде тұсау жоқ, еркіндік пен ерлік бар. Бойсұнатын жалғыз нанымды — өз күшіне геройлыққа нану, соған ғана табыну. Осы себепті олар дүниенің қандай күшімен болса да жалтармастан, қайтпастан, қасарысып алыса алады. Сол алыста бұлардың жеңуіне кепіл болатын нәрсе өлім дегеннен қорықпайтындығында. Ерлік пен қайрат сияқты адамның ең үлкен қасиетімен салыстырғанда өзге бір қылмыстық, ешбір қымбат бұйым жоқ. Ең алдымен өмір, өлім дегеннің өзі

де түк емес. Қайта қорлық өмірден де қадірлі өлім артық.

Сонымен ең бастағы махаббат, достық деген тақырып дастанның әңгімелік, тартыс желісін алғанда бір себепші, түрткі түйін есебінде қалады. Кейде, әншейін, сүйемел, қосымша белгі халінде болады. Ал бұл шығарманы мәңгілік ететін зор көркемдік пен ірілік, шеберлік негізінде ерлік пен геройлықтың жыры боп шығуында. Және жыры ғана емес, сол ерлік пен қайраттың философиясы да боп шығуында.

Осы жағынан қарағанда махаббат, достық тақырыбының өзі де өзгеше, басқаша боп жырлануы арқасында, бұрын көп айтылған күй сияқты емес, қайта аса бір соны, маңызды ерекше тақырып боп өскелеңдеп көрінеді.

Батыс пен шығыстың дүниелік классик әдебиетінде махаббаттың неше алуан жыры болған. Бірақ соның бәрінде де махаббаттың өзі ғана жырланып, жалғыз өзінің ғана үстемдік салмағы мен көлемі көрінуші еді. Ешуақытта да махаббат өз орнын достық пен ерлік үшін құрбан етіп, екінші сатыға түспейтін геройлықтың сыны тартым, төлеуіш болып та жырланған емес. Мынау дастанда, адамдарының психологиялық, шебер-сәулетті мінездерінің тұсында махаббаттың өзі сергек ақылға бағынған жеке адамдық үлкен тұрғыға өзі жетектейтін сезім боп сипатталады.

Осы жағынан қарап «Жолбарыс тонды жортуылшы» дастанын шығыс пен батыстың сол замандарда кітап боп жазылған, классик мұраларымен салыстыра кеп, махаббат жырының бір алуаны болған «Ләйлі — Мәжнүнге» көп тоқтасақ, нені көреміз? Көретініміз, Низами жырында сопылық-мистикалық наным бойынша, тағдырдың, діннің салмағының астында жаншылып жатушы адамның еркін сезімі болады. Онда махаббат, өмірден шаттық әперетін, өмірге құмар ететін сол үшін тартысқа шақыратын сезім емес, қайта адамдарының басына жер үстінің ғазабын, сорын әкеп үйетін сезім, өздері қажып-талған, қуыс кеудесі ғана қалған Ләйлі мен Мәжнүн өмірден мүлдем түңіліп, өтесінді «ол дүние» деген бұлдырдан күтеді. «Тағдыр» дегеннің бұйрығымен сондай ғазап шегушілердің күйі сергек ақылмен қараған жанның ешбірінде, сүйсіну түгіл құптаудың өзін де ойға келтіре алмайды. Өз уақытының тыңдаушыларына да құр аяныш пен зардан басқа көзқарас тудырмаған. Діннің

қараңғы жолын осылайша махаббатпен үгіттеу адамның сау, сергек жанды сезімінің орнына, ой-сананы тұтқын етіп, бағынып бас июді ғана ұсынды. Махаббатты былайша түсінумен салыстырғанда Руставели дастаны мүлдем өзгеше. Ол ең алдымен тірліктің, жер үстіндегі татымды тіршіліктің әрі серпінді, әрі толық дәнді жыры. Оның адамдарының барынша алысатыны, күшін салып, геройлық етіп алысатыны жалғыз ғана жер үстіндегі зор мағыналы тіршілік. Бұл жағынан алғанда халықтың өр-көкірек санасынан туған мынау жыр толық мағынасында реалистік бағыттағы және ішкі серпін жағынан да шынымен үлгі боларлық жыр.

Рас, бұл дастанның дүниені сезіну сарынын алғанда іштей көбірек үйлесетін, жалғасатын мәдениеті батыс мәдениеті. Бірақ сол батыстың өзінде де сол заманда Руставели жырына я қолма-қол, я бір тасымал арқылы әсер ете қойды деп айтарлық пәлендей поэманы таба алмаймыз. Ал ол дәуірдің Данте Алигьери жазған атақты «Құдай жолындағы комедиясын» алып, «Жортуылшыны» сонымен салыстырсақ, мұнда да Руставели поэмасы озып түсіп отыратын жерлер бар. Әсіресе, сергек, сыншы ақылға кең өріс бергендігімен озғындап отырады. Бұнда, ақынның дүниетану шалымы мен ақындық фантазиясы дін деген, ұлт деген тар құрсауға тұсалмайды. Өзінің дастанында, өз халқының мінезін, идеалын сүйген жайларын білдірумен қатар ақын адамдарын жалпы адам етіп кеңінен алады. Өйткені, Руставелидің көркем етіп сипаттап берген Авандил, Тинатиниде, Тариел, «Нестан Дареджаны» да әрі ұлттық жағынан, әрі мекен жайынан тексергенде еркін қиялмен кеңінен алынған адамдар болады. Бұл тұста ақынға ұлт деген тар ұғымнан гөрі адам деген атты ақтай білетін адамзат қана керек. Ал солардың өріс еткен жерінде, жалпы адам жайлаған мол дүниенің өзі. Ал «Құдай жолындағы комедияны» осы жағынан қарап тексерсек, онда орта ғасырдың схоластикасы да және дін мен сол күндегі пікірлердің таршылық өктемдігі де көп орын алып отырады.

Руставели дастанының идеясы мен көркемдік мазмұнындағы зор даналық та, тарихи қымбаттылық та сол жаңағы шығыс пен батыстың аралығынан шығып, екеуімен де жалғаса отырып, бірақ екеуінің де ықпалына түсіп кетпей, өз бетінде өзгеше бір нық мәдениеттің ескерткішісі боп шығуында.

Шығысты қорытып алып, батысты сынап алады. Дүние жүзінің мәдениет қорына кіргенде бұл осындай өзіндік зор бағасымен кіреді. Бір жағын алсақ мұсылман шығысының кітаптарындағы тағдырға бойсұндыратын сопылық-мистикалық поэзиядан таза. Екінші жағынан, христиан батысының орта ғасырлық схоластикасы тұдырған тар көлемдерден де аулақ. Тегі, философиялық іргесін алғанда Руставели дастаны жаңағылардан гөрі ескі антик тарихының алтын дәуірімен үндестірек. Сондағы герой — адамды қастерлеу, адамның іші-тысы бірдей үйлескен мүсін сұлулығын қастерлеу машықтары «Жортуылшы» дастанына көбірек жанасады.

Бірақ Руставели мұрасын тексеру, зерттеу жұмысы жалғыз осы салыстырулармен қанағаттанып қойса ол жеткіліксіз болады. «Жортуылшының» өмірді құптайтын, сергек күшті ұғымы шығыс әдебиетінің діншіл — мистикалы сарынына қарсы болғанмен, жалпы шығыстың барлығына қарсы емес. Әсіресе, шығыстағы халық қорына қарсы емес. Қайта бұнымен ұқсас, туыстас жерлері көп болуға тиіс. Дастанның геройлары жайында халық аузында айтылып жүретін фольклор варианттары Грузияның ауыз әдебиетінде тіпті көп емес пе? Және сол жырларда фольклор көлемінде көп заманнан бері келе жатқан жоқ па? Ал Руставели де өзге барлық ақындар сияқты өз шығармасына нәр жиғанда ең алдымен халық қазынасынан пайдаланбады ма? Әрі өз заманының ең білімді адамы болып және толғауы кең ірі өнерпазы болып отырып, Руставели шығыстың да, батыстың да құрғана кітап боп жазылған үлгілерін көріп, сонымен қанағаттанып қалған болмас. Қайта оның қиялына дем беруші Грузия халқы мен соған көршілес болған батыс халықтарының ауызша шығармалары болар. Сондай қазналардың ішінде шығыс пен батыстың батырлар эпосы, сыршылдық эпосы сияқты халық жырлары, легендалары ақынның ықыласын өздеріне ең алдымен тартқан да болар.

Шотаның өзі мынау дастанның әуелгі әңгімесін парсының бір хикаясынан алдым дейді. Сол араб пен үндінің ерлері жайында айтылған хикаяның өзі де баяғы, ескі заманнан келе жатқан нағыз халық хикаясы болуға мүмкін. Шығыстың кейінгі діншіл, кітапшыл поэзиясынан оның өзінің де іргесі аулақ болуға мүмкін. Тіпті Низами мистикасына қарсы, халықтың сергек қиялын көр-

сететін қызықты, реалдық әңгіме болып, соның өзімен де ақынды қызықтырып, қозғау салуға мүмкін. Сонымен бұл дастанның дәл өз маңындағы фактылардың өзін алғанда да салыстыру, тексерудің іргесін тарайтпай кең салу қажет екені көрінеді. Тамырлары мен төркіндерін шығыс, батыс елдерінің көбіндегі пағыз халықтық эпосынан іздестіру де қажет болады.

Сонда бұл дастан өзінің көркемдік жағындағы ірілігінен басқа әрбір халықтың өз ескілігіне де ұқсаңқырап шығады. Өзді-өзінің фольклорын еске түсіру арқылы әсіресе, түсініктірек, жақынырақ боп көрінеді.

Бірақ, әрине, Руставели дастаны, құр ғана әңгіме, оқиға ұқсастығымен қымбат болмайды. Ондай, кейбір уақытта ұқсастығын алғанда бұл әңгіме жалғыз «Тристан — Изольда» емес, «Мың бір түнге» де, түркменнің «Қер оғлына да», қырғыздың «Семетей, Айшөрегіне» де, қазақтың «Қозы Көрпеш — Баянына» да келеді. Бірақ Руставели дастаны шынымен мәңгілік қазына ететін қасиет мұнда ғана емес, ол қасиет Грузия халқының өз сипатынан туған геройлық пен маңыздылықта. Халықтың геройлық мінезді сүйіп, өмірдің мағынасы мен мұратын зор бағалап, өзін-өзі солай тәрбиелеп келгендігінде. Және осы жайларды зор талантты ақынның әсем жыр қып бере білгендігінде.

Міне, Руставели дастаны дәл осы жағымен барлық халықтардың өзді-өзі бойларындағы осындай қасиеттерін еске түсіріп, қозғау арқылы қымбат болады. Өйткені өзінің ғасырлар бойындағы тартыс талабы мен идеалын жыр етпеген халық жоқ. Және өзге халықтағы дәл осындай жырды сүймейтін де халық жоқ.

Руставели дастаны бұлардың үстіне өзінің ерекше көркемдік, мастерлік қасиеттерімен де сүйікті болады.

Грузин халқының көп ғасырлық тарихында бұл шығарманың өзі де және оны жазған ақын да өлмес, өшпес, мәңгілік атаққа ие болған. Халық сүйгендіктен солай деп отыр. Ал енді осы «Жолбарыс тонды жортуылшының» ішінде халықтың сүйгені неменесі? Сүйгені, әрине, ертегінің патшалары мен бектері, жортуылшылары емес. Солардың мінезіне халықтың өзі қойған адамдық қасиеттері мен ерлікті ғана сүйеді. Осы сипаттарды халықтың өз тілімен халықтың өз ұлы, өз ақыны жақсы қып, жыр етіп берген шеберлікті сүйеді.

Халықтың қадірлегені осы. Ерлік, геройлық, көркемдікті сүю жолында өзін-өзі тәрбиелеген үлгісі осы. Бұл жағынан да одақтың барлық халықтарына ұғымды, қонымды болатын ерекшелігі бар. Осындай қасиеттерді әрбір халық та өзінің ескілігінен іздейді, соны табады да. Және тапқанын мына грузин әдебиетінің асыл мұрасымен молайтып, ұлғайта түсетін болады.

Қазір «Жолбарыс тонды жортуылшыны» қазақ тіліне аудару жұмысына, біздің ең ірі ақындарымыз кірісіп жатыр.

Олар орыс тілінен жасалған, Бальмонт, Петренко, Цагарели аудармаларын көріп отыр. Бұл аудармалар жөнінде, Руставели мұрасын жақсы білетін Грузияның оқымысты, тарихшыларының сын тексерулерін де оқып отыр. Біздің ақындардың қолында юбилей комиссиясы қарап, мақұлдап шыққан, грузин тілінің өзінен жасалған жолма-жол аудармасы (подстрочниктері) де бар.

Бұл айтылғандардан басқа, біздің ақындар орыс тілінде шыққан Руставели жайындағы және грузин әдебиеті мен фольклоры жайындағы ғылыми еңбектерді де оқып отыр. Тағы бір жағынан, көмескі жерлерін анықтап түсіну ретінде Грузияның тарихшылары мен жазушы ақындарынан көмек те алып отырмақ.

Міне, осы айтылған жағдайлардың барлығы да аударманың сапасы жақсы болып шығуға жәрдем етеді.

Сонымен қатар грузин поэзиясының біздің поэзияға ұқсайтын біраз өзгешелігі де бар. Руставели мен Грузия поэзиясы жайында орыс тілінде жазылған еңбектерге қарағанда грузия өлеңінің күллі ырғағы көбінесе, я жеке дыбыс, я топ дыбыстардың қайталап келіп отыратын үндестігіне сүйенеді екен. Аллитерация, ассонанс үлгісі. Бұл ерекшелік бірқыдыру тілде өзіндей қып шығаруға қиын соғатын болса, қазақтың ескі, жаңа поэзиясының барлығында да ұдайы кездесіп отыратын ерекшелік. Руставели өлеңінің өзінде, бар жерлерге келгенде біздің аударушылар сол үндестік ырғақтың қай түрін болса да емін-еркін қолдана алады.

Және Руставелидің он алты буынды «шәйри» уәзінінде де қара сөзге ауыстырмай, қазақтың он алты буынды өлең жолымен беруге болады. Мұнда әрбір жеті буын, сегіз буын артынан бір буын түсіп отырады. Бірақ аударушылар Руставелидің ұйқастарын және ұйқасының көп қайталамайтынын да ескеріп отыру керек.

Әсіресе, зер салып бар шеберлікті жұмсайтын жер, Руставели поэмасының ақындық, көркемдік және теңегіш стильдік мағыналарын жақсы қып жеткізуде. Руставели өз жанынан мақал шығарғыш. Аз сөзге көп мағына сыйғызғыш. Онан соң терең метафора үлгісімен салыстыра сипаттайтын кестесі мол ақын. Жырының тереңдігі де, әсемдігі де осындай жақтарында болса керек. Тегінде ақындық мәдениетінің көлемін көрсететін, ойдың тереңдігін танытатын, мәңгілік ақынның генийлігін көрсететін жерлер осылар ғой.

Сол ерекшеліктері мен асылдарына аса ұқыпты боп отырса міндеттің зоры да, қадірлісі де сонда. Біздің ақындар мәдениеттердің бір-бірімен интернационалдық жолда қабысып табысуына жәрдем етеді. Тарихтық маңызы зор, мәдениетті міндетті ада қылады.

Бұрынғы замандарда біздің оқушының қолына түспей жүрген грузин әдебиетінің ұлы ескерткішін қазір ұғымды қып жеткізіп беру қадірлі міндет.

Ұлы ақынның шығармасын аударып, өз тілімізде оқып танумен қатар, Қазақстан жазушылары — біздер, оның тәжірибесінен үлгі де алуымызға керек. Алдымен беретін үлгісі халықтың шын жақсы, шын асыл қазынасын қалайша қып көрікті етіп пайдалануға керек екенін танытады. Онан соң ғасырлар бойында халықтар жүрегінде өз атын мәңгі жасайтын ат қып кете білген өнерпаздық, ақындық шеберлігін үйренуіміз керек.

1937

КӨРКЕМ ЖЫРДЫҢ ҰЛЫ АҚЫНЫ

Бүгінгі күн бүкіл Одақтың мәдениеті, бүкіл совет жұртшылығы өткен тарихтың тағы бір үлкен шыңына көңіл бөліп, күн сала қарап тұр. Жеті жүз елу жылдық асқардың ар жағында жатқан, ертегілік алты қырдың астында жатқан тағы бір асылды тауып отырмыз. Ол алыста жатса да күнмен нұры шағылысқан асыл еді. Соны танып, тауып, бүкіл совет елдерінің ортақ мүлкі, қадырлы мұрасы деп зор бағалап отырмыз. Грузияның ұлы ақыны Шотаны бұрын білген ел аз еді. Өз елін, өз тілін ұққан қауымға түсінікті, қадырлы болғанмен, көп елдер көп ғасырлар бойында бұл мұрадан алыс еді. Сондықтан

қиыр шетте, «түрікпеннің түбінде» жатқан елдің бірі бұрынғы қазақ елі болатын. Бұл елге барлық Грузия, бүкіл Кавказдың өзі де бір ертегілік алыс мекен, оқшау «уәләйәт» боп көрінетін. Қазақтың көп-көп ертегісінде кездесетін «Қап тауы» деген тау, алыптар мекені деп саналатын жұмбақ тау, ертегілі бұлдыр тау осы Кавказ емес пе еді? Тауы «Қап» боп, легенда боп сөйленіп жүргенде оның елімен де қаншалық хабардар еді? Түк хабары болмайтын. Сондықтан ол Кавказдың кәрі шыңының басында туып, сөнбей жанған өнер жұлдызын да бұрынғы қазақ елі білмей өткен.

Кавказдың Кап дегені Кавказ серек
Құдайым сұлу биік еткен ерек.
Ақырып айдаһарша жүз толғанып,
Тасты ағызып, тау жарған долы Терек...—

деп жазған қазақтың бұрынғы бір ақыны. Бір елді бір елден сондайлық жырақ қып, біріне-бірін сондайлық жат етіп келген ескі тарихтың тас қорғаны құлады да, социалистік Отанның барлық елдері құшақтасып табысты. Асылдары танысты. Шота жалғыз грузин халқының Шотасы емес, оның мұрасы қазақ оқушысына да алтын қор, асыл қазына боп табылады.

Шота турасында түсінік ретінде айтылатын сөздер көп болу керек. Болады да. Терең ұғынып, жақсылап білу үшін, ол сөздердің барлығын да біздің оқушы тесіле қарап, қадағалап тексеру керек. Жақсы аударма арқылы Шотаның әсем жыры, қызық әңгімесі біздің барлық оқушымызға аз уақыттың ішінде сүйікті, қызықты, қадірлі кітап болуында шүбә жоқ.

Осы жөнінде Шота шығармасының екі түрлі зор ерекшелігі әсіресе көз тартады, әсіресе, тез танылады деп білеміз. Мұның бірі Шота шығармасының халықтық арнасы, грузин жұртының халықтық-ұлттық қасиетін білдіретін жағы. Екіншісі — жалпы адам баласылық ерекшелік қасиеті. Дүние жүзінде болып өткен Фирдоуси, Данте, Шекспир, Пушкин, Шота сияқты барлық ұлы ақындарды алсақ, бәрінің де «ұлы» деген атты алуына, мәңгілік боп қалуына себеп болатын нәрсе солардың өздері өз халқымен нық байланысты болуында. Бәрінің де ұлы шығармаларының анайы топырағы, нәр-суаты халықтан келеді. Ақындар сол халықтың тудырған, өсірген және халықпен бірдей жол кешірген ұлдары болады. Сондық-

тан олардың мұрасы халық мұрасы, халықтың ұлттық тарихын, ерекшелігін, қасиетін білдірген мұра болады. Екінші жағынан, дәл осы ақындар жалпы адам баласылық еңбегі бар, қасиеті бар адамдар дейміз. Олай болатын себебі, бұлар өздерінің зор талапты арқылы өз елінің өмірін соншалық шебер, көркем жырымен жырлап баяндап беріп, кім де болса сол ел жайын сүйіп те, сүйініп те оқитын етіп берді. Өз елінің өмірінен мазмұн алып, өзге барлық адам баласына түсінікті, әсерлі болатын артық мәдениет мүлкіп жасап берді.

Өзге тарихтарда, өзге елдерде болған бұрынғы ескі ақындардың ішінде Шотаның тағы бір өзгеше ерекшелігі бар. Онысы мұның тар ауданда қалмай, грузин елінің сыртына шығып, өзге көп елдер жайында кеңінен толғап, әсем етіп жырлайтынында. Бұ да Шота жайын тексергенде, Шотаның ұлы жыры «Жолбарыс терісін жамылған батырын» оқығанда айырықша ескеріп отыратын жай. Көркем жырдың ұлы ақынын біздің бүкіл совет жұртшылығы құрметтеп, қадірлеп еске алып отырған күнде айтылатын ең бір үлкен талап: осы ақынның әсем жыры тез уақытта, ойдағыдай боп толық аударылып, біздің қалың оқушының қолына еміп-еркін жетсе екен дейміз.

1937

ӘДЕБИЕТ ХРЕСТОМАТИЯСЫНАН

Алдаркөсе, Жиренше шешен,
Қожанасыр әңгімелері туралы

Әрбір елдің ауыз әдебиет қорының ең бір үлкен, мол саласы — фольклор деп аталады. Фольклор деп — халық әдебиетінің ішіндегі ертегі, мақал, мәтел, жұмбақ, тақпақ және неше алуан салтқа байланысты жар-жар, беташар, жоқтау, естірту, қоштасу сияқты жырларды айтады. Әр алуан адам жайында, көпке мәлім болып, ауызша айтылып жүретін әңгімелер де фольклорға қосылады.

Бұрынғы ескі фольклорды алғанда, оның жеке белгілерінің шығарушысы кім екені көбінесе мәлім болмайды. Оны айтушы, білуші — халықтың өзі. Мынадай адам шығарды дейтін бір иесі жоқ. Дәуірден-дәуір, заманнан-

заман өткен сайын алғашқы шыққан заманы, тудырған ортасы да көмескілене береді. Бірақ қай фольклор түрі болса да бертінде көпке жайылып, көп ауызына ілініп кеткенмен, өзінің негізгі мазмұны бойынша белгілі бір қоғамдық, таптық ортаның салт-санасынан туған болады. Сондықтан қай елдің фольклор тумаларын алсақта, оның кейбір шығармаларын бұқара, еңбекші халық шығарса, кейбір түрлері үстем тап, ескішіл қоғам туындысы болып отырады.

Фольклор атаулының барлығы әрбір елдің көркем әдебиетіне үлкен ірге, мол қазына есепті болады. Көп ірі шығармалар фольклордың тілінен, көрікті кестесінен, мазмұн, түр ерекшелігінен пайдаланып отырады.

Фольклор біздің Совет Одағының барлық елдерінде Октябрь революциясынан соң да жаңа мазмұн, жаңа бағытқа бет алып, үдеп өсіп келеді. Революция бағытын, мұратын өздеріне бағыт, мұрат қылған қалың колхозшы, еңбекшілер арасында осы күнде совет фольклорының бағасы өте зор. Дәуірлеп, көркейіп көпке жайылып келе жатқан түрі де көп. Бұл фольклорды совет жұртшылығы бағалайды, әдебиеттің ұлы қазынасынан үлкен орын береді. Ондай фольклорды совет фольклоры дейді.

Бұрынғы, соңғы фольклордың бәрінде де таптық салт-сана, заман пішіні, қоғамдық, таптық халдер көрінеді дейміз. Фольклор қазынасы арқылы бұрынғы өткен қауымдар арасындағы өмір күйін, мінез-құлқын, қатынастарын танып білеміз. Сол себепті қазақтың да бұрынғы тарихынан қалған әр алуан фольклор мұраларын тексеріп, ұғынып көруіміз керек.

Мына, Алдаркөсе әңгімелері сондай ескі замандардағы қоғамдық мінез, қатынастарды білдіретін, көпке мәлім фольклор түрінің бірі. Сонымен қатар, айтылатын бір нәрсе: Алдаркөсе әңгімелерінде жаңағы қоғамдық жай-күйдің барлығы және әңгіме мазмұны да күлкі, мысқыл түрінде айтылады.

Әрбір елдің фольклор түрлерін алсақта, бәрінде де халықтың өзінше күлкі, мысқылға, ащы мазақ, ажуаға көп көңіл бөлетінін көреміз. Кейбір қоғамдық жай-күйлерді, сорақы мінез-қылықтарды көп жерде күлкісіз, салқын жүзбен, жиренумен, ашумен айтатын болса, сонымен қатар, көп жерде осы Алдаркөсе әңгімелері сияқты сынағыш, мінегіш, мазақ еткіш сөздермен айтатыны да болады.

Халық өнерінің өте сүйген түрінің бірі осындай күлкі әңгімелер болады. Бұлардың шеберлік, өткірлік, тапқырлық күйлеріне қарап, сол елдің, я сол әңгімелерді шығарған қоғамдық ортаның талантын, өнерпаздығын да тануға болады. Өткен дәуірлерді алып қарасақ, Алдаркөсе әңгімесімен қатар, осындай тапқырлық, жүйріктік, шапшандыққа құрылған күлкі, мысқыл әңгімелер өте көп. Оның барлығын ел іші әр заманда да жаппай әңгіме қылатын. Ецкейген кәріден бастап жас балаға дейін «Қырық өтірікті», Алдардың «Шық бермес Шығайбайдан қонағасы жегенін», Жиренше әңгімелерін, Қожанасыр жайын білмейтіндері кем де кем.

Қазақ фольклорының ішінде Алдаркөсе, Жиренше, Қожанасыр әңгімелерінің орны бөлек. Бұл мазмұнды, мағыналы және шебер құралған күлкі болғандықтан, көпшілік ортасында еш уақытта ескірмей, көп-көп заман бойында ұмытылмайтын әңгіме боп келген.

Алдаркөсе

Енді Алдаркөсе әңгімесінің жеке дара, өз басына келсек, ең алдымен, мұның әуелгі туған заманын дәлдеп айтуға болмайды. Пәлен ғасырда, пәлендей қоғам ішінде туды деп, бір дәуірді байлап айту қиын.

Алдаркөсенің өз туысы, өмірбаяны туралы да ешбір мөлшер дерек жоқ. Өйткені революцияға дейінгі тапқа бөлінген, рушылдық-феодалдық қоғамды алсақ, соның қай дәуір, қай кезі болсын, барлығына да Алдаркөсе әңгімелері, оқиға, тақырыптары қона кетеді. Алдаркөсе әңгімелерінің шындығын сол заманның қайсысынан да болса табамыз.

Ел қиялы Алдаркөсенің басына сансыз көп, шексіз кең оқиға, әңгімелердің бәрін жамай, құрай берген. Алдаркөсенің аты сондықтан жеке дара ат емес, мысал сөз түрінде жаппай ат (нарицательный ат) болып кеткен.

Осы күнге дейін, ескілік қалдығы болған сараңдық, қомағайлық сияқты жаман мінезді ажуалаған өткір қулық, мысқыл болса — соны «Алдаркөсенің ісі сияқты» дейміз.

Алдаркөсенің әңгімелерінің бір зор ерекшелігі осы. Мұның алғашқы, ерте кезде шыққан бір топ әңгімесін

сүйіп, көп қолданып кеткен ел, бері келе берген сайын, сол алғашқыға ұқсаған қосымша әңгімелерді өз тұстарынан шығарып, алғашқыға тіркей берген. Сонымен қатар, жалпы, ауызда жүретін әңгімелердің жәйіті бойынша, мұның ең алғашқы әңгімелерінен ұмытылып, жоғалып қалғандары тағы болады. Бүгінгі бізге жеткен әңгімелер де, ел аузында қыдырып жүріп келген әңгіменің бәрі емес. Бұл, бергі айтушының құлағына тиген үзінділер ғана.

Алдаркөсе әңгімелерінің негізгі тақырып, мазмұнын алсақ, бұл түбінде, көпшілік бұқара, қалың еңбекші ел санасынан туған шығарма болады. Сол көпшіліктің сараң, жеміт, сасық байға арналған таптық, қоғамдық мысқылын білдіреді. Алдардың «Шық бермес Шығайбайды» алдап, мазақ еткенін көрсетеді. Алдар жайындағы өте өткір, күлдіргі, шебер әңгіменің бірі осы. Мұнда көпшілік бұқара дүние қоңыз, шірік, арам қорда байдың сұм құлқынын өлтіре мазақ етеді. Тағы бір ауық ой, санасы ашық, сыншы көпшілік, Алдаркөсе арқылы діннің қараңғы нанымдарына да шабуыл жасайды. Алдардың шайтанды алдауы да өте мағыналы әңгіме. Дүниенің жаралуы турасында қараңғы молдалардың ертегілерінің бәріне елдің сау ақылы сенбей күлкі етіп, әжуа қылғаны көрініп тұрады. Шайтанды жан иесінің ең қуы етіп, адам ақылын оның қасында әлсіз етіп, бір қараңғы бұлдырға, таза ақылды тұсап берем деген әңгіменің бәріне де көпшілік түсінігі қарсы. Сондықтан Алдаркөсе өзінің өткір, тапқыш ақылы бойынша, солардың өз мінездерін өздеріне істеп, алып та, шалып та шығады.

Осымен қатар өткір, алғыр, шапшын ақылды бағалайтын ел неше алуан аңқаулық, аңғырттықты да мазақ етеді. Қомағай, ел жегіш, тегінен пұл жиғыш саудагерлерді бір кезде аңқау етіп көрсетіп, оның өгіздерін Алдарға алғызады. Немесе, бақсы, балгер, дию, пері деген сияқтыны шығарып ел ақылын тұсап, надандық, қараңғылық қордасын молайтқан наныммен алысып, мыстан кемпірді қор етеді. Сонымен жұртты алдаймын дегендердің өзін алдап жер қып кетеді. Осымен қатар, әрине, Алдар әңгімесіндей көпті мәз қылған, дүйімге¹ жаққан, ауызда жүрген әңгімені бұқараға жау тап та пайдаланғысы келген. Сондықтан, бұқараның оларға қарсы

¹ Көпке жаққан

арналған құралын, ол таптың бұған қарсы қайта құрал еткісі келген талабы да болады. Сондаймен Алдар әңгімесінің кей жерін өзгертіп, мысалы өгізінен айрылушы саудагерді бай емес диқан етіп көрсететіні де бар. Осы сияқты аңқаулықты, бос нанғыштықты қалжың ететін ел сынын қазақтың кедейіне (таз қойшыға) арналған әжуа есебінде бұрып жіберген жерлер де бар.

Бірақ мұндағы Алдар әңгімесінің негізіне, бағытына, қоғамдық мазмұнына қарағанда жаңағылар әдейі бұрып айтқан жамау сияктанып тұрады.

Оны ауызша әдебиеттің барлығына кіре жүретін, бөтен тап қоспасы деп түсіну керек. Ал одан басқа мазмұн-мағынасып алғанда, Алдаркөсе әңгімелері, нағыз сыншы, шебер, күлкіге ұста қалың бұқара туындысы болады.

Жиренше

Ескі фольклор ішінде Алдаркөсе әңгімелеріне ұқсайтын шығарманың бірі Жиренше әңгімелері. Мұның да дәлді қай заманда туғаны мәлім емес. Мұнда да Алдар әңгімесі сияқты, алғашқы шыққан түріне кейіннен қосылған қоспа, жамау көп.

Жиренше әңгімесі де халық аузында көп айтылатын, көпшілікке өте мәлім әңгіме. Жиреншенің аты да Алдардың аты сияқты жаппай атау (нарицательный ат) боп кеткен. Алдарға мұны ұқсататын тағы бір ерекшелігі, мұндағы әңгіме де қара сөзбен айтылатын, қысқақысқа, жеке әңгіме боп құралады. Мұнда да әрбір Жиренше айтты деген сөз Алдар сөздері сияқты шешен, тапқыр сөз боп шығады.

Жалғыз-ақ, Жиренше әңгімелерінің Алдардан бөлек бір ерекшелігі — бұған бұқара ортасынан шыққан әңгімелерден басқа үстем тап санасынан ауысқан жамаулар көбірек.

Жалпы алғанда, Жиренше әңгімесінің көпшілігі де бұқара санасынан туған. Мұндағы негізгі әңгімелердің мазмұны сол — бұқараның шешендік, шапшандық, тапқырлықты мықты құрал етіп, қоғамдық, таптық құрал етіп пайдаланғаны көрінеді.

Сонда көп жерлерде кедей, әлсіз Жиренше үстем таптың уәкілі болған ханнан зорлық, қорлық көрмеу үшін алысады.

Ел әңгімесі Жиреншені бір арам, зорлықшыл ханның қасына жолдас етіп береді. Хан мұның қатынына қызығып, көзін жоймақ боп, басына қастық ете береді. Жай адамның қолынан келмейтін істермен сынап, үнемі оның аяғы тайғанын аңдып отырады. Жиренше сол хан зорлығының бәрінен өзінің ақылы, айласы, шеберлігі арқылы зорға құтылып отырады.

Жиренше әңгімесінде таптық, қоғамдық қатынастар, таптық белгілер көрінеді дедік.

Мұның дәлелі қайсы?

Дәлелі: барлық Жиренше жайындағы әңгімелердің мазмұны, тақырыбынан көрінеді.

Ел әңгімесі осындай тапқыр, жүйрік Жиреншені ешбір ханға да, хан сияқты бөтенге де жеңгізбей қояды. Жалғыз-ақ, жеңетін әйелі Қарашаш болады. Оны әңгіме — Жиреншеге әдейі көңілдегідей, мінсіз, жақсы жар етіп береді. Сол себепті Қарашаш бай еді, хан еді деп бөтенге қызықпайды. Ақылы, қаснеті артық Жиреншеге, берік дос боп қалады. Кедейлігін де елемейді. Ханның мұны аламын деген талабынан Жиренше өмір бойы құтыла алмай қойғанда, өз басын өзі құтқарып, Жиреншенің қасында қалу жолын да Қарашаштың өзі табады. Қарашашты ханға аудармай ұдайы Жиреншенің басына берік етіп, қасында қалдыру, елдің Жиреншені сонауғрлым артық сүйгендігін білдіреді.

Міні, Жиренше әңгімесінің негізгі түрі, мазмұны осындай. Бірақ осыған Алдаркөседегі сияқты бөтен тап жамауы қосылғаны да бар. Кейбір әңгімеде Жиреншеге қатын әперу үшін жер қайысқан мал шығарып, ханның қалың мал төлейтіні бар.

Ол, бұқара ортасынан шыққан әңгіменің бір пұшпағын өзіне тартып, өз санасына ойыстырамын деген үстем тап қоспасы. Ауызша айтылатын фольклордың бірталайына сырттан жамалып жүретін, орынсыз қос қыртыстың белгісі дейміз.

Қожанасыр

Көп замандардап бері қарай, қазақ фольклорының бір бұйымы боп кеткен әңгіме — Қожанасыр әңгімелері.

Қожанасырдың өз басы қазақ емес. Және әңгімелері де әуелде қазақ ортасында туған әңгіме емес. Мұның

жайындағы әңгімелерді алсақ, барлығының ішінде кездесетін базар, қазы (билік айтушы әкім), шәкірт сияқты белгілердің барлығы, ол әңгімелерді шығарған жағдай, қазақ елінің бұрынғы ескілікті жағдайынан басқарак екенін көрсетеді. Әңгіме көбінесе Қожанасырдың шаһарда тұратындығын айта отырады. Осының барлығына қарағанда Қожанасыр әңгімесін қазақ топырағында туып, тараған әңгіме деп ешкім де айта алмайды. Мұны тудырған жағдай шығыс елдерінің отырықшы, қалалы, сауда кәсіпті жағдайы болады. Сондай ортада туып, содан бұрынғы мұсылман діні атынап тараған діни ертегі, қисса, әңгімелер сияқташып, шығыс елінің бәріне жайылған. Ол жағынап қарағанда Қожанасыр әңгімесі бізге көршілес елден ауысып келген «қыдырынды» әңгіме. Тегінде көп елдің тұтынып жүрген фольклор белгілерін алсақ, сол мол қордың ішінде бір жағынап сол елдің

өз топырағында туып-өскен белгілермен қатар, көрші елден, өзге жұрттан ауысып келген талай белгілер де өзінікіндей болып, қосарлана жүретіні болады. Ондай белгілердің кейбірі екі-үш ел емес, тіпті талай-талай елге жайылып, қыдырыстап кеткені болады. Сондай бірден-бірге ауысып, көп елге жайылып, әлденеше елдің ортақ қоры сияқты боп кеткен фольклор туындыларын көп елге ортақ әңгімелер дейді.

Шығыс елдерінде Қожанасыр әңгімесінің жайы осындай. Бұл әңгімелер парсы, ауған, өзбек, татар, тәжік, қырғыз, қазақ, түрік — бәрінде де бар.

Қожанасыр әңгімесін айтушы елдер, оның жайындағы есіткен сөздерін ғана айтумен қанағат қылмай, әр кезде қазақтағы Алдаркөсе, Жиренше сияқты қып, өз тұстарынан қосымша, үстеме әңгімелерді де жамап, молайтып айта берген.

Сонымен Қожанасыр жайындағы әңгімелердің ұшы-қиыры жоқ. Күлдіргі-анекдот әңгіменің бәрінің жиылатын жері осы бір Қожанасыр аты боп кетуі даусыз.

Бұған әрбір ел, өз ерекшелігін білдіргендей жаңалықты бір қосса, әрбір орта және де өз әлемдерін көп таққан. Сондай көп жамау құрудың себебінен, бертін келе Қожанасыр әңгімесін шығарушы орта қандай орта екенін табу аса қиын болып шығады. Ол, сол жаңағыдай жамау, үстеулердің аса көп болып негізгі әңгіме пішінінің көмескі боп кеткендігінен.

Бірақ жалпы құрылыс, мазмұн жақтарып алғанда

Қожанасыр әңгімелері бір алуан күлдіргі, мысқыл ретінде туған әңгімелер болады. Мұның күлкісі өзінше бір ерекше күлкі. Көбінесе сырты аңқау келеді. Аңқаулығының өзі күлкі. Бірақ, бұл сыртқы пішіні. Ал, ішін, түбін байқай келсең, ол аңқаулықтың астары, үнемі ащы мазақ, шебер қулық болып шығады. Күлкісі әрдайым күтпеген жерден бұрқ етіп шыққан, оқыс күлкі болады.

Әншейінде қабыспайтын ерсі жайларды, бір-біріне қайшы күйлерді алып, соларды оқыс араластырып отыру арқылы күлкі шығарады. Шынында аңқаулық, нанғыштық, еш уақытта қулықпен жанаспайтын мінез сияқты, Қожанасыр көп әңгімесінде әрі аңқау, әрі қумын дегеннің бәрінің алдын орайтын, барып тұрған қу да боп шығады.

Осындай күлкіні бір қолданса, Қожанасыр әңгімесінің кейбір таза аңқаулықтың өзінің де ең бір адам иланғысыз түрін алып, сонымен де күлдіретіні болады. (Базардан май сатып алу әңгімесі).

Осындай боп белгіленген күлкілерді заң етіп алады да, Қожанасыр әңгімесі талайды мазақ етеді. Паракор қазы, қомағай саудагер, тентек ұры, әзілқой шәкірттер, өз қатыны, жазықсыз бөгде адам болсын, барлығына да күлкісін жұмсай береді. Айтылған көп заман, көп орта, көп қоғамның тегіс қолданып, тегіс құрал етуінен.

Қырық өтіріктің мағынасы

Қырық өтірік қазақтың халық әңгімелерінің ішіндегі ең бір көпке мәлім түрі. Бұл әңгімені ерте күндерден бері қарай, халықтың кәрі-жасы түгел біледі деуге болады.

Мұнда қырық деген сан жай ғана өтіріктің көптігін көрсеткен мөлшер сан. Шынында осы басылған әңгіменің қара сөзбен айтылған түрін алсақ та, өлеңмен айтылғанын алсақ та, қырық қана өтірік боп тоқтамайды. Қайта қырықтан сонағұрым көп болады.

Бұл әңгімелердің өзгешелігі, бағасы неменеді? Өзгешелігі, халықтың тапқырлық, жүйріктік сияқты өнерді сүйгендігін білдіреді. Қиыннан қиыстырғыш өткір қиялды бағалағандығын көрсетеді. Халық фантазиясының тереңдік, жүйріктігіне айғақ болады. Ол фантазия өмірде барды ғана сөз қылмайды. Өмірде болса екен дегенді

де сөз қылады. Кейде тіпті өмірде болуына мүмкін емес нәрсені де қиялмен қиыстырып шын етіп көрсетеді. Мынау өтіріктердің көбі сондай еркін, ұшқыр, өткір, фантазияның тудырған әңгімелері. Және құр болмасты айтқан шылғи өтірік қана емес. Бұнда адам ақылының ізденгіш, шарлағыш серпіні де білінеді. Сонда жанды-жансыз табиғатты өзіне өзгеше түрде құл еткісі келген адамның әр алуан жорамалы байқалады. Мысалы, «құрықты қайық еттім, пышақты күрек еттім» дегені, «қарға міндім», «инелікке мініп түлкі қудым» дейтіні, «түлкіге жүгімді арттым» дегені — барлығы да сол, жанды-жансыз табиғатты «дегеніме көндірsem» деген қиялдан туады. «Аспанда құстай ұшсам, суда балықтай жүзsem, алты айлықты алты-ақ аттасам» дегеннің бәрі бұрынғы заманда қиял ғана еді. Ондай қолда жоқ өнер жайың ертегі ғана баян етуші еді. Кейін, бүгін соның бәрі қол жеткен табыс боп отыр. Мына қырық өтіріктегі сөздің бәрі өмірде қаз қалпында іске асады деп ешкім де айтпайды. Бірақ, сонымен қатар, осы әңгімелердің негізінде де көп мән бар. Адамның бар табиғат жайындағы фантазиясы білінеді. Бірақ бұл айтылғандар әзірше шындықтан алыс. Болды деуге ерсі. Сондықтан болмасты болды деп, қисынсызды қиыстырып айтқанына қарап еріксіз күлесің.

Тапқырлық, қиялшылдығын тамашалайсың. Ол, халық өнерінің тапқырлығын, халық қиялының жүйріктігін білдіретін ерекшеліктері.

Бұл әңгімені айтушы халық ортасынан шыққан өзі кедей, өзі елеусіз, көптің бірі, жетім бала болады. Бұлай болуда мағына бар. Жалпы осындай өнерді туғызушы халық. Сондықтан ол әрқашан шешен, тапқыр, ер, өнерпаз қып өз өкілін, өз ортасынан шыққан адамын көрсетеді.

Осындай өнерпазбен қатар бір хан да әңгіме ішінде жүреді. Ол — қатал, қанішер, бас кесер хан болады. Бірақ өнерпаз бала сол хан екеш ханды да өз өнеріне бағындырып, көндіреді. Қашар жер қалдырмайды. Қысымшылық жасайым деген хан өзі қысылады. Жері таусылып, бермесін береді. Бұдан, өнер қара тастай қатал ханды да жеңеді, өнерге еш нәрсе бөгет емес деген мағына туады.

Крылов

(1769—1844)

Орыс халқының мысал жазғыш атақты ақыны Иван Андреевич Крылов 1769 жылы туған. Әкесі офицер еді, бірақ кейін кедей болып, жоқшылықпен өледі. Топты жас баланың ортасында қатыны қалады. Болашақ ақын сол жоқшылықтың салдарынан он жасында сот кеңсесіне қағаз көшіруші боп қызметке түседі. Крылов ақындық жолына ерте кіріскен. Бірақ жас кезінде ең алғаш рет дұрыстап көрінуі «Аруақтардың поштасы» деген журналға жазған хаттарынан басталады. Ол хаттары, озбыр алпауыттардың мінездерін мысқыл еткен хаттар еді. Осы мысқыл шенеу жолында көрнекті жемістер беретін бет көрсетіп еді.

Бірақ 1793 жылы бұны өкімет қырына алып, тұтқын етіп, артынан айдап та жібереді. Содан соң Крылов мысқыл сөздерді жазуды доғарады. Бұл, негізінде, ақсүйектердің әкімшілік құрған тобына іштей қарсы адам еді.

Жалғыз-ақ, өкіметтің жазалауы бұл ақынның бетін өзгертіп жібереді. 1805 жылы әдебиет жұмысына қайта кеп қосылғанда Крылов жуасыған, бойсұнған және мырзаларға қошаметші, табақтас адам боп қайтады. Енді бұрынғы мысқыл (сатираның) орнына мысалдар (баснялар) жазуға айналады. Өз айтуынша «шындықты бүркеп айту қолайлырақ» көрінеді.

Мысал жазушы есебінде Крылов, орыс әдебиетіндегі классиктердің алдыңғы қатарынан орын алған ақын.

Пушкин, Грибоедовпен қатар Крылов әдебиетті өмір шындығына жақындатты. Өлең тілін халық тілімен жалғастырды.

Крыловтың күшті жағы мысалында: жалқаулық, жағымпаздық, екі жүзділік, мақтаншақтық, топастық, паракорлық, зорлықшылдық, өтірікшілік сияқтанған мінездерді көрсетуінде. Осылардай мін, айыптарды шенеуге жақсы.

Ал, өмірдің мағынасы, бостандық мәселесі, ғылым мәселесі деген сияқты үлкен пікірді, кеңірек жайларға келгенде ол әлсіздік қылады. Жоғарыда айтылған құнсыз, нәрсіз, мінездерді, көп мысалдарымен әдемі күлкі

етіп берген Крылов, жаңа соңғы жайларға келгенде теріс бағытпен кетеді.

Ғылым, техникаға сенбеу, дінді қорғау, бостандыққа қарсы сөйлеу сияқты теріс шығармалары да болған. Бұнда ақынның таптық салт-санасы тар көлемді болғандығы көрінеді. Ақсүйектер ықпалынан шыға алмағандығы танылады.

Сонымен Крылов кейінгі тарихқа кіргенде мысалдарымен кіреді. Ол мысалдары халыққа ұғымды, әсерлі және көпшіліктің сүйген мысалдары боп кетеді. Мысалдардың көп сөздерін халық мақал, мәтел есепті қолданып кетеді.

Крылов 76 жасында өлген. Бертін келгенде, ақынның көзі тірісінде-ақ, халық оның мысалдарын жақсы біліп, жақсы көргендіктен, өзін Крылов «ата» деп атандырған.

Крыловты қазақ халқы да көптен біледі. Оның мысалдарын қазақ тіліне жақсылап аударып, көпке мәлім еткен қазақтың үлкен ақыны Абай.

Крылов мысалдарынан «Қарға», «Шегіртке» деген өлеңдеріне қарап, жалпы мысал (орысша басня) деген өлеңдердің қандай ерекшелігі, мазмұны бар екенін байқауға болады. Шегіртке мен құмырсқа кездеседі. Шегіртке — алдыңғы күннің қамын ойламайтын, селқос, салақ, желікпаз. Ал, құмырсқа — күн бұрын көрегендік етіп, алдын болашағын қамтамасыз ететін еңбекшіл, ұқыпты. Мұндай мінездер, әсіресе адамда көп болады. «Ала жаздай ән салсаң, селкілде де билей бер» деген сөзді құмырсқа шегірткеге айтса, Крылов соларды мысал қылып шегіртке сияқты еңбексіз даңғойға ақыл айтады.

Қарға да сол сияқты адам мен адам арасындағы мінез, тартыстардың бір алуанын көрсетеді. Мақтаншақ, есерсоқ болма, шамаңды біл. Шамаңнан тыс мақтап қоретеді. Жарға соғады. Масқара боласың. Сондай болмау керек деген өсиет айтады бұл мысал.

Міне, Крыловтың қазірде бар дүниеге мәлім болған мысалдарының бәрінде де осындай: хайуандар, аңдар, құстар, балықтар сияқты жанды заттар, немесе жансыз заттар жайындағы әңгімелер болады. Бірақ, әрбір сондай әңгімесінің астарында, негізінде адам жайын мысал қып айтқан, түпкі мазмұн, мақсат жатады. Сондықтан мысал деп аталады.

Пушкиннің өмірі

(1799—1837)

Александр Сергеевич Пушкин 1799 жылы Мәскеуде туған. Әкесі ескі ақсүйек тұқымынан. Ақынның балалық кезінде, оның әке-шешесінің барлық уақыты тек қонақпен, сауықпен өткен. Баласын тәрбиелеумен олардың жұмысы да болмаған. Ақын жылы шырайды қарт шешесі мен тәрбиеші әйел Аринадан ғана көрген.

Бұл екі кемпірден ұзақ-ұзақ ертегілер тыңдау арқылы, ақын ана тілін жақсы үйреніп алған. Пушкиннің үй іші француз тілінде сөйлесетін. Балаларына (ақынмен бірге туған бауырлары да болған) шетел адамдарынан «саны көбірек, бағасы арзанырақ» тәрбиешілер жалдап алған.

Пушкин сегіз жасынан кітапқа әуес бола бастайды. Әкесінің французша кітаптардан құралған кітапханасынан тілеген кітабын алып, оқи берген. Қандай кітапты оқу керектігі туралы ешкім оған кеңес те бермеген. Дегенмен нәтижеде ақын француз тілінде өте көп кітаптар оқып, көп білім алған.

Кешікпей Пушкин француз мысалдарына, поэмаларына еліктеп өзі де көркем шығармалар жаза бастайды.

1811 жылы Пушкин, жаңадан ашылған Царско-сельский лицейге кіріп, онда 1817 жылға шейін оқыған. Лицейде Пушкин әлеуметтік, әдебиеттік мәселелер жөнінен бір қауым жастармен танысып, пікірлес болады.

Пушкин әдебиет үйірмелерін ұйымдастырып, қолжазба журналдар, шығармалар жинақтарын шығару жұмысына белсене қатысады. Пушкиннің ақындық тәжірибелеріне шет елдер жазушыларының да, орыс жазушыларының да әсері болады.

Пушкиннің ең алғаш әдебиетшілердің назарын тартқан өлендері 1814 жылы шығады.

Лицейді бітіргесін Пушкин қызметке кіреді. Бірақ қызмет ақынға қызғылықты болмайды. Сондықтан ол, уақытының көбін әдебиет жұмыстарына арнайды.

Пушкин өз заманындағы ірі адамдармен танысып, ол шақта жаңа құрылған жасырын ұйымдарға (декабрьшілерге) араласады. Қоғамдық саяси мәселелермен әуестеніп, соған барынша беріледі.

Бірақ бостандықты сүйгіштіктің сазайын тартатын

сүрек ұзаққа созылмайды: өкімет 1820 жылы оны оңтүстікке жер аударады.

Ақын Қавказда, Қырымда, Бессарабияда айдауда жүрген жылдарында: «Кавказ тұтқыны», «Ағайынды қарақшылар», «Бақшасарай фонтаны», «Цыгандар» деген ірі поэмаларын жазады. Және «Евгений Онегин» сияқты ірі шығармасының бас жағын жазады. Бұл еңбектері қысқа уақыттың ішінде Пушкиннің ірі ақындық даңқын шығарады.

1824 жылы өкімет Пушкинді оңтүстіктен қайырып, өзінің туған жері Михайловск деген деревняға айдап жібереді. Деревняда полиция мен монастырь бастығы попқа бақылатып қояды.

Бұл деревнядағы оңаша уақытты Пушкин өте пайдалы жұмыстармен өткізеді. Келіп-кетіп халін білген достарына ақын: «кітап, кітап, кітап!»— деп тапсырумен болады. Достары Петербургтан мол кітаптар жіберіп тұрады. Оңтүстікте ағылшын ақыны Байронмен әуестеніп, соның бағытына түскен еді. Ал Михайловскіде Шекспирдің пьесаларын, Вальтер Скоттың романдарын оқып, солардың бағытын тереңдете зерттейді. Орыс ескілігіне тереңдеп бойлап, халық өлеңдерімен танысады. «Борис Годунов» деген үлкен драма жазады.

Бұл еңбекті жазып шығару үшін ақынға Қарамзиннің тарихы және тағы сондай өнімді шығармаларды оқып шамалауға тура келеді.

Жоғарыда айтылған тәрбиеші кемпір Арина Радионованың қасында Михайловскіде болу 1826 жылдың ортасына дейін созылады.

1826 жылы Пушкин Михайловскіден шығуға рұқсат алады. Николай ақынды шақырып алып — мен сенің жастық «күналарыңды кешірдім, бұдан былай сенің шығармаларыңды қарап жіберіп тұратын цензур өзім болам»— дейді. Бірақ осы уақыттан бастап Пушкин уақытша босатылған тұтқын сияқты болады. Құпия түрде ізін бағушылық күшейе береді. Пушкиннің жүріс-тұрысы саяси полицияны (үшінші бөлім) ұлы әбігерге салады. Құпия қағаздар Пушкин барған жерге ізін ала құстай ұшады. Жандармнан рұқсатсыз Петербургтан Мәскеуге баруына да мүмкіндік болмайды.

Пушкиннің Петербургта тұрған кезіндегі жұмысының дені бұрынғыша әдебиет жұмысы болады. Пушкин тарихпен әуестеніп, архив аралап, I Петр дәуірінің мате-

риалдарын зерттей бастайды. Пугачев қозғалысын зерттеуге кіріседі. Мәселені дұрыстап тексеріп қайту үшін Пушкин Орынбор өлкесіне, Еділ бойына барған. Жергілікті архивтерді қарастырған. Сүйтіп «Пугачев тарихын» және «Капитан қызын» жазған. Цензур І Николай — «Пугачевтың тарихы болуы мүмкін емес» дегесін әуелгі еңбегінің атын «Пугачев ереуілінің тарихы» деп өзгерткен.

Өмірінің соңғы жылдарында Пушкин сарай ортасына араласқан. І Николай Пушкинді өзіне сарай «ақыны» етпек болған. Пушкин сыртқы көрініс үшін болса да, бұған көнуді жөн деп тапқан. Ақын өзінің қандай адамдарға араласқанын, бұдан жақсы нәтиже шықпайтынын білген. Сарай маңында Пушкинге айқын дұшпандық көзқарас туады. Ақынды үздіксіз қудалай бастайды. Зәбірленген ақын шыдамай Геккерн Дантес¹ деген сарай төресін дуэльге (жекпе-жек атысқа) шақырған. Дуэль 1837 жылы 27 январьда болған. Пушкин ауыр жаралы болып, январьдың 29 күні өлген.

Ақын өлісімен патша жіберген полиция Пушкиннің сүйегін өз қолына алған. Түн бойы көше-көшеге атты қарауыл қойып ертеңіне сүйекті Петербургтан Псков губерниясына алып кеткен және жерлеген уақытта да бір жиналыс, жоқтау болмасын деп бұйрық берген. Патша халық наразылығынан қорқып осындай әрекеттер істейді. Пушкин Михайловск маңындағы Святогорск монастырына жерленген.

Пушкиннің өлімі даналықты бағалай білетін халыққа қатты батқан. Ақынның өліміне жалғыз отандастары ғана қайғырып қойған жоқ, европаның бүкіл мәдениетті адамдары да қайғырған.

Пушкиннің ақындығы

Пушкин ақындығының әуелгі дәуірі ХІХ ғасырдың 10—20-жылдары. Бұл Наполеон соғыстары болып өтіп, декабрь көтерілісі әбден жеңіліп аяқталған кезеңдер еді.

¹ Геккерн Дантес француз. Петербургтағы Голландия елшісі — Геккерн аблал қылып алған. Пушкинді өлтіргеннен кейін Францияға барып үлкен төре болған.

Ол жылдар, күшті тап-тартысының жылдары болған. Бұл тартыстың айқын көрінісі әдебиеттен де орын алған. Пушкин өзінің шығармаларымен дәл сол таптар қайшылығы күшейген уақытта белгілі бола бастаған. Және идея жөнінен декабрьшілерге жақын ақын болған. Ақынның 1818—1819 жылдардағы шығармалары бұл жақындықты айқын ыспаттайды.

1818 жылы Чаадаев деген өте оқымысты және ақынның өзіне тәрбиеші есебінде болған досына өлеңмен хат жазады. Хаттың әуелгі өлеңдерінде өзінде болған зор өзгерісті баяндайды: «махаббат, үміт, атақ» алдауынап құтылдым. Бұл «алдау, үміт көрген түстей, тұмандай тарап кетті»— дейді.

Олардың орнына жаңа тілектер орнаған: ол тілектерді ақын былай суреттейді:

...Жанышты өкімет. Шыдаймыз,
Жүрміз отты тілекпен.
Отан даусын тындаймыз
Жалындаған жүрекпен.

Намыстанған жүрегім,
Бостандықта ой барда
Жанның сұлу жігерін,
Бағыстайық Отанға.
Илан жолдас! Атар тап
Қалмас Ресей мүлде ұйықтап,
Болса өкімет күл-талқан
Ұмытылмас біздің ат!—

дейді.

Мұнда біз Пушкиннің өзін-өзі «Отан» алдындағы борышын өтеуге міндетті азамат деп білгенін көреміз. Бұл борыш ақынды патша өкіметіне қарсы тартысқа жетелейді.

Бұл өлеңнің сөздері, теңеу-салыстырулары екпінді, шарықтаған, қанатты теңеу болады. Ақынның талмаураған үмітпен «еркіндікті шың» көксегендігін ыспаттайды.

Декабрьшілерді дарға асудың артынан Пушкин саяси бағытының айқындығын азайта бастайды. Ақын кертартпаларға қосылмаған. Бірақ лирикасы өткірлігін кеміте бастаған. Ақын декабрьші достарын ұмытпайды, оларға ақындық сый жібереді. «Сібірге хатты» (1827 ж.) жазады.

Бұл «Сібірге хатта» ақын «Сібір түкпірінде» азап.

шегіп жатқандарды — бойларында «өршіл талап» бар, ол талап «өлмес», істеген «ауыр еңбек кетпес құр» деп көтермелейді, үміттендіреді. Декабрышілердің ісіне ақын артықша баға береді. Өлеңнің аяғында «Қапас зындап қалар құлап» — деп жырлап, Пушкин өткендегі төңкеріс сүйгіштігінен айырылмағандығын көрсетеді.

Дегенмен, бұл өлеңде ақынның төңкерісшілдік жөнінен тоқырағандығы байқалады. Мұнда жалынды сөзбен тартысқа шақыру жоқ. Соңғы төрт жолы достарына қуат берген сияқты болса да, реакцияны жеңудің сенімін бермейді.

Ақынның мұндай төңкерісшілдік жөнінен бой тежеушілігін цензур жағдайынан болды, ақын әлі де төңкерісшілдік көрсетер еді деуге болмайды. Неге десеңіз бұл кезеңдегі басқа шығармаларын тексеріп қарасақ, олардың көбінде-ақ, тыныштыққа, усадьбаға шақыру мотиві дең келіп отырады. Бұл мотив ақынның ұсақ лирика-өлеңдерінде көбеюмен қатар, ірі шығармаларында да берік орнаған.

«Евгений Онегиндегі» усадьбадан қашып қалаға кеткен герой, Онегин — қоғамға керексіз, пайдасыз адамдардың кейіпкері етіліп көрсетіледі. Оған деревняда өскен, күшті, берік, жас Татьяна қарсы қойылады. «Дубровскийде» ақынның артықша құрметтейтіні кедейленген ескі, жер иесі ақсүйек, жуас Дубровский қарт. «Капитан қызында» да осылай.

Дегенмен, ақын бостандық мотивінен бүтіндей қол үзбейді. Мәселен «Кавказ» деген өлеңінде төңкерісшіл мотив толық сезіледі. Бірақ төңкерісшіл мотивпен айқын жырлауға ол кезде қиын болғандықтан, Пушкин ишараттап жырлайды. Кавказдың бай көрінісін суреттей келіп, бұлқынып жиектегі тасқа соғып жатқан Терек өзенін суреттей отырып, «меңіреу тас қаһарланып қыса береді, толқынның бұлқынуына ырқ бермейді», — дейді.

Осы сияқты бұлқынған еркіндікті заң қысып отыр. Ұсақ ұлттар әкімшілік қысымында осылайша қиналып бұлқынады; Бұл күнде үнсіз Кавказ осылайша ренжиді; Оны жат күштер осылайша жанышады, — деген мағынасы бар, төрт жол өлең бұрын «Кавказда» басылмай қалған. Бұл өлең «бостандығынан» айрылып, I Николайдың торына түскен Кавказ халықтарының аянышты күйін суреттейді.

Пушкин ақындығының кеңдігін, терендігін айта ке-

ліп, атақты сыншы Белинский былай деген: «шын суретші болғандықтан Пушкин өзінің шығармалары үшін сырлы тақырыптар тандап алуға мұқтажданбаған, Пушкин үшін әрбір тақырып мейлінше сырлы болған»,— дейді. Пушкин бізге тек ақындығының тереңдігі, кеңдігі жөнінен ғана қымбат емес. Өз уақытында оның шығармаларының атқарған қоғамдық, әлеуметтік салмағы жөнінен де қымбат, бағалы.

Әдебиет шығармаларының қай жанрында болса да, Пушкиннің тілі — таза орыс тілі, бай, оңай, халық тілі.

Пушкин өлең жазудың барлық түрлерін жарыққа шығарып, үлгі етіп қалдырды.

Пушкиннің ақындық жөніндегі шеберлігі орыс әдебиетін түр жөнінен ерекше байытты, кейінгі барлық ақындарға үлгі болды.

Пушкиннің ақындығын Ленин зор бағалап, Пушкин шығармаларын өте ұнатты.

Пушкин шығармаларын бұл күнде барлық одақ халықтары біледі, сүйеді. Пушкиннен қазіргі кәрі де, жас та қол үзген жоқ, сын көзімен зерттеп оқып, жарамдыларын мол пайдаланады.

Дубровский әңгімесінің қысқаша мазмұны

Троекуров, Дубровский деген екі алпауыт болады. Троекуров — ірі бай, зорлықшыл, жуан ақсүйек. Дубровский Андрей соның көршісі. Бұл момын, шаруасы шағын ақсүйек болады. Екеуі жерлес көрші. Әуелде дос та болысады. Артынап Троекуровтың бір мазағына шыдамай Дубровский өкпелі болады. Сол өкпенің арты араздыққа, жаулыққа айналады. Троекуров Дубровскийдің жер-мүлкін тартып алмаққа бекінеді.

Дубровский бұған намыстанады. Іші құса болады. Оқудағы баласы Владимирді шақыртып алады. Владимир Дубровский үйіне келісімен мұның әкесі қапалық аурудан қайтыс болады. Жас Владимир Троекуровтың озбырлығына кектенеді. Сатымсақ төрелер Троекуровтың тапсыруы бойынша Дубровскийлердің жер-мүлкін қаттап, соттап, Троекуровке әпермекші болады. Жиылып келіп, дегендерін істейді. Сол төрелерді әкесінің үйіне қондырып отырып, түнде Владимир үй-мүйімен өртеп жі-

береді. Бұл іске оған көмекшілік ететіндер өзінің крестьяндары болады. Осы істен соң Владимир Дубровский өзінің крестьяндарымен қосылып алып, үлкен өжет ерлер тобын құрайды. Маңайдағы бай, алпауыт, ұлық, бұзық атаулыға тәубасын танытып, бөрідей тиіседі. Аздан соң Владимир Дубровскийдің аты бай, жуан атаулыға қорқынышты, құбыжық ат болады. Бұл кезде Троекуров бұрынғыдай масайрап жүре тұрады. Бойжеткен қызы Машаға француз тәрбиешісін шақыртып алады. Оқытушы болып келген жас француздың аты Депорж. Аздан соң қыз бен екеуінің сұқпаты жараса бастайды. Бірақ қыз іштей Дубровский атына ынтық. Бір күні бай үйінде көп алпауыттың асыр салған той сауығы болады. Бұл жиын Дубровскийді көп рет ауызға алады. Қорқынышқауіптерін айтады. Осы күнде Троекуровтың үйіне қонып қалған бір бай таланады. Талаушы француз Депорж болады. Бұл Депорж ғана емес, Дубровскийдің өзі болып шығады. Осымен Дубровский тағы да бұрынғыша бай атаулыға бүйідей тиеді. Кәріп-кәсерге рақымды, жәрдемші болады. Дубровскийдің қалың орманға тығылған жауынгер қолы, мықты ерлері, ұлықтың әскеріне де бой бермейді. Дубровский өзі Троекуров қызы Машаға ынтық. Екеуі астыртын хабарласып, көрісіп жүреді.

Бірақ осы кезде бұлардың жасырын сырын біліп қойып Троекуров қызын бір кәрі князьға бермекке байлайды. Қыз қарсы болса да, зорлық етіп, князь екеуінің некесін шеркеуге апарып оқымақшы болады. Дубровский осы жолда тартып алмаққа ұмтылады. Бірақ кешігіп жетеді. Қыз неке оқылып қойғандықтан бұған енді ермейтінін айтады.

Осыдан кейін Дубровский өкіметтің қалың әскерімен қатты соғыс жасап, сол майданда жеңіледі де, өзі қырын үстінде оққа ұшады.

* * *

Дубровский әнгімесінде Пушкин қоғамдық тартыстың бір алуанын көрсетеді. Бұрын ақсүйек болып, артынан кедейленген, жүдеу тартқан топтың уәкілі Владимир Дубровский, бір жағынан әділет дегенді жақтайтын, либерал ақсүйек. Озбыр, обыр алпауыттардың сұм мінездерін жазалаушы боп көрінеді. Бірақ бұның өз басы революционер емес, дарашыл, жалғыз кек қуушы ғана боп есеп-

теледі. Бұл әңгімедегі үлкен баға крестьянның алпауытқа қарсы алысқан бір қимылын көрсетуінде. Ескі Ресейдегі алпауыт қанауына қарсы алысқан халық қозғалысының бір ұшқынын көрсетуінде. Осы жайлар Пушкин шығармасында аса қызықты, шебер әңгіме боп жазылған.

Лермонтов

(1814—1841)

Михаил Юрьевич Лермонтов — орыс әдебиетінде Пушкинге тетелес шыққан ұлы ақын. Туған жері Мәскеу қаласы. Туысы ақсүйек тегінен болса да, өз әкесі кедейлікке ұшырап қалған адам еді. Сонымен үш жасынан шешесі өлген соң, жас бала Мәскеудегі бай әжесінің қолында өседі. Мұны тәрбиелеуші шет жұрттың күтуші тәрбиешілері (губернерлері) болады. Он төрт жасында Мәскеудегі ақсүйектер баласын тәрбиелейтін пансионға түседі. Ең алғашқы ақындық өнері сол жылдарда көріне бастайды. 1832 жылы, Мәскеу университетінде екі жыл оқығаннан кейін Лермонтов Петербургтағы юнкерлік (әскер) мектебіне түседі. Осы оқуды бітіріп, офицер болып шығады. 1835 жылы тұңғыш поэмасы (әңгімелі өлеңі) «Қажі Абрек» басылып шығады.

Әдебиет майданында алғаш атақ алған жылы — 1837 жыл. Осы жылы Пушкин өліміне қатты күйзеліп, өзінің «Ақын өліміне» деген аса даңқты күшті өлеңін жазады. Бұл өлең баспаға шықпаса да, қолжазба күйінде талай мың сап болып, бүкіл Ресейге жайылады. Николай патшаның өкіметі ол өлеңді «революцияға үндеуші» сөз деп біліп, ақынды тұтқынға алады. Артынан Кавказға айдайды. Кейін 1838 жылы ғана Петербургқа қайтуға рұқсат етеді. Сол жылы «Біздің заманның геройы» деген романы басылады. Бірақ осы жылы біреумен дуэльге шығып атысқаны үшін тағы да Кавказға айдалады. Сонда жүргенде, 1841 жылы 27 июль күні бұрын юнкерлік мектебінде өзімен бірге оқыған офицер Мартынов дегенмен тағы да дуэльге шығып, осы жолда қаза табады.

Лермонтовтың ақындығы

Лермонтовтың поэзиясы декабристер көтерілісінің артын ала, ақсүйектер тобынан шыққан алдыңғы қатарлы адамдардың көңіл күйін білдіреді.

Ол кезде көтерілісшілердің алдыңғы буыны қазаға ұшыраған еді. Патшаға қарсы атылған зеңбірек үні де өшіп еді. Әскери феодалдық өктемдігіне қарсы енді шабуыл жасайтын буын — революцияшыл-крестьян демократиясы ғана болуға мүмкін еді. Бірақ, ол әлі майданға шықпаған. Патшалықтың залым күші зілдей боп басып, бүріп тұрған еді.

Міне, Лермонтовтың аз жылдық ақындығы осындай бір мезгілсіздік, шәргездік тұсында өтті. Арты болса, 14 декабрьдің ойраны. Алдына қараса қоғамдық тілекталаптар әлі сұрыпталып шықпаған, көмескі. Өз басында тұрған күнді алса, одан да жиренеді. Айпаласы толған Николай патшаның «жағымқой», «жорға құлдары». Бас әкім боп отырғандар қараңғы қара күш несі, «тақ айналасында тұрған аш бөрілер».

Соларды көріп ақын «жуылмаған Ресей» күйіне қарсы жалынды, қатты ереуіл жасайды. «Тұманды теңіз өрінде» жүріп, тарих толқындарының үстінде, алыста бұлдырап жүрген «жалғыз жалауға» көзін тігеді. Соның келіп жетуін арман етеді. Ол жалау — ақын тілеген бостандық жалауы.

Сол бостандыққа талпынбайтын өз буынының мінін жазады. Өлі жандай, қуыс кеуделі замандастарынан жирене түңіледі. Олардың болашағы «я қуыс, я қараңғы» дейді. Өзі осы буынның ішінде қалып, қол-аяғы тұсаулы боп қалғанын арман етеді. Қылар қайрат, етер дәрмен жоқ, қайғылы жалғыз боп сарнайды.

Саясат әуесінің қараңғы түнегі басып тұрған уақытта ақсүйектен шыққан оқымыстылар азғындап бара жатыр. Солардың артында жалғыз Лермонтов қанаты қырқылып отырса да, шығар жол іздейді. Дауыл соқса екен, ереуіл күшейсе екен деп талпынады. Бірақ сол талабының әзірше іс болмайтынын сезіп шерленеді.

Осы жағынан қарағанда Лермонтов орыс әдебиетіне, декабрист ақындардың ізін, жолын қуған ақын боп кіреді. Ол өз тұсындағы Ресейдің қоғамдық саяси құрылысына қарсы ереуіл жасап шығады («Түрік мұны» деген өлеңінде).

Декабристер шығармаларында кездесетін крестьянды құлдануға қарсы айтылған сөздер мұның да драма, әңгімелерінен орын алады.

Рас, ақсүйектер ішінен шыққан революцияшылдарға крестьян революциясы көп жағынап жат болатын. Бірақ сонда да құл, крестьянға алпауыттың істеп отырған жауыздық, қорлық, зорлықтарының дәл суретін беру арқылы Лермонтов өз дәуірінде көп шындықтың бетін ашады.

Ақын кер кеткен заманда өз талабының өрге баспайтынын көреді. Сондықтан, барлық шығармасына түңілген, уайым сарыны жайылады. Кейде болмысқа тағдыр бұйрығындай қарап, өзі де дарашылдыққа беріледі. Өзін шетке қағылып қалған жалғыз жандай сезінеді.

Осындай түңілу күйі асқындаған сайын, ақын өз дәуірінен безгісі келеді. Өзі көріп жүрген болмысты «қожалар мен құлдар отаны» деп суреттейді.

Қожа болған — көк мундир (шенді киім).

«Ақын өліміне» деген өлеңінде Лермонтов ақсүйектер ортасын «қызғаншақ, сұмырай орта» — деп келіп, жаңағы көк мундирлі патша тобын да соққыға ұшыратады. Бұл өлеңіндегі революцияшылдық, бір жағынан бұрынғы жауыз аталардың «тәкәббар ұрпақтарын» шенеуде болса, екінші жағынан соларға қарсы қып «ақынның нақақ қанын» жоқтайды. Барлық қанішер тобынмен ақынымнан садаға кет дегендей қылады. Бұл сөзі жалғыз патша маңындағы ұлықтар емес, ең алдымен Николай патшаның, тақ иесі жауыздың өзіне айтқан үкімі еді. Патшалықтың жорға құлдары осыны сезді де ақынға қарсы неше түрлі пәлені ойлап кеп, аяғында Қавказға айдатып жіберді. Патшасы мен барлығының ойы, Лермонтов та Пушкиндей боп, оқ астында өлсін дегені еді.

Басында патшалықты солайша сөгіп, шенеп кеп, артынан 1839 жылы «Қарасам қайғыртар» деген өлеңінде өзі шыққан ақсүйектер ортасын да қатты сынайды. Оларға айтқан үкімінде, ақсүйектердің ендігі жасы құнсыз, олардың болашағы «я қуыс, я қараңғы» деп байлау жасайды. Бұлар «өнерсіз қартаяды», өмірі «мақсатсыз өткен бір сапар» — деп байлады.

Бұл өлеңде 1830 жылдың жастарының ұсақ құмарлық, берекесіз талап сияқты нәрсіздігін айтып кеп, өзінің солардан аулақ болғысы келгепін білдіреді.

Бұдан кейінгі «ақын» — деген сияқты талай өлеңде-

рінде де Лермонтов осы ниетін айқын білдіріп отырады.

«Махаббатты, шындықты» жоқтаушы ақын өзінің қоғамдық лирикасында (сыршылдық өлеңдерінде) ұдайы заманы мен ортасын мінеп, солардан көрген қорлығы мен соққысын көп айтады. Лермонтовтың бұл түрдегі өлеңдерін қазақ тіліне әдемі қылып аударған атақты ақын Абай — осы Лермонтов мұнындай мұнды өз басынан да көп кешкен. Сондықтан, өзінің көп өлеңдерінде де осы Лермонтовша жырлайды.

Лермонтовтың жазғаны жалғыз ұсақ өлеңдер ғана емес. Оның әңгімелі өлеңдері де, қара сөзбен жазған әңгіме, романы да бар.

Әңгімелі өлең (поэмаларының) ішіндегі ең атақтылары: 1837 жылы жазылған «Купец Қалашников жайындағы жыр», 1840 жылы жазылған «Мцырий», онан соң 1841 жылы жазылған «Демон».

Қара сөзбен жазылған әңгімесі атақты «Біздің заманның геройы» деген роман.

Лермонтовтың өлеңдері мен әңгімелеріндегі тағы бір зор ерекшелік, ол сол өз заманындағы Кавказ елінің тіршілігін көп жазады. Патша өкіметі Кавказды өзіне отар қылып алам деп қатты зорлық, қаталдықтар істесе, Кавказ халқын орыс елінің жауы деп түсіндірсе, Лермонтов әрқашан сол Кавказдың адамдарын дос ниетпен жақсы көріп, жыр етеді. Патша өкіметі бұларға қиянат етеді, қастық істейді деген сөздерге шейін айтып отырады.

Пушкиннің артынан жедел шыққан ақын Лермонтов жас кезінде, ақындық жөнінде көп жайда Пушкиннің шәкірті еді. Екінші жағынан сол Пушкиннің ізімен өсіп, орыс әдебиетінде Пушкинмен қатар аты аталатын ұлы ақынның бірі боп өтті.

Гоголь

(1809—1852)

Николай Васильевич Гоголь 1809 жылы Полтава губерниясы Миргород қаласының жанындағы бір ауылда туған. Гогольдің әкесі орта дәулетті алпауыт ақсүйек болады. Өз шамасынша тәуір ғана мәдениетті адам болған.

Жас бала Никоша (Гогольді үй іші осылай атайды

екен) тіпті кішкентай күнінен-ақ жазуға әуес болған.

Ең алғашқы оқуды Гоголь өз үйінде, жалдама оқытушыдан оқиды.

Артынан Полтавадағы бір оқытушының қолына апарып беріп, әзірлетіп барып, 1818 жылы сол Полтаваның гимназиясына түсіреді. Үш жылдан соң Нежин қаласында Лицей деген мектеп ашылып, Гоголь соған барып түседі. Шәкірт уағында Гоголь театр, сахна өнеріне қаты құмарланады. Өзі кемпірлердің күлкі рольдерін аса жақсы ойнайды екен. Театрмен қатар ол поэзияны, әдебиетті де өте сүйген.

Ол кездің ақындарын, әдебиетін де өте сүйген.

Лицейді бітірген соң Гоголь Петербургқа барады. Отанға қызмет етпек болып қазына қызметіне түседі. Бірақ оған қанағаттана алмай барып, жазушылық еңбегіне кірісе бастайды. 1829 жылы жазған алғашқы еңбегі «Ганц Кюхель Гартен» нашар боп шығады. Гоголь сыннан көп соққы жейді. Бірақ қажымайды, 1830—31 жылдарда «Диканка қасындағы кештер» деген әңгімелерін жазып, әдебиеттен өз орнын ала бастайды. Жуковский, Пушкин, Крыловтармен танысады.

Жаңағы жинағының артынан 1833—35 жылдарда жазылған әңгіме, повестері «Миргород» деген бір жинақ боп тағы шығады. «Миргородтың» тұсында Гоголь казак-орыстың тұрмыс салтын көп тамашалайды. «Өткен дәуреннің» алпауыттық, ескілік қалпын көксейді («Тарас Бульба», «Бұрынғының алпауыттары» деген әңгімелері). Бұл жинағы шыққан соң Гогольдің әдебиеттегі орны біржолата нығайып алады.

Таныс жазушыларының ішінде Гогольге көп пайда келтірген кісі Пушкин. Гогольге «Ревизор» мен «Өлі жандардың» тақырыбын ұсынушы сол Пушкин болады.

«Ревизор» алғаш жазылып біткен соң, 1836 жылы Петербургтың Александринка — деген театрында ойналады. Комедия туралы дау ұлғаяды. Гогольді жұрт бұның өз ойынан басқаша, бөлекше түрде түсінеді. Комедия турасындағы көп сөздің ауыртпалығын көтере алмай, Гоголь 1836 жылы шетелдерге кетеді. Содан анданда келіп-кетіп жүрсе де, 1848 жылға шейін шетте болады.

Бұл жақтарда жүргенде өз еңбегінен өзі торығып, өкінішке түсіп опық жей бастайды.

1837 жылы Прокоповичке жазған хатында: «Ревизи-

зордың» барлық данасын күйе жеп құртып, менің атымды ешкім атамайтын боп, тыныштық берсе, содан өзгені тілемес едім»,— деп жазады. Бірақ, бұған қарап Гоголь жазушылық еңбегінен тайып кетті деп ойлау керек емес. Бұнысы жазушылық өнерін басқа бір арнаға саламын деп ізденуінің белгісі еді.

Сол кезде Жуковскийге жазған хатында: «Мен жай адамның қолынан келместей бір ірі нәрсе туғыза алатын сияқтымын. Ішімде алып күшіндей бір күш барын сезмін. Енді балалық шақтан есею дәуіріне ауысқандаймын. Бұл менің өмірімнің бір ұлы өткелі болар...»— дейді.

Бірақ осымен қатар Гогольде діншілдік өсе бастайды. Өзін құдай жолына қызмет ететін кісімін деп түсіне бастайды. Сол кезде 1841—42 жылы «Өлі жаандарды» жаза бастайды. Бірақ, діндарлығы күшейіп, бойын жеңе бастағанда, кітаптағы дұрыс адамдардың кейпін жақсы қып шығаруыма себеп болар деп, намазға, оразаға шұғылданады. 1848 жылы Ерусалимге құлшылық етуге барады.

Содан қайтқан соң Гоголь Константиновский деген бір поппен жақындасады. Сол поп жазушының діндарлығын сезіп оны көр азабын айтумен, шошыта бастайды. Поп Гогольге — «Пушкиннен қайт, ол күнакар, кәпір»,— еді деп те үркітеді. Сол поптың үгіттері арқасында Гоголь «Өлі жаандардың» екінші бөліміне қанағаттанбай, наразы бола бастайды. Сонымен өлерінің алдында діндарлыққа берілген бір түнде, баспаға әзірлеп қойған кітабының екінші бөлімін, өзі отқа өртеп жібереді.

Сонымен кітабы бітпей қалған. Гоголь 1852 жылы жаңағыдай діндарлық азабынан құтыла алмаған күйінде қайтыс болады.

«Ревизор»

(1836 ж.)

Гогольдің әңгімелерінен бөлек, бір алуан жайға арналған, ең ірі шығармасының бірі — «Ревизор». Бұл, бүкіл орыс әдебиетінің ең ірі шығармасының бірі.

Комедиядағы тартыс мәні

«Ревизордың» уақиғасы Ресейдің бір қараңғы түкпірінде жатқан, кішкене қалада болады. Оқиғаға араласатын адамдардың көпшілігі ақсүйектен шыққан чиновниктер. Және солармен қатар қаланың алпауыттары, сәудегерлері, мешандары да бар.

Жазушы бұл комедияда Ресейдің қараңғы түкпірлерінде жатқан бас бұзар чиновниктердің сұмдық мінездерін көрсетпек болған. Бірімен-бірі былығып, байланысқан чиновник, сәудегер, мешан атаулының басына бір «пәле» келе жатыр. Ол бұлардың былапытын ашатын «астыртын» ревизор. Оның келуі бұларға «орасан жайсыз хабар». Өзінің «жасырын бұйрығы тағы бар».

Осы хабарды естігенде чиновниктердің есі кетіп, жаман шошиды. Бұрын тергеу келеді деп ойлаған емес. Чиновниктердің осындай хабар алып, дүрлігіп, неше алуан қам қыла бастауы комедияның түйінін көрсетеді.

Сол түйіннің артынан қызық тартыс басталады. Чиновниктер алданады. Бұлар қауыптың өзімен алыспай, соның елесімен алысады. Сондықтан неше алуан күлкі күйлерге ұшырайды. Тартыс үдеп, ұлғая береді.

Ең үлкен тартыс Хлестаковтың үйленуіне жеткен кезде болады. Чиновниктер іс оңғарылды деп жайланып, қуана бастайды. Бірақ бұл қуаныштары орынсыз боп шығады. Почта бастығы Хлестаковтың хатын ашып оқып, чиновниктердің «ақымақ» боп қалғаны мәлім болады. Комедияның бұл жері түйіннің шешілуі деп аталады. Бірақ Гоголь оларды «ақымақ» қып қана қоймайды. Жауыздық, өтірікшіліктерін ендігері тағы істемесін деп жазаламақ болады. Сонымен жандармның «шын ревизор келді» деген «жаңа хабарын» айтқызып, чиновниктерді біржолата есінен тандырады. Комедияның кейіпкеріне келсек, жазушы әсіресе чиновниктерді айқын қып көрсеткен. Бұлар туралы ол: «бетің қисық болған соң, айнаға өкпелеме» — дейді.

Чиновниктер

Комедиядағы оқушыға мәлім чиновник: Дуан басы — Антон Антонович, Сквозник Дмухановский; игілік орындарының бастығы Земляника; судия — Ляпкин-Тяпкин,

тағы басқалар. Бұның екеуі де қу мен сұм. Өздерін қаланың иесіміз деп және жоғарыдан тергеу келмейді деп біліп алғандықтан, олар бір жағынан қазынаны жеп, екінші жағынан бас-басына қала халқын да қанайды. Жұрттың бәрі бұлардың үлкен-кішісінен тегіс көресіні көріп болған.

Чиновниктерді іспен көрсете отырып, Гоголь әрқайсысына әр алуан, өзгеден бөлек мінездер береді.

Мысалы, дуан басы өзгенің бәрінен де содырлы, қатал. Сөзінің бәрі ұрыс, боқтық «желкең қиылып, жұлының үзіліп, аузыңнан қаның төгілгір өңшең»— деп сөйлейді. Өзінің алданғанын білген жерде өзін де, жазушыларды да сондай қып ұрсады.

Земляника болса өзгелерден көрі сұғанақ, ұлыққа жағынғыш боп көрінеді. Мектеп бастығы Хлоповты Гоголь қоян жүрек, қорқақ қып көрсетеді. Осындай ерекше мінездері сол адамдардың әрбірінің өзіне лайық сөзінен, тілінен де көрінеді.

Әйел кейіптері

Сол чиновниктердің әйелдері де өте айқын суреттелген. Дуан басының қатыны — Анна Андреевна мен қызы Мария Антоновна дәл қолмен қойғандай шыққан. Қараңғы жердің обыватель қатындары. Бұлар: киген көйлектен, модыдан, жігіттен басқа ішнәрсені ойламайды. Анна Андреевнаның Хлестаковты көргенде ойнақшуы, бұның әрі ерекше күлкі, әрі соншалық нәрсіз екенін көрсетеді. Қыз, қатынының да, дуан басының өзінің де бар арманы: «астанадағы бірінші үй біздің үйіміз болса, қош иісі сондай, көзінді жұмбай кіре алмайтын болсаң»— деседі.

Хлестаков

Бұл, Петербургтағы көп кеңсенің бірінен шыққан құрдым чиновник. Тіршілігі көзінде. Алдын, әсте ойламайды. Ақшасы болса, картаға ұтқызып жіберіп, жаңа фрагын базарға апарып сатқызады. Бұл, қаңбақтай жеңілтек адам. Комедияда үнемі солай көрсетіледі.

Хлестаков қалыптанған қу, бұзық емес. Мақтаншақтықпен бөсіп кеткенде ол сонысына қатты нашаланып

сөйлейді. Әбден желігіп алған соң Хлестаков тіпті өз өтірігіне өзі де сенгендей боп кетеді. Бірақ әрбір сөзі Хлестаковтың соншалық жеңілтек, құшарсыз адам екенін ашып көрсетіп отырады.

Бір сөзі мен бір сөзінің арасында байланыс, береке жоқ.

Гоголь Хлестаковтар өмірде әр алуан күйде көп кездеседі дейді. Бұлар бөскен уақыттарында көбінесе кісіні алдайын демейді. Сол мақтанына өздері масайрап, өздері рахаттанады, дейді.

Хлестаковтың қалайша мұндай боп шыққанын шешкенде, Гоголь оның өткен күні мен бүгінгісін салыстырады. Өзі бұрын алпауыт болған, қазірде Петербургтағы ұсақ чиновник. Астанадағы мәдени тұрмыс арқылы сыртын біраз сыпайылап, өңін жылтыратқан. Бірақ нәр қоспаған. Бұл, сонысына масайып, паңданып, ауылда жатқан алпауыттарға асқақтай қарайды, дейді.

Комедияның идеясы

Комедияның әрбір адамын қарастырғанда біз Николай¹ патшаның заманында чиновник пен сәудегерден сол күндегі жұртшылық көрген қорлықты танимыз.

Гогольдің комедиясын ұғынып оқу арқылы, біз сол дәуірдің тіршілігін, шындығын білеміз. Гоголь өзі бұл комедиясында, сол күндегі күлкі жайдың бәрін бір-ақ көрсеттім деген. Бұнысы әрине, асырып айтқандық. Шынында ол кездегі «шаруаның, құлдың» жайы бұнда көрсетілмейді. Гоголь ол құлдықты жамап пәрсе екен деп түсінбеген де.

Бірақ комедияның мазмұны аз көлемді боп, чиновниктер жайын ғана сөз қылғанмен, бұл кітаптың көркемдік, қоғамдық маңызы өте зор.

Гогольдің өз замандастары, бұл комедия сол күндегі мемлекеттің чиновниктік-бюрократтық құрылысын бастап аяқ мінеп, сынап, шенейді деп түсінген. Үлкен чиновниктер Гоголь айнасынан өз пішіндерін көріп жазушыға қатты наразылық, қарсылық білдірген. Олар өздерінің таптық наразылығын отап наразылығы деп

¹ Бұндағы Николай XIX ғасырдың басында патшалық құрған Романовтың бірі.

бүркемелеп кеп, «жазушы отанды кірледі» деген сөздерді де шығарған. Сонымен шығарманың қоғамдық, көркемдік қасиеттерін де жоққа сайғысы келген.

Бірақ пьесаның халыққа жағуы ерекше болды. Ал, төңкеріс бағытындағы қауым кітапты солайша патшалық құрылысына қарсы арналған сын деп түсінген кезде, Гоголь үлкен уайымға түсті. Ол өзін патшалықтың ең тұрақты қорғаушысымын деп түсініп жүргенде, енді апарып төңкерісшілер қатарына қосқанға ешбір ырза емес еді. Өкіне бастайды.

Осымен жазушының өз ойы бір жақта, комедияны жұртшылықтың түсінуі екінші жақта боп шықты. Гоголь жеке чиновниктердің мінін айттым десе, жұртшылық сол күні қоғамдық саяси құрылыстың мінін көрді. Пьеса жазушының ниетіне қарсы, көпшілікті төңкерістік санаға бастайтын болды.

«Ревизордың» жазылғанына жүз жыл болса да, бұл пьеса әлі күнге сахнадан түспей келді. Гогольдің бұл комедиясының әлі күнге құны жойылмай келе жатқан себебі не? Ең әуелі бұл кітап ірі көркемдік суреттермен көрсетіп, сол дәуірдің жай-күйін танытады. Білімді арттырады. Екіншіден бүгінгі өмірімізде ескінің осыларға ұқсаған қалдығы болса, соны күлкі етіп жоюға себепші болады.

Шевченко

(1814—1861)

Тарас Григорьевич Шевченко Украинадағы құл крепостнойның (крепостной) ең бір езілген тобынан шыққан адам.

Ақынның өзімен бірге туған ағалары әуелі байдың құлы боп еңбек етіп жүріп, артынан сол заманның заңы бойынша ұзақ жылдарға солдаттыққа жіберілген. Апақарындастары батрақ боп күн кешкен. Тоғыз жасынан бастап сондай ауыр өмірдің зәрін ақынның өзі де татады. Бірде қойшы, бірде поптың батрағы, бірде помещик-мырзаның малайы боп күн кешеді. Тарас жасынан суретшілікке бейім еді. Сол өнерін байқаған помещик, бұл құлын өнерпаз қып ап, керекке жаратпақ боп, бұны Петербургтағы бір бояушы мастерге «жалдамаға» береді.

Сонда жүріп сәті кеп, Соченко деген суретшінің көзіне түсіп, жас жігіт ақын мен суретшілердің арасына кіреді.

Бұған сол күндегі атақты суретші Брюллов пен ақын Жуковский көмек етеді. Осы екеуінің талабы бойынша Шевченко үшін оның қожасына 2500 сом төленіп, жас жігіт құлдықтан азат боп шығады. Тарас суретшілік академиясына оқуға кіріп, Брюлловтың ең сүйікті шәкірті болып алады. Шевченко өмірінің аз жылдық бақытты дәуірі басталады. Петербургтың мәдениетті қауымының арасына кіріп, әрі суретшілік, әрі ақындық талантын жарыққа салып, дами бастайды. Осы дәуірде 1840 жыл мен 1847 жылдар арасында: «Қобызшы», «Гайдамактар», «Катерина», «Наймычка»— деген шығармалары басылады. Шевченконың атағы зораяды.

Бірақ ол осы жағдайда ұзақ дәурен сүре алмайды. 1847 жылы абақтыға жабылады. Патшалыққа қарсы боп жазған саяси өлеңдері табылып, он жылға жаза кесіледі. Әуелі ықтиярсыз солдаттыққа беріліп, Орынбор маңына айдалады. Артынан Закаспий далаларына, бүгінгі Ақтөбе облысына айдауға жіберіледі. Әрі ақын, әрі суретші Шевченкоға енді өлең жазуға да, сурет салуға да рұқсат етілмейді. Бірақ он жылдық ауыр жазаға қарамастан Шевченко бұл уақытта көп көркем шығармалар туғызады. Украин тілінде жазған өлеңдерінен басқа орыс тілінде де әлденеше поэма, әңгімелер шығарады. Ол күнгі қазақ даласында, Қосарал деген жерде (Ақтөбе облысында) тұрып жазған талай шығармалары бар.

Ірі суретші Шевченко өзінің суреттерінде де сол поэзиядағы бағытын қолданады. Қазірде ол салған суреттердің 800 дейі жиналған. Шебер суретші болғандығы үшін ол көркемөнер академиясының академигі, мүшесі боп та сайланған.

1857 жылы жазалы он жылы бітіп, жеріне қайтса да, Шевченко жандармдардың бақылауынан құтыла алмады. Он жыл бойындағы айдауда көрген азап, бейнет, ақынның денсаулығын жойған еді. Басына азаттық алған соң үш-ақ жыл өмір сүрді.

Бұл жылдарда Шевченко, бұқараның көсемі болған революцияшыл Чернышевскиймен жақындасады. Еврейлерге қарсы үндеу таратқан ескішіл «Иллюстрация»— деген журналды мінеп, ереуіл көрсетіп, Чернышевскиймен бірге қол қояды.

Өкімет 1861 жылдың реформасын әзірлеп жүрген кез-

де Чернышевский, бұдан крестьянға келетін түк пайда жоқ деп түсінген. Ол Лондондағы Герценге: «орыс халқын балтаға, балтаға ұмтыл деп үгіттеңіз!»— деп жазады. Шевченко Чернышевскийдің осы бетін қуаттап, «жоқ, мен ауру емеспін» деген өлеңінде крестьян атаулыны революция жасауға үндейді.

Орыстан, украинадан, поляктан шығып жаңағы жаңалық болмысты мақтаған, либерал, құлшылдар болса — соның бәрін Шевченко аямай ұрады. «Игілік күтпе, көк-сеген еркіндігің келер деп дәмеленбе, ол ұйқыға батты. Николай патша оны ұйықтатты» дейді. Енді өздерің оны «балтамен оятыңдар» дейді.

Герцен Шевченко туралы сөйлегенде: «бұл, халық ақыны ғана емес, оның үстіне бостандық үшін алысқан саяси қайраткер»,— деп бағалаған.

Шевченконың абақтыға алынғандағы документтеріне қарасаң да және басқа толып жатқан фактілерін байқасаң да бұның езілген крестьян арасында және Николай армиясының солдаттарының арасында үнемі үгіт таратып жүргенін көресін. 1861 жылдың февралында ақын қайтыс болды. Сүйегі Украинада Канев қаласының тұсында, Днепр жағасына қойылды. 1935 жылы Харьковта Украинаның ұлы ақынына ескерткіш қойылды.

Шевченко «қоғамдық, ұлттық езгіні көрген крестьян көпшілігінің революцияшыл бұқарашыл қозғалысының жыршысы». Бұның шығармаларында, құлдық жағдай мен патшалықтың ұлт саясаты арқасында қатты езгі көрген құл крестьянның өмірі — үлкен шындықпен суреттеледі.

Өзі де қалың бұқара ішінен шығып, көп тепкі көргендіктен Шевченко патшаға, помещикке және басқа түрлі қанаушыларға өзінің таптық қарсылығын айқын қыл, ашық қып айтады. Украинадағы құл крестьянның өмірін, ойын, сезімін, үмітін Шевченко поэзиясы ашық көрсетеді. Ақын сол бұқараның жыршысы. Өзінің бірталай шығармасын «Қобызшы» деген атпен шығару себебі де содан. Поэзиясының түп-тамыры — халық өнеріне, халықтың әңгіме, жыр, өлеңіне сүйенгендікті білдіреді. Бірақ арғы түбі сондай қордан шығумен қатар Шевченконың өз талантының тереңдігі, ірілігі және мәдени, саяси білімінің молдығы — бұның поэзиясын ірі дәрежелі көркемдікке жеткізген, ХІХ ғасырдағы дүние жүзі әде-

биетінің алдыңғы қатарына қосылған шығарманың бірі осының шығармалары болады.

Шевченко поэзиясының негізгі сарыны — халықтың бақыты үшін күресу. Еңбекші крестьянды қанаған патша, пап-помещик, жуан — бар-барлығына қарсы шыққан сарын.

Шевченко поэзиясының негізгі сарынын айқын қып, көңілге қонымды етіп көрсететін шығармасы — «Түс» деген поэма. Бұнда ақынның таптық пішіні, ой ниеті, сезім санасы баданадай боп тұрады. Поэмасын түс түрінде жазып, Шевченко бірінші Николайдың дәуірін, крестьян құлдығының ауыртпалығын, полицей билеген қараңғы күннің жайын толық суреттеп береді.

Патшалықтан халықтың көрген қорлығы күшті. Бірақ, сол бұғауды үзетін кім? Ақын оқыған зиялыларға сенбейді. Барлық құрметтегені «декабристер» еді. Бірақ олардың ізін басқандар жоқ. Сондықтан, ақын жалғыз халықтың өзіне ғана, келесі ұрпаққа ғана сенеді.

Бұл поэма ақынның ең революцияшыл шығармасының бірі. Баспаға Шевченконың өзі өлгеннен кейін барып шықты. Поэмасында қанаушы тапқа қарсылығы, еңбекші крестьянға барын салып тілектес боп жаны ашуы ерекше.

Ақын өзге шығармаларында да осылайша жырлайды. Барлық жерде бұқараның досы, қанаушылардың қасы боп шығады.

Революцияның жеңетініне Шевченко барынша сенген. Сол сенімін «Өсиет» деген (1845 жылы жазылған) өлеңінде өте күшті қып айтады. Өзі өлген соң, денесін «сүйікті Украинаның» топырағына, Днепр жағасына көмуді өсиет ете кеп:

«Аттаныңдар көмгесін,
Үзіндер бұғау темірді
Жау қанымен суарып
Өсіріңдер өмірді!
Мені де ұлы Отанда,
Жаңа ел, үлкен өлкеде
Ескеріңдер ұмытпай,
Шапағатпен әр кезде»—

дейді.

«Ұлы өлке, еркін дүние» дегенді Шевченко қай түрде түсінген? Дәлдеп, алып айтамын дегенде, ол құл крестьянның үмітін, мұңын өзінше шешеді. Өз меншігіндегі

жеке шаруасы болғанын қиял етеді. Өз егіндігі, өз қорасы болсын, дейді.

Шевченконы өсірген қоғамдық орта Украинның құл крестьяндарының ортасы. Сол бұған ұлтшылдықты да, ұсақ байшылдықты да сіңіреді.

«Ақсүйектер монархиясы мен помещиктер қожалығына барынша қарсы алысқанмен ол байшылдық құрылыстың түп негізіне қарсы шықпады, шыға да алмады. Анығында Шевченко буржуазды демократ (бұқарашыл) еді». (Шевченконың туғанына 120 жыл толған күні Украина Коммунист Партиясының Орталық комитеті жанындағы үгіт-мәдениет бөлімінің тезисінде осылай деп баға берілген.)

Біздің заманымызға Шевченконың пайдасы, оның құлдық дәуірінің ауыртпалықтарын үлкен шындықпен көрсетуінде; революцияшыл жырлармен әсерлі етіп көрсетуінде. Шевченконың поэзиясы құлдық дәуірінде революция бағытына беттеген крестьян атаулының үні есепті болады.

Некрасов

(1821—1877)

«Таптар тартысы айқындалып, революцияға жақындаған кезеңдерде ескі қоғам ішінде, үстем тап арасындағы ыдырау процесі өте күшейеді, өте айқындалады, сондықтан үстем таптың кейбір бөлімі онан айрылып шығып болашақтың туына не революцияшыл тапқа қосылады»—деп, «Коммунистік манифесте» данышпап К. Маркс пен Ф. Энгельс айтқан.

Туысы ақсүйек, крепостной усадьбада ақсүйектік мәдениет ықпалында өскен Некрасов 50—60-жылдарда революцияшыл шаруа көпшілігінің мүддесін көрсеткен шаруа демократиясының ірі ақыны болып шығады. Ол кезде Некрасов Чернышевский, Добролюбовтармен бірге жұмыс істеген; Некрасовтың аты да олардың аттарымен қоса аталған. Некрасов «Современник» деген журналдың редакторы болған.

Некрасовтың туыс жөнінен өзіне жат таптың тұрғысына шығуына екі жағдай себеп болған. Олар мыналар:

1) әкесімен араздасып айырылып шыққаннан кейінгі тұрмыс жағдайлары, 2) ол уақыттағы разночинецтер — Белинский, Чернышевский, Добролюбовтардың берген әсерлері.

Некрасов 17 жасында әкесімен бүтіндей айырылысып, 1838 жылы Петербургқа келген. Қаржысыздықтан әуелгі мезгілде Петербургта тұру ақынға өте ауыр болған. Көбіне ашығып, қонуға жер таба алмай, қайда болса сонда түнеп жүріп Некрасов разночинец оқығандардың шеккен барлық азаптарын басынан кешірген. Оның аштан өлмеуіне тек еңбек керек болған.

Сондықтан ол тынымсыз жұмыс істеумен болады. Он түрлі жасырын атпен ұзақ әңгімелер, пьесалар, өлеңдер, мақалалар жазған. Басқармалардың тапсырмасымен жазып тұратын ақынға айналған. Бірақ бұл еңбек Некрасовқа жеткілікті қаражат құрай алмаған. Тек 1844—1846 жылдарда жазып, бастырып шығарған шығармалар жинағы ғана ақынның тұрмысын аздап түзеген. Дәл осы, жалғыз тамақ үшін жасаған ауыр жұмыс Некрасовтың адамдық мінезін өзгертіп, қайта жасайды. Жалқаулығын, балпаңдығын, жатып ішерлігін жойып, іскерлігін, тәуекелшілдігін, ыждағаттылығын арттырған. Ол Петербург кедейлерімен араласа танысу, ақынның заманындағы қоғам құрылысына, еңбекшілерді қанаушылыққа қарсылығын молайтқан. Ақырында ақын психология ретінде ақсүйектер табынан бүтіндей айырылып, революцияшыл разночинецтер салт-санасына бейім болып шыққан. Белинскиймен бірге жұмыс істегендігі, әңгімелескен жас ақынға басынан кешіргендерден көп нәрсені анығырақ түсінуге себеп болды. Ол уақыттағы жағдайларды толығырақ, дұрыс түсінуге мүмкіндік берді.

50-жылдардан бастап Некрасов бірте-бірте разночинец оқығандармен, әсіресе, өзіне таныс әдебиет майданындағылармен танысып араласа бастайды. Мұнымен қатар ақсүйектер қасынан аулақтай бастайды. Ол күнде өзі басқарып тұрған журналына — Тургенев, Толстойды т. б. жұмысқа шақырса да, Некрасовтың өзінің жазған өлеңдері олардың жазғанынан жігін ажыратып, басқа бағытқа түсе бастаған еді. 60-жылдарда журналдың тұрақты белсенді жазушылары Чернышевский, Добролюбовтар болған уақытта Некрасовтың көзқарасы ақсүйек жазушылардан бірте-бірте алыстап, айырылып шығады. Тургеневтің бізге ересің бе, я Чернышевский, Добролю-

бовтармен кетесің бе?— деп қойған сұрауына, Некрасов — соңғылармен кетем — деп жауап берген. Бұдан кейін Тургенев журналдан шығып кеткен. Некрасов революцияшыл разночинецтер жолымен кеткен.

Некрасовтың бұлайша бірте-бірте өсуін шығармаларын талдау арқылы көруге болады; Некрасов өлеңді ерте жаза бастаған. Петербургқа әуелгі келуінде бір тетрадь өлең ала келген. 1840 жылы өлеңдер жинағын бастырып шығарған. Жинақты Никитенко профессор мен Белинский қатаң түрде сынаған. Бұл сынды Некрасов дұрыс деп таныған. Шығармасының жарамсыздығы — жас ақын XVIII—XIX ғасырлардағы ескі ақсүйек әдебиетіне еліктеген, 40-жылдардың алдыңғы қатар оқушыларына жағымды ешнәрсе бере алмаған.

1845 ж. «Петербург жинағында» Некрасов «Жолда», «Бесік жыры» сияқты өлеңдерді басып шығарған. Бұл өлеңдерде Некрасовтың тақырыбы, көзқарастары бүтіндей басқаша. «Бесік жыры» кертартпалардың намысына қатты тиген. «Некрасов барып тұрған коммунист... Ол революция пайдасына жанын салып жырлайды»— деп жазушы Булгарин жандармға шағым берген. Дәуірдің алдыңғы қатардағы адамдары Некрасовтың бұл өлеңдеріне өте разы болған; өлеңді оқығаннан кейін Белинский — «сіз ақынсыз, ақын болғанда нағыз ақынсыз!»— деген.

Осы кезден бастап-ақ Некрасов разночинецтер стиліне түскен.

Шынында Некрасовтың ақындығы өте кең, көп тараулы болған. Ол заманындағы қала тұрмысын, әсіресе, басқалардан ертерек капитализмге ауа бастаған Петербург тұрмысын біледі. Бұл қаланың ағыл-тегіл байлығымен қатар боздағы шыққан кедейлігін, чиновниктердің озбыр зорлығы мен еңбекшілердің қорғаусыздығын ақын толық суреттеген.

1864 жылы Некрасов «Темір жол» деген өлеңін жазып, жол салудың суретін берген. Еңбек пен капиталды қарама-қарсы қойып салыстырып, Некрасов капиталистердің жұмысшыларды жыртқыштықпен қанауын көрсеткен. Капиталистің кейпі — подрядчик. Өлеңнің материалын Мәскеу — Петербург темір жолынан алған. Жұмысшылардың зарлы азабын жырлаған өлеңнің, әрбір жолы документпен ыспатталған, айқын ақиқат. Бұл ақиқатты

Некрасов соншама күшті етіп көрсете алғандықтан өкімет тарапынан да, революцияшыл оқушылар тарапынан да көп әңгімелер қозғалған. Баспасөз басқаратын Мартынов деген төре өкіметке жасаған айрықша баяндамасында — өкіметіміздің күн батысша жасаған бірінші игі жұмысына өлеңмен жабылған мұндай жаланы жүрегің қалтырап, оқи алмайсың деген. Ал, Некрасовтың жазғаны жала емес, ақиқат еді. Ірі ақындық күшпен суреттелген бұл ақиқат жас буынның көкірегінің өкіметке дұшпандықпен толтырды.

Некрасов жұмысшыларды суреттеп, ауыр жұмысқа «халық көпшілігін» айдап қосқан, аштықтың күшін, орыс капитализмінің әуелгі адамдарының ойранын көрсетеді. Еңбек пен капитал арасындағы қатынасты ашады.

«Темір жол» Некрасовтың ең күшті шығармасы. Мұнда еңбек пен капитал тілектерінің қайшылықтары, орыс капитализмінің жыртқышша өсуі, өте толық, айқын көрсетілген. Чернышевский мен Добролюбовтың тізе қосқан жолдасы, шаруа демократиясының ақыны Некрасов — шаруа мұңын жырлайтын ақын болады.

«Мен өзімнің ақындығымды халқыма арнадым, мен сенің қасіретіңді жырлау үшін туғанмын, сабырлылығыңмен таңырқататын халық» — деп Некрасов өзінің міндетін белгілеген. Шынында да Некрасовтың бүкіл ақындық өмірінде шаруа бірінші орын алып отырған.

Некрасов — ақын, азамат. Ол, ақынның міндетін халыққа қызмет ету деп таныған. Чернышевскийдің ең жақын жолдасы болғандықтан ол Чернышевскийше көркем-өнерді азамат міндеті деп таныған. Ол:

«Отанның ары үшін,
Пікір, махаббат үшін,
Отқа түс...
Бар, ренжімей өл
Босқа өлмейсің...» —

деген.

Азаматтың міндетін осындай, жоғары тұрғыдан қарап тексеріп, Некрасов өз басын қатаң сынаған. Ол өлеңдерінде революцияшылдарды артықша бағалап, олардың күйіне қызығады.

Буржуазияшыл-демократшыл революция жолында, патша өкіметін құлату жолында крепостнойлықтың қалдықтарын тұрмыстан кетіру жолында Некрасовтың шығармалары үлкен қызмет көрсеткен.

Некрасов түрдің мазмұннан айрылмайтындығын, мазмұнның өзі көркем түрді билеп отыратынын анық түсінген.

Некрасов бұқара дұшпандарына қарсы жасаған күресінің нәтижесінде разночинец-ақын достарына сүйеніп, революцияшыл разночиндік стиль жасап шығарды. Некрасов күнделік өмір жырын (әдебиетін) халық дұшпандарына қарсы қойды. Шығармаларына, ол кездегі разночинец оқығандар арасына жайылған сөз-атауларды ендірді. Ал, деревня тақырыптарына жазылған өлеңдеріне шаруа тілін ендірді. Шығармаларына кейде халық өлеңдерінің түрін берді. Шығармаларының саяси бағытын айқындау Некрасовты газет-журнал тіліне, түріне жақындатты. Бұл жөнде ол үлкен жаңалық ендіруші болып шықты. Некрасовтың поэмалары, оның геройлары зеріккен ақсүйек емес, бүлдіргіш берен де емес, революцияшыл-демократ көзқарасынан суреттелген халық адамдары. Некрасов поэмаларында жеке адамды суреттемейді, әлеуметтік топтарды, көбіне шаруаларды суреттейді.

Л. Н. Толстой

(1828—1910)

Толстойдың жазушылығын тексергенде алдымен айттып кететініміз — халықшыл жазушылардың шығармаларындағы сияқты Толстойдың шығармаларында да көрнекті орын алатын мәселе — «шаруа» мәселесі. Бірақ ақсүйектік ортадан шыққан суретші Толстой бұл мәселені бүтіндей басқаша қояды.

Толстойдың өмірі

Толстойдың өмірі іздену, қайшылықтарға лық толы. Толстой 1828 жылы 28 августа Тула қаласының маңындағы Ясная Поляна деген өзінің ата-қонысында туған. Толстойдың әкелері ескі ақсүйек тұқымынан. Кішкентай бала Толстой өзінің аға-інілері, апа-қарындастарымен ақсүйек үйде, тәрбиеші әйелдердің бағуында

өскен. Крепостнойлық тұрмыстың жалаңаш әділсіздіктерін, зорлық-зомбылығын Толстой бала күнінде көрмеген. Ол тұрмысты әдемі тұрмыс деп түсініп өскен.

Он алты жасында Толстой Казан университетіне түскен. Бірақ екі жылдан кейін деревняға барып шаруа болам деп оқуды тастайды, одан кейін қызметке кірмек болады, университетке емтихан ұстамақ болады. Кешікпей бұл талаптардан да қайтып, жігіттік, салдық өмірге беріледі. Бірақ бұл думан өмірді тағы да кенеттен тастай беріп «Кавказдағы соғыс армиясына» барып түседі.

1855 жылы Толстой әскер қызметін тастап Петерборға келіп бірінші рет әдебиет, саясат дүниесіне талантты жазушы есебінде араласқан. Толстой өз заманындағы алдыңғы қатарлы әдебиеттік, саясаттық ағымдардың біріне де қосылмаған. Кейде ол тіпті кертартпа, реакциялық пікірлер де айтады. Дегенмен төңкерісшіл демократияға қарсы бола тұрса да Толстой либералдарға да, ескішілдерге де қосылмайды. Ол билеуші, төрешілдер табынан да аулақ. Оны жаратылысқа жақын усадьба тұрмысы қызықтырады. Петерборда бір жыл да тұра алмай, Толстой усадьбаға кеткен. Әдеби-саясаттық тартыстан теріс айналып, қалалық мәдениетті жамандап Толстой өмір «шынын», өмір «мағынасын» ескі ақсүйектік іргесін қайта құрып, содан табам деп сенеді. 1862 жылы Толстой үйленеді. Өмірінің бұл кезеңін өзі былайша суреттеген: «Мен дұрыс, таза үй-іші тұрмысымен тұрдым... менің бар әрекетім үй-ішімді дұрыс ұстауға жұмсалды, байлық арттыруға, әдебиеттік даңқ алуға, түрліше рахатқа жетуге жұмсалды» дейді. Бүйте тұрса да, үйлі-баранды помещиктің бұл бақыты кешікпей-ақ Толстойды жиренте бастайды.

80-жылдарда Толстой іштей үлкен дағдарысқа ұшырайды, өзін-өзі өлтірмекші де болады. Меншікті мүлкінен безбекші болады, жабайыланып шаруамен араласпақ болады. Толстой шаруаша киініп, шаруа жұмысын жасайтын болды, өзінің бастас адамдарының тұрмысын қатты шеней бастады. 1887 жылы Мәскеудегі маскүнемдер, қорғансыздар үйлеріне барып жүреді. Адамның жанын шошытатын кедейлік, жоқтық суреттері Толстойдың тоқ адамдар тұрмысына дұшпандығын бұрынғыдан да күшейтті.

Алайда, өз табының өмірін «байлар мен залымдар» деп қарғай тұрса да, Толстой саяси күресте оларға қарсы

шықпайды; төңкерісшілдерді жамандайды; залымдыққа күшпен қарсы тұрма дегенді насихат қылады.

Толстой «орыс халқы», «халық еңбекшілері» деп төңкерісшіл күресте сырт қалатын, ақсақалды, қараңғы шаруаны ұғады. Ол батыл күресте беті қайтпайтын пролетариатқа сенімсіз көзбен қарайды. Толстой өз табынан жігін айырып, шаруа жағына шықты. Сондықтан ол 1905 жылғы төңкерісті түсінбеді, жақтырмады. Толстой қарны тоқ, байларды қаламағанмен өзінің «Залымдыққа қарсыласпа» деген үгіті арқылы барлық қанаушылардың үкіметін нығайтуда солардың қолындағы шоқпары болып кетті. Қайшылық деген осы.

Толстой өзінің қара басының өмірін, өзінің жаңа көзқарасын толық түрде үйлестіргісі келеді. Үйінен, от басынан кеткісі келеді; бірақ Толстойды үйімен байланыстырған жіп тым күшті. Көпке дейін ол байланысын үзуге батылы бармайды. Алайда, ақыр аяғында үйіне енді қайтып келместей болып безеді. Үйінен кетпестен бір жеті бұрын Новиков деген шаруамен сөйлесіп отырып, былай деген: «Мен осы үйде дозаққа күйгендей күйіп жүргенімді сіздерден ешқашан жасырғаным жоқ; ылғи тоғайға, сыртқа, не бір деревняға кетіп бір-бірімізге көмек беріп жүруімізді тілеп, ойланып, кетуге ынтық болып жүретінмін. Бірақ отбасымнан әкететін күшті тәңірі маған бермей жүретін». «Үйден кетсем» деген ойын іске асырып кетіп бара жатқанда жолшыбай ауырып, Рязань-Орал темір жолының бойындағы Астаров деген станцияда қайтыс болады. (Бұл күнде ол станция «Лев Толстой» деп аталады.)

«Той тарқар». Бұл әңгіме 1903 жылы жазылған. 1903 жыл 18 июньде Толстой күнделігіне мынадай сөз жазыпты: «Бір (полковник) тойда бір сұлу қызбен би билеп жүріп, ерте кетіп қалғанын білдім. Ондағысы ертең таңертең солдаттықтан қашқан бір татар солдатты өлімге аттандырып, түскі тамаққа үйіне келмек еді» дейді.

Осы сөз ол әңгіменің тақырыбы. Жазушы өлгенше қатаң мекер полковниктің ішкі пердесін ашып көрсетеді. Тойда қызымен бірге жүреді. Әңгіменің басы «құрметті Иван Васильевич». Бұл, анау полковниктің сұлу қызы Варенкеге ғашық. Иван бақытты кісі; дүниені құшағына сыйғызады, ғашықтығын төңірегіне салып сынайды; әсіресе Варенканың әкесі, полковникті құрметтейді. «Оның

әкесінде бір түрлі еркелік күлкі бар. Оның үстіне тіксінген нәзік бір сезік барлығын байқадым...» дейді.

Оқушы жазушының жазғанына қарап көңілі сұлу, ерке, қайрымды полковникке өзі беріліп кетіп отыр деп түсінуінде сөз жоқ. Бірақ нақ осы арада кемеңгер суретші бірден серпіліп «бүкіл, барлық бет пердесін ашады». Анығында қатал, сұм, жендеттік бейнесі оның сұлу сыртын сылап қана сезілмей тұрады екен.

Тойдағы көріністен соң жазушы оқушыларды бірден полковниктің үйі тұрған далаға аударып жібереді. Иван Васильевич далада жүріп тойдағы әдемі күйді есітеді. Бірақ артынша ол тәтті күйді «басқа бір түрпідей жаман күй тырнайды». Ашық көрінген бұл оқшау күй сәл болмай сезіледі. Ол татар солдаттының қуғыны екен. Ұстап алып оны келістіріп тұрып сабаған: «әрбір дүре соққан сайын қуанған кісідей бір сөзді қайталап айтып, ашулы жүзімен тісін ақситып, дүренің даусы шыққан жаққа қарап тұрды» дейді.

«Бауырларым, аясаңдаршы» деген үн шығады. Бірақ бауырларын да «аяған жоқ». Шынында аяуды дәметуге де болмайтын еді. Полковник біресе аяғына, біресе жазалыға қарап нашаланып теңселіп жүр еді.

Оқушы полковниктің қайырымсыз қаталдығын көреді. «Татардың қып-қызыл ала қан болған арқасына ақырын ұрған тапалтақ, әлсіз солдаттың жағына полковник ақ биялайлы күшті қолымен тартып кетті және қамшыны алып кел!»— деп айқайлады. Жазушы әуелде полковникті «қайырымды», «мәйін» деп келіп, артынан оған үш қайнаса сорпасы қосылмайтын екінші қорытынды шығарады. Мұнда үлкен мән бар. Әлеуметтік қатынаспен күресудің жалғыз жолы... өзін-өзі адамгершілікке жеткізу екен. Иван Васильевич полковниктің бұл ғаламатын айта келіп, ақтығында «осы жағдайда өзін-өзі адамгершілікке жеткізуге болады екен», «кейде ойламаған жерден шыққан уақиға адамның жанын сауықтырады екен» деген қорытынды пікірге келеді. Бұл арада Толстой салт-санасының қайшылығы өте айқын көрінеді. Мұның салт-санасындағы қайшылық: басыбайлы құрылысына қарсылық, алдағы шығатын шын жолды көре алмай, ақсақалды шаруаның салт-санасына түскендік.

Уақиғаның болған кезі ХІХ ғасырдың 40-жылдарына жатады. Ол кез І Николайдың қылышынан қап тамып, аяздай қысып тұрған кезі. Оның әрбір қадамы ату, асу,

айдаумен аяқталып отыратын. Бұл дәуір кер кетудің асқынып тұрған, көзге түк көрінбей қылыш пен оққа сүйенген дәуір еді. Ол кезде жазаның неше атасының ұлы шыққан: дүре, қамшы, дар, сойыл т. т. бәрі сол кезде кең қолданылды. Лельх жағынан болған қимыл сондай сойыл, дүре, өліммен бітіп отырды. Қалың шаруа бұдан аз ақырет көрген жоқ.

Толстой ол дәуірге тегін көңіл аударып отырған жоқ. Оны әшкерелеу арқылы өз тұсындағы қоғамдық-саяси тәртіптің ішкі сырын әшкерелегісі келеді. Осының артынан жыл өтпей «Қажымұрат» деген әңгімесін бітірді. Бұ да Николайдың кері кетуінің сырын ашуға бет қойған шығарма болатын.

Молда Мұса

Молда Мұса кеше ғана совет тұсында (1932 жылы) өлгенмен өзі ертеден, көне заманнан бері жазып келе жатқан ақын. Оның ақындық өнерінің өнімді болған дәуірі өткен ғасырдың 80 жылдарынан бастап, 1910 жылдарға дейін созылады.

Молда Мұсаның туып-өскен жері осы күнгі Оңтүстік Қазақстан облысы. Бұның қалам ұстап, ақындық дүниесіне кірген дәуірі қазақ даласында бектік-феодалдық қалып тозғындап, сауда, базар күшейіп, әлеумет билігі саудалы, капиталды байдың қолына көше бастаған кез еді.

Молда Мұсаның ата-анасы датқа болғанымен, бұның өзі кедей болатын. Бұның ата мұрасы адыра қалып, ел билігі беделділік, байлықпен, ақшамен өлшенетін болып еді. Соған мойындай өскен Мұса ең алғашқы бір өлеңінде:

Бай артық болыстан да, биліктен де,
Әр істі ақша бұзар қиліккенде.
Жалы бар жабы тобыр озып кетті,
Қазанат жалы кеткен жүйріктен де,—

дейді. Шаруа, тіршілік тізгінін қолына алған ақшалы, саудалы байды көрсетеді.

Сұңқардың баласы едім мен де бұрын,
Алыстан көрсем аңға кеткен ұрын.

Өлеңші, ақырында жыршы болдык,
Сыпайы жасырмайды деген сырын,—

деп, өлеңі кезінде күн көрудің де азығы болғанын айтады. Өзіне өмірінде бір ат, бір сиырдан артық мал бітпеген. Үнемі жарлылық, кемтарлықта жасаған ақын. Сондықтан бір жағынан кедейлердің өмірін көріп, олардың ауыр халін сезіп отырады.

Молда Мұса өз уақытына қарағанда оқымысты адам деп саналған. Ол араб, парсы, шағатай әдебиеттерін, тарихтарын жақсы білген. Қазақ, қырғыз, яки басқа Орта Азия халқының ескілігіне де қанықты, жетік болған. Сондай білімі, өлең сөзі арқылы қай ортаға болсын араласып сия беретін болған. Осыдан соң ол күндегі дін иелері, ишан, қожа-молда дегендер ұнатпайды. «Дін жолын дұрыс ұстамайды» деп олар мұны жамандап, мүйіз-деп жүреді.

Сондай ретте 1910 жылы Шаян ишандарымен қағысып, оларға өлең хат жазады. Ишандар бұның өлең жазғанын, ақыпдығын да мін деп санайды екен. Соларға өлең сөздің асылдығын айтып, аналардың надандығын бетіне басып хат жазады.

Өзі көптің арасынан шығып, сол көпке сүйеніп тіршілік етіп жүрген соң, әсіресе көп алдында мақтағанды сүйетін ел ішіндегі әрі надап, әрі ауқатты адамдарға арнап өлең айтқыш болған соң Мұса өлеңінің тілін жұртқа ұғымды қып айтады. Сөзі елдің салт өлеңдерінің ізімен көпке ұғымды, қарапайым тілмен жазылған өлең болады. Өлең түріне де көп зат және түрлі өрнек-үлгі іздемейді. Жұртқа таныс, я жыр-терме, я төрт жолды ұйқаспен көпке мәлім түрмен жазады.

Тақырып жағын алғанда бұнда кездесетін өлеңдер: 1) ең алдымен сұрау сөздерді; 2) айтыс; 3) мақтау-жамандау; 4) батыр жырынан — «Ер Шора» дастаны.

Жалғыз-ақ, осы Мұса қартайған күйінде де біздің заманға жетіп, еңбекші бақытын — бақыт, мұрат етіп алады да, бұрынғысынан көп өзгереді. «Өзім кәрі болсам да сөзім жас» деп жаңа заманға жаңа сөзбен жырлар айтпақ болады. Сөйтіп отырып көп өлең жазады. «Дарқан заман», «Октябрьдің 14 жылдығына», «Шәуілдірге», «Талантты жастар», «Ащысай» деген сияқты нағыз совет бағытындағы өлеңдері айтарлық күш, серпін табады. Бұл өлеңдерінде «Шәуілдір», «Ащысай» сияқты табиғат кү-

шіп жеңіп, жаңғыртып жатқан жаңа тарих негізін ұғып, қостайды. Бұрынғы көп кедей шаруаның жадырағанын, өскенін көреді. Әйел теңдік алып, билікке араласты деп оны қостайды. Жас бас болды деп оны да мақұлдайды. Бай, шонжарлардың тұғырдан тайғанын, тарихтан жойылғанын тағы да мақұлдайды. Сонымен өзі бұхара ортасынан шығып, біріншіде заман желімен ығып, бай кілеміне түсіп кеткен ақын енді бұқара мүддесін тауып, танып, шнетін қосады.

Бірақ бұл салт-сана жөнінде қызмет еткен адам. Өзі бұрын ұсақ байшыл ақын болған. Бұнда ескі машық, ұғымның қалдығы көп. Ол тез айыға қоймайтын, көпке шейін ере жүріп көрініп атыратын нәрсе. Сондықтан Мұсада да жаңағы өлеңдерімен қатар бұрынғы дағдысына басып кететін жайларды көреміз. Революциядан кейін де, тіпті совет адамына да мақтау, сұрау өлеңдерін айтып жіберетін әдеттер бар.

«Дархан заманның» ішінде бұрынғы машықпен мақтау өлең айтып тұрған қалыптар байқалып отырады.

Сәбит Дөнентаев

Сәбит Дөнентаев 1894 жылы, Павлодар облысында туған. Әкесі Дөнентай молдасымақтау, еті тірі кедей адам болған.

Дөнентай Сәбитті оқытып, ескіше молда қылмақ оймен елдегі Махамбет-Садық дегеннен оқытып, онан кейін Павлодар қаласындағы Қасым қажы Ертісбаев дегеннің медресесіне берген. Бұл Қасым қажының медресесі бұрын ескі дін оқуын оқытатын мектеп болса да, артынан замананың сазына қарай төте оқу (жәдит) жолына түскен.

1915 жылдар Сәбит орысша үйрену мақсатымен орыс тілінде оқытатын мектептен жай тыңдаушы болып оқиды.

1916 жылы солдат алатын уез жарлығы шыққанда Сәбиттің жасы ілініп, содан қалу үшін Екібастұз бен Жармақ темір жол бойындағы Жолдық дейтін қызыл үйдің (разъездің) жұмысына түскен. Онда вагонға топырақ салып жүретін қара жұмысшы болып істейді.

1917 жылы февральдан кейін Семей келіп, сонда ашылған мұғалімдер курсінде оқып, бір жағынан га-

зет, журналдарда да қызмет істеп, жазып жүрген. 1919 жылдың аяғында елде болып, қазақ даласы ақтардан сейіліп, Совет үкіметі орнағаннан кейін 1920 жылдан 1922 жылға дейін аудандық сот болып қызмет істейді.

1924 жылдың басында Семей келіп, ұдайымен алты жыл «Қазақ тілі» газетінің басқармасында істейді.

1930 жылы еліне барып, елде тұрақтай алмай Павлодарда бір қыс мұғалім болады. Денсаулық жағдайынан 1931 жылы Бесқарағай кетіп, Бөген дейтін жерде оқу-ағарту қызметінде болады. Артынан Семей газетінің округтік болып шығуымен бірге Сәбит қайта шақыртылып, байырғы қызметіне қайта кіріседі.

Бірақ бұл жолғы қызметі созымды болмайды. Соңғы алты-жеті жылдың бойында бірде сау, бірде ауру болып қалмай келе жатқан безгектің ауыр түрі 1933 жылдың ғинуар ішіне дейін төсек тартқызып тастайды.

Денсаулығын жөндеу үшін 1933 жылы демалыс үйіне барады. Бірақ, шыңына жеткен ауру бой бермейді.

Сәбит совет жолына түсіп, өз еңбектерін жарыққа шығара бастайды. 1929 жылдан бері ҚазАПП-қа мүше. Әсіресе, сол жылдарда «Он жылдың жемісі», «Тоғыз жылғы олжа», «Ленин», «Бай мен комсомол» сияқты өлеңдер жазып өзін көрсетіп қалып еді. Сол жолын енді ұлғайтамын деп құлшынып кірісе бастап келе жатқанда, 1933 жылдың 23 майы күні қайтыс болды.

Сәбит — революциядан бұрын әдебиет майданына шыққан бұқарашыл ақынның бірі.

Сәбит «Замандастар» деген бір өлеңінде былай дейді:

Жабайылық өнерге,
Ынтықпай қарап өлерге,
Өзіміз керек демесек,
Керек қып бізді келер ме?
Қызмет көрсет халқына,
Игі ат қалсын артыңа.

Сәбит оқығанның бәрі ұлтшыл басшы болу керек деп ойлайды. Бірақ іс жүзінде олардың қылығы жақпағандығынан Сәбит «Ұлтшылға», «Қайтіп қарғыс алмайсың?» деген өлеңдерін жазады. Олардың жаман әдетін сынап, бетіне басады.

«Менің жайым» деген өлеңінде де ұлтшыл оқығандардан күдер үзе бастағандығын көрсетеді.

Осымен қатар «Қиял», «Үміт» деген өлеңдерінде қиялы мен үмітіне азба, түзулікке баста дейді. Сәбит әйел мәселесін де жыр қылады. «У жеген қасқырға» деген өлеңінде ауылдағы жемқор болыс, атқамінерлерге де қарсы шығады. «Көк төбетке» дегенінде де солардың берсең дос, бермесең қас құбылмалы мінезін көрсетеді.

Февраль революциясынан кейін ұлт буржуазиясы «патша құлады, бостандық туды» деп қуанысқан болатын. Бірақ, ол февраль революциясы бұқараға шын «тендік, адамшылық» әперген жоқ еді. Жиһангерлік қанау саясатының таза өзі құрылып еді.

Сондай бай табымен мүддесі жымдасқан алашордашылар қанша «қазақ-қазақ» дегенмен қазақ ішіндегі ат төбеліндей байларының ғана мұңын мұндады. Қалың бұқараның нағыз дұшпаны реакцияшыл күш әбден әшкереленеді. Міне, осы араға келгенде ақын оларға наразы болады.

С. Дөнентаев Азамат соғысының аяғын ала бере-ақ алаш жолынан безіп, совет жолына түсе бастады. Ескі уақ байшылдық санасынан тез арылып кетпегенмен, совет туының ардақты екенін түсініп, қаламын жүргізе бастады. Берегірек келгесін «Он жылдың жемісі», «Тоғыз жылғы олжа», «Бай мен комсомол», «Жалғыз құлдықтағы әйелдер мектебі», тағы осындай тақырыптарға жазып, көпшілікпен қол ұстасуға тырысты.

1937—1938

ДІНДІ ӘШКЕРЕЛЕЙТІН ПЬЕСА

Қазақ мемлекеттік академиялық театрында бірқатардан бері ойналып келе жатқан, Асқар Тоқмағамбетов жолдас жазған «Әзірет Сұлтан» пьесасы — біздің заманымызда үлкен жаңалықтың бірі. Бұл ісләм дінін орнынан тұрмастай етіп әшкерелейтін, дінге қарсы пропагандалық маңызы үлкен пьеса.

«Әзірет Сұлтан» пьесасында үш түрлі жақсы ерекшелік бар. Біріншісі — сықақ. Халық өкілі Мұрат, Таңатар тілдерінде, бұзық топ халендерлердің өз жайларын

білдіретін сахналарда, немесе ишаның көк долы қатыны Зурәнің мінездемесін берген жерлерде сықақ әдемі көрініп отырады. Құнсыз сұм «табыт қаққан» жауыздық ортасының жайын көрсету негізінде де сол сықақтың мол белгісі бар. Пьесадағы бұл әдістің ең айқын, ең жиынтық, ұтымды сахнасы «Қылуат жайы». Мұның іш-мерез сырын халықтан шыққан, бірақ, осы ортаға кеп оқыстап шырмалған, өзінің ақыл сезімі сау — Бекбау ашады. Бекбау дін сырын да, дін иелерінің үй ішіндік былығын да халық өкілі болып, өз басына тиген ауыр таяқтар арқылы ашады. Бұл жолдағы күлкілер — күлкі ғана емес, мағыналы траги-комедиялы, сыр ашар сықақ ажуалар.

Пьесаның екінші жақсылығы — дінге қарсы үгітті адам басының трагедиясы арқылы көрсетуінде. Алтынай, Айша, Мұраттар мен солардың бастарынан кешетін шындық халдер бастан-аяқ дінге, дін иелеріне қарсы — перде жыртқан, қоясын ақтарған істер болады.

Үшінші жақсылығы — жазушының өзі алған ортаны мықтап зерттеп, жете білгендігі байқалады. Құнсыз, нәрсіз сұм ортаның сырын ашып, ордасын ойрандау үшін, құр оны «сұм еді, лас еді» деу жетпейді. Өз тілі, өз тұлғаларымен — дәл өз қалпында көрсете отырып, сонымен әшкерелеу керек. Пьеса да, постановка да бұл жағынан алғанда ескі Түркістан мешітін, оның иелерін өзді-өзі қалпында көрсетуді мақсұт еткен. Бұл дұрыс әдіс. Пьесаның тілін алғанда да сол ортаны жазушының жақсылап тексеріп, жете танығандығын байқаймыз.

Осымен бірге пьесаның басты-басты кемшіліктері де бар. Ең үлкен кемшілігі — бір жақтың, теріс жақтың адамдары схема, барлығы бір-ақ адам тәрізді боп кеткен. Жақсы адамдардың жақсылықтары, қасиеттері неше алуан болатыны сияқты, жамандардың жаманшылық пішіні де өмірдегі шындық бойынан неше алуан болуға тиіс. Пьесада халендерлер, қожалар шапан басқалығы, сақал айырмыстары болмаса, плакат жолымен шешілген. Жеңіл үгіт жағы басымдап, жалпы пьесаның үлкен шығарма боп қалыптануына кемшілік келтіріп тұр.

Екінші кемшілік — жақсы адамдардың тұлғасы да үлкен емес. Олардың басынан кешетін халдер мен оқиға түйіндері әсерлі боп көрінсе де, дәл Мұрат, Алтынай, Айшалардың өздері ішкі-тысқы мүсін — тұлғаларымен ірі адамдар боп көрініп тұрған жоқ. Бастарына күн туған,

жазықсыз ғапа жандар, жаның ашнды, жауларына зығырың қайнайды, «жолдары болса екеп, жау тырнағынан құтылса екен, байғұстар» дейсің. Бірақ содан әрі, басқа, озғын, жетекші — мардымды талабын көрмейсің. Бұл жағынан қарағанда Мұрат та — бір көрінген тұлғасынан әрі басып, өсіп, шырқап кетпейді. Пьесаың басғы кемшіліктері осы жағынан сияқты. Автор да, театр коллективі де бұл кемшіліктерді жоя отырып, «Әзірет Сұлтанды» дінге қарсы пропагандалық маңызы күшті құнды спектакль етіп шығарар деп сенеміз.

Академия театрының сахнасынан көрінген спектакльге, театр еңбегіне келсек, бұл жөнінде жалпы алғанда театр коллективі тағы бір жақсы еңбек етіп шығарған сияқты, әсіресе, ең алдымен режиссер Насонов жолдастың еңбегін атап өту керек. Оған «Әзірет Сұлтан» материалы өте бір алыс, таныс емес жат материал еді. Соған батыл кірісіп, бастан-аяқ мықтап зерттеп, жете танып алып, жазушыны да, актер коллективін де дұрыс бастай білді. Қазірде қазақ зрителіне, бұрынғы өмірдің бір саласын, зиянды, дертті болған саласын анық, шыншыл суреттерден көріп-тануға жәрдем етерлік реалистік спектакль жасап шығарды. Оның осындай өзіне ауыр, жат материалды жақсы баурап шыққандығы қуанарлық іс.

Екінші көзге түсерлік жақсы еңбек — суретші Қандайди жолдастың еңбегі. Түркістан мешітіне барып, өз көзімен танысып, осы постановка үшін әдейі бірқыдыру зерттеу жұмысын жүргізгендігі суретшіге үлкен жәрдем еткен. Ол мәдениетті суретші есебінде өзінің бірқыдыру еңбегінен жақсы нәтиже шығара білді. Көрушіге Түркістан мешітінің сырты да, іші де өз қалпында, дәл суреттелген тәрізденді.

Театр коллективінің соңғы кездегі үлкен жетістіктерінің бірі — жас, талантты артистерді көтермелеп өсіру ісін алға тартқандығы, Қазақстан искусствосына қырсығын тигізген ұлтшыл-фашист сұрқиялардың зиянкестік зардабын қалдырмай жоюдың шарасын көздеп отырғандығы.

Алтынай роліндегі Айша, Бекбау роліндегі Әмір Қамзинов, ақсақ кемпір роліндегі Сағындықова үшеуі де жас актерлер. Бұлар «Әзірет Сұлтандағы» істерімен бұдан былай үлкенді-кішілі рольдің қайсысын болса да мығым атқара алатындығын мейлінше танытты. Таңатар роліндегі Сейполла да қопа кеткен, сүйкімді, түсінікті

образ жасады. Және өзін белгілі актерлік машығы бойынша, халыққа оңай сүйгізетін образын көрсетті.

Біздің актерлер үшін бұл пьесадағы халендер, қожа, молда, ишан дегендер тегі бір қиын материал еді. Жас актерлердің ешқашан көрмеген, білмеген ғаламаттардың барлығы осы пьесадан жолыққан. Молдалардың тілі, ұсқыны, отырысы-тұрысы бәрі де біздің жастар үшін алыс заманның, алты қырдың астында қалған дәуірдің суреттері секілді. Сондықтан ол кейіптерді ойнау ешкімге де оп-оңай емес. Әсіресе, соның ішінде Ақишанды ойнау қиын. Бұл ретте артист Абаев көп ойланып, көп талаптанып, бірқыдыру көрнекті еңбек сіңірген сияқты. Салмақты дерлік, ұқсарлық образ жасады. Бірақ осымен қатар қазірде кем соғып жүрген бір сахнасы бар. Ол Шайхыны өлтіру сахнасы. Астарлы, екі жүзді, сайқал, құбылма ишан бұл сахнада пьеса бойынша өте зымиян мінез жасайды. Ал, Абаев, дәл осы жалаң қабаттап, сұйықтау ғып ойнайды. Осы арасын өсіріп ойнаса, пьесаның құрылыс шеберлігі де айқындана түсер еді. Қазірде сол сахнаның мағынасы көрушілерге жеткілікті болмай, жадағайлау тұр.

Пьесадағы үлкен кісінің бірі — Мұрат. Мұны ойнаған Жағда — біздің жас актерлер ішіндегі ең көрнектісінің бірі. Өз орнында, көп жерде ойнаған ролін ойдағыдай шығарумен қатар, Жағданың Мұраты кейде солғындау соға береді. Бір есептен бұл пьесаның кемшілігінен де болу керек. Мұрат ұлғайып, өспей қалады. Көп дәмеленіп, аз дәрмен жасап, құба төбелдеу қалатын сияқты. Жағданың сахнадағы образы да осылай. Жазушыға актердің еткен көмегі көрнекті боп көрінбейді.

Өзге қатардағы рольдерде — Шайхы ролін Камал ойдағыдай атқарды. Пьеса берген материал бойынша оның ойынына қосар да жоқ, алып тастар да жоқ.

Бұл спектакль — Академия театры үшін жақсы жаңалық. Әсіресе, Асқардай талантты автордың театрға келуі — жаңалық. «Әзірет Сұлтан» пьесасы Асқардың барын көрсетпесе де бұдан былай мықты, қызық пьеса жаза алатын мүмкіндігін, өрісін көрсетті. Асқар драматургияның өзге үлгілерімен қатар, бүгінгі қазақ сахнасы қатты сусап, тілеп отырған комедия жанрларын жақсы ғып кетер деген үміт туғызды.

АРДАҚТЫ ЖӘКЕ

Еңбек баласының шын айы-күні болған Совет дәуіріне дейін өзін көрген қыруар халықтар мен көп замандарда адам дегеннің аса қатты қорқатын екі заты бар еді. Оның бірі кәрілік, екіншісі өлім болатын. Сонда және қай буынын алсаң да баяғының бәрі де бітімсіз араз болғанда кәрілікпен болушы еді. Өмірге күле кіргізген жастық десе, күнірене кетірген кәрілік дейтін. Мазағы да, зары да, қорқытқан құқайы да, қор тұтқан, қорлағаны да сол кәрілік еді. Кәрінің тірлігін қараңғы, жымжырт кешпен теңеді. Өмірдің бейуаға, зауал уағы деп атады. Қәріден үн шықса бай-бай шал деді, күрсініп түнілсе, көй-гөйін тартты деді.

Міне, осының бәрін «өзіңмен кет» деп серпіп тастап, кәрілігін кәдірлі еткен ұлы дәуреннің даналығына қуанып, шарқ ұрып дабыл қағып келген бүкіл союздың жаңа адам, жас қауымына асыл аға сен болдың. Бұрынғының кәрі өтпес деген кәрілігін ең алдымен, шынымен жеңген алып кәрі сен болдың.

Социалистік отанның, жаңа адамның жаңа ұрпағы — кәрілігінің өзінде де алмастай аға білсін деген үлгі бастап отырсың. Өмірдің шәрші өрінде де қасқарып ұшып самғай біл деп ұран ұстап, атой беріп отырсың. «Кәрілікке не дер екен, тоқсанға келе тоқырар ма екен, қайтер екен?» дегенде дәл сол тоқсанның өзінің жотасына шығып ап, белінен баса тұрып әлемге атың шыға, жәй тасындай жарқырадың. Тоқсанда топтай атылған қарт, асыл аға, сенің жырың, біздің ұлы заманымыздың, Совет дәуірінің терең мағыналы ең асыл ескерткішінің бірі.

Кәрілік жеңбеген сені өлім де жеңбейді. Сенің атың ұлы заманның ұмытылмас атының бірі екенінде күмән жоқ.

Жасы кәрі, жаны жас, аспандай шыққан әні жас Жәкен, сен әрі әкеңнің әкесіндейсің, әрі шөберенің құрбысындайсың, әрі болашақ ұрпақ тұрғысындайсың. Ғасырларды көктеп өткен даналық тірлік осы да.

Бір тоқсан емес, сан тоқсандық өлмес, өшпес тірлігіңе сенген інің — Мұхтар.

ЖҰМБАҚ ТУРАЛЫ

Жұмбақ — халық шығармаларының ішіндегі ең ескі түрінің бірі және барлық жұрттың фольклорына ортақ түр. Әуелгі туысы арғы, ерте заман болғанымен, жұмбақ бергі замандарда да, тіпті бүгінгі біздің дәуірімізде де керектік қасиетін жойған жоқ.

Қай кезді алсақ та жұмбақ өткір, ұшқыр сөз есебінде халық ортасында бағалы болған. Жұмбақты халықтың өзге тапқырлық сөздігі қатарында саяси құрал есебінде тап жауында қарсы қолданылған орындар да аз емес.

Сырт қарағанда, соңғы уақыттарда жазба әдебиет күшеюімен қатар жұмбақ азайған шығар деген ойлар болушы еді. Анығында бұл теріс боп шықты. Жұмбақ қазақ халқының арасында да және одақтың басқа барлық халықтарының арасында да, әлі күнге тыңнан туып, молайып дамып келеді.

Олай болса халықтың жұмбақ деген фольклор қорын жинап басып, тексеріп тану, ғылымдық зор міндет болады.

Бұрынғы халық нені жұмбақ еткен, қазіргі халықтың кезіне тартып, көңілін бөлген заттар не? Осы жайларын салыстырып қарағанда, мән-мазмұнын ғылым жолымен түсініп алуда үлкен мағына бар.

Жалпы жұмбақты — сөз образының кілті есебінде тануға болады. Жұмбақ ақындықтың ұрығы, дәні тәрізді, бұл жақтарынан тексеріп, тану да ғылымдық міндет.

Жалпы алғанда жұмбақ тақырыбы адамның дүние тану жолындағы азын-аулақ шама-шарқын білдіреді.

Жұмбақтың көлеміне кіретін заттар: табиғат жайы, адамның денесі, хайуанат пен өсімдік, бақташы, егінші елдің еңбек процесі, еңбек құралы, азын-аулақ техника жайы сияқтылар болады.

Осы аталған жайлар еңбекші халықтың өзіне жанасатын жақтарынан ғана алынады. Жанды затты алса өзімен көп кездесетін қасқыр, түлкі тәріздісі алынады. Малдың төрт түлігі бірдей көп айтылады. Ұсақ жәндіктер: бит, бүрге, шыбын сияқтылар және солармен адамның алысуы айтылады.

Жыртқыш аңның кейбірі, қол малына қастық ететін қылығымен алынады.

«Сарқыраманың ар жағында, Сылдыраманың бер жа-

ғында маңыраманы ұлыма жеп жатыр. Қынымадан жаныманы әкел»,— деген тәрізді.

Мұнда қасқырдың шаруаға келтіретін залалы көрсетіледі. Сонымен қатар жұмбақ өзенді, қамысты айтады.

Жұмбақтың осылайша бір емес, бірнеше нәрсені санап, кеңірек қамтып кететіні де бар. Бірақ, бұл ұдайы кездесетін жай емес. Көбінесе, жұмбақ жалпылап айтқанда, жекелеп, бөлшектеп және дәлдеп тұрып айтуды тәуір көреді.

Шаруашылық түрлері мен заттарын бас-басына анықтап, атап айтқанда соның әрқайсысының ұсақ бөлім-бөлшектеріне де (детальный) айрықша көңіл бөледі. Мысалға сиырды алсақ: жұмбақ сиырдың өзін сөз қылумен қатар, мүйізін де, сүтін де, емшегін де айрықша, жеке-жеке сөз қылады.

«Төсек астында төрт бауырсақ»
(*сиырдың емшегі*)

Жұмбақ өзге фольклорға қарағанда бітімі бөлек, ерекше затты деректі сөз. Сол деректілікті сүйетіндіктен жұмбақ әр заттың жағдай, бөлім-бөлшектеріне көбірек көз салады. Сонда және халық өзіне керекті жақындығы бар заттарды көбірек жұмбақ етеді. Мысалы ауылдағы шаруаның қолына ұстайтын аспап-құралының ішінде жұмбақ етілмейтіні жоқ. Және неше саққа мінгізіп, неше алуан етіп жұмбақтайды. Сол ретте ер-тұрман, жегу сайман, қауға, құдық, арба, шана сияқтылар талай-талай жұмбақ етіледі.

«Кішкене ғана тостаған
Лақтырып мені тастаған»
(*Үзеңгі*)

—«Ізі бар, қадамы жоқ аяғының,
Тимейді ұшы жерге таяғының,
Қос қолды хайуанға арта салып,
Салады әуезіне баяғының».
(*Арба*)

Барлығы да өте деректі нәрселер. Осы сияқты адамның өзін жұмбақ еткенде де құр «адам» деп, кесек тұлғасын бірақ алып, айтып қоймайды. Оның бар денесін, бар мүше-мүсінін түгел санап, жеке-жеке жұмбақ етеді.

«Ал енді мен берейін жұмбақ сайлап,
Дүлдүлді сахараға қойдым байлап.
Бұлбұл құс отырады үйде сайрап,
Бір гауһар қойнымызда тұрған жайнап.
Жел соқса жанып кеткен өртеі қаулап,
Ақылпаз болсаң асқан, терең болжап
Не нәрсе осы айтқаным мәнісін тап».

Шешуі:

«Болғанда ақыл дәрияң, кеуден дүлдүл
Күңіреніп сайрап тұрған тілің бұлбұл,
Қойныңнан шыққан гауһар екі көзің,
Соққан жел дауылпаздай айтқан сөз дүр.
Дәрияның жанып кеткен құрақтары,
Адамның қатты шыққан ашуы дүр,
Сауалың мәні солай, саны түгел».

Барлығын шешкендегі мәнісі сол, жұмбақ топтап,
жалпылап, айтпайды. Жалқылап, саралап, тарам-тарма-
ғына бөліп айтады. Мал, аң деп тоқтамайды, қой, сиыр,
түйе, қасқыр, түлкі деп атап айтады.

Жұмбақ өзінің сөз қылған затын әр алуан түрде су-
реттейді. Кейде нәрсені көзге көрінген көрінісінде қарап
сипаттаса, кейде сол нәрсенің құлаққа естілетін дыбысы-
на қарай бейнелейді.

«Қарашы тауым қарлы болады,
Бір жауса кетпейтұғын зәрлі болады».

Бұл түске қарап айтқаны. Ал:

«Әуеден күбі түсті,
Күбінің түбі түсті».

дегені — күннің күркіреуін дыбыс белгісімен суреттегені.

Жұмбақтың көп кездесетін тағы бір ерекшелігі, заты
жақын нәрселерді қосарлап, парлап айту. Қол мен аяқ,
қыс пен жаз, күн мен түн, күн мен ай деген сияқты.

«Біреудің бір ұлы бар және қызы,
Біледі ол екеуін дүние жүзі.
Ұйықтайды ұлы түнде, қызы күндіз,
Жүргенде білінбейді басқан ізі».
(Күн мен ай)

Дүние тану жолдарын еңбегіне байланыстырып, осы-
дан барып қорытынды жасайтын халық, көп жұмбақты

нәрселердің неден істеліп, неден пайда болғанын айтуға арнайды.

«Өз елімде шөп едім
Желкілдеген боз едім.
Қолға түстім қиылдым,
Он жерімнен буылдым».
(Ши.)

Барлық халықтың жұмбақ атаулысында, әсіресе, айқын көрінетін бір ерекшелік: нәрселерді қызметіне қарай сипаттауы болады.

«Ә, керемет бір ит бар,
Үй бағады үрмейді,
Аяғы жоқ жүрмейді,
Рұқсатсыз ол иттен
Адам үйге кірмейді».
(Құлып.)

Әсіресе, аса ерекшелігі, адамның өз мүшелерін жұмбақ етуде көп байқалады:

«Атқа мінбейді, жаяу жүрмейді,
Күніне мың шақырым жерге барып келеді».
(Көңіл.)

Бір нәрсенің қайдан пайда болғанын, неден істелгенін айтып және өзінің не міндет атқарып, не жұмысқа арналғанын көрсету арқылы жұмбақ сол нәрселердің барлық жайын баян етеді. Нәрсенің барлық болмысының диалектикасын білдіреді.

«Есікте жасауыл бар екі қатар,
Барғанды ұрып-соғып, қан қақсатар,
Ол адам жәбірленіп тұрғанында,
Біреу кеп ар жағынан әрі тартар.
Алып барып онан соң қинар жанын,
Кездіріп талай өзен, сайдан бәрін.
Ләззатын сол сыйлары алып қалып,
Шығарып тастайды екен ғазиз тәнін».
(Тамақ, асқазан.)

Қейде осы ретпен жұмбақ бір нәрсенің тіршілігіндегі барлық ұзын жолын әдемі баян етеді. Мысалы, адамның өмірін:

«Таңертең төрт аяқпен,
Түсте екі аяқпен,
Кешке үш аяқпен жүреді».—

деп суреттейді.

Осымен жұмбақтың сөз қылған жайларын алсақ, ол бірден пәрсені анықтай айтады, екінші — қайдан шыққан нәсілін айтады, үшінші — оның атқаратын міндетін айтады, болмысының диалектикасын баяндайды және жұмбақ пәрселерді қосып, парлап бір-біріне жасайтын қарым-қатысы арқылы суреттейді. Осы жайлардың барлығын жұмбақ және де ақындық сөзбен, теңеу, салыстырумен келтіреді.

Жалпы жұмбақ деген фольклор түрі қай жұртта болса да оншалық терең зерттеліп, жете танылған түр емес. Сондықтан мұндағы қоғамдық сыр, мазмұнды орнымен толық бағалаған еңбектер жоқтың қасы.

Ал анығында көп ескі жұмбақтың өзіне қарасақ та, солардың көпшілігін шығарушы, айтушы еңбек елі екені ап-айқын тұр. Бақташы, егінші, неше алуан кәсіпшілер және өздерінің күндегі сайланысып жүрген заттарын сөз қылады.

Халықтың жұмбақ ішіндегі сөз қылған заттары әрдайым бір қалыпты қатып тұрған зат болмайды. Бір пәрсені істеуші, бір міндетті атқарушы, үнемі қозғалыс, қимыл, hareket үстіндегі заттар болады. Мұнда да көп мағына бар екені даусыз.

Дүниені еңбек арқылы танитын еңбек адамы өзінің бұйым заттарында, маңайдағы жанды-жансыз дүниені де осындай hareketі арқылы таниды. Сол арқылы еске алады. Бұл жағынан қарағанда бірталай жұмбақтар адамның табиғат, тіршілік жөніндегі бұрынғы ескі түсінігі мен кейінгі замандардағы өнерленген түсінігінің екі арасындағы айырмыстарды көрсетеді. Көп-көп елдердің ай, жұлдыз, жер мен көк жайындағы ертелі-соңғы жұмбақтарын жалғастыра қарасақ, баяғы заманнан бері қарай адам баласының жалпы тарихы басып өткен әлденеше шаруашылық қоғамдық сатылардың ізіп байқаймыз.

Бір кезде айды айғырына, жұлдызды үйріне теңесе, тағы бір жұмбақта:

«Көп бауырсақ ішінде бір қалаш». —

дейді, немесе:

«Жабық астында жарты күлше», —

дейді. Кейде айды «сары поднос» деп те жұмбақтайды. Бұл бір мысалдың өзі де қазақ халқының тіршілігіндегі шаруашылық сатыларын білдіреді.

Кейде осымен қатар табиғат көріністерін адамшыл өз тіршілігіндегі туысқандық, қандастық жігімен салыстыру да кездеседі. Ондайда әке мен бала, шеше мен қыз, аға мен қарындас, ұл мен қыз деген сияқты егіз екі жайлар қосарланып жүреді. Жоғарыда күп мен айды бір ұл, бір қызбен шендестіру осының мысалы.

Бұрынғы кездегі қоғамдық тіршіліктің сорақы белгілеріне мысқыл, мазақ сөздерді көп айтатын сыншыл, сергек ойлы халық кейде дін иелерін мазақтайды.

«Қу ағаштың басында құтырған адам айқайлайды» деп, азан айтқан мәзінді әжуалайды. Зат атаулының барлығын еңбек жағдайымен, еңбекке байланысты бітім тегімен байланыстыра қарайтын халық, жұмбақ атаулының мазмұнын өзі шешіп береді. Жұмбақтың қоғамдық, тарихтық, мәдениеттік негізін сол еңбекке байланысты болған іргесіне, төркініне қарап талқылау керек.

Көп елдің жұмбақтарында ұқсас келетін бітімі де бар. Ол бұрынғы өткен шақтағы шаруашылық, қоғамдық құрылыстарға ұқсас болған себебінен. Сонымен қатар бүгінгі жаңа жұмбақтардың ішіндегі теңеу, салыстырулардың ұқсас кеп тұратындығы тағы бар. Мысалы: жаңа жұмбақтарда тракторды, паровозды ат, тұлпар деп теңестіру, аэропланды құс деп сипаттау халықтар тіршілігіндегі шаруашылық іргенің бір негізге құрылғандығынан.

Қай елдің тарихын алсақ та, жұмбақтың бұрынғы кездерде өзінше үлкен орын алғанын байқаймыз.

Кейде бүкіл бір ертек жұмбақтан туады. Әңгімелі әсем жыр, дастан атаулының талайының жұмбаққа соғып кететіні болады. Ертеде ердің даналығын, жүйріктілігін жұмбақпен сынау машық болған. Ескі грек жұртының атақты Эдип жайындағы қайғылы дастаны Сфинкстің жұмбағынан басталады.

Қазақта күйеу таңдаған дана қыз жұмбағын шешкен кісіге тием деп серт береді. Бертін келе жұмбақ, қазақ ақындарының айтыс өлеңінен көп орын алатын болған.

Жалпы жанның деген сөз түрін халықпен бірге, сол халықтан шыққан ақындардың көп пайдаланатынын көреміз. Жұмбақтың өзіндегі ақындық, көбінесе едәуір күшті ақындық болады. Сондықтан ақындар жұмбақ үлгісімен хор айтуды әдейі таңдамалы түр есебінде қолданады.

Қазақ ақындарының жұмбақты жақсы бағалауы арқа-

сында біздің көп жұмбағымыз өлең боп айтылады. Жұмбағы ғана өлең емес, шешуі де өлеңмен келетіні толып жатыр. Жұмбақ халық сүйетін, көпке жайылғыш сөз болғандықтан, бұл түрлі қанаушы таптың пайдаланғысы келгені де бар. Олар өз үгітінің бетімен дін, құдай, көк өгіз, пайғамбар, патша, сұлтан, төре деген сияқтыларды көп қыстырады. Бірақ бұл жұмбақтар сөзі асыл, теңеуі дәл, ақындығы әсем келетін халық жұмбақтарындай емес. Тілі мақау, тегі шикі, құрғақ жамаулар.

Біздің уақытымызда жұмбақ өз бағасын жойған жоқ. Жұмбақты мектеп балалары тілге ұстарту мақсатымен тексереді. Жастар ойын-сауық кештерінде әлі де ермек етеді. Ата-ананың жас балаға беретін тәрбиесінде баланың ойын тапқырлыққа баулу үшін жұмбақтың көп пайдасы бар. Жалпы совет көлемінде шығатын қабырға газет пен бірталай журналдарда да жұмбақтың көп орын алатыны бар.

Мұның бәрі жұмбақтың халық шығармасы есебінде әлі күнге қадірлі екенін көрсетеді. Оның тағы бір зор белгісі бізде Октябрь революциясынан бері қарай шыққан жұмбақтың санынан әсіресе айқын көрінеді.

Тіпті бүгінгі қала мен колхоз тіршілігінде көпке мәлім, көпке жәрдемші болған өнер туындысының аталмай қалғаны жоқ деуге де болады. Бұл жай жұмбақтың қазірде ерекше қаулап өсіп, молайып келе жатқандығын көрсетеді.

Социалистік дәуірдегі советтік мәдениеттің халық әдебиетін, фольклор түрлерін бұрынғы қалпынан анағұрлым дамытып, өсіре түсетіндігіне бұл жұмбақтар мысалы да өте бір айқын, даусыз айғақ.

Жоғарыда айтылған ғылымдық негізгі ерекшеліктерінен басқа бізде жұмбақтардың өлеңді түрі көп. Бұл жай қазақ жұмбақтарының поэзиялық бітімін айрықша бір проблема ретінде зерттеп, талдауды қажет етеді.

Біз бұл жайдағы тексерулер мен қорытынды пікірлерді қазақ тіліндегі жұмбақтар көбірек жиылып, молырақ басылумен қатар жүргізбекпіз.

ЗОР БАҒАЛЫ СЫЙ

Бүгінгі күн үкіметтен зор бағалы сый алып отырған біздің достарды мен шын жүректен құттықтаймын. Қазір жазушы атаулы барлығымыз осы тамаша жаңа хабардың әсеріндеміз. Сүйікті ұлы Отанымыздың көп тілді, бір мазмұнды совет әдебиеті үшін зор қуаныш қосылды. Ұлы Одақтың бар жерінен шығып бүгін мынадай сый алып отырған барлық достар, барлық қалам серіктеріміз үшін қуаныштымыз. Салт-сана жүзінен, көркемдік тәрбие жүзінен Ұлы Октябрь өсірген совет халқының талантты, адал ұлдары Ленин идеясына өздерінің беріктігін дәлелдеген еді. Олар бақытты. Бақытты болғанда — тамаша еңбектерін Ұлы Отаны, партия, совет жұртшылығы танып, сүйіп, қадірлеп, бағалағандықтан бақытты.

Дәл осы күндерде шетелдерде, фашистер зұлымдығы басқан мемлекеттерде халықтардың ең ардақты талантты ұлдары қуғында. Терең ой, көркем, өткір өнердің иелері фашистер үстемдігі жүрген елдерде құлдықта жүргенде біздің бауырлас, көп ұлтты социалистік Отанымызда партияның әкелік бейіл, назары арқасында барлық азат халықтардың жазушы ұлдары өз Отанының құрметіне ие болып отыр. Халықтың адал ұлы, совет мәдениетінің қайраткері, өршіл ақын өз жүрегінің соғуын социалистік отанының ұлы жүрегінің соғуымен үндес, үйлес деп сезе алса, көрсете алса, сонысымен сүйіндіре алса, жазушы үшін одан ардақты, одан жақын не бар. Жазушы үшін одан зор идеал, одан биік бақыт бола ала ма?

Біз, қазақ совет жазушысы атаулы, бүгін өзіміздің тәрбиешіміз — ұлы совет жұртшылығымен бірге орден алған жазушының әрқайсысы үшін де қуанамыз. Олардың әрқайсысының шығармалық жеке еңбектерімен қатар, барлық тамаша совет әдебиеті үшін қуанамыз.

Сол жалпыға ортақ қуаныш қазір көз алдымызда отырған сый алған қазақ жазушыларын көргенде, әсіресе жалынды, жақын қуаныш болып сезіледі. Бұрын екі орден алған алып қартымыз Жамбылдан бастап, мына бүгін қосылған Асқар, Әбділда, Тайыр, Әлжаппар және Саяділ — барлығы да өздерінің көркем шығармалық еңбектерімен біздің советтік әдебиетіміздің мақтаны болып отырған адамдар.

Еңбекші қазақ халқының ұлдары, Октябрь өсірген ұлдар — бұлар өздерінің үлгілі, талантты еңбектерінің орайына қазір зор бақытқа жетіп отыр. Ол бақыт — Отанның бұлардың еңбектерін тануы, сүюі, зор бағалауы.

Енді осы ұлы сый бұлардың бұдап былай да осындай қасиетті еңбек жолында адымдап өсуіне кепіл болсын. Идея жағынан зор бағалы, көркемдік жағынан мінсіз, шебер және зор мәдениетті поэма, әңгіме, роман, пьесалар шығаруларына себепші болсын. Тамаша еңбек жолында Лениннің ұлы идеяларын іске асыру жолында табаны таймай, шарықтап өсулеріне себепші болсын.

1939

ӘБДІЛДА АҚЫН

Ақыннан оқушының, сынның, жұртшылықтың қолқасы не? Аз айт, көп айт — есте қаларлықтай айт. Бой шымырлата айт, ой сала айт, толғанта біл. Ол үшін өзің толғанып айт, шабытпен (вдохновением) айт. Бұрын естілгенді, мәлімді көпке мәлім түрде, екінің бірі қолы жетерлік түрде жалынсыз, жансыз айтпа — қайталама, қайта тебіндеме. Сары жұртқа қошпа. Шиір бар да, соны бар. Шиір баспа. Поэзияның көк қасқа, мөлдір бұлағы бар. Тереңнен, жүректен, қайнар көзден шығып жатқан, жайнай аққан тас бұлақ. Сол соныға аяғы жеткен барады, сол бұлақтан қолы жеткен ішеді. Міне, сүйген ел, сүйсіндірген күніңді, күндей жарқын ерінді жырлағанда «қойшы қоңыр» бұлкекке салмай, «ит жортаққа» салмай, ескектеп есіп, шалқи біл. Сөзің жүрегіңнің, қан тамырыңның соғуындай лүпіл қаққан, тыныс алып, бусанып тұрған шының болсын. Жырың — асылды шақпақ тасқа ұрғандай ұшқын төгіп тұрған өзгеше және өзіндікі болсын. Ол үшін тағы да терең тебіреніп айт, шабытпен айт. Әбділданы оқығанда, тыңдағанда осындай шыншыл, тыңды айтатын және іштей үлкен толғануы бар жалынды ақын деп сезінесің. Себебі күшті ақын. Ол Отанын етбауыр жақын анасындай сезініп, шымырай, шырқай сермей алады. Жауға, жаулыққа қаптаса ширыға, кектене, ызалана соқтығады. Бұрын-

ғы мен бүгінгінің, бүгін менен келешектің жалғасқан, астасып қайнасқан ұлы арқауын айтам десе, толғана жырлап, соны сарын, әсерлі әсем саз таба алады. Ол халық мұрасынан өзінің поэзия бесігін мықтап тауып, сонымен іштей үнемі жалғасып, үнемі көз алдында сақтап отырғандай көрінеді. Бұл жалғас, біздің Асқар, Тайырда да бар. Бірақ осы үшеуінің сол жалғасы үш алуан. Тайыр өзінше, Асқар о да өзінше, Әбділда және басқаша жалғасады. Қысқа, айқын белгіні айтсақ, Әбділда жаңа үлгімен, оптимистік екпінмен толғанатын ақын. Сонда «толғау» сазын сапаландырып, өсіріп, жаңғырта дамытып әкетіп бара жатқан ақын. Соны революция лирикасына айналдырып, қазақтың социалистік поэзиясына әсерлі, сапалы көркем бір ағым кіргізіп келе жатқан ақын.

Оның үстіне Әбділда советтің басқа барлық жазушы ақынындай тел емген ақын, халық пен мәдениетті совет поэзиясынан, классик поэзиядан барынша, молынша тәрбие-тәлім алып өсіп келе жатқан ақын. Мұнысы мәдениетті ақын болуы, Әбділданың, әсіресе, өзгеше ірі қасиетінің бірі. Бұл жолда ұзақ өріс, үлкен өнім табатын, сонысымен бүгінгі советтік қазақ поэзиясын тағы да көркейте түсіп, алкүрең әдемі, әсем жаңа белге, жасыл соны белге шығарарлық серпіні бар. Дүние әдебиетінің классиктерінен Гейне, Шевченко арқылы, совет поэзиясының аса ардақты, әсерлі, ыстық отты ақыны Эдуард Багрицкиймен көп нық сүйескендей болады.

Өзге жас ақындардай Әбділданың да бергенінен берешегі, бүгінгі табысы-жеңісінен келешегі, әсіресе көп үміт еткізіп, көп көрік күткізеді.

Әбділда дәл қазірде сол келешек өнімді еңбектерге құлашып кең жайып, үлкен әзірлік үстінде тұрған сияқты. Соңғы жыл жарым, екі жылдың творчестволық жай-ті сондай. Осы мезгіл ішінде ол ақындық туындысы етіп «Екі жиһанды» берсе және өз шығармаларының ішінде аса бір көркем, күрделі еңбек болғалы тұрған «Құрманғазы» поэмасын жазып келе жатса, осылармен қатар ол биылдар прозаға да және әсіресе, драматургияға араласты. Өзі шақтап, бірақ шындап айтқанда поэзиясын: «жазушылығымның басы деп санаймын» дейді. Мұнысы «болдым», «біттім» деп жеткеніне жетісіп, бөгіп қалғандық емес, еңбекке, өсуге, ұзақтап өрістеуге өзіне-өзі пүтевка белгілеу. Қоғамы, Отаны үшін ететін зор сапалы

еңбекке шабыттанып, алға қарай бой ұрып, қайрат, от жиып айтып отырғаны. Бергенімнен берерімді асырсам, ұлғайтып, тереңдетіп әпкетсем деген оптимист ақынның жұртшылығы мен өз күшіне мықтап сенгені. Дами сөйлеген, өрлей өскен жазушының програмы.

Мен Әбділдамен драматургияда аз уақыт бірге қосылып жазып көрдім. Соны, жаңа жанрда алғаш жазғаны сол болса да, осы бірге істескен еңбек үстінде Әбділданың шалым-орамын, талант-тәжірибесін толық танып, шын бағаладым.

Әбділданың әзіргі ең жаңа жанры проза. Ол «Туысқандар» деген роман жазып жүр. Мұның да әзір жазылған бірнеше жерлеріне қарағанда роман шығады, мейлінше шығара алады деп сенемін.

Рас, Әбділда бұл соңғы жанрларда әлі толық шынығып, пісіп болған жоқ. Ол жөнде жаңағы өзі айтқан, өзіне-өзі белгілеген өрісін шын мақұлдаймыз.

Сол ретте поэзияда сюжетті үлкен поэманы қамты, «Депутат» деген пьеса жазбақсың — онда совет интеллигентінің үлкен бейнесін бер, прозада идея жағынан зор салмақты, көркемдік жағынан шын шебер, мінсіз роман, әңгіме бер дейміз. Соны шыңдап, мәдениетінді өсіріп өзіне-өзің қоятын, жұртшылықтың қоятын талап шартты, жауапты түрде сезініп, бұл күнге шейін жазғаныңа тойып, қанағаттанып қалмай, еңбек етсең — жаңағы айтқанның бәрін де бересің, сен шын бере аласың деп сенеміз.

1939

ЖАҚСЫ СЫНҒА ЖАН ПИДА¹

«Социалистік Қазақстан» бетіндегі соңғы мақаласында Сәбит Мұқанов жолдас біздегі көркемөнердің бір күрделі мәселесін қозғапты. Орынды көтерілген мәселе. Кеңінен ойланып, дәлелді, негізді сындар айтып, қортындылар жасауды керек ететін мәселелер.

Осы сияқты негізгі, күрделі, жалпы мәселелер жайында мен айрықша мақалалар жазамын. Ал бұл жолы

¹ Пікір алысу ретінде.

Сәбит мақаласының арнаулы бір саласына ғана тоқтамақпын. Ол «Айман — Шолпан» жайы. Бұл менің жауаптылығыма жататын мәселе болғандықтан, жұртшылық үшін әуелі өз тәжірибем жөнінде алдымен жауап беру, әсіресе, қажет деп білдім.

Мәселе халық қазынасын қалай пайдалану жөнінде ғой. Бұның екі жолы бар. Біріншісі — фольклордағы (мысалы, халық поэмаларындағы) адамдар мен сол адамдар арасындағы хал, hareketті бұлжытпай тек сахнаға ғана шығарып беру. Екінші жолы — поэманың адамдарын, мазмұнын кең түрде алу. Мұнда көбінесе поэманың өлең сөзінен де ешнәрсе алынбайды.

Осы екі жолдың біріншісі — жазушылық еңбек емес, режиссерлық. Екіншісі — шығармалық еңбек. Біздегі қазір опера театрында жүрген халық поэмаларынан алынған пьесалардың бәрі де осы соңғы жолмен істелген. Совет әдебиетінің ескі мұраға өнімді жолмен баруы да осыны тілейді.

Сәбит бізге осы екі жолдың қайсысын қолайлы деп ұсынады? Онысын дәл басып айтпаған. Бірақ айтпаса да соңғы өнімді жолды о да қостайды деп білемін.

Ендеше, мәселе поэманың мазмұнын өзгертудің өзінде ғана емес. Қалай қып өзгертуде. Адамдарының қайсысын алып, қайсысын алмауда емес. Қалай қып алуда. Тыңнан адам қосуда ғана емес. Кімді, қалай қосуда. Тартыстарын да поэмадан кең алу, тар қып алуда емес. Заманына сыйымды, қонымды және мағыналы, маңызды етіп беруде.

Жалғыз-ақ, халық поэмасының іргесін алғандықтан, ондағы «ақты» «қара» қып әкпетпе, «қараны» «ақ» қып әкпетпе. Еркін екем деп, ерсі кетпе. Поэма бір бетте қап, сен қарсы бетке шығып кетпе. Кең алсаң да, сонымен бір өңірде жүріп, кең ал деу керек. Міні, дәл осы жерге шейін Сәбит менімен ұғысып кетуіне керек. Айрылысып, дауласқанда осыдан әрі қарай дауласады. Не деп дауласады?

Кінәсінің ең үлкені Көтібар басында. Және сонымен қоса күлкі, сықақ боп кеткен өзгелер жайында айтады.

Осы ретте бір түсінік бере кетейін. Сәбит «Айман — Шолпанның» алғашқы вариантын айтқанда, мақаласының басында оның қойылуы «қазақ музыкасының мейрамы сияқтанды» дейді. Бірақ сөз аңғарына қарағанда ол мейрамға Әуезовтің ешбір қатынасы болмаған сияқ-

ты. Ол қойылған халық поэмасы дегісі келеді. Шынында ол «Айман — Шолпан» 50—60 беттік толық, музыкалы, нағыз пьеса болатын. Ол опера емес жерлерде ән-күйлі пьеса боп жүре алатын. Ал соңғы вариант опера көлеміне кіргенде пьеса емес, либретто болады. Ол 30-ақ бет. Ендеше негізді, әділ сыншы сол шынды айтуға тиісті.

Екінші, мынау соңғы вариантта менің толық жазуымда 80 бет. Толық пьеса. Ол әлі басылған жоқ. Оның негіз, мазмұн, маңызы да мынау либретто көлемінде ғана емес. Бірақ, әрине, жарыққа шықпаған соң, іште жатқан есепті. Сыншы көзбен көргеніне ғана жауапты. Рас, қатар жүрген, күнде көрісіп жүрген жазушысың, тым болмаса сының толық болу үшін және автор кінәсі қанша, театр қоспасы қанша екен деп те бұл мәселеге көңіл бөлуге болатын еді ғой. Бірақ Сәбиттің нысанасы ол емес. Ол «Айман — Шолпанның» қазір опера екенін де, теарт сахнасында екенін де былай қойып, жалғыз авторға қадалады. Онысына да көндік. Мен тіпті «Айман — Шолпанның» алғашқысын да былай қойып, өзге жайларын да былай қойып, сыншыға аса қажет болған дәл либреттоға келейін.

Сөйтіп, мәселенің үлкені Көтібар туралы ғой, Шындыққа қиянат бопты дейміз ғой. Кәпе, енді осы жайды сыншы айтты екен деп илана қалмай, оқушылар болып, жазушымыз, театрымыз, сыншымыз, авторымыз болып отырып, кеңірек, тереңірек ойлап көрейікші.

Осылайша келгенде, біз екі түрлі Көтібарды білеміз. Біреуі — аз-мұзда болса тарихтан белгілі Көтібар. Екіншісі — халықтың салт (бытовая) поэмасы «Айман — Шолпаннан» белгілі Көтібар.

Тарихтағы Көтібарға келгенде, ол патшалық үкіметпен алысты деген ұзын сарынның бар екені рас. Исатай қозғалысына алыстан да көңіл қосқан деседі. Бірақ дәл Көтібар бастап, Көтібар апарып, пәлен жерге жеткізіп тындырды деген үлкен күрделі істің дерегі жоқ. Исатай, Махамбетке арналған халық жырларында Көтібар роль ойнамайды. Ал Көтібар аты Есет, Бекет қозғалысының тұсында аталса, ол араны құр ғана борандатпай, ұғына түсу керек. Арғы-бергіні қосып былықтырмау керек. Царизммен алысқан үлкен іс Есет пен Бекетте анық бар. Әсіресе, Бекетте күшті. Бірақ ол бертінде, Бекет қозғалысының тұсында Көтібар жоқ. Өлген. Дәл Бекет қоз-

галысына менің қалай қарайтынымды, қандай баға беретіндігімді мақаладан емес, шығармалық, жазушылық еңбегімнен сынау керек.

Мәселе Көтібар жөнінде. «Айман — Шолпан» поэма-сы мен пьеса-либреттоның ішіндегі Көтібар — арғы кездегі Көтібар. Бұл тұста Есет жас бала — поэмада ол анық. Ал Бекет тіпті тумаған да. Жә, тіпті сол Көтібардың өзі де тарихта роль ойнаған Көтібар дейік.

Бұл арада «Правда» сынаған «Батырларды» алумен қатар, біздің салт-сана, тарих-мәдениет жөнімізде ұлы табыс есепті болған тағы бір-екі үлкен фактыны алайық. Мұның басы — СССР халықтарының тарихын жазу жөніндегі ескерту. Екіншісі — сол бағытпен жазылып шыққан «СССР тарихының қысқаша курсы» және БҚ(б)П тарихы. Осы еңбектердің кең аңғары бойынша, әрбір елдің тарихында болған оқиға мен адамдарды бағалағанда, соларды жалпы дүние тарихының даму жолындағы прогреспен, алға бастырушылық әрекетімен байланыстырып бағалау керек дейді. Грузия тарихын алғанда, ескі, қараңғы, реакциялы Иранға қарағанша, мәдениеті ілгеріге бейімдеген Ресейге қарау пайдалы еді, артық еді дейді. Әрине, бұдан царизмге қарсы қозғалыстың бәрін қайта бағалау, қайта өзгертіп, керісінше түсіру деген қортынды тумайды. Патшалықтың ханымен алысқан Исатай, Махамбет, Бекет халық ұғымына өзгеше, басқаша бағалансын деп ешкім де айтпайды.

Бірақ сонымен қатар патшалықпен алысудың да алысуы бар. Алысушының да алысушысы бар. Бекет, Исатай бір түрлі алысса, алысқан. Ал Көтібар сияқты қозғалысқа ат салысқандардың харекетінде және жеке бастарында да неше алуан ішкі-тысқы қайшылықтар бар. Оны тарих жағынан терең зерттеп барып қортынды жасау керек. Тарих ғылымы әлі Исатай, Бекет, 1916 жыл қозғалыстарын толық, зор деп бағалай берсе де, Көтібарлар жайын анық шешіп берген жоқ. Бұл тарихи жағы болса, енді осы тарихпен қабысқан ел ұғымына келейік. Ел ұғымы — елдің поэмасында.

Жә, сол ел поэмасындағы Көтібар кім? Қалай суреттеліп, қалайша бағалапған? Әңгіменің күрделі жері осында. Халықтың «Айман — Шолпан» деген поэмасындағы Көтібарды әртүрлі түсінуде. Халық поэмасында патша үкіметімен алысқан Көтібарды алмайды. Менің либреттомда да ол Көтібар смес. Халық поэмасында көрсетіл-

ген Көтібардың мінез, харекеті мазмұн болады. Ендеше осы поэмадағы Көтібар прогрестік, жақсы іс істейтін Көтібар ма? Жоқ, ру басы, жуан бел феодал, реакциялық іс істейтін Көтібар ма? Рас, біздің сыншы Көтібарды баймен алысқан кедей демек. Бұл арада Сәбит не білместікпен немесе біле тұра әдейі бұрған қиястықпен бір бекер сөзді айтады. Өлеңнен дәлел келтірген боп, Маман айтқан сөз бойынша Көтібар кедей дейді. Айтыс өлең-айтыс сөз үстінде мың жылқылы кісі — жүз жылқылыны «кұрдым» дейді. Мың кісі сойыл соғары бар — жүз кісісі барды «тұлдыр» дейді. Ол — сөз барымтасы. Көтібар екі қызы бар Маманды «ку бас» демей ме, сол сияқты. Болмаса бәйгіге ат қоса келген, қалың елі жеті руды бастап келген, үйде тоқалы жатқан, тағы жас тоқал алғысы келген және Айманды кейін «алтынмен аптап, күміспен күптегендей» ырғап-жырғап ұзататын, өзі қалың руды «бір шыбықпен өргізіп, жусататын» Көтібар кедей еді дегенді кесіп айта қою оңай ма екен? Рас, ол Мамандай бай болмауы мүмкін. Бірақ одан әрі басып, кедей еді деуге мен Көтібардың малын санап келгенім жоқ.

Ал сонда да, бір сәтке Сәбит сөзін шын көрейік. Сүйтейік те қорғап байқайық. Елдік үшін емес, үй үшін, ру басылық намыс үшін Маманмен егесті, шапты. Онысын да мақұлдайық. Жә, содан әрі қайтты? Маманнан шығып, жазығы жоқ жас қызды алып қашты. Жас әйелді қайғыға салды. Мұны да ақтайық па? Ол емес тіпті, зорлықпен алып қашудың үстіне, қатын қып, әлденешінші тоқал қып алмақ болды. Барлық халық поэмасы бойында Айман осымен алысады. Өзінің ақыл-айласымен ғана құтылады. Қәне, бұны тағы ақтайық па? Осы ақтау мен «сүюіміздің» шегі бар ма?

Сәбитше шек жоқ. Өйткені ол «жүз жыл бойы халық сүйген Көтібар» деп өзеурейді. Жолдас Мұқанов, бұл араға келгенде сізге қатты айтуға тура келеді.

Бір шығарманың ішінде әрі зорлық көріп жылаушыны, әрі зорлық істеп жылатушыны бірдей сүйген ел көрдің бе? Оқушы көрдің бе? Әдейі жалған айтпаса, қатар қостаған сыншы көрдің бе?

Халық Көтібарды феодалдық, реакциялық мінездің адамы етіп, жүз жыл бойы сүйіп өтпейді, жүз жыл бойы мысқыл етіп, күлкі етіп көрсетеді. «Өтпес жарлық — бойға қорлық» деген қорытынды жасайды. «Айман —

Шолпан» деп ат қоюы да сол жас қыздардың феодал зорлығы заманында шеккен азабы, зары қандай еді дегенді білдіргені.

Тарихтағы Көтібардың кейін өзге жағдайда жақсы ісі болғанмен, мынау оқиға сол Көтібар басындағы үлкен қайшылыққа құрылған және халық мінеп-шенеп шығарған Көтібар болады. Қара шоқпар, зорлықшыл, озбыр Көтібар болады.

Ендеше мұраның да мұрасы бар. Жақсы көріп, алуға тұрары бар да, тұрмасы бар. Сен мұра деген осы екен деп Көтібардың қара шоқпарына ғана жабысып, соны ғана сіресіп, құшақтап қаласың. Ақ бөкен деп қарды атқан аңғал мерген боп қаласың. «Батырлар» сынын көре-біле тұра, автор сондағы зиянды пікірді әдейі қайталап отыр демексің.

«Сынай көрме» деп сенің қаламыңа ешкім жармаспайды. Бірақ айтпағыңды дәлелдеп, таратып алып, объективті келіп қорытсаң болмай ма? Сонда сен автордың осы либреттода өзіне қойған бағыт, мақсаты қандай, соны меңгере алуы қандай? Халық поэмасының қай арқауын алып отыр, дұрыс алып отыр ма? Осы жақтарынан кеңірек қарасаң болмай ма? Ал мына түрінде сының құр «тас-талқан қылды» дегеннен басқа нені айтты?

Тас-талқан ба, жоқ, әлде «Айман-Шолпан» поэмасынан екі қыздың трагедиясын алып, сол желісін халық жырының аңғарымен өз түсінігі бойынша өрістету ме? «Батырлар» мен либретто екеуі бір араға қосылмайды. Және әдейі ананың қатасын көріп, соны әдейі барып қайталады демек — мәдениетті сын емес, ол сын пікірі емес, сыннан да, әдебиеттен де сырт жатқан, оларға жанасы жоқ «пікірше». Автор идеясын сөз де қылмай, ұғынбай да, ұғынғысы да келмей, құр белден шалып, «арсалаң да — күрселең» деп аптығып кеп, жалған қортындыға ұмтылу — қара шоқпарға ұмтылу. Керегі сын емес, «жаптым жала, жақтым күйе» болғаны.

Жә, мен «Айман — Шолпанның» операдағы либреттосын түгел ақтаймын ба? Түгел мінсіз деймін бе? Жоқ. Кемшілігі бар. Мысалы, барлық — Әлібек, Арыстан неге күлкі боп кеткен? Жарас неге жеткілікті боп, жақсы боп шықпаған? Қиім ауыстыру сияқты арзан күлкілер неге керек? Айман мен Шолпан кемшін емес пе? — деген сияқты талай мәселе жөнінде кемшіліктер барын сезе-

мін. Бірақ мазмұны жөнінде өз жауаптылығым басым екенін де мойынға аламын. Оны кең түрде, театр мен жазушылар жиынында талқылайық, ойға салайық, содан іргелі қорытынды жасайық деген ұсыныс жасаймын. Сол жиынның ұйғаруы бойынша қателіктерді қайта түзеуге әзірмін деймін. Тек сын атышап қиястық жүрмесін. Дәлел орнына далбай жүрмесін.

Біздің Орталық партия Комитеті мен Совнаркомның «Қазақстанда искусство мен әдебиетті бұдан былай да өркендету туралы» қаулысына қуанған кісінің біреуі мен. Сол қаулының негізгі нұсқауына сәйкес сапалы сынды жұртшылықтың өзіме анықтап айтып беруіне құштармын. Жақсы сынға жан пидә.

1939

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ЭПОСЫ МЕН ФОЛЬКЛОРЫ

Қазақ халқының данышпаны, ақындық жан жүрегі болған кемеңгер Абайдың: «Дүние үлкен көл, заман соққан жел, алдыңғы толқын — ағалар, артқы толқын — інілер; кезекпенен өлінер, баяғыдай көрінер»,— деген нақыл сөзі бар. Замана толқыны тарих теңізінің жағалауына көркемөнердің баға жетпес меруерт-маржандарын қалдырды. Бұл — бағзы заманнан қалған архитектуралық ескерткіштер, грек храмдары, мысыр пирамидалары, қытай сарайлары, скульптура, лағыл тастар мен мәрмәрден жасалған кереметтер, өткен дәурен адамдарының жай-күйін аңыз етіп шертетін сурет пен музыка. Бірақ сол асылдардың асылы — адам баласының рухы мен ақыл-ойып барша ұрпаққа паш еткен ескірес, өлмес өшпес өлең-жыр.

Өткен замандардың көп күйлерін сақтап келген сол бір асыл меруерттің сырын аңдап, ғасырлар құрдымына үңілсек, бағзы өмір қаз-қалпында көз алдымызда елес беріп кеткендей болар еді. Өткен заман жайын шертетін өлмес, өшпес, дана шежіреші — эпос бізге ғасырлар тынысын жеткізгендей, сол кездегі жандар бейне бір тіріліп келіп сыр-сезімін, ойы мен шынын, үзілмес арманы мен бақыт аңсаған тілегін алдымызға жайып салғандай болар еді.

Бақыт іздеп, ғасырлар бойына сахраны шарлап шарқ ұрған мұңдар жолаушы — қазақ халқы бізге архитектура мен скульптураның, сурет өнерінің ескерткіштеріп қалдыра алмады. Бірақ ол бізге ең асыл мұра — жыр мұрасын мирас етті. Жыршы халық, ақын халық есте жоқ ескі замандардан бастап дарыған ақындық даналығын қапысыз жұмсап, өзінің рухын ұмытылмас эпостық дастандарында, сан-сан әралуан түрлі жырларында бейнеледі.

Қазақ халқының ақындық қабілет-дарыны өмірде ақынның ерекше типін туғызды. Бұл — біздің заманымызға дейін жеткен, бұрынғы ақындық қазналарды сақтап келген әрі жыршы, әрі импровизатор ақын. Халық поэзиясындағы таңдаулы үлгілерінің туып, таралып, және осы уақытқа дейін сақталып жеткені үшін біз осынау ақындарға борыштармыз. «Жол анасы — тұяқтан, сөз анасы — құлақтан», — деп келеді қазақ мақалы. Ақын өз жанынан ғана жыр шығарып қоймаған. Ол қыз бен жігіттің, кәрі-жастың ойын-тойда, қоштасқанда, қаза үстінде айтатып өлең-жырларының бәр-бәріне құлақ тосып та отырған. Сөйтіп, басқа мұраны да зер сала жинайтын кәрі құлақты ақындар өз жырларымен бірге халық арасынан естіген сол жырларды да қоса айтқан. Кім шығарғаны беймағлұм өлең-жыр жалпақ даланың бір түпкірінен бір түпкіріне ғасырдан-ғасырға осылай таралып отырған.

Халық арасында әлдебір батырдың қоштасуы және соны жоқтауға байланысты таралған өлең-жырды алғашқыда бір ақын жинап, басын құрауы, сөйтіп тұңғыш эпостық дастанның тууына негіз қалауы ықтимал. Бір ақынның аузынан екінші ақынға көшкенде дастан толысып, оқиғасы қалындап, молыға түсіп отырған. Эпостық дастанның туып, қалыптасуына ақындармен бірге халық та қатысқан, кей нұсқаны қабыл алып, кейбір нұсқаны жақтырмаған. Дастанның бар ақын жырлайтын тұрақты, тубегейлі нұсқасы жасалғанша осылай болған.

Қазақтың эпостық дастандары мен фольклорын хатқа түсіріп, жариялау мүмкіндігі он тоғызыншы ғасырдың орта шенінде ғана туғанын еске алсақ, ақындардың эпос пен фольклорды сақтаушылар ретіндегі ролі әсіресе айқынырақ бола түседі. Сөйтіп, оған дейін эпос ақындардың арқасында ғана сақталды. Қазақ халқы шығарған, сақтап келген ақындық қазынаның басқа халықтарға

да танылып, дүниежүзілік әдебиеттен өз орнын алуы үшін талай ғасыр керек болды. Тек социалистік мәдениет жағдайында ғана қазақ эпосы мен фольклоры шын бағасын тапты, басқа халықтардың тілдеріне аударылып, дүниежүзілік аренаға шықты. Ұлы Октябрь революциясы қайта жасартып, азат та жаңа өмірге қолы жеткен қазақ халқы ақындардан талай ғасыр бойына сақталып жеткен асыл қазынаны дән разы көңілмен қабыл алды да, сол ақындарға, яғни ақын — халықтың ардагер ұлдарына совет әдебиеті қатарынан лайықты орын берді. Сөйтіп, солар арқылы, әсіресе, алып жыршы Жамбыл арқылы халық творчествосы жарқ етіп қайта лаулады, азат болған халықтың жеңісі мен бақытының ақындық шежіресін жасады.

Қазақ халқының эпосы мен фольклоры формасы жағынан мейлінше алуан түрлі және біздің заманымызға дейін мол нұсқасы сақталып жетті. Бұдан халықтың өзінің ақындық табиғаты да байқалады.

Туғанда дүние есігін ашады өлең,
Өлеңмен жер қойнына кірер денен.
Өмірдегі қызығың бәрі өлеңмен,
Ойлансаңшы бос қақпай елең-селең.—

деп толғады Абай. Адамның дүниеге келуіне, үйленуіне, дертке душар болуына, қуанышы мен қайғысына, алыс-тартысына, ең ақыры дүние салуына арналып шығарылып, тұрмыс-салт жырлары түрінде туып, оған әрдайым рухани серік болған өлеңнің қазақ өміріндегі мән-маңызын ол осылай анықтап берді.

Басты-басты сипаттарына меңзес бірнеше топқа, бірнеше түрге жіктемейінше, қазақтың халық творчествосының аса бай мұрасын талдап тану мүмкін емес. Осынау зерттеуде біз сондай жіктеу жасауға талап қыламыз.

Қазақ эпосы мен фольклорының барлық түрін біз мынадай негізгі тарауларға бөліп қараймыз.

1. Халық поэзиясының шағын түрлері: үйлену-салт жырлары («жар-жар», «бет ашар», «сынсу»), мұң-шер өлеңдері («жоқтау», «қоштасу», «естірту»).

2. Ертегі, аңыздар, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, («қиял-ғажайып ертегілер», «хайуанат жайындағы ертегілер», «салт ертегілер», «балаларға арналған ертегілер», «аңыз ертегілер», «күй аңызы»).

3. Батырлар жыры («Қобыланды», «Ер Тарғын», «Ер Сайын»).

4. Ғашықтық жырлары («Қозы Көрпеш — Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Айман — Шолпан»).

5. Тарихи жырлар.

6. Айтыс өлеңдері.

1. Халық поэзиясының шағын түрлері

а) Үйлену-салт жырлары

Қазақтың үйлену салтына байланысты туған жырларының ішінде ерекше мол таралғандары — «жар-жар», «сыңсу», «бет ашар».

Басқа халықтар сияқты, қазақтардың үйлену-салт жырлары ритуальдық — тұрмыстық мән-мағынасына қоса ойын-тойда айтылады да, солардың ішінде кейбірі, әсіресе «жар-жар» мен «бет ашар» сән-салтанат тұсында да, әзіл-қалжың ретінде де орындалады. Оларда жас жұбайларға деген тілек-бата айтылады, күлкілі теңеулер, тапқыр ишара, емеуріндер мол ұшырасады, қалыңдыққа көз жасыңды көл қылып төкпей аттан деген жұбату білдіріледі.

Қазақтың басқа салт-ғұрып жырларындай емес, «жар-жар» мен «бет ашарда» тұрақты тексті болады және қыз ұзатып, келін түсірген ойын-тойдың қай-қайсысында да айтылуы шарт. Оны ақын емес әркім де айта алады.

Бірақ қыз бен жігіт бір-бірін сүйіп қосылғанда ғана «жар-жар» мен «бет ашар» көңілді күй танытады. Ал олар бір-біріне амалсыз, зорлықпен телінсе, онда үйлену-салт жырлары бұған қарама-қарсы сипат табады. Мұндай жағдайда үйлену салт жырлары қайғылы, қасіретті сарын тауып, жастардың мұң-шерін, сорлы тағдырын, қарсылығын білдіретін жырға айналады. Сөйтіп, үйлену салтындағы орны мен дәстүрлік формасын сақтағаны болмаса, «жар-жар» мен «сыңсуды» жастар, әсіресе қалыңдық өз жанынан шығарып айтады. Оның қайғы-мұңына ортақтасып, құрбы қыздар да қосыла айтады.

Өткен заманда қазақ қызының тағдыры қиын халде болғандықтан үйлену-салт жырларының мазмұны көбінесе аянышты, ауыр болып келетін.

Қалыңмал ғұрпы, көп әйел алушылық, жастардың өз

ықтиярынсыз құда болысу, әмеңгерлік салты салдарынан неке қызығы көп жайдан жас әйелдің қуанышы жоқ, қайғы қалыптасқан жайттарды жыр әдепкі шегінен асып, сол тойдың үстінде тыңнан шығарылатын импровизацияға ауысады. Үйлену-салт жыры аталғанымен, бұл орайда «жар-жар» мен «сынсу» қалыңдықтың өз басына, талайы мен тағдырына байланысты өзіндік ерекшелік табады. Оны қалыңдықтың бірден суырып салып айтуы да, күні бұрын шығарып қоюы да ықтимал. Сөйтіп, үйлену-салт жырының жас жандардың бойында тұнып жатқан ақындық таланттың ашылуына себін тигізетін кезі де болады.

Үйлену-салт жырларының дәстүрлі текстіне қоса олардың сол мөлшердегі, сол сарындағы талай-талай нұсқалары барлығы да осыдан.

Енді үйлену-салт жырларының жоғарыда аталған үш түрінің әрқайсысын арнайы талдауға ауысалық.

«Жар-жар»

Жырдың мағынасы атынан да аңғарылады. Жырдың салт-ғұрыптық мәнін айқындай түсу үшін «жар-жар» деген сөз қайырма ретінде әрдайым қайталап отырады. Қазақ әдетінде құда түскендігі жайында, құдалық жайында оң жақта отырған қызға көп айта бермейді. Тек ұзатылар кезде туған-туыстарының ортасында, болашақ күйеуінің алдында ғана оған өзінің болашақ талайын аңғартып осындай дәстүрлі жыр айтылады. Күйеуің елі-жұртыңды, шаңырағыңды жоқтатпайды, сенің бар өмірің, ой-арманың бір соған ғана тәуелді дегенді сездіріп, жырда «жар-жар» деген сөз талай рет қайталайды.

Бұл өлеңді екі жақ — қыздар мен жігіттер алма-кезек қосылып айтады. Басқа үйлену-салт жырларындай емес, «жар-жардың» қалыптасқан тексті мен ән, әуені бар. Жігіттердің көңілді, лепті хорына қыздар жағы уайым сарынымен жауап қатады.

Жырды бір-екі ауыз өлеңмен күйеу жақтың жігіттері бастайды. Екі жақ қосылып, әр жолдың соңынан «жар-жар» дегенді қайырма қып қайталап айтады. Жігіттер жағы әзіл-қалжың араластыра, жұбату айта отырып жырлайды: қалыңдыққа шешеннің орнын қайын енең басады, әке орнына қайып атаң болар, туған үйімнен кетем деп налыма, күйеуіңнің отауы, от басы бар дегенді аңда-

тады. Одан әрі қалыңдыққа ақылды, аяулы бол, тағдырың мен талайыңа көндік, өмірдің сәні алдында, өз шаңырағыңның ішінде, ошақ қасында, жас бөпенің бесігі жаныңда деп тоқтау айтады.

Жігіттер жағының хорына қалыңдық жақтың қыздары жауап қатады. Олар жігіттердің айтқанына қарсы дау айтып, өтіп бара жатқан жас дәуренді, құрбы-құрдастарын, үй-ішін тастап кеткен шақта қайғының орны толар ма деп назалы жырға қосады.

«Жар-жардың» әр шумағы образдық — синтаксистік параллелизмге құрылады және алғашқы екі жол тікелей жанастылығы жоқ жайларды баян етеді де, сондағы образбен терең мағыналы түрде астасып жатқан соңғы жолдарда ғана негізгі мән ашылады.

Ж і г і т:

Алып келген базардан кара насар,
Жар-жар-ау,
Қара мақпал сәукеле шашың басар,
Жар-жар-ау,
Мұнда әкем қалды деп қам жеменіз,
Жар-жар-ау,
Жақсы болсан, қайып атаң орын басар,
Жар-жар-ау,

Қ ы з:

Есік алды кара су майдан болсын,
Жар-жар-ау,
Ақ жүзімді көргендей айнам болсын,
Жар-жар-ау,
Қайып атасы бар дейді осы қазақ,
Жар-жар-ау,
Айналайын әкемдей қайдан болсын...
Жар-жар-ау,

Ж і г і т:

Ақ қозы қашар жоталап,
Жар-жар-ау,
Ақ тайлақ өсер боталап,
Жар-жар-ау,
Мұнша неге жылайсың,
Жар-жар-ау,
Артыңнан інің барар апалап,
Жар-жар-ау,

Қ ы з:

Текеметтің шет бауың оя тұрсын
Жар-жар-ау,

Той басына ту бие соя тұрсын
Жар-жар-ау,
Мен шешеме айтайын әкеме айт деп
Жар-жар-ау,
Мені десе биылша қоя тұрсын,
Жар-жар-ау,

Жігіт:

Қызыл қыршып замандас, қызыл қыршып
Жар-жар-ау,
Қызыл қыршып ішінен қырғи ұшып,
Жар-жар-ау,
Әкем бар деп арқаға медеу қылма
Жар-жар-ау,
Алып кетер мал берген сен бір құссың,
Жар-жар-ау,

Қыз:

Түңдігімнің төрт бауы — бас бауымды,
Жар-жар-ау,
Алты жеңгем сұрайды шашбауымды,
Жар-жар-ау,
Алты жеңгем сұраса, аласың да,
Жар-жар-ау!
Айналайып жан әкем, қаласың да,
Жар-жар-ау!

«Жар-жар» театрдағы сахналық ойынға ұқсаңқырайды. Жігіттер мен қыздардың ішінде суырып салып өлен шығара алатын ақындары болса, онда олар жаттанды тексті місе тұтпайды. Жырды бастап айтумен бірге олар күйеу мен қалыңдықтың атынан айтысып та қалады. «Жар-жардың» осындай ең толық түрінде сәнді сахналық ойынның элементтері болады. Импровизациялық айтыс пен хордың қосылып айтқан жыры қалыңдықтың талайсыз-бақсыз тағдыры жайына ауысады. Қыздың жыр түрінде айтылған қарсылығы мен қарғыс-сілеуі, қасірет-наласы жырды халықтың салт-ғұрыптық драмасына айналдырады. Кейде оның аяғы ұлан-асыр дау-жанжалмен де бітеді, небір тосын жәйттер де болады.

«Сыңсу»

Қалыңдықтың жан күйер жақындарымен, елі-жұртымен қоштасу жыры осылай деп аталады. Мұны қалыңдық дәл ұзатылар алдында айтатын болған.

Қазақтың ескі ғұрпы бойынша жақын аталас адамдар қыз алысып, қыз беріспеген. Сондықтан қыз алыс

ауылдағы, алыс атаның адамына ұзатылатын болған. Өзі туып-өскен шаңырақтан аттап шығу қыз үшін жай жерге көз көрмеген қиянға, бөтен жұртқа барумен барабар болуы да осыдан. Еріксіз ұзатылып бара жатқаны жанына батып, мұң-шерін осылайша жырға қосқан қалыңдық өз басының ғана наз-наласын айтып қоймай, жалпы қазақ әйелінің аянышты тағдырын танытып та небір әсерлі, шыншыл жырлар тудырған.

Қара суға қаз барады,
Анасынан айрылып қыз барады.
Қара суға қан құйсаң, ағар кетер
Жат кісіге қыз берсең, алар кетер.

Немесе:

Заманым өтті басымнан,
Дәуренім өтті басымнан,
Бұл не деген іс болды...
Көлінен кеткен құс болдым.
Бұлғақтап жүрген заманым,
Қандай да жерге тұс болдым,
Ата-анам еді дәулетім,
Мен жұртыма жау ма едім,
Жат-жұрттық болып кеткен соң
Кетер-ау бастан сәулетім.
Айналайын, ел-жұртым,
Не болар менің заманым...
Дәуренім менің өткен соң,
Естіле жүрер дейсің бе
Не болып жүрген хабарым
Заманым қиын болар-ау
Көкірекке қайғы толар-ау...
Ел-жұртым сенен айрылып,
Санамен жүзім солар-ау.

Салт бойынша мұндай уайым-қасірет жырында басқаның жаттанды сөзін айту шын қайғырғандық белгісі болмаған. Сондықтан әр «сыңсудың» өз авторы және соның ғана жеке басының күйлеріне байланысты мазмұны бар дерлік. Қалыңдық «сыңсуға» күні бұрын даярланған. Оның сөзін кейде жеке өзі, кейде құрбы қыздарымен қосыла отырып шығарған. Содан кейін барып соған лайық ән-әуез таңдаған (кейде өз жанынан ән шығаратындар да болған). Аса өнерлі қыздардың жастық шағын жоқтап айтқан «сыңсуын» елі-жұрты ұмытпай, әнге салып айтып жүрген. Ондай қыздардың даңқы шартарапқа жайылған. Сондай «сыңсудың» талай-та-

лайы халық әндеріне құрылған қазақтың тұңғыш музыкалық-драмалық спектакльдері мен операларына енді.

«Сыңсуды» айтқан қалыңдық барлық құрбы қыздарымен бірге сол ауылдағы және жақын көрші ауылдағы үйлерге барып танысатын болған. Сөйтіп, елі-жұртын тастап кеткелі жатқан сәтте қалыңдық туып-өскен шаңырағын, жан күйер жақындарын қимай қиналған қасірет-қайғысын, туған жерге, өтіп кеткен балғын балалық, уыз жастық шағына қош айтқан мұң-зарын өз жырымен тербеген.

«Беташар»

«Беташар» қалыңдық келіп түскенде айтылатын өлең. Жаңа ұя, жаңа қауым оған бейтаныс. Оны солармен таныстыру шарт. Келін жастардың ортасында басына желек салып, бетін жасырып көлегейлеп түреген тұрады. «Беташарды» күйеу жақтың біреуі айтады, ал қалыңдық өзіне арнай айтқан ақыл-өсиетті қас қақпай, ұйып тыңдауға тиіс.

Басқа салт-тұрмыс өлеңдеріне қарағанда «беташар» ұзақтау болып келеді. Әр елдің заңы басқа, жөн-жосығы басқа. Бұл елдің заңы, жөн-жосығы қандай? Әр қауымның өзінің үлкен-кішісі бар, қадірлі адамы бар. Бұл қауымның қадірлейтіні кім? Үлкен тұтып сыйлайтыны кім? Жаста еркелетіп, аялайтыны кім? Қауымның жаңа мүшесі — жас келін осыларды топ алдында танып, біліп алуы керек. Қауымның заңын, әсіресе ру ішінің семьялық дәстүрін біліп алуы, бұзбайтын болуы керек.

«Беташар» өлеңінің ұрпақтан ұрпаққа жеткен және әртүрлі әуезге салып айтуға келетін тұрақты тексті болады. Өлеңнің мазмұны жат руға, жат жұртқа келіп қосылған әйелдің халі соншалықты ауыр екендігін аңдатады, рулық семьяның әр алуан ғұрыптарын көрсетеді. Сол семьяда оның өзі де кейін үбірлі-шүбірлі ана болмақ. Әдет-ғұрып заңдарын бас-басына санап көрсету жағынан «беташар» орыстың «домострой» атты көне өлеңіне ұқсас. Бірақ қазақ өлеңінде бәрі де келінге арналып айтылады.

Әдетте өлең келіннің жастық көркін, сұлулығын мадақтаудан басталады да, енді ол өзінің күйеуін қалай сыйлап, қалай күтуге тиіс дегенге ауысады. Жас келін күйеуінің туған-туысқандарын қалай сыйлап, құрмет

тұтпақ керек! Осы жай, әсіресе мол айтылады. Ауылдағы жасы үлкен ағаны, жасы кіші ініні, үйге түскен қонақты көргенде келін қандай болуға тиіс. Міне, жас келінге осының бәр-бәрі тағлым түрінде айтылады. «Беташарды» айтушы ақың-жыршы ауық-ауық сөзін бөліп, жас келіннің жасы үлкендерге тағзым етуін тілейді. Соның бәрін құптағандай, қабыл алғандай болып жас келін иіліп сәлем беріп, тағзым етеді.

Бетінді, келін, ашқаным
Жаңа жұртқа қосқаным.
Жасы үлкенді сыйлап жүр,
Құрмет қылып жасқанып...
Айт келін... енді айт, келін,
Атының басын тарт келін.
Қыз көңілдеп қайт, келін,
Сауысқаннан сақ келін,
Жұмыртқадан ақ келін,
Күйеуіңе шақ келін
Ел-жұртыңа жақ, келін
Өзің бір ақыл тап келін,
Ата-ененді бақ, келін
Кісі келсе үйіңе,
Кигізіңді қақ, келін...
Қызмет қыл иіліп
Ата менен анаңа.
Өзіңнен үлкен адамның
Бетіне тіке қарама,
Үлкен кісі келгенде
Қатарласып отырмай,
Кейін отыр панада.
Лажы болса шығып тұр,
Қайтқанынша далада...
Сөлекет болып отырма,
Еркектей болып жүгініп,
Бір тізелеп жөн отыр
Төмен қарап бүгіліп.
Қатты қылып сөйлеме,
Ақырын сөйле мүдіріп
Майдалығы сөзіңнің
Кеткендей болсын үгіліп...
Қолын ұстап, бетін сүй,
Бала келсе қасыңа
Қайныңды сыйлап қадірле
Қарамай үлкен жасыңа
Жасы құрбы екен деп
Жамаңға болма ашына
Ойыңның мәні осы деп,
Әркімге берме шашыла...
Ерте тұрып төсектен
Қақаңдама, келіншек.
Үй артына мал келсе,

Бақандама, келіншек
Қаптың аузы бос тұр деп
Құрт ұрлама, келіншек,
Өзің жатып байыңа
Тұр-тұрлама, келіншек
Аузы-басың сүйрендеп
Өсек айтпа, келіншек...

Жиналған жұртты мәз-майрам, көңілді ету үшін, күлігіге қарық ету үшін өлеңнің текстіне ауық-ауық әзіл-қалжың араластырып отырады. Өлеңнің аяғында жыршы келіннің бетін ашқаны үшін сый-сияпат күтеді және жас келінге жасы үлкендердің әрқайсысына, бас-басына сәлем бергізіп, тағзым еткізеді. Көңілі тар, пейілі қара сараңдарды әжуа етеді:

Нар берсеңіз, мая бер,
Үстіне кілем жая бер.,
Жылқы берсең биенен,
Кем болмасын түйеден...
Сиыр берсең, қызылдан,
Шұбалаң құйрық ұзыннан
Қой берсең үлкен ағынан.
Егіз болсын қозысы,
Болмасын жалқы тағынан

б) Мұң-шер өлеңдері.

Бізге сақталып жеткен мұң-шер жырлары халық поэзиясының ең бір үлкен саласын құрайды. Оларды үлкен-үлкен үш топқа бөлуге болады: «қоштасу», «естірту», «жоқтау». Ал «көңіл айтуды» біз арнайы бөліп алмаймыз. Өйткені, ол «естіртудің» жалғасы, соның бір бөлегі сияқты.

«Мұң-шер өлеңдерінің» аса көп таралуының сыры ол арқылы жеке бастың, от басының, бүкіл халықтың қайғысы жырланады және сондықтан да оның тексі өзгеріп молыға түсіп отырады. Жалпы мағынасы, тұрақты образдар жүйесі, ортақ қайғылы сарыны, ой-түйіні орайлас болғанымен, «мұң-шер жырларының» әр саласының, әр өлеңнің өзіндік ерекшелігі болады. Өйткені олар белгілі жағдайда, белгілі оқиғаға байланысты шығарылады. «Мұң-шер өлеңдерінің» импровизация түрінде қолма-қол шығарылуы да, күні бұрын шығарылуы да ықтимал. Кейде жанкүйер жақыны өлген адамның тілегі, өтініші бойынша ақындар арнайы жыр шығарып береді. Қаза көріп, азалы болғандар соны жоқтау етіп айтады.

«Жоқтау» мен «естіртуге» қарағанда қазақ фольклорында «қоштасу» әлдеқайда аз сақталған. Жалпы қоштасу түрінде айтылғанымен, бұл жырлардың мазмұны, сыр-сипаты әр алуан болып келеді. «Қоштасуды» ақындар да шығарады. Оны бүкіл халық болып та айтады. Мұндай жырлар жеке бастың да, бүкіл қауымның да таланына кезіккен оқиғаларға байланысты туады. Мәселен, өмірмен қоштасу, туған жермен қоштасу, ашық жарлардың айрылысуы, жақын достан, жүйрік аттан, қыран құстан айрылу, тағы басқалар.

Ажал келіп, өлім сағаты соғар алдында қарт ата, аяулы ана балаларымен бақылдасып, артына өсиет қалдырады, өмірді қимаған зарын, жетпей кеткен мұратын, ащы арманын айтады. Мұндай «қоштасу» қара сөз түрінде де шығарылады. Бірақ аса көркем, әсерлі болғандықтан олар көп уақыт бойына айтылып жүреді.

Егер ақын мен композитордың немесе жыршының өлер алдында айтқаны болса, онда «қоштасудың» мұндай түрі асқан көркем, терең мәнді болады. «Қоштасу» өлең-жырмен, өнермен қоштасу тақырыбына арналғанда да осындай сипат табады. Әсеттей ақын досы көңілін сұрай барғанда атақты импровизатор ақын Кемпірбайдың хал үстінде жатып шығарған атақты өлеңі осындай. Бұл өлеңінде Кемпірбай кәрі жолдасы — өлеңі, яғни «көк ала үйрек кеудеден қош деп ұшқанын» зар етіп шертеді және «осы өлең Серкебайға қонбас білем», — деп көкірек кере өкінеді, жанын жеген мұңын қозғайды.

Енді бір ақын — композитор Сабырбай ауырып жатып қоштасып, әні бар өлең шығарған және оны өзінің ақын қызы Қуандыққа арнаған. «Елім-ай, елім!» деп келетін зарлы қайырмасы бар бұл өлеңінде ақын өзінің қызына: «мен өлген соң тәрбиелеп қойып, ас беріңдер» деп ниет қылады.

«Қоштасудың» мол тараған бір тақырыбы — елі-жұртымен, туған жермен қоштасуға байланысты туған пағыз халықтық тақырып. Ауылы ауа көшіп бара жатқанда мұндай өлеңді ақындар шығарған. Кейде сол ауылдың қыз-бозбаласы шығарып, соңынан дүйім ел, тұтас ру айтатын болған. Талай-талай ауылдың жерінен айрылып, құмайт шөлге немесе жат елге ауа көшуді тек патшалық отаршылдық тұсында ғана емес, хандық дәуірде феодал-

дық ру басыларының өзара жауласып, барымталасқан кезінде де болып тұрған. Мұндай адам айтқысыз ауыр апаттар халықтың ой-санасында өшпес із қалдырып, «қоштасудың» небір зарлы жырларын тудырған.

Атақты «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырында Қарабай туып-өскен жерден қаша көшкелі жатқанда апалы-сіңлілі Ай, Таңсықтың айтатын өлеңі осындай:

Балталы, Бағаналы ел, аман бол,
Бақалы, балдырғанды көл, аман бол,
Теруші ем еріккенде ермек етіп,
Екпе жидем, алма ағаш, гүл аман бол!
Жібектей шалғыныңа ойнап өскен,
Сегіз сай, тау біткенді сала аман бол!
Үйенкі, қайың, терек, тал аман бол,
Қалған ел, халайықтың шалы, аман бол!
Қайын атан Қарабай сенен қашты,
Жөргекте Қозы Көрпеш — бала, аман бол!
Тауып ал, қуып жүріп, арттан іздеп,
Ел жақсысы Тайлақ би, айтқаным сол.
Осы ізі тоқсан мыңның соқпақ болар,
Жоғалмас қайда барсаң қазылған жол.
Тайлақтың енді аман бол, қалған елі,
Арқаның сен де аман бол, қоңыр желі.
Ыстыққа күн жүрмейтін салқын соғып,
Аққан бұлақ, дүм ағаш көлеңкелі...
Қозыке, піспей қалған сен бір алма,
Бойыңа қуат кіріп, күш толар ма.
Қозы Көрпеш күйеу боп, біз қайынбике,
Иілісіп тұратын күн болар ма...
Балталы, Бағаналы халқы, аман бол,
Жөргекте Қозы Көрпеш — жалқы, аман бол!
Женеше, құрбы-құрдас, келін-кепшік,
Халайық бізді ойлаған жалпы, аман бол!

Бұрынғы қазақ тұрмысында сүйіскен жүректерді қатыгездікпен айырып, жас қызды жай адамға сатып жіберуіне байланысты да мұндай өлеңдердің талайы туған. Солардың ішінде көп тараған әрі ең тамаша әндердің бірі — «Қорлан». Оны Қорлан атты ғашығынан айрылғанда атақты әнші — ақын Естай шығарған.

«Естірту»

«Естіртудің» мазмұны негізінен бір тақырыпты ғана қамтиды. Ол — біреудің дүние салғанын соның жап күйер жақындарына естірту.

Ауыз әдебиетінде «естіртудің» мол ұшырасуы қазақ

халқының жан дүниесінің тазалығын, қайғы көріп, қаралы болғанға қабырғасы қайысып, ауыртпалықты бірге көтерісетінін, оның адамның күйініш-сүйініштерін терең сезінген сыпайыгершілігін, көргенділігін танытады. Жалғаншы дүниеде баянды ештеңе жоқ, бәрі де өтеді деген ишарадан кейін барып қана өлең қайғылы халді естіртеді. Яғни «естіртудің» образдық құрлысында пернелеу, тұспалдау басым. Мұнда поэтикалық образ үшін табиғат құбылыстары, жануарлар, тарихи тұспалдар алынады. Қайғылы хабар содан кейін барып естіртіледі. Ал, өлеңнің соңғы бөлімі «көңіл айтуға»— жұбату жырына ауысады.

Аққу ұшып көлге кетті
Сұңқар ұшып шөлге кетті.
Ол адасып кеткен жоқ,
Әркім барар жөнге кетті.
Арғымақтың тұяғы,
Тасты басса, кетілер,
Сазды басса, жетілер
Екі арыс аман болсын
Жетпесті кума,
Келмеске жылама
Өлі арыстаннан
Тірі тышқан артық.
Ақсұңқар ұшты ұядан
Қол жетпейтін қиядан
Қанаты бүтін сұңқар жоқ,
Тұяғы бүтін тұлпар жоқ
Тозбасты ұста соқпайды,
Өлместі тәңір жаратпайды
Топырағы торқа болсын,
Қалғанға өмір берсін!
Өлгеннің соңынан өлмек жоқ
Өлген қайтып келмек жоқ.

Қайғы-қасіретті білдіретін басқа да өлеңдер тәрізді «естіртуде» жаттанды текст бола бермейді. Қайғылы хабарды естіртуші адам оны күні бұрын шығарып алады, не импровизатор ақын жанынан суырып айтады.

«Естіртудің» айрықша бір түрі күй арқылы білдіріледі. Мұнда күйші домбыра сазы, күңіренген күй әуені арқылы тыңдаушыны жаманат хабарды жорып сезуге даярлайды. «Ақсақ құлан, Жошы хан» тәрізді атақты күй осындай.

«Естірту» эпоста да ұшырасады. «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырындағы Тазшаның сұмдық түс көріп ес-

тіртуі ежелден мәлім. «Ер Сайын» жырында қырық жігіттің күйеуі Сайын қаза тапқанын естірту үшін Любикешке айтқан хикаясы да бұған дәлел.

«Жоқтау»

«Қоштасу» сияқты «жоқтаудың» да тақырыбы саналуан. Оның негізгі тақырыбы — өлген адамды жоқтау. Мұндай «жоқтау» мейлінше көп. Қазақта дүние салған адамды жыл бойына, ас бергенге дейін жоқтау салты ежелден бар, тіпті революцияға шейін сақталып келді. Өлген адамның әйелі немесе шешесі мен қарындасы оны күніне екі рет таңның атуы, күннің батуы жоқтауға тиіс болған. Оған арналып шығарылған жоқтау өлеңде оның қадір-қасиеті мадақталады, оның қазасының орны толмас өкініші, ауыртпалығы айтылады.

Қазақтың басқа әндеріндей емес, «жоқтаудың» өзіне тән аянышты, қайғылы сазы болады. «Жоқтаудың» мейлінше әуезді, әсерлі әндері түгел дерлік қазіргі қазақ операларына енді.

«Жоқтаудың» образдық — поэтикалық желісінде салыстырыла алынған бейнелер мен теңеулер көп ұшырасады, өлген адамды мадақтағанда бояуы қалың эпитеттер мен метафоралар қолданылуы шарт.

Үй-ішінің қайғы-шерін білдіретін өлеңнен «жоқтау» кейде жалпы адам баласына ортақ тақырыптарды қозғайтын, терең де түбегейлі ой тербейтін өлеңге айналады. Халық арасына аса кең таралған «Жиырма бес» әні де — жоқтау. Бірақ онда өлген адам емес, өтіп кеткен жастық шақ жоқталады. «Жиырма бес қайта айналып келмес маған!» — деп келетін қайырмасынан-ақ өлеңнің біржола келмеске кеткен, жоғалып, өшкен жастықты жоқтаған мазмұны анық байқалады.

«Жоқтауды» ақын-композиторлар да талай-талай пайдаланған. Ақан серінің жел жетпес жүйрігіне арнаған «Құлагері», Иман Жүсіптің айдауда жүріп аңшылықпен, қыран бүркітімен қоштасып шығарған «Ереймен-тау» өлеңі, белгісіз автордың өлген шәулісін жоқтаған «Көк жендет» әні бізге дейін сақталып жетті.

«Жоқтау» өлеңдердің көпшілігін ақындар емес, өлген адамның жан күйер жақындары шығарған. Мейлінше көркем болғандықтан олар халық арасына кең таралып, саф асыл шығармалар ретінде біздің заманымызға

жетті. «Отыз ұлдан жалғыз қалып», қыршынынан қиылған Зәурешті әкесінің жоқтауы, әкесін жоқтаған Бопы қыздың жоқтауы осындай.

«Жоқтау» өлеңнің формасы ғасырлар бойына тұрақты болып келгендігі сондай, ол қазіргі заманғы халық творчествосына да енді. 1919 жылы алашордашылар қазақтың халық батыры Аманкелдіні опасыздықпен өлтіргенде әйелінің жоқтағаны кеңінен мағлұм. Ленин қайтыс болғанда да қазақ ақындары көп жоқтау жыр шығарып, қазақ халқын жаңа өмірге жеткізген ұлы көсемнің қазасын еңбекші халық қайғырып аза тұтқанын жырлады.

Халықтың сүйікті ұланына, батырына, солардың қазасына арналған, олардың өмірі мен іс-әрекетін, ерлігін баян ететін өте-мөте ежелгі кейбір «жоқтау» шын мәнісіндегі тарихи дастанға айналған.

Сөз жоқ, қазақ эпосының батырлық жырларын шығарғанда ақындар сондай «жоқтаулардың» қайсыбірлерін негізгі фабулалық желі ретінде пайдаланғаны күмәнсіз.

Бұл айтылғандардан басқа қазақ фольклорында тағы да талай-талай, өзгешелігі мол өлең-жырлар бар. Біз оларды айрықша жіктеген жоқпыз. Бұлар — діни-салт өлеңдері, арбау, бақсы сарыны сияқты өлеңдер.

Қазақ салтында дүниеге бала келуі қуанышты зор оқиға болғандықтан «шілдехана» жайында көп-көп өлең-жыр тудырған. Сондай-ақ «естіртуге» қарама-қарсы мағынада «сүйінші» жыры да туған. Жақсы лепес жеткізген адам сүйінші сұрап, сый-сияпат алатын болған. Тіршілігі көшпелі өмірге, мал бағуға байланысты қазақта мал-түлектері жайында да талай-талай қызғылықты өлең-жыр бар. Той-думанда, ас бергенде балуан күрес, ат жарыс басталғанын жариялайтын жаршының айтатын өлеңдері өз алдына бір алуан.

Қазақтың отқа-суға табынған кезі, кейінірек мұсылман дінін қабылдаған кезеңі де бірқатар діни-салт өлеңдерінде бейнеленген. Көктемде күн мен түн тенеліп, мал төлдегенде соған арнап «наурыз» жырын шығарған. Жыланның, қарақұрттың және басқа да зұлым күштердің уытып қайтару мақсатымен «арбау», «жалбарыну» жыры туған. «Бақсы сарыны» өз алдына бір бөлек. Ауруды емдемек болып, аруағын шақырып зікір салғанда бақыстар өз сарындарына басқан. «Бәдік» жыры да сондай

мақсаттан туған. Бірақ кейін ол жастардың сауық үшін өткізетін ойынына айналған.

Қазақ халқының мұсылман дінін қабылдағаннан кейінгі кезеңі «бата» жырын тудырған. Біреу сапар шегер алдында, үлкен іс бастарда, тағы да басқа реттерде оған оң тілеу айтылып, бата берілген. Ораза тұсында айтылатын «жарапазан» өлеңі де осындай. Мүсәпір жандар әр үйдің тұсына барып «жарапазан» айтқан. Нағыз халық өлеңдеріндей емес, «бата» мен «жарапазанда» құраннан алынған сөздер, арабизмдер көп ұшырасады. Табиғатынан діндар емес халқына ислам дінінің сіңісуі қиын болғандықтан молдалар мен ишандар, қожалар халықтың өлең-жырын өз мақсаттарына бұрмалап пайдаланған. Діни-салт өлеңдері осылай туған. Оларды ақындар емес, көбінесе дін иелерінің өздері айтатын болған.

2. Ертегілер, аңыздар, мақал-мәтелдер, жұмбақтар

Басқа халықтардағыдай, қазақ халқының ауыз әдебиетінде ертегілер орасан мол орын алады. Қазақ фольклорының басқа түрлеріндей емес, нақ осы ертегілерден көршілес отырған шығыс және батыс халықтарының ертегілерінен ауысқан, алмасқан із-бедерлер анық танылады. Шығыстан келген әсер жайында сөз болғанда қазақ арасында әлмисақтан бері бар «Мың бір түн», «Тотының тоқсан тарауы» сияқты шығармаларды, ежелгі түрік халқының романы «Бақтажарды» еске алу қажет. Сондай-ақ, қазақтың халық ертегілерінің талай-талайы орыс халқының ертегілік фольклорымен недәуір байланысты екендігін де атау керек. Бұл хайуанаттар жайындағы ертегілерден әсіресе анық байқалады.

Бірақ басқа халықтардан алмасып алынған сюжеттік желілер өңделіп сұрыпталады, өзгереді, жаңа халықтық негіз табады, яғни сол ертегілердің қазақша айтылатын нұсқалары туады. Сол нұсқаларға қазақ халқының тарихы мен тұрмысына хас ұғым-наымдардың, әр алуан әлеуметтік топтардың дүние тануы мен дүниеге көзқарасының экономикалық-әлеуметтік ерекшеліктерінің ықпалы тигендігі де даусыз.

Сюжеттің кейде үзік-үзік болып бөлінетіндігі де байқалады. Мұндай жағдайда алмасқан сюжет қазақ нұс-

қасына тұтас күйінде емес, жекелеген сарындар мен ситуациялар түрінде енеді. Сюжеттің осындай жекелеген элементтерінің, тіпті қазақтың төл ертегілерінің желісіне еніп кететін жездері де болады. Мәселен, қиял-ғажайып ертегілерде жалмауызға қоса перілер мен диюлар (арапарсы ертегілеріне ауысқан) да жүреді. Сол сияқты, орыс ертегілеріне мейлінше хас аю, түлкімен бірге үй хайуанаттары, қойшы қоса жүреді. Соңғылар — қазақ ертегілерінің кейіпкерлері. Олар алмасып алынған сюжетке қазақтық нәр-нақыш беріп тұр.

Қазақтың өзіндік төл ертегілері жайында сөз еткенде олардың мейлінше молдығын, бірақ соның бар нұсқасының ғылыми тұрғыдан жазылып алынбағанын айтуға керек. Сондықтан да ертегілер — қазақ фольклорының ең аз зерттелген саласы. Оларды жіктеп, талдау әлі аяқталған жоқ. В. В. Радловтың, Әбубәкір Диваевтың, Шоқан Уәлихановтың, Мелиоранскийдің, Потаниннің, орыстың Географиялық қоғамы мен СССР Ғылым академиясы қазақ филиалының жазып алғандарына қарап ертегілерді сарқа зерттеп жіктеу әлі де болса қиын. Сондықтан қазақ ертегілерін шартты түрде мынадай топтарға бөлеміз:

- а) Қиял-ғажайып ертегілер.
- б) Хайуанат жайындағы ертегілер.
- в) Салт ертегілері.
- г) Балаларға арналған ертегілер.
- д) Аңыз ертегілер, күй аңызы.

а) Қиял-ғажайып ертегілер

Қазақ халқының «Қиял-ғажайып ертегілерінің» кейіпкерлері әр алуан ғаламаттар болып келеді. Олар: жеті басты жалмауыз, жалғыз көзді жалмауыз (ежелгі грек мифтеріндегі циклоп тәрізді), жалмауыз кемпір (орыстың баба-яғасының сыңары), мыстан кемпір (оны қазық аяқ, қарға тұмсық деп те атайды), айдаһар, т. б. Сұлу қыз болып құбылып келетін жезтырнақ пен жын да жиі ұшырасады.

Ертегілерде адам баласына қас бұл күштерге қарсы солар сияқты қиял-ғажайып кереметтер алысады. Олар: самұрық құс, жылан-патша, пері, ұшқыш кілем, тағы басқалар.

Анимизм қалдықтары, яғни кез келген құбылыстың

жаны бар деп түсінушілік қиял-ғажайып ертегілердің бәрінде де ұшырасады. Қиял-ғажайып ертегілерден ежелгі адамдардың космогониялық ұғым-нанымдарын ғана танып қоймаймыз, сонымен бірге мал баққан тайпа өмірінің экономикалық тұрмысын, тіпті көптеген ертегі кейіпкерлерінің әлеуметтік негізін аңдататын ишараны да табамыз. Мәселен, қазақ ертегілеріндегі жалмауыз ұланбайтақ жердің, мыңғырған малдың иесі болса, ал онымен сайысып, оның тізесін бүктіріп, жоқтауын асырып жүретін батыр, әділет іздеген ержүрек жалмауыздан зәбір-жапа шеккен елдер мен жұрттардың қамқоршысы болып келеді. «Алты айшылық жолды алты аттайтын» керемет тұлпар ат — қазақ ертегілеріндегі батырдың айнымас серігі. Сонымен бірге одан шетсіз-шексіз сахараны, құлазыған даланы жайлаған халықтың арманы, яғни ұшқыш кілем көксеген тәрізді арманы да көрінеді. Қайқай ертегі де осындай тұлпар ат батырдың ең жақын, айнымас серігі болып келетіні де осыдан.

Қазақтың қиял-ғажайып ертегілерінде көкті мекендеген жын-перілер, диюлар жайында көп баян етіледі, жер астындағы патшалық туралы да мол айтылады. Ол жақтан батыр асыл тастар, дүние-мүлік алып қайтады. Бұл — табиғаттың тылсым сырына тайсалмай үнілген жанға тартылған сый-сияпаттай.

Осы топтың ішінде жеті қабат жер астындағыны құлағы шалып қалатын саққұлақ, қиядағыны бұлжытпай танытын көрегендер жайындағы ертегілер де ерекше орын алады. Мұндай ертегілердің бәрінде де ақиқат дүние мен қиял дүние мидай араласып жатады. Соның бәр-бәрінде негізгі бір ой бар. Ол — адамның тылсым табиғат сырларын ашуға, өзін қоршаған жадау ортадан алыстағыны болжап білуге тыным таппай ұмтылуы.

б) Хайуанат жайындағы ертегілер

Қазақ фольклорындағы мол саланың бірі — хайуанат жайындағы ертегілер.

Айралы қасқыр, қорқау қасқыр, сырттан қасқыр, алтын мүйізді арқар, шыңырау іннен шығатын қара құлақ жайындағы және қыран бүркіт, құлан жайындағы, үй хайуанаттары жайындағы ертегілер — қазақтың төл ертегілері.

Халықтың күнкөріс кәсібінің, тіршілігінің тірегі бол-

ған үй хайуанаттарының қажеттілігі мен маңыздылығы бұл саладағы ертегілердің мазмұнын ғана емес, молдығы мен алуандығын да белгілеген. Шаруаны тұралатып, малды қырып-жоятын жыртқыш аңдар мейлінше жексұрын қалыпта суреттеледі. Айлалы қасқырдың, қорқау қасқырдың, адамға да, малға да қас, қорқынышты сырттан қасқырдың жексұрын сиықтары осылай жасалады. Қазақ ертегілерінде қасқыр тек обыр, жыртқыш, залым болып қана суреттеліп қоймайды (бұл сарын басқа халықтардың да ертегілерінде ұшырасады), сонымен бірге жалпы қаскөйлік, зұлматтық атаулының түп-төркіні болып та сипатталады. Қасқыр адам баласына қашаннан қас, жас балаларды алып кетеді, адамның қыр соңынан қалмайды, тіпті өлген соң да тыныш жатқызбай, моласын қазады, сиқырлықпен адам бейнесіне түсіп, қыздарды ұрлап әкетеді. Сөйтіп, адамның өз басының жексұрын қасиеттерін бойына жинаған айлалы қасқыр бейнесі жыртқыш адам бейнесіне, кекшіл, зұлым, жауыз жау бейнесіне айналады.

Қиял-ғажайып ертегілер сияқты, бұл ертегілер де сол зұлым, қаскөй күштерге қарсы алысатын хайуанаттарды адамға тілектес күйде суреттейді. Солардың бірі — адамға айнымас серік, ерекше ақылды әрі күшті сырттан ит. Бұл — мал баққан қарапайым қазақтың, еңбек адамының идеалы. Ертегіде адамның аты да оның досы ретінде бейнеленеді. Малды бағып, қасқырдан сақтап қалатын да, жыртқыш аңның тырнағынан құтқаратын да — сол аты.

Қазақ тұрмысында үй хайуандарының — маңызы мен ролі ерекше. Сондықтан олар жайындағы ертегілерде түйе, ешкі, қой, сиыр жылы юмор арқылы, қызғылықты суреттеледі. Есек жайындағы ертегілерде күлкілі халдер әсіресе мол болады.

Бұл кейіпкерлермен қатар қазақ ертегілерінде арыстан, аю, жолбарыс, түлкі де жүреді. Бұл ертегілерді қазақтың төл ертегілері деп атауға болар еді. Бірақ онда бұл хайуанаттар орыс ертегілеріндегідей сипаттарымен бейнеленген. Сондықтан бұл жәйттер алмасып алынған деп түйін жасауға әбден болады. Хайуанаттар жайындағы ертегілер бар халықтың фольклорындағы ең ежелгі әрі ортақ түр. Оны тіпті санскриттік Панчантрадан да табамыз. Сондықтан хайуанаттар жайындағы ертегілер араб-иран фольклорынан алмасып алынған деуге де бо-

лар еді. Бірақ, оларда бұл ертегілердің тақырыбы онша дамып өрбімеген, айталық орыс ертегілеріндегіден әлдеқайда аз. Аю, түлкі, жолбарыс жайындағы ертегілердің жалпы сипаты, олардың юмористік, кейде мысалдағыдай болып келетін өзгешелігі қазақ ертегілеріне орыс фольклоры әсер еткенін, тіпті кейде тікелей алмасып алу болғандығын дәлелдейді. Бұл ертегілерге қой, түйе сияқты және басқа да қазақ тұрмысына хас кейіпкерлердің кіргізілуі — қазақ фольклоры енгізген, өңдеген өзгерістер.

в) Салт ертегілері

Бұл топқа жататын ертегілер: қиял-ғажайып сарындар араласқан әрі нағыз салт ертегілері болып екіге бөлінеді. Аңшы кейіпкерлердің характері мен тұрмысының реалистік сипаттары мен қиял-ғажайып кереметтердің, ерекше оқиғаларға тап болатын хайуанаттардың бейнесі өзара астасып, ұласып жатады. Көбінесе мұндай ертегілерге махаббат тақырыбы және сұлу қызды қияли кереметтердің тылсым түрде ұрлап әкетуі тақырыбы араласады. Еділ мен Жайықтың жағасында күнелткен қос аңшы жайындағы «Еділ — Жайық» ертегісі осындай. Осы өзендердің жағасында сонау бір ерте-ертеде бұл аңшылардан басқа ешкім тіршілік етпеген. Екі өзен қос аңшының атымен аталған. Ертегіде Еділ мен Жайық бір-біріне бастан кешкен ғажайып оқиғаларын баян етеді. Олардың бірі қарақұлақпен, бірі жалмауызбен алысқан екен. Көп таралған «Құламерген» ертегісі де осы топқа жатады. Бұл ертегі кейін дастанға айналдырылған. Ертегіде Құламергенді хан баласы қаскөйлікпен қудалайды. Оған мыстан кемпірді, желмаяға мінген жалмауызды жібереді. Сөйтіп, оның Алтыншаш атты сүйіктісін тартып алуды ойлайды. Мерген мен оның әйелі зорлық иесінің қаскөйлігінен махаббатын сақтап қалады. Оларды өздерінің баласы құтқарады. Талайға созылған алыс-жұлқыс кезінде ол жас баладан нағыз қас батыр өскен болып шығады.

Сірә, бұл топтағы ертегілер қиял-ғажайып ертегілердің тұрмыс-салт ертегілеріне ауысу шағын танытса керек.

Нағыз тұрмыс-салт ертегілері көшпелі бақташылық тұрмысты суреттейді, әрі кең жайлау мен көк сеңгір тауларды, жұт болмайтын жасыл алқапты көксеген арманға

толы болып келеді. Бұл топтағы ертегілерден мағынасы мейлінше терең әрі айтулы көркем «Жұпар қорығы» атты ертегі оқшау танылады. Мал қырылып, ел жұтап қалғанда Жұпар ана өз балаларын басқа жаққа алып кетеді. Осы топтағы басқа ертегілердегідей емес, мұндай жерұйықты, жайлы қорықты батыр емес, әйел-ана табады және кейін сол жерге бүкіл ұлпа-отанын көшіріп апарды. Қазақ халқының жерұйық туралы, бақытты жұрт туралы арманын әйел-ананың орындап шығуы тегін емес. Өзінің ұрпағы үшін, оның бақыты үшін шаршамай-шалдықпай күресетін, батырлар таба алмағанды табатын — абзал ана деген ой түйеді ертегі. Ана сезімі — өмірдің жасарып жаңғыруының негізі, өмірді нығайта түсетін күдіретті әрі дана күш-қуат деген ой бұдан анық көрінеді.

Тұрмыс-салт ертегілерінің бір саласын үй-ішілік, семьялық ертегілер құрайды. Мұндай ертегілерде ағайынды екі жігіт жүреді. Олардың бірі — бай, бірі — жарлы; бірі — ақылды, бірі — ақылсыз; бірі — сараң, бірі — жомарт; бірі — батыл, бірі — қорқақ болып келеді. Баққан малын ит-құстан, әлдеқандай апаттан, қорқау қасқырдан құтқаратын батырлар жайындағы ертегілер бір алуан. Тапқыр да айлалы әрі бірін-бірі алдайтын жырынды қарақшылар, ұры-кезептер жайындағы күлкілі ертегілер де аз емес.

Бірқатар тұрмыс-салт ертегілерінде қатыгез, кекшіл хандар жайы баян етіледі. Олар ертегінің кейіпкері — жас балаға адам айтқысыз қиын талаптар қойып, оның көзін жоймақ болады. Бірақ жас бала ханды жеңіп, халықты одан құтқарып шығады. Мұндай ертегілердің сюжеті қайырымды кейіпкер мен қаскөй күштің жекпе-жек шайқасын, жорықтарын сипаттайды.

Қалың малға сатылып, сүймесіне еріксіз қосылатын қазақ әйелінің аянышты тағдыры мен тұрмысы, өгей шешенің қорлығы мен зорлығы, байлыққа, дәулетке қызығып, әкесі айлалы қасқырға беріп жіберетін жас қыздың мүскін халі де талай-талай қызғылықты ертегілер тудырған.

г) Балаларға арналған ертегілер

Балаларға арналған ертегілер — қиял-ғажайып ертегілердің, тұрмыс-салт ертегілерінің және хайуанаттар

жайындағы ертегілердің аралас-құралас жиынтығы сияқты. Олар қызғылықты әрі күлкілі болып келеді. Кейде оларды «өтірік» ертегілер деп те атайды. Мұндай ертегілер адамды кәдімгі ақиқат ортадан құстар мен жәндіктер дүниесіне немесе қиял-ғажайып нәрселердің әлеміне әкетеді. Балаларға арналған ертегілерде кездесетін құйыршық немесе қотыр торғай тәрізді кейіпкерлер өздері әлсіз болса да, адамды, қасқырды жеңіп кете береді.

Құйыршық — ғажайып түрде ешкінің құйыршығынан біткен кішкентай бала. Ол баласы жоқ кемпір-шалға бала болады. Бұл — қаусаған қарттарға қол ұшын беретін, үй-ішілік тұрмыста шаршап-шалдығуды білмейтін кішкентай ақылгөйдің тамаша бейнесі. Жол жиегіндегі жусанға паналаған құйыршық оттаған түйенің аузына түсіп кетеді. Кейін түйені қасқыр жегенде ол қасқырдың қарнына түседі. Бұл қасқырға пәле болып тиеді. Қасқыр қойға шапса болды, құйыршық аттан салып, қойшыны оятады. Ертегінің ақырында құйыршықтың кемпір-шалға қайтып оралғаны, оларды байытып, барша мұраттарына жеткізгендігі айтылады.

Қотыр торғай жайындағы ертегінің де құрылысы қызғылықты. Ол қотырын ауыртқан шеңгелге ашуланып, мұңын ешкіге шағады. Ол тілін алмаған соң қасқырға шағады. Оны — жылқышыға, жылқышыны — байға, байды — кемпір шешесіне, шешені — желге шағады. Содан қайтадан жаңағылар бірін-бірі қуып, ақыры ешкі кеп шеңгелді жейді. Қотыр торғайдың кегі қайтады.

Кішкентай, болымсыз тірлік иелерінің өмірге икемділігін, жеңіштігін көрсету тақырыбы балаларға арналған қазақ ертегілерінің барлығына да ортақ. Бұл ертегілер балалардың ой-санасын оятып, оларды өздерінің күш-жігеріне сене білуге, тапқырлыққа баулиды, мақсат-мұратына жетуге үйретеді.

Балаларға арналған ертегілер адам мен оны қоршаған табиғаттың арасындағы шекті елемейді. Балаларға арналған ертегілерде адам табиғатпен сіңісіп кетеді немесе соның ішінен ғажайып көрініске түсіп шығады, адамның әдеттегі қалпынан бөлек небір күлкілі күйлерге енеді. Мәселен, Құйыршық тәрізді болады. Бұл ертегілер жас баланың ой-санасы оянып, қиялы шарықтап өсуіне әсер етеді.

д) Аңыз ертегілер

Қазақ аңыздарының ертегілерден ерекшелігі сол — барлығы да тарихта болған адамдар жайында айтылған, халық шығарған көркем әңгіме болып келеді. Кейін оларға қоспалар қосылады да, халық творчествосының ерекше бір саласын құрайды.

Эпос та о баста анық болған оқиға негізінде туғанымен, аңыз одан да гөрі басқашарак. Бұл ең алдымен аңыздың қара сөз түрінде айтылатын формасына байланысты.

Аңыз ертегілерінің тағы бір ерекшелігі — ол әңгіме етілетін адамның өз өміріндегі шын ісі мен мінезінің суреттелуінен, аңғарынан туады. Сондықтан батыр жайындағы аңыз болса, тірліктегі батырлық іс-әрекетіне қосымша ұлғайтылып айтылған шығарма болады. Күлдіргі болса, оның сол күлдіргілік іс-мінездеріне қосылып ұлғайтып, молайтып айтылған оқиға болады. Қысқасы аңыз әңгіменің тарихтық адамды біржолата өзіне ұқсамаған кейіпке түсіріп әкететіні болмайды. Мысалы, батыр емес, ақылгөй, дана болса, оны батыр адам етіп немесе бұқарадан шыққан қарапайым адамды хан етіп, бек етіп өзгертіп әкету болмайды. Күлдіргіні — данышпан, момынды — батыр, батырды — күлдіргі етіп кетсе, ол жол емес, ондай аңыз қонбайды. Осыған қарап әрбір аңыз әңгіменің негізінде тарихта болған адамның шын кескінінің түбегейлі ерекшеліктері жүреді дейміз.

Аңыздардың ендігі бір ерекшелігі бірнеше циклдан тұратындығы. Белгілі бір оқиға немесе белгілі бір адам жайындағы аңыздар шағын-шағын новеллалардан тұрады.

Қазақ аңыздары екі топқа бөлінеді. Бірінші топқа жататындар — Қорқыт, Асанқайғы, Алдаркөсе сияқты тарихи адамдар жайындағы аңыздар және Қожанасыр жайындағы аңыз анекдоттардың қазақша нұсқалары. Екінші топқа күй аңыздары жатады. Домбыра мен қобызда, сыбызғыда тартылатын күйлер арқылы әр аңыздың мазмұны баяндалады. Қазақта күй жүздеп саналады. Солардың әрқайсысының да ауызша айтылатын кіріспесі болады.

Қорқыт есімі қазақпен тектес халықтардың көбінде әр алуан аңызда айтылады. Қазақ арасына тараған аңыз бойынша Қорқыт — күй атасы, жер үстіндегі ән-күй атаулының атасы.

Аңыз адам өмірі шақты болғанына наразы болған Қорқыттың қаршадайынан ажалға қарсы алысқанын баян етеді. Ауыр ойлар азаптап, өлместікті арман еткен Қорқыт ел-жұрттан безіп, ажалдан қашады. Бірақ қай тарапқа барса да, алдынан өлім елесі шығады. Тамыры қурап құлаған бәйтерек мені тапқан ажал сені де табады дейді Қорқытқа. Айдалада қурап қалған шөп те сол жәйді баян етеді. Қаусап құлағалы тұрған күз-жартаста Қорқыт ажалы таяп қалғанын ескертеді. Осының бәр-бәрін көріп-естіген Қорқыт жапа-жалғыз күңіренеді. Жер бетіндегі ең тұңғыш қобызды шырғай ағашынан жасап ап, күңірене күй шертеді, мұң-наласын ақтарып төгеді. Күдіретті күй сарыны бүкіл жер-әлемді қаптап кетеді. Оны естіген барша жұрт бас ала алмай тыңдап, таңырқап қалады. Содан бері Қорқыттың күйі де, қобыз да жер бетін шарлап кезуде. Ал Қорқыт есімі қобыздың ішегінде, халықтың жүрегінде ұмытылмастай болып сақталған.

Буржуазияшыл керітартпа индивидуалистер осынау көне аңыздың мағынасын бұрмалап, өлім күйі деп түсіндіруге, ал Қорқыт атын торығып түңілудің, өмірден безудің символы етіп көрсетуге тырысты. Ал шынтуайттап келгенде аңызда оптимистік мағына басым. Қорқыт жайындағы аңыздың тақырыбы — құдаймен алысу туралы тақырып. Қорқыт жазмыш, тағдыр даярлап қойған талайына қарсы алысады. Қазақ арасына таралған Қорқыт жайындағы нұсқалардан басқа халықтардың ежелгі ғасырлардағы көне эпосының образдарымен кейбір ұқсастықты, сарындастықты сеземіз. Прометей жайындағы аңыз, осетиндердің Әміран жайындағы аңызында құдаймен алысу тақырыбы қазақтың Қорқыт жайындағы аңызында өз шешімін тапқан. Қорқыт өзі алғаш тапқан өнерімен халыққа қызмет етті. Оның өлмес-өшпестігі де осында.

Қорқыт сияқты аңыз боп кеткен адамның бірі — Асанқайғы. Оның тегі де, руы да мәлімсіз.

Әрине, қазақ фольклорында әңгімеленетін Қорқытпен салыстырғанда Асанның тірлік еткен тарихтық заманы жалпы көлемде болса да айқынырақ, берірек екені сезіледі. Қорқыт туралы қазақ аңызы тарихтың, дәуір, заманның бірде-бір елесін, долбарын бермейді. Ол есте жоқ ескі заманнан қалған, арғы күннің алыс сарыны ғана сияқты.

Ал, Асанқайғы өзінен қалған толғау-жырлары, сын-болжаулары, өсиет-сәуегейліктері арқылы өзінің жайынан да, заман аңғарынан да бірталай көрініс-елес, білік-дерек береді.

Халқының сорлы тағдырын, мүшкіл тұрмысын, құлазып жатқан даланы көріп ұйқы бөліп, қайғы алған Асан малға мекен, елге ырыс жер іздейді. «Қой үстіне боз торғай жұмыртқалаған» ондай жердің, жайлы мекеннің аты — «Жер ұйық». Асан «желмаясына» мініп ап қазақтың бүкіл сахарасын, өзен-көлін, тау-тасын, құм-шөлін кезіп шығады. Әр жерде әрбір тауға, жайылып жатқан алқапқа, адыр-төбеге Асан барыпты-мыс дейтін сынбағаны халық әлі күнге дейін айтады. Бірақ бақытты ел таппаған Асан өз халқын, елі-жұртын әлдеқайда, белгісіз бір өлкеге бастап бармақ болады. Бірақ ажал тап болып, ол дегеніне жете алмайды, мұңды-шерлі халқының қарық боп жарығанын көрсем деген арманын өзімен бірге ала кетеді.

Бұл аңыздағы бақытты ел іздеуге байланысты әлеуметтік зор мұраттың мағынасы айдан анық. Бұл — халықтың өз арманы, оның басқа тұрмысты көксеген тілегі. Қазақ халқы өзінің бүкіл тарихы жолында Асан есімін өктемдікке қарсылықтың символындай сезді. Ел мұның жоқтаған ақындардың Асан есімін ауызға ең алдымен алатыны да осыдан. Жамбыл сияқты майталман жыршылар Асан арманы біздің дәуірде орындалғанын өздерінің жыр-толғауларына қосты.

Алдаркөсе

Алдаркөсе жайындағы аңыз ертегілер аса мол новеллалардан тұрады. Діндарлықты, сараңдық пен қа-

раулықты, ақмақтық пен аярлықты аяусыз әжуа ететін халықтық юмор Алдаркөсе жайындағы ертегілерде әсіресе мол болып келеді.

Алдардың айлалы ақылдығы мен тапқырлығына байланысты аңыз-әңгімелер халық арасында аса көп. Сондықтан Алдар аты жиынтық есім болып кеткен. Оның «Шықбермес Шығайбайды» алдап сайқымазақ етуі — сараң, жеміт, сасық бай атаулыға арналған таптық, қоғамдық мысқылдың айқын үлгісі. Мұнда дүние қоңыз, шірік байдың сұм құлқынын, көзі тоймас обырлығын көпшілік Алдардың іс-әрекеті арқылы өлтіре мазақ етеді.

Сол сияқты Алдардың шайтанмен достасып, оны да әжуа етіп кетуін баяндайтын аңыз-әңгімелер реалист-халықтың діни мифтерге деген сыншыл көзқарасын танытады. Бұл — өте мағыналы әңгіме. Дүниенің жаратылуы турасындағы фанатик молдалардың ертегілерінің бәріне халықтың сау ақылы иланбай күлкі етіп, әжуа қылғаны көрініп тұрады. Және шайтанды жан иесінің ең қуы етіп, адам ақылын оның қасында әлсіз етіп, бір қараңғы бұлдырға таза ақылды тұсап берем деген әңгіменің бәріне де көпшілік түсінігі қарсы. Сондықтан Алдаркөсе шайтанды өзінің өткір, тапқыш ақылы бойынша солардың өз мінездерін өзіне істеп, алып та, шалып та жығады.

Сонымен қатар өткір де алғыр, шапшаң ақылды бағалайтын ел неше алуан аңқаулық, аңғырттықты да мазақ етеді. Қомағай, ел жегіш, тегіннен пұл жиғыш саудагер бір мезет ашық ауыз, аңқау етіп, оның өгіздерін Алдарға алғызады.

Халық санасын улап, ақыл-ойды арбаушыларды, бақсы-балгерлерді, құшынаштарды да Алдар ащы күлкісімен масқаралап, ақмақ етіп кетеді.

Алдардың әңгімелерінде әлеуметтік мән-мағынасы күшті, нағыз халықтың образы соншалықты айқын да таза сақталған. Оның юморының уыты, ащы күлкісінің өткір жүзі халықтың қас жауы болған элементтерге — байлар мен билерге, алыпсатар аярлар мен қуларға, молдалар мен бақсы-балгерлерге қарсы бағытталған.

Жиренше

Жиренше шешен есімімен байланысты аңыз-әңгімелер де халық арасына көп тараған.

Қазақ халқының аталы сөзді, шешендікті аса қадір тұтқаны ежелден мәлім. Небір бітімсіз дау-жанжалдың шешімін екі-ақ ауыз сөзбен айтып тындыру, небір ойлы да образды, отты сөздерді суырып салып айту қазақ тарихында көп болған. Жер дауы, жесір дауы, ер құны, барымта-сырымта жайы ұстасушы екі ру елдің билерінің өзара айтысуы арқылы шешілген. Сөйтіп, бұл нағыз сөз сайысына, шешендік, тапқырлық сынына айналған. Оған тек билер ғана емес, жәй жігіттер де араласып, асқынған дауды шешіп тастап отырған. Ондай шешен жігіттердің қайсыбірі кейін би болған. Халық билік, төрелік айт деп соған барған. Халық қатты қадір тұтқан Бала би, Жеке бидің есімдері әйгілі. Олар қарадан шықса да, өздерінің шешендігі, тапқырлығы арқасында халық құрметіне бөленеді.

Шешен, тапқыр адамның образы қазақ халқы ауыз әдебиеті үлгілерінің бәрінде де бар. Ал Жиренше жайындағы аңыз-әңгімелерде бұл образ ең шырқау күйіне жеткен. Жиренше жайындағы аңыздың бәрінен де оның асқан тапқырлығы, шешендігі анық көрінеді. Ол өзімен қағысқан, айтысқан шешен атаулының бәрін жеңеді. Оның өзімді сөзден тосып, шешендігін асырған қызды аламын деген серті бар. Қарашаш деген қыз дәл осындай өнер иесі болып шығады. Екеуі бірін-бірі ұнатып, қосылады. Кейін залым хан бұлардың қыр соңынан қалмайды. Ол Қарашашты тартып алмақ болады. Хан Жиреншеге қиын сауалдар қойып, шешуін таппасаң, басыңды аламын деп қорқытады. Өзінің ақылдылығы, тапқырлығы арқасында Жиренше әрдайым құтылып шығады. Тіпті ең болмаған жағдайда ақылды, дана Қарашаштың өзі қол ұшын беріп құтқарады. Жиренше жайындағы аңыздың тең жартысы дерлік олардың ханға қарсы алысын баян етуге арналған. Ең соңғы новеллада Қарашаштың ханды қонаққа шақырып, оған өзінің емшек сүтінен дәм жасап бергені, сөйтіп ханға енді ақ сүтімді емген баламдай болдың дегені айтылады. Ханның мысы құриды. Қарашаш Жиреншені де, өзін де осылай құтқарады.

Жиренше аты жезтаңдай, тапқыр, шешен адамның жиынтық есіміндей болып кеткен.

Қазақ эпосы мен фольклоры өзінің бар сала-түрінде музыкамен етене жақып, тығыз байланысты. Күй аңызы әлі тегіс тексеріліп, ерекше жиналып зерттелмеген түрдің бірі. Бірақ қазақ халқының музыкалық фольклорын біліп, аңғарған адамның барлығына сыбызғы, қобыз, домбыра баян ететін көп күйлермен қатар сол күйлердің ауызша айтылатын көркем, шебер әңгімесі болатыны мәлім. Күйші атаулы қай күнде болса да, өзінің сезімді, саналы, мәнді күйін тартпас бұрын тыңдаушы жұртқа осы күйді тудырған себеп не еді — соны айтады. Білсе, ең алдымен күйді шығарған күйшіні атайды. Оның өмірін, өмірінде осы күйді тудырған кез-кезеңін не қуаныш шаттықтай, не күйініш зардай, не бір егес-серпіндей, өкініш — армандай халін баяндайды. Әлдебір ер-азаматты күйзелткен ел әбігеріндей, жұрт жарасы, ер қазасы, шабыс әлек, айрылу шері, ел шері сияқты толып жатқан ой салған сылтау — себептерді айтады.

Бірталай күй арнаулы күй шығарушының атын сақтап қалса, көпшілік күй жалпы фольклор шығармаларының халі бойынша аты сақталмаған, атсыз күйшілер мұрасы болып та жүре береді. Бірақ бұл ретте де күй әңгімесі деген терең сырлы, шебер көркем шығарманың аса көп екенін білеміз.

Қазақ музыкасын жиып, зерттеушілер бұл күнге шейін халық өнерінің бұл түрін жиып, жарыққа салып, бағалы орын әперуде көп еңбек етсе де, әлі күнге халықта бар мол қазынаның бәріп жиып, баурап алған жоқ.

Күйді жиюшылардың бір алуан кемшілігі көбінше фольклордағы күйдің өзін ғана жазып, сонымен ілес айтылатын әңгіме-аңызды қоса жиып жазбайтыны бар. Осындай себептен қазіргі қағазға түскен күйдің көпшілігі Батыс Қазақстан күйлері болса, соның өзінің де ауызша, сырлы сөз, шебер көркем әңгіме түріндегі екінші бөлімі түгел жазылып ескерілген жоқ.

Күй аңызының көп екенін ел біледі, бірақ кітап, баспа білмейді. Егер олқылықтар толып, күйлердің көрікті аңыздары тілдегі баяндауыш әңгімелері жазылса, онда қазақ халқының музыка фольклорына әдемі айшық, на-

¹ «Күй аңызы» атты тарау 1948 жылы шыққан қазақ әдебиетінің тарихындағы текст бойынша берілді.— Ред.

қыш қосылуымен мағыналы, мазмұн анықталып жалғасуымен қатар ауызша фольклор да өзінің бір қысқа түрдегі көркем әңгіме-новеллаларын көп байытқан болар еді.

Ұмытылып, жоғалып бара жатқан көп-көп ескі күйлердің қызық, терен сырлы, мол мағыналы аңыздары да мәдениет мұрасы болып, жөнін тауып, жолы ашылар еді.

Барлық Орталық, Шығыс Қазақстан, Алтай, Алатау, Сыр аясындағы қалың қазақ елі тартқан сыбызғыдағы салқын саз, қобыздағы қоңыр күй, домбыраның да екі шекті ғана емес, әдейі күйге арналған үш шекті тіліне оралған көп күйлердің ескі — жаңасы тегіс — тарих үшін елеулі бұйым.

Сол өлкелерді мекен еткен ел ортасында ертелі-кеш туған күйлердің нелер үлкен мазмұнды, кең толғаулы болғандары бар. Әсіресе тарихтың зор бағасы бар көне күйлердің талай толқын алыс — тартыстарға ескерткіш есепті болғандары бар. Сол күнгі бұқара қамқоры, көпшілік жоқшысы болған ерлер жайында немесе ой, өнердің жүйрігі болған саналы, мұңшы өнерпаздардың халық мүддесін күңіреткені жайында туған күй мен аңыздар бар.

Орталық Қазақстанда бұрын «Ноғайлы — қазақ айрылған күй» дейтін. «Қорқыт күйі», «Асанқайғы күйі» дейтін күйлер тартылған. Ел тәуелсіздігі үшін шеру тартып, жорыққа шыққан елдің «Ала байрақ» атты жортуыл — марш күйі болған.

Сыбызғымен күй сыздырған Саймақтай, қобызбен күй тамызған Тәтіқарадай, домбыраға тіл бітірген Алшағырдай, Тәттімбеттей ірі дәулескер күйшілердің де аты көп.

Ескідегі көпке мәлім «Ақсақ құланнан» басқа «Нар идірген», «Азамат қожа», «Балбырауын», «Бұлан жігіт», «Алшағырдың ащы күйі», «Тепең көк», «Қос қыздың жылағаны», «Боз торғай», «Боз айғыр» сияқты немесе «Қара атты мен торы атты» сияқты күлдіргі күйлер, «Қара жорға» сияқты би күйлер, тағы талай толып жатқан күйлердің аты қалып, жазылмай жоғалып бара жатқаны бар. Осы күйлердің көбінде тек өздеріне ғана тән, нақтылы сұлу әңгіме-аңыздар болған.

Қазірде көп жазылған Батыс Қазақстан күйлері жәнінде де ескерілмей келген кемшілік бар.

Жазылған күйлерде бәрі де болған күйші — компо-

зитор Дәулеткерей, Құрманғазылар атымен ғана байланыстылары терілген. Олардың бұрын ескі замандарда туған Батыс Қазақстан күйлері аз ескерілген. «Абыл» күйі сияқты ескілікті заманның мінез-қалпын, тартыс, салтын, ерекше көрінісін танытқандай, мазмұны қызық, аңызы көркем, түйіні қиын көп күй Батыста, күй кені болған Батыста, әсіресе, мол болса керек еді. Сол сияқты, ел дәстүрімен ескі жақсы күйшіге шарт болған күйшілік жораны жақсы біліп, ұғынғандықтан қазақ күйлерінің атасы — Құрманғазы өзінің бар күйін шығарумен қатар соның бәрін тудырған себеп-халді де, сезім сырды да бірге аңыз, әңгіме етіп айтып кеткен. Ол да күй шығарумен бірге аңыз шығарған.

Міне, күй-аңызы деген әңгімелер осы үлгімен бұрын барлық күй шығарушы, күйші — өнерпаздардың көбінше өздері шығаратын әңгімелері болған.

Жалпы күй аңызына тән бір ерекшелік — бұл үлгідегі әңгімелер сезімді, сыршыл келеді. Және сол мазмұнына сай қысқа, шебер, дәмді қызық әңгіме болып келеді. Қазақтағы ауызша айтылған, көркем қара сөз түріндегі, әсем құрылысы бар әңгімелердің ішінде бұл аңыздар — анық жазба әдебиеттегі қысқа новеллаға ұқсайтын үлгілер.

Айтылған тілінде, сөз көркінде кей кезде өлең, мұн «Ақсақ құлан жосыған, баласы өлген осы хан» деген сияқты жыр араласып кетіп отырады. Немесе, Асанқайғы күйіндей: «Құйрығы жоқ, жалы жоқ құлан қайтіп күн көрер, аяғы жоқ, қолы жоқ жылан қайтіп күн көрер» деген сияқты сыр-толғау араласып отырады. Күлкі күйде қара атты мен торы аттыны шақырып-шақырып келтіре алмаған әйел болып, күйші: «келмесен қой, адыра қал, торы атты-ау» деп күйді бітіреді.

Жалпы, алдын-ала айтылатын аңыздан бөлек жаңағыдай өлең-сөйлемдер күйдің тартылу үстіне араласа қосылып отырады. Бұл — бұрынғы ескі түрдегі синкретизм (бар өнердің бірігіп, топталып жүретін) белгісін білдіретін, соның қалдығын сездіретін, күй аңызында қалған ескі өрнек. Күй аңызының түр ерекшелігіне тән бұл да бір айшық, нақышы есепті болады.

Искусство тарихында өте-мөте сирек ұшырасатын қасиет яғни бір адамның бойында әрі ақындық, әрі музыканттық өнердің тұтас табылуы қазақ искусствосының тарихында ежелден бері бар. Біржан сал, Шөже, Сүйін-

бай сияқты атақты айтыс ақындары да, Ақан сері, Иман-Жүсіп, Жаяу Мұса тәрізді әнші-ақындар да, әрі әнші-композитор, әрі ақын болған, Жамбыл да солай. Тіпті қазақтың жазба әдебиетінің негізін салған Абай әндері халық арасында әлі күнге дейін сүйікті де мәшһүр. Біздің заманымызда Жамбылдың шәкірттері мен Дина осы тамаша дәстүрді ілгері дамытты.

Мақал-мәтелдер, жұмбақтар

Халық творчествосының бұл түрі барлық халықта бар. Мұның қазақтағы түрінің өзіндік ерекшеліктері де мол.

Қазақ мақал-мәтелдерінің, жұмбақтарының деңі өлең түрінде келеді. Және сондағы сөздердің өзара үндесіп, үйлесіп, ассонанс, аллитерациялардың мол болатындығына қайран қаласың. Мағына-мәні де мейлінше терең болады. Мәселен: «Сұлу — сұлу емес, сүйген — сұлу», «Тура биде туған тұрған жоқ, туғанды биде иман жоқ». Мұнда ішкі ұйқастар да күшті.

Соңғы буындары ұйқасумен бірге ассонанс және аллитерация үндесіп келетіндігіне мына мақал мысал:

Алтау ала болса,
Ауыздағы кетеді,
Төртеу түгел болса,
Төбедегі келеді.

Қазақ мақал-мәтелдерінің екінші бір ерекшелігі — оларда халықтың мал баққан тұрмысына байланысты образдар мен сарындардың мол ұшырасатындығы. Ұй хайуанаттарының қылығын айту арқылы адам мінезіне ишара, тұспал жасау соншалықты әсерлі де мәнді болып шығады: «Мал аласы — сыртында, адам аласы — ішінде», немесе «Сырың білген аттың сыртынан жүрме», «Алтын ерің атқа батса, қасын алып отқа жақ».

Сол сияқты жұмбақтар да формасы жағынан мейлінше көркем болып келеді. Көптеген жұмбақтар поэтикалық диалог түрінде құрылады. Жұмбақ та, шешуі де өлеңмен айтылады. Жұмбақ совет фольклорында бар. Бірақ олардың тақырыбы колхозды ауылдың жаңа тұрмысынан алынады.

Жиналған мақал-мәтел, жұмбақтар соншалықты мол. Ал жиналып, хатқа түспегені одан да көп. Мақал-мәтелдердің молдығы, олардың тамаша поэтикалық формасы, шебер түрде берілген терең, тіпті философиялық мән-мағынасы — осындай тамаша үздік шығармалар тудырған қазақ халқының өзінің де асқан ақындық дарынының, оның сарқылмас даналығының анық айғағы.

3. Батырлар жыры

Қазақ халқының эпосында батырлар жыры — ең бір мол сала. Бұл дастандар көбінесе сонау бір бағы заманда Орта Азияны, Қырым мен Еділ бойын жайлаған көшпелі тайпалар бастан кешірген нақтылы тарихи оқиғалардың поэтикалық көрінісі болып табылады. Батырлар жырының кейіпкерлері — Қобыланды, Қамбар, Тарғын сияқты аға батырлар мен Алпамыс, Сайын тәрізді іні батырлардың есімдері тарихи оқиғаларға байланысты. Ондай оқиғалар — XVI ғасырда Қазан хандығының ыдырауы («Қобыланды» жыры), XV—XVI ғасырларда Қырым хандығында рулық соғыстар («Ер Тарғын» жыры), қазақтар мен ноғайлының XVI ғасырда бірлесіп жасаған жорықтары («Ер Сайын», «Алпамыс» жырлары), қазақтар мен өзбектердің жорығы («Қамбар» жыры).

Батырлар жырының қаһармандары қазақ деп аталмайды. Ноғайлы нәсілінен делінеді. Өйткені, негізінде бұл жырлар қазақтың дербес саяси одағы құрылмаған кездегі дәуірді сипаттайды. Кейінірек қазақ халқының эпикалық негізін құраған рулар ол кезде Алтын Орда, Қырым, Қазан хандықтарының және Орта Азия хандықтары-саяси одақтарының қарамында болатын. Солардың бәрінің жалпы аты «Ноғайлы» болып келетін.

Бұл жырлардың желісін о баста кім шағырғанын табу мүлде мүмкін емес. Барлық жырда да оны шығарған жыршының аты аталмайды. Тіпті орыс эпосындағыдай «Әулие баян» деген тәрізді атау да жоқ. Беймағлұм жыршының атынан баяндалатын эпикалық жырдың стилі ғасырлар бойына өзгермеген. Өткен ғасырда өмір сүрген, «Қобыланды» мен «Тарғынның» үздік көркем варианттарын айтып жаздырған атақты жыршы Марабай да осы дәстүрді бұзбаған. Сол варианттарды өңдеуге, сұ-

рыптауға Марабайдың қатысы болғанын оны тыңдаған замандастары ғана айтқан. Ал Марабай дастанның ешбір жерінде өз есімін атамайды. Сол сияқты, басқа жырлардың кейінгі айтушыларының да есімі беймағлұм.

Сөйтсе де, талай буын жыршылар айтып таратса да, осы жырлардың стиль тұтастығы бұзылмаған. Ол жырлардың барлық нұсқасы да асқақ, көтеріңкі күйге толы, образдық құрылысы өзгеше әсем.

Бірақ негізгі сюжеттік желісін ежелгі қалпында сақтағанымен, сол жырларға әр дәуірдің, әр алуан әлеуметтік топтардың әсер етпеуі де мүмкін емес еді. Жырдың алғашқы кездегі халықтық негізіне кереғар кейін қосылған жамаулар — рулық, ақсүйектік идеологиясы таңған белгі-бедерлер ұшырасатыны да осыдан. Көп жырларда дін иелерінің жүретіні — бұған дәлел. Бұл — кейінгі кездің қоспасы. Өйткені, ол жырлар қазақ ислам дінін қабылдамай тұрған кезде шығарылған.

Аға батырлар жайындағы жырларда жеке бастың қамынан гөрі әлеуметтік сарын басым. Мұнда рулық коллективтің қуат-күші батырдың бірегей, тұтас образы арқылы бейнеленеді, ол өзінің қайрат-жігерін сыртқы жауларға қарсы соғыста көрсетеді. Ол бірде ел шетіне тиген жауға қарсы шықса, енді бірде өш руға қарсы кек алуға өзі аттанады. Барлық жағдайда да батыр — өз руын бастап шығушы әрі соның қайтпас қажырының көрінісі. Олар жорыққа жеке бастың намысын іздеп шықпайды. Ал Сайын, Алпамыс сияқты іні батырлар өздері үшін жорыққа аттанады, не кегін қуады, не қалыңдық үшін аттанады. Олардың туған ауылына жорық жасаған немесе қалыңдыққа таласқан бақастары да — солардың өздері сияқты іні батырлар.

Қазақтың батырлар жыры соңғы кезде, яғни өткен ғасырдың аяғынан бері жазылып алына бастады. Бұл жұмыс қазір де жүргізілуде, жаңа жырлар да табылуда.

Эпостық дастандардың шығу тегі сөз болғанда олар тұрмыс-салт жырларының негізінде туды деп айтуға кәміл болады.

Батыр жорыққа аттанғанда айтылатын «Қоштасу» жыры, ол қалыңдық әкелгенде айтылатын үйлену салт-жыры, ол өлгенде жанкүйерлері жылап-сықтап айтатын «жоқтау» жыры сол батыр жайындағы эпостық жырдың негізін құрамауы мүмкін емес. Мәселен, бір кезде болған

Сайын деген батырдың жайына байланысты туған «қоштасу» жыры, ол өлгенде туған «естірту» жыры, әйелінің «жоқтау» жыры кейін бір ақынның өзекті желіге түсіруі арқасында, кейін дастанның тұңғыш нұсқасын жасауы ықтимал. Басқа ақындар оған тағы да қоса түскен. «Ер Сайын» жырында Сайынның өлер алдында қырық жігітпен бақылдасқан «қоштасуы» да, қырық жігіттің Аюбикешке келіп айтқан «естіртуі» де, Аюбикештің «жоқтауы» да бар.

Эпостық дастан осылай тұмақ керек деген жорамал басқа батырлық жырларда да тұрмыс-салт жырлары бар болуына байланысты айқындала түседі. Мәселен, «Қобыланды батыр» жырындағы Қобыландының жауға аттанар алдындағы үй-ішімен қоштасуы, Алшағыр шауып әкеткеннен кейін бұғауға түскен ата-анасының батырды жоқтауы, «Ер Тарғын» жырындағы Тарғынның елі-жұртымен қоштасуы осындай. Ал «Қыз Жібек» дастанында «қоштасу» да, «жоқтау» да, «естірту» де бар.

«Қозы Көрпеш — Баян сұлу» дастанын алсақ, онда тек «жоқтау», «қоштасу», «естірту», «көңіл айту», «жар-жар», «сыңсу» ғана емес, эпоста аса сирек ұшырасатын «сүйінші» жыры да, яғни тұрмыс-салт жырларының түртүрінің бәрі бар. Халық творчествосының кіші формаларының ірі формаға ауысуын, ұлан-ғайыр эпос қалай туатындығын қазақтың ең көне, ең ескі осы дастанынан анық көреміз.

Тұрмыс-салт жырлары болашақ эпостық дастанның алғашқы өзегін қалай құрайтындығын байқау қиын емес. Сөйтіп, бір жағынан ақындар ұрпақтан ұрпаққа айтып, таратып келе жатқан, бірақ дербес дастанға айналып дамымаған кәдімгі талай-талай «жоқтау» барын, екіншіден, тарихта аты мәлім ақындар шығарған әрі о бастағы тексті сақталған тарихи дастандардың әр алуан нұсқалары арқылы сол шағын формалы «жоқтау» дастанға қалай айналатындығын аңдап сеземіз.

Батырлық жыр мен эпостық дастанның туып-қалыптасуы жайындағы бұл ойды басқа халықтардың әдебиетіндегі мысалдар да анықтай түседі. Мәселен, «Одиссеяда» Демодоктың Алкин-ой сарайында Одиссейдің ғайып болғанын, қайғылы халін баян ететін жыры эпopeяның өзегін құраған. «Шахнамада» әкесінің Рүстемді жоқтауы,

«Игорь полкы туралы жырдағы» Ярославнаның дастандағы оқиғаны қысқа түрде баяндайтын жоқтауы да осындай.

Қобыланды батыр

Қазақ халқының батырлық эпосының ішіндегі ең тамашаларының бірі — «Қобыланды батыр». Көлем жағынан ұланғайыр мол, эпопея дерлік бұл дастанның кей нұсқасының ұзақтығы бес мың жолға жетеді.

Жырдың бір варианты революцияға дейін Қазанда басылған. Ал революциядан кейін қазақ фольклоры мен эпосын жинаушы аты мәлім Әбубәкір Диваев бастырды. Алғашқы варианттың оқиғасы да, көлемі де мол. Ол Тоқтарбай мен Аналықтай қартайған баласыз жандар перзентті болып, болашақ батыр дүниеге келгенін баяндаудан басталады. Екінші жыр Қобыландының балалық шағын және оның сиқыр кемпір Көкіланның қызы сұлу Құртқаға үйленгенін сипаттауға арналған. Бұдан әрі екі вариант ұқсас та үйлес. Екеуінде де Қобыландының жер қайысқан қалың қыпшақты бастап, Қазан ханға аттанып, Қазан батырмен соғысқаны баяндалады.

Жырда Қазан қаласының ауызға алынуы дастанның тарихи төркіні барлығын байқатады. Ол «Қара Қазан», «Сырлы Қазан» деп аталады. Қазан қаласы алғаш Гзаның өзені бойында, яғни қазіргі Қазаннан қырық километрдей жерде салынғаны, ал кейін XV—XVI ғасырларда Еділ өзені бойына көшірілгені тарихтан аян. Егер жырдың оқиғасы екі қаланы қоса қамтитын болса, онда Қобыланды жорығының мерзім-уақытын анықтау қиынға соқпайды. Сонда ол Қазан (Еділ) хандығына, Алтын Орда құлағаннан кейін соның орнына құрылған Қырым хандығына қарсы жорыққа қатысқан болуы ықтимал.

Одан әрі дастан Қобыландының елі-жұртына қайтқанын, ұйықтап жатқанда оны қалмақ батыры Көбікті бұғаулап алғанын баян етеді. Көбіктің қызы Қарлыға Қобыландыға ғашық болады. Ол Қобыландының қашып құтылуына себін тигізеді. Қобыланды жоқта оның ауылын Алшағыр батыр жаулап алып, оның қалың қолын жайратып салады. Дастанның соңғы тарауы соны баяндауға арналған.

«Қобыланды батыр» жырының (жалпы қазақтағы батырлық жырдың) басқа халықтар эпосынан айырмашы-

лығы сол — онда батырдың ата-анасы, жұбайы, серіктері, тұлпар аты, қару-жарағы ерекше мол суреттеледі. Қазақтың батырлық жырында, әсіресе, «Қобыланды батырда» кіріспе тарау қартайған ата-ананың қайғылы тағдырын суреттеуге арналған. Олар мойындарына бұршақ салып тілеп жүріп барып перзент көреді. Батыр өмірінің келесі үлкен кезеңі — оның үйленуі. Оған дейін батыр көп бой көрсетпейді. Үйлену — оның күші толысып жетілгендігінің белгісі әрі оның болашақ батырлық қасиетіне алғашқы сын есепті. Өйткені сүйікті қызына, таңдап алған жарына үйлену батырға оңайға түспейді. Сөйтіп талай қиындықты бастан кешіріп алған жары батырдың өз басының образын толықтыра түседі. Егер жастығынан батырдың ақылы толысып жетпесе, оның жары дана, ақылды болып шығады (Құртқа). Егер батыр аршыл, намысқой, болмаса, оның жары нағыз ар-намыс жоқшысы болып шығады (Тарғын мен Ақжүніс).

Батырдың тағдырына оның серіктері, әсіресе, тұлпар аты да көп ортақтасады. Тұлпар ат — батырдың ең жақын серігі, яғни ер қанаты. Ол батырдың образын толықтыра түседі. Батырлармен бірге олардың тұлпар аттары да халық арасында аңыз болып кеткен (Қобыландының Тайбурылы, Тарғынның Тарланы).

«Қобыланды батыр» жырының көркемдігі мен түрінен қазақтың батырлық эпосына тән көп ерекшеліктер аңғарылады. Дастан жеті-сегіз буынды жыр үлгісімен жазылған. Мағынасына қарай шумақтағы жол сандары алмасып отырады. Ұйқас та айнымалы, тұрақсыз болып келеді. Бірақ, дыбыстың үндестігі мен әуезділігі, қайталаулар, ассонанс пен аллитерация мол ұшырасады. Бұл — қазақ эпосына, оның өлеңдік құрылысына жалпы тұтастай ортақ қасиет.

Оның үстіне тартыс шнеленісіп, оқиға қабындап, өткір сезім күйлеріне түскенде бір қалыпты жыр ағымы күшейіп желдірме ырғағына ауысады.

«Қобыланды батыр» жырында жырдың көркем үйлесімдігі шегіне жеткен. Қобыландының үй ішімен қоштауы, ата-анасының батырды жоқтауы суреттелетін тараулар — қазақтың халық поэзиясының ең үздік үлгісі.

Дастанда әр алуан характер, әр алуан образ көп. Сараң да күншіл, болымсыз Қарамаң бейнесі — Қобыланды образына кереғар. Қобландымен құрдас бола тұра, Қарамаң сол атқа лайық емес. Қобыландының, Қазан, Ал-

шағыр, Көбікті сияқты дұшпандары да — бір-бірінен өзгеше, дербес образдар. Басқа көптеген халықтардың батырлық эпосындай емес, қазақтың батырлық жырында талай-талай небір тамаша әйел образдары бар. Олар батырлардың өздеріне пара-пар болып келеді. Қобландының қарындасы Қарлыға мен шешесі Апалықтың, Алшағыр ханның анасының тамаша тұлғаларына қоса дастанда батырды қатты сүйген екі әйелдің образдары жасалған. Егер Қобыландының жұбайы Құртқа — күйеуінің қамын жеп, қиялдағыны болжап, қарсы әрекет ететін шын достың терең, дана махаббатының бейнесі болса, ал Қарлыға — пағыз құштар да іңкәр, буырқанған махаббаттың бейнесі. Сүйгеніне бола ол ештеңеден тайсалмайды, туысқандық және рулық шырғаны бұзып, туған әкесі мен ағасын, елі-жұртын құрбан етіп кетеді.

«Ер Тарғын»

«Ер» деген эпитет қазақ жырында басқа да кейбір батырларға байланысты қолданылады (Ер Сайын, Ер Есім және тағы басқалар). Бірақ олардың іс-әрекеттерінің, бүкіл тұлғасының батырлардың іс-әрекеттерінен, тұлғасынан айырмасы шамалы. Бар болғанда да оны анықтау қиын.

«Ер Тарғын» дастаны кемеліне келген батырдың бастан кешкен оқиғаларын салған жерден суреттеуден басталады. Қара сөзбен айтылатын кішкентай кіріспеде Тарғын елінде ханның уәзірін өлтіріп, елі-жұртын тастап қашқаны, сөйтіп Қырым хандығына келгені баяндалады. Бұдан батырдың балалық шағын суреттейтін бөлім ғана емес, жырдың уәзірді Тарғынның қалай өлтіргені баяндалған тарауы да жоғалып кеткендігін көреміз. Қырым хандығына шабуыл жасаған қалмақтарға тойтарыс берген Тарғынның ерлігі дастанда бірден баяндалады. Ерлігіне жоралғы ретінде Тарғын Ақшаханнан қызы Ақжүністі сұрайды. Хан ризашылығын бермейді. Тарғын мен Ақжүніс қол ұстасып Еділ бойына қашады. Олардың соңынан Қырымның кәрі батыры Қарт Қожақ қуады. Ол қуып жетуін жетсе де, жастарды аяп, қоя береді. Тарғын Еділ бойып жайлаған Хапзада ханның қолбасы болып, қалмақтарға қарсы соғыста талай-талай ерлік жасайды.

Дастан өзінің бүкіл мазмұны арқылы хан сарайының

опасыздығын әшкерелейді. Олар ел жауының сағын сындырып, ерлік жасаған батырға да опасыздық жасайды. Тарғынды Ақшахан да, Ханзада да алдайды. Жауын жеңіп қайтқан, бірақ белі сынып айдалада қалған Тарғынды Ханзада опасыздық жасап, тастап кетеді.

Дастан қаһарманының айнымайтып, бірден-бір сүйеуі — оның жары әрі досы Ақжүніс. Қарт Қожақтың бетін қайтарып, өздерінің махаббатын қорғап қалатын да, өлім халінде жатқан Тарғынды жырымен, сөзімен демеп, өмірге қайта әкелетін де — Ақжүніс. Ақыр аяғында ол Тарғынның Ханзададан өш алып, кек қайтаруына да септігін тигізеді.

Жұртшылыққа мәлім «Ер Тарғын» операсының либреттосында эпостық образдар, әсіресе Ақжүніс образы басқаша түрде сипатталған.

Соғыстар мен ерлік жорықтардың суретінен, батырдың серігі, қанаты — Тарланның сипатынан басқа дастанда аса қызғылықты психологиялық тартыс пен драмалық коллизиялар мейлінше мол. Қарт Қожақ пен Тарғынның Ақжүніске таласуы мейрімді жүректердің жекпе-жек қақтығысуындай. Қарт Қожақтың жасын әрі батырлық қасиетін сыйлап Тарғын онымен соғысудан бас тартады; Қарт Қожақ Тарғынның балғын жастығына, батырлығы мен мейірімділігіне бола оны аяп кешіреді. Ал, Ақжүніс шынышыл да әсерлі жырымен өз намысын, Тарғынның намысын, тіпті Қарт Қожақтың да намысын сақтап қалады. Ол Қарт Қожақтың скіталай жерде жол табуына жәрдем береді.

Дастанда Тарғын тек қара күш иесі ғана емес, рух-сезім батыры ретінде де бейнеленген. Қалмақтың қаптанған қолымен тоғыз күн бойы соғысып, қалжыраған шақта Тарғын тұлпар атына, ер қаруына арнап асқақ та отты ант-жырын айтады. Бұдан оның сөнбес айбарлы рухы, қайтпас қажыры анық танылады. Айдалада қалып, өлім халінде жатқан батыр Ақжүністің қайрап айтқан өлеңін естігенде басын көтеріп алады, ажалдың өзін жеңеді.

Жырдың кейбір жерлерінің көркемдік қасиеті мейлінше жоғарылығы сондай — олар халық арасында дербес поэзиялық шығармалар ретінде де айтылады. Ақжүністің Қарт Қожаққа, өлім халінде жатқан Тарғынға айтатын өлеңі, қалмақтармен соғыс көрінісі, батырдың аты Тарланның портреті осындай. Бұл дастанда жыр тар-

мақтарының шумақ-шумақ болып келу ерекшелігі бекем сақталған. Ақжүніс Қарт Қожаққа айтқан жырында оның өмірінің әр кезеңіне тұтас шумақтар арнайды. Ақжүністің өз сипатын айтатын жолдар да осындай ретпен берілген.

«Ер Тарғын» жырының ең мол таралған нұсқасы — өткен ғасырда Марабай ақын айтқан аса көркем вариант. Оның көлемі үш мың жолдай.

«Ер Сайын»

«Ер Сайын» жыры іні батырлар жайындағы батырлық жырлар цикліне жатады.

Басқа іні батырлар сияқты, Сайын да көбінесе өз басы үй ішінің қамы үшін ерлік жасайды. Дастанның бас жағында алты жасар Сайын өзі тумастан бұрын әкесі Боз Манайға қарсы шыққан тоқсан құлмен төбелеседі. Оның бұдан кейінгі ерлік істері қалыңдық іздеп, құда болысып, Аюбикеш сияқты сұлуға үйленуіне байланысты. Тек дастанның ақырында ғана Сайын қарт батыр Қобыландымен бірге қалмақтарға қарсы жорыққа аттанады. Бірақ ол өркөкіректігін, данғойлығын қоймайды. Қобыландының ақылын тындамай, қалың қолдан жырылып, қасына қырық жігіт ертіп соғысқа шығады. Сол шайқаста өледі. Күйеуі өлді деген хабарды естіп, Аюбикеш майдан даласына іздеп келеді. Ол ғажайып сиқыр күшпен күйеуін тірілтіп алады.

Батырлық дастанның басты кейіпкерін де эпос салқын қандылықпен, тура бағалайтындығын осы дастаннан анық көреміз. Сайынның бойына тумысынан біткен батылдық пен ерлікті жоғары бағалай отырып, эпос жыршылары кейіпкердің, халық ұғымындағы батырдың бойына лайық емес ұнамсыз қасиеттерін: аға тілін алмаушылықты, шыдамсыз тағатсыздықты, өзімшілдікті дастанның бүкіл өн бойына мінеп, сынайды. Дастанның негізгі нысанасы бойынша осындай қатал сындардан өткеннен кейін ғана Сайын нағыз батырға лайық қасиет табады.

4. Ғашықтық жырлары.

Қазақтың эпостық дастандарының ерекше бір бөлімі — ғашықтық жырлары.

Эпостық дастандардың туып таралуы, формалық ерекшеліктері жайында жоғарыда айтылған ойлар эпостың бұл түріне де тікелей жанасты.

Ғашықтық жырлардың батырлық эпостан басты-басты үш ерекшелігі бар.

Ең алдымен, батырдың халық мүддесі жолындағы күресін негізгі тақырып ететін батырлық эпостай емес, ғашықтық дастандардың өзекті тақырыбы екі жастың бақытқа жету жолындағы тартысы, қасірет-зары, махаббаты.

Екіншіден, батырлық дастандарда шешуші роль атқара бермейтін рулық қарым-қатынастар, тұрмыс-салт, әдет-ғұрып ғашықтық жырлардың фабуласына заңды түрде қабысады. Оларда махаббаттың мәңгілік тақырыбы ерекше түрде жырланады. Бұл ерекшелік рулық қоғамда басым болған әдет-ғұрып пен көшпелі тұрмыс жағдайларына байланысты. Мысалы, «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» дастанының драмалық негізінде «еже-қабыл» салты жатыр. Бұл салт бойынша ата-аналары әлі дүнпеге келмеген нәрестелерді күні бұрын атастырып, белқұда болып қояды. «Аймап — Шолпан» дастанының драмалық негізінде барымта салты және кек үшін қызды тұтқынға алған әрекет жатыр. «Қыз Жібек» дастанының желісі әменгерлік (левират) салтына құрылған.

Бұл дастандардың батырлық жырдан үшінші айырмасы соларда образдар реалистік түрде сипатталады. Егер батырлық жырларда батыр бес жасқа келгенде-ақ ерлік жасап жатса, оның образы шыңдықтан шалғай, шартты түрде алынса, ал ғашықтық жырларда кейіпкерлер өздеріне хас қасиеттерімен көрінеді. Ғашықтық жырларда дастанның оқиғалары мен кейіпкерлердің іс-әрекеттері психологиялық жағынан нанымды да терең мотивировка табады. «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырында жалғызын, яғни ұл бала күтіп жүрген Сарыбай Қарабайдың тілегі бойынша марал атады. Оқ тиген соң келсе, марал буаз екен. Ішінен екі лақ шығады. Соны көріп дәті шыдамай шошып, түйткіл алған Сарыбай дүние салады. Ғашықтық жырларда кейіпкерлердің мінез-құлқы соншалықты айқын да нанымды суреттеледі. Бұл рет-

те оған жазба поэзия өкілдері де қызыға, қызғана, хатге сүйсіне қарай алар еді.

Ғашықтық жырлардан бізге сақталып жеткендері — «Қозы Көрпеш — Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Айман — Шолпан», «Сұлушаш» және тағы басқа дастандар.

«Қозы Көрпеш — Баян сұлу»

Халық арасына ең мол таралған ғашықтық жыр — «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» дастанының жазылып алынған бірнеше нұсқасы бар. Қазақтың көне мұрасын жинаушы орыс ғалымдары өткен ғасырда дастанның алғашқы жазбаларын хатқа түсірген. В. В. Радловтың өлеңмен жазылған нұсқасы, Е. А. Қастаньеннің қара сөзбен баяндалған варианты осындай. Таяуда Пушкин архивынан осы дастанның қысқаша мазмұны айтылған қолжазба табылды. Оны белгісіз бір фольклор жинаушысы Пушкин Орынборға барған кезде оған жазып берген. Сибирьден шыққан талантты ақын Г. Н. Тверитин дастанның желісіп орыс тілінде өзінше жырлап шықты. Дастанның жазылған немесе хатқа түспеген нұсқаларының ішіндегі ең айтулысы — өткен ғасырда атақты импровизатор ақын Жанақ жырлаған вариант. Дастанның осы Жанақ нұсқасында мал баққан халықтың көшпелі тұрмысы мейлінше толық суреттелген, Қозы Көрпеш пен Баянның тамаша махаббаты да аса талантты түрде жырланған.

Ата-ананың ықтиярымен олар тумай жатып бір-бірімен қосылып қояды. Баянның әкесі — Қарабай мен Көрпештің әкесі — Сарыбай аң аулап жүріп достасады, дүниеге келмеген балаларын атап, құда болысады. Сарыбай аяқ астынан ажал табады да, мұны жаманатқа жорыған Қарабай қызымды жетім балаға бермеймін деп алыс жаққа қаша көшеді. Оның Ай, Таңсық атты өгей қыздары ел-жұртымен, бесіктегі Қозы Көрпешпен ән арқылы қоштасып, оның қалыңдығы Баянның махаббатына дақ түсірмеуге серт етеді. Жылдар өтеді. Баян асқан сұлу қыз болып өседі. Ай, Таңсықтың әп-жырының әсерімен ол Қозыны күтіп жүреді. Бірақ Баянның сараң, қарау, малқұмар әкесі Қарабай қызын Қодарға бермек болады. Қодар Қарабайдың тоқсан мың жылқысын шөлден құтқарады. Қодар образы — мал бағу, мал өсіру еңбегінің бейнесіндей. Бұл ретте ол орыс эпосында жер

шаруашылығы еңбегінің бейнесінде алынатын Микула Селяниновичпен алуандас. Бірақ қара күші көп Қодардың Баяннан дәмелі болған есерлігі де дастанда қатты әжуа етілген.

Қозы Көрпешті ешқашанда көрмеген Баян оны сырттай сүйеді. Және оның келуін аңсап күтеді. Осы сүйіспеншілікті суреттеуге және қалыңдығын іздеп сапар шеккен Қозы Көрпештің бастан кешірген оқиғаларын, сағынышын жырлауға дастанның ең үздік шумақтары арналған. Аңсаған ғашықтар бірін-бірі тауын қауышқан кезде Қарабай мен Қодар опасыздықпен Қозыны өлтіреді. Бұл қайғыны көтере алмаған Баян Қодарды өлтіріп, өзіне де қанжар салады. Қодар өлгеннен кейін де ғашықтарға тыныштық бермейді. Қозы мен Баянның моласының үстіне өскен қос қызыл гүлдің ортасына көк тікенек шығады. Ол — Қодар бейнесі.

Жырдың Жанақ нұсқасында сараң да қарау Қарабайдың, кекшіл, қара жүрек Қодардың, махаббаттан айнымас, адал Баян мен Қозының образдары жан-жақты әрі тұтас күйде жасалған. Қазақтардың көшпелі тұрмысы, рулық коллективтегі адамдардың өзара қиян-қилы қатынастары дастанда кең де көркем бейнеленген, табиғат суреттері де әсерлі әрі мол қамтылған.

Дастан он бір буынды қара өлең ұйқасымен шығарылған. Бірақ эпикалық баяндау сарыныша тұрмыс-салт жырларының үлгілері жиі араласып отырады. Қазақ фольклорының шағын формаларын өз бойына дәл осы дастандай мол жинаған көне шығарма жоқ болар. Онда үйлену-салт жырларына жататын «жар-жар» да, «қоштасу» да, «естірту» де, «жоқтау» да бар. Бұлардың бәр-бәрі дастанның сюжеттік желісіне қабыса кірігумен бірге дербес көркем шығармаға тән қасиеттерді де тапты.

Бұл дастан рулық әдет-ғұрып жағдайында, соның қатал салты нәтижесінде құрбан болған, сүйіскен жастардың трагедиялы тағдырын жыр етеді. Ол махаббат ештеңеге тәуелсіз, азат сезім екендігін жырлайды, қара түнек өткешнің қатыгездігін, масқара салт-ғұрпын әшке-релейді, жастарды өз бақыты жолында күресе білуге шақырады. Дастанның халықтық қасиеті де осында.

Көркемдік қасиеті өте-мөте жоғары ғашықтық жырлардың бірі — «Қыз Жібек». Бұл — азбас, абзал жар жайындағы дастан. Дастанның бүкіл сюжеттік, образдық және психологиялық құрылысы тұтастай осы тақырыпқа арналған.

Дастан Төлегендей жігіттің өзіне қалыңдық іздеуін жырлаудан басталады. Асқан сұлу Қыз Жібек сондай жар болып шығады. Бұрып-сонды ешкімді менсініп, көз салмаған Жібек Төлегенге уәде береді. Төлеген еліне келіп қасына кісі алып қайта жүрмек болады. Әкесі рұқсат етпей, бір жыл бойы жібермейді. Жібектен көңілі қалып, Төлегенге өшіккен Бскежан жол тосып жатып, айдалада Төлегенді қапыда өлтіреді. Мұны көрген алты қаз Жібекке бәрін баян етеді. Жібектің алты ағасы Бскежанды өлтіреді.

Сүйгенінен айрылған Жібек оның аруағын сыйлап, інісі Сансызбайға деп қояды. Салт-ғұрып бойынша Жібекті сінді Сансызбай алмаққа керек. Бірақ Жібектің махаббатына тағы да сын болып, қатер төнеді. Қалмақ ханы Қореп Жібектің ауылын қалың қолмен қоршап, ғұған-туысқандарынан Жібекті өзіне беруді талап етеді. Жібек Сансызбайдың келуін күтіп, Қоренді шырғалап ұстайды. Ақыры Жібектің ақылымен Сансызбай Қоренді өлтіреді. Сөйтіп, Сансызбай мен Жібек қосылып, барша мұраттарына жетеді.

Дастанда эменгерлік салт, яғни өлген адамның әйеліне немесе қалыңдығына сол адамның жақып-жұрағаты үйленетін салт романтикалық сарында бейнеленген. Жесір қалған әйел мен қалыңдықты сүймесіне қосатын, тіпті алжыған шалға амалсыз телітін осындай қараңғылық салт бұл дастанда дәріптеледі де. Төлеген өлсе де, оның Жібекке деген махаббаты өлген жоқ. Дастанның негізгі түйіні осындай. Төлеген Сансызбай бейнесінде Жібек үшін тіріліп, қайта келгендей. Осы образ арқылы жыр өлген адамға деген айнымастықты емес, қалыңдық үшін қалыңмал төлеген, сондықтан да оны немденуге ықтиярлы руға деген айнымаушылықты ғибрат етеді. Жібектің Сансызбайға қосылғысы келіп әрекет етуі, яғни бұрынғы атасқан, уәделескен күйеуінің рухына адал күйінде қалуға тырысқан әрекеті дастанның негізгі сюжеттік желілерінің бірі құрайтындығы да осыдан.

Жырда басты кейіпкерлерден басқа да қызғылықты образдар бар. Олар — махаббаттан жолы болмаған кекшіл әрі қаныпезер Бекежан, сондай-ақ Төлеген мен Жібектің тілдесіп табысуына дәнекер болған Шеге мен Қаршығадай екі ақын. Шеге — Төлегенмен рулас әрі оның жолдасы. Қыз таңдап ел кезген Төлегенге еретін де, қатыгез әкесінен баласы үшін бата тілейтін де — сол. Жібекпен бір рудан шыққан Қаршыға да екі жасты көзінше біріне-бірін мақтап, олардың көңіл қосуына жәрдемін тигізеді. Оларды тұңғыш рет кездестіретін де — сол Қаршыға. Дастанның бұл тұсы ғажайып көркем. Қаршыға Төлегенді қасына ертіп қыз көрсетеді. Әр көшке қуып жеткен сайын, Төлеген көзі шалған сұлу қызды Жібек екен деп қалады. Бірақ Қаршыға көріп, Жібек емес екенін айтады. Ақырында Төлеген теңдесі жоқ сұлу Жібекті сөйтіп барып табады. Дастанның осы тұстарында көркем бояулар құлпыра жанданып, төгіліп, құйылып отырады. Бірінен бірі асып түскен сұлу қыздар бейнесі Жібектің сұлулығын, ажар-көркін өсіре түсіп көрсетеді.

Қазақтың өткеннен қалған эпостық мұрасының ішінде «Қыз Жібек» жыры асқан көркемдігімен ерекшеленіп, оқшау танылады. Дастанның мол да алуан түрлі формасы, оның күрделі де шебер композициялық құрылысымен үйлесе үндесіп келген. Жырдың тілі де өте шебер. Тамаша бейнелі, өрнек-нақышқа бай. Жырдың халық арасына мейлінше кең таралып, Жібек бейнесі нағыз ұлттық образ болып кетуінің сыры да осында.

«Айман — Шолпан»

«Айман — Шолпан» дастаны да ондағы кейіпкерлердің — апалы-сіңілі қос қыздың есімдерімен аталған. Жырды кім шығарғаны бізге беймағлұм. Ол көп уақыт бойы ауызша айтылып таралып келген.

Жырдың Көтібар, Есет сияқты кейіпкерлері өткен ғасырдың орта шенінде өмір сүрген адамдар екендігіне қарап дастан да сол тұста немесе содан кейінгі кезеңде туған деп байлау жасауға болады.

Көркемдік қасиеті жағынан қазақ эпосының үздік үлгілері саналатын «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» немесе «Қыз Жібек» жырындай болмағанымен, «Айман — Шолпан» — халық арасына ең көп таралған дастандардың бірі. Сірә, мұның сыры жырдың образдық-сюжеттік негі-

зінің өмірден алынған шынайылығында, реалистік ерекшелігінде болса керек.

Дастан кейіпкерлерінің бірі — кәрі батыр Көтібар. Дастанда негізінен сол Көтібар өмірінің бір эпизоды баяндалады, оның Маман баймен рулық тартысы суреттеледі. Көтібар феодалдық-рулық ескіліктің қайшылықтары бойына мол жинаған, ру арасындағы билікке таласушы адам ретінде көрінеді. Оның Маман байдың ауылын шауып алып, байдың Айман және Шолпан атты қыздарын тұтқын етіп әкетуі, сұлу Айманға ықтиярсыз үйленбек болуы, сондай-ақ Айманның өз басын және сіңлісі Шолпанды құтқару жолындағы ақылды, айлалы әрекеттері дастанның бүкіл сюжеттік және драмалық желісін тұрмыстан алынған драманың, дәлірек айтқанда трагикомедияның арнасына қарай ойыстырады.

Ақыр аяғында Көтібар өзінің ақмақтығынан күлкі болады. Оның образы ирониялық түрде бейнеленген. Дастан кейіпкерлерінің мінез-құлқы, олардың тайталастартысы мен қарым-қатынастары соншалықты шынайы әрі көркем ашылған.

Өзінің бас бостандығы жолында ақылды айла жұмсап, тауаны қайтпай алысқап, өзінің жастық шағын, абзал сезімдерін суынтпай қалған Айман образы, әсіресе, өзгеше.

Тұтқынға түскен Айманың оңар да батыл, қара күш несі Көтібарды алдарқатып ұстап, ақыры дегеніне жетуі дастанның сюжеттік құрылысын қызғылықты етумен бірге оны шеберлікпен қиоластырып та тұр.

5. Тарихи жырлар

Қазақ эпосында батырлар жыры мен ғашықтық жырларға қоса тарихи жырлар да мол. Бұл жырлар XVIII және XIX ғасырларда, әсіресе кең өрістеп дамыған. Патша өкіметінің соғыс отаршылығы мен қысымы, хан-сұлтандардың, болыстардың өктемдігі қазақ арасында көтеріліс тудырып отырды. XVIII ғасырдың екінші жарымы мен XIX ғасырдың алғашқы жартысы бойына қазақ халқы өзін езіл-қанаушыларға қарсы қару алып күресті. Көтеріліс кең сахараның әр тұсынан-ақ ауық-ауық бұрқ етіп жатты. Күреске шыққан халықтың осындай ерлік айбары бірқатар тарихи жырлар тудырды. Сырым жай-

ындағы, Исатай мен Махамбет жайындағы, Бекет пен Жанқожа жайындағы тарихи жырлар осындай.

Бұл тарихи жырлардың дәстүрі тереңде, алыста жатыр. Ол бастауыш Орта Азия мен Сибирь тайпаларының ру аралық тартысы кезінде шабуыл-жорық жайындағы жырлардан алады. XVIII ғасырдың бас кезіндегі қазақ — қалмақ соғыстары, соның салдарынан қазақ халқының көп қиындық көріп, Сырдария жағасынан Арқаға көшуі сияқты тарихи оқиғалар «Ақтабан шұбырынды» жайында жыр-аңыздар тудырды. Есімнің, Абылай мен Қабанбайдың, XVI—XVIII ғасырларда өмір сүрген басқа да тарихи адамдардың жорықтары жайындағы тарихи жырлар да мол. Бұдан басқа адайлар мен түрікмендердің ұзаққа созылған соғысы халық басына зор ауыртпалық болып түскендігі жайындағы тарихи жырлар ерекше бір цикл құрайды.

Хандар мен бектер, басқа да әміршілер көрші отырған тайпаларды, көршілес халықтарды біріне-бірін айдап салып, өшіктіріп, жауықтырып отырғанын бұл жырлар айқын танытады.

Бұл жырлардың бәрі де, ертеде туғандары да, кейінірек шығарылғандары да — анық тарихи оқиғаларға негізделген, ал басты-басты кейіпкерлер — тарихта болған адамдар. Жырлардың авторлары — көбінесе сол оқиғаларды көзімен көрген тұстастары. Авторлар көзімен көрген, өздері бастан кешірген оқиғаларды уақытына қарай сап-сабымен баяндайды. Тарихи жырлардың батырлық эпостан жанрлық айырмашылығы бар. Яғни тарихи жырларда эпостық баяндауға тән объективтік сарынның орнын оқиғаларды тікелей қабылдаған автордың әсері араласқан субъективтік баға басады.

Сақталып жеткен тарихи жырларды жазып хатқа түсіру әлі күнге дейін аяқталған жоқ. Көлемді тарихи жырлардың бірі — Есім жайындағы жыр. Есімнің Орта Азия тайпаларының хандарына қарсы күресін баяндайтын бұл жыр 1938 жылы жазылып алынды. Ал Орақ — Мамай жайындағы тарихи жырлардың да талай-талайы әлі жарияланған да жоқ.

Бекет жайындағы, Абылайдың жорықтары жайындағы жырлар өте-мөте мол таралған. Ал, Жанқожа туралы тарихи жыр қызғылықты болғанмен, онша көп таралмаған.

Осылардың ішінде Бекет жайындағы жыр анық тари-

хп оқиғалар жайында. ХІХ ғасырдың алпысыншы жылдарында Батыс Қазақстанда болған халық көтерілісі жайында баян етеді. Шекті руының батыл, ержүрек ұлы Бекет Арыстан төреге қарсы шығады. Бекет шамадан тыс салыққа шыдамаған, жерді күшпен тартып алуға көнбеген, Сұлтанның езіп-жаншуына қарсы болған халықты соңынан ертеді. Сұлтан елге әскер шығарады. Бірақ Бекет күтпеген жерден шабуыл жасап, Арыстан Сұлтанды өлтіріп, оның әскерінің талқанын шығарады. Көтерілісшілерге қарсы патша отрядтары шығады. Бекет олармен ұзақ уақыт бойынан соғысады. Патша әскерінің жәрдемінен күдер үзген сұлтандар мен даланың ақсүйектері Бекеттің басына көп ақша тігеді. Бекеттің бұрынғы досы әрі серігі Шернияз опасыздық жасап, батырды ұстап береді. Бекет Сибирьге айдалады.

Бекет жайындағы дастан осы тарихи оқиғаларды, халық батырының образын суреттейді. Дастанның екінші бөлімінде Бекеттің Орынборда қамауда болғаны, жер ауып айдалғаны, соңынан жас жұбайының іздеп барғаны, Бекеттің айдаудан қашып келгені, опасыз Шернияздың өлтірілуі баяндалады. Бекеттің ыза-паласы, оның апасымен, жас жарымен қоштасуы, Бекеттің айдаудан қашуына әйелінің жәрдем бергені — осы тарихи жырдың қызғылықты романтикалық бөлімін құрайды.

Халық арасына кең таралған бұл тарихи жырды кім шығарғаны беймағлұм. Жырдың бірнеше варианты бар.

6. Айтыс өлеңдері

Қазақтың халық поэзиясы жанрларының ішінде тыңдаушы жұрттың ежелден ықлас қоя тыңдайтыны — айтыс. Ол ауыл жастарының, ақындардың арасында қазір де бар.

Ертедегі атышулы ақындардың ақын қыздармен айтысқаны ерекше белгілі. Мәселен, Боздақ пен Ақбаланың, Біржан мен Сараның, Сақау мен Тоғжанның, Мұрат пен Жантолының айтыстары осындай. Ақындардың өз айтыстары да бар. Шортаңбай мен Орынбайдың, соқыр Шөже мен Кемпірбайдың, Құлмамбет пен жас Жамбылдың айтыстары және басқалар. Хатқа түсірілген айтыс жүздеп саналады.

Нағыз атышулы, үздік айтыстар халықтың ой-сана-

сында ерекше бір дастан түрінде сақталады. Ежелгі дәстүр бойынша айтысқа түскен ақындар өте бір әділ жол ұстаған. Әдетте екі ақын айтысса, солардың сөздерін кейін ретке салып, көпке жайып, дұрыстығымен дәл айтып беру — жеңген ақын емес, жеңілген ақынға міндет болған сияқты. Мұның мысалы көп айтыстардан байқалады. Атақты Біржан мен Сараның айтысында біз білгенде сол айтыста жеңілген Сараның айтуынан білеміз. Кейін оған Әріп ақын шығарған кіріспе тарау қосылған. Онда Сараның өмірбаяны айтылады.

Айтыстан әр ақынның жеңілу, сөзден тосылу себептері де анық көрінеді. Жоғарыда аталған айтыста Сара сөз сайысында Біржанға дес бермейді, өктеп кетеді. Сол кезде өзің сұлу, өзің ақын Сарасың, таңдап тиген күйеуің қандай? Соны көрсет дейді. Сара әкесі мен ағалары зорлап теліген бүкір күйеуі Жиенқұлды көрсетуге қорланып, сөзден тосылады, жеңілгенін мойындайды.

Әдетте екі ақын белгілі бір тақырыпқа тоқтап айтысады. Ол кейде ру айтысы, кейде қыз бен жігіт айтысы, жұмбақ айтысы және басқа да алуан түрлі айтыс болып келеді. Айтысушы ақындар кейде бірінің бірі мінің, жеке бастарындағы кемшілік — мүлтіктерін қазбалап кетеді.

Ру айтыстарының бірсыпырасында әлеуметтік маңызмұн ерекше болады. Әр ақын өз руын, атақты адамдарын, жер-суын, тау-көлін, мыңғырған малын мақтайды. Ал қарсы ақын оның мақтап-мадақтағанының бәр-бәрін аяусыз әжуалап, күлкіге айналдырады. Мұнда ру ішіндегі байлар мен бектер, билеп-төстеушілер сазайларын қатты тартатын болған. Өйткені, қарсы жақтың ақыны олардың зұлымдығы мен зорлық-зомбылығын, дүние қоңыздығын жермен-жексен етіп түйреген. Сөйтіп, оларды өз ақышының мақтап айтқан өлеңі күшін әлсіретіп, солғын тартып кететін болған. Ал жалпақ жұрттың есінде айтыстың әлеуметтік билеуші топтарды әшкере еткен бөлімі ғана сақталған.

Сондықтан да айтыстың бұл түрі халық арасында мейлінше кең таралған. Айтысушы екі ақын бейнебір алдын-ала келісіп алғандай, тілге тиек беріп, қарсы жақтың жуандарын, байлары мен билерін халықтың ойы тұрғысынан масқаралап күлкі еткен. Жеңген ақын әсіресе өктеп, тіл уытын бастырмалата төгетін болған. Кей кездерде жеңілген ақынды оны айтысқа түсіруші бай

масқара қорлыққа шыдамай дүре салып шығатын да болған.

Ойын-сауық, той-думанда жастар екі-екіден қосылып, айтысқа жапа-тармағай қатысқан. Халықтың айтыс өнерін қадыр тұтуы, суырып салып айтушылықты аса жоғары бағалауы әр ақынның да өз қабілетін, дарынын қапысыз шындауына ерекше ықпал жасаған. Қазақ арасында ежелден бері әнші ақынның да, ақын жыршының да импровизатор болып келетіндігі осыдан. Экспромт түрінде ащы-әжуа өленді суырып шығарған адам ғана ақын саналған. Ақынның қабілет, дарынының шамашарқы оның алқалы топ алдында күтпеген жерден тосып тақырыпқа шығарған импровизациялары арқылы көрінген. Осындай көп алдында талай-талай айтысқа түсе жүріп барып ақын халық сынына толған. Халықтың айтулы ақындарының бәр-бәрі де өздерінің творчестволық жолын айтыстан бастаған. Жас ақынның үлкен ақынмен айтысы оның болашақ творчестволық тағдырына шешуші ықпал жасаған. Оған ақын деген атты тыңдаушы жұрт пен сол үлкен ақын беретін болған.

Ауыз әдебиеті нұсқаларын ұлап-ғайыр күйінде жете біліп, емін-еркін баураған импровизатор ақын тудырған бұл дәстүр Октябрь революциясынан кейін де талай-талай талантты ақындар буынын шығарды. Қазақ халқының революцияшыл советтік фольклорін жасаған да солар.

1939—1940

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ТАРИХЫН ЖАСАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазақ халқының мәдениет тарихында, әдебиеттану ғылымының тарихы әзір қысқа. Бұл жас ғылым. Ол: «Әдебиеттік сын», «Қазақ әдебиетінің теориясы», «Қазақ әдебиетінің тарихы» деген салаларға бөлініп, снді ғана дамып келеді. Қазақтағы әдебиет тану ғылымы құралғанда, ол өзінің алғаш туысымен, бүгінгі жеткен сатысымен, барлық бас-аяғын жинағанда — түгелімен, толық мағынасында, Социалистік Ұлы Октябрь революция-

сының жемісі болады. Октябрьден бұрынғы қазақ тарихында біз бұл жөнде, «өскен ғылым» дерлік мардымды мұралар алғамыз жоқ.

Рас, қазақ халқының революциядан бұрынғы әдебиет өрнектерін жинауда және оларды баспасөз жүзінде жариялауда, онан соң ең алғашқы түсініктер беруде көп қызмет еткен орыс ғалымдарының еңбектерін біз ұмытпаймыз. Орыс мектебінен, ұлы мәдениетінен тәрбие алып қазақ ескілігін зерттеген Шоқан, Әбубәкір, Ыбрай сияқты оқымыстылардың еткен еңбегін де бағалаймыз. Бірақ олардың көп жылдар жасаған пайдалы әрекеттері — нағыз әдебиет тану ғылымының өзін тудырған жоқ-ты. Олардың тексеру, зерттеулері, бастауыш дәрежеде болса да қалыптанған «әдебиет теориясы», «әдебиет тарихы» болып, тым құрса орта мектеп оқу құралы есебінде де тарихқа кірген жоқ-ты. Октябрьден бұрынғы қазақ халқы орта мектеп түгіл, бастауыш мектептің де анық мәдениетті түрін көрген жоқ еді. Рас, сол революциямен бірге жасап келе жатқан қазақ әдебиет тану ғылымы өзінен өзі ғана туып, өз бетімен ғана жол салып, тек қазақ әдебиетшілерінің өз еңбек өнерімен ғана өркендеп келе жатқан жоқ. Бұрын жабайы отар қалпында болған Қазақстан өлкесіндегі мемлекеттік тіршіліктің бар саласына революциялық ұлы жаңалықтар, жаңа туыстар берген ұлы орыс халқының дос мәдениеті бұл салада, қазақтың әдебиет тану ғылымын тудырып өсіруде де өзінің ерекше зор әсерін тигізіп, көмегін көрсетті.

Бірнеше ғасырдан бері көрнекті ғылым болып, дамып, өсіп келген орыс тарихы бар еді. Оның көп жолдарын демократтық жолмен, революцияшыл, бұқарашылдық жолмен бағыттауға ұлы еңбек еткен атақты сыншы орыс ғалымдары, философтары: Белинский, Герцен, Чернышевский, Добролюбовтардың еңбегі бар еді. Өткен ғасырдың соңғы шақтарынан бері қарай басталған марксистік әдебиет тану негізі салына бастап еді. Қазақ әдебиетінің тарихын жасау мәселелері Қазақстанда советтік мектептер туумен жалғас күн тәртібіне қойылғанда, марксизм ғылымының жолымен әр салалы, қоғамдық ғылымдарды жаңадан құру шарт болды. Революцияшыл пролетариат тудырған ғылымның негізінде жасалу, қазақ әдебиеті тарихының да ең басты тарихи міндеті бірден-бір бағыт ететін ұлы арнасы еді. Жоғарыда қазақ әдебиеті тарихы өздігінен ғана туған

жоқ дегендегі айтпағымыз осы негізбен, осы айтылған міндетпен байланысты болатын.

Социалистік революция дәуірі қазақтың советтік социалистік мәдениетінің негізін салды. Қазақстандағы әдебиет тарихшыларына да ұлы революция бағытындағы ғылымды жасауды тарихтық міндет етіп артты. Сол ұлы міндетті атқару жолында көп оқулықтар, жетіспеген шалалықтар, саяси зиянды, теріс бағыттар өз әсерін қазақтың жас әдебиеттік тарихына көрсете жүргенмен, жалпы Қазақстандағы әдебиет тарихы ғылымдық қалыптану жағынан қарағанда, жоғарыда айтылғандай ұлы орыс мәдениетінің ғылымдық әдебиет тарихын жасау тәжірибесінен үлгі алып, үйреніп өсті. Маркс, Энгельс, Ленин еңбектері тудырған революциялық жүйеден нәр алып, соны өзіне, ғылым болып қалыптанудағы ең бірінші міндеті етіп өсуді талап етті. Қазақстандағы жас ғылым, әдебиет тану ғылымы Октябрь берген жеміс — советтік социалистік ғылым. Сондықтан, мұның туысы мен дамуын, бүгінгі азды-көпті жеткен сатысын, табысын айтқанда ең алдымен, сол советтік ғылым туғанын ерекше бөліп айтамыз. Мұның өсу жолында зиянды, контрреволюцияшыл ұлтшылдықтың еткен теріс әсерін немесе жалған солақайшылықты жамылған ҚазАПП кезіндегі зиянды бағыт әсерлерін атап, әйгілеп отырумен қатар, қазақтың әдебиеттік, советтік ғылымының жасалу, туу тарихы тек солардың әсерінен ғана құралды десек, қателескен болар едік. Сондай залалды әсерлерді әшкерелеп, ашып, жеңіп, шетке шығарып тастап отыру арқылы, солармен алысып марксистік-лениндік әдебиет тану жүйесін әл-шамасынша қазақ әдебиеті фактыларына, дәуірлерінде қолдану арқылы өсіп келе жатқан жас социалистік ғылым бар дейміз.

Қазақ әдебиетінің тарихымен әдебиет тану жүйесі бізде орта мектепте оқу құралын жасаудан туды. Енді, соңғы он жылдар ішінде, Қазақстанда жоғары дәрежелі мектептер туып, дамумен қатар, сол жоғары дәрежелі мектептерге сай боларлық, ғылымдық, күрделі оқу құралын жасауды, қазақ әдебиет тарихшылары өзінің міндетіне алды. Қазақ ССР Ғылым академиясының тіл мен әдебиет институты соңғы үш-төрт жылда бергі және алдағы екі-үш жыл бойында, төртінші бесжылдық бойында әдебиет тану ғылымы жөнінде өздерінің ғылымдық ең зор міндетін атқаруда. Осы ретте жоғары

мектептерге арналған төрт томдық әдебиет тарихын жасау үстінде еңбек етіп келеді.

Сол тарихтың бірінші томының фольклор бөлімі өткен жылдың басында біткен болатын. Қазіргі институт ғылым қызметкерлерінің соңғы жыл бойындағы негізгі шұғылданған еңбегі, әдебиет тарихының IV томы — совет әдебиетіне арналған томын жасау мәселесі болды. 1947 жыл бойында сол IV томның қысқаша желісі — проспектісі жасалды. Бір топ әдебиетші авторлардың бірлескен еңбегімен «Совет әдебиетінің очеркі» жазылып отыр.

Бірақ бірінші томның варианты жазылып болғанмен, оның өзіне арналған негізгі мақсатымен, жұртшылық талап ететін зор міндеті атқарылып болған жоқ еді. 1947 жылдың 21 январында шыққан ҚК(б)П Орталық Комитетінің тарихи қаулысында, Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл және Әдебиет институты жұмысындағы өрескел саяси қателіктер туралы өзге көп ғылымдық, саяси қателіктермен қатар, әсіресе, Қазақстандағы әдебиет тану ғылымындағы идеялық-саясаттық өрескел қателіктер қатты сыналды. Негізді, әділ түрде көп кемшіліктеріміз айтылды. Сол қаулының бір сынаған шығармасы қазақ әдебиеті тарихының бірінші томы болатын.

ҚК(б)П Орталық комитеті қаулысының алынғанына, қазір міне он ай болды. Біз әдебиет тарихшылары және барлық Тіл — Әдебиет институты коллективі болып, қазіргі шақта өзіміздің істерімізге сол қаулының айрықша зор пайдасы тигендігін ең алдымен атап айтамыз. Сыншыл, жетекшіл ой, партия басшылығынан, объективтік негізділікпен әділ түрде айтылып көрсетілді де, әрбір жеке әдебиет тарихшысын да, жиын боп біріккен авторлық топтарды да анық өнімді еңбекке бастады. Идеялық-саясаттық жағынан дұрыс бағытталған дұрыс еңбекке жұмылдырды. Бүгін Социалистік Ұлы Октябрь революциясының XXX жылдық мерекесіне арналған ғылымдық мәжілістерімізде біз осы жәйді айрықша атап, арнаулы қорытынды жасап, «партия бізге өзінің әділ сынымен зор тәрбиелік, саясаттық басшылығын көрсетті» деп қорытамыз.

Бірінші том жөнінде Орталық Комитет көрсеткен қателіктерді түзеу жолында және сол қаулыны еске ала отырып, жаңадан негізі салынып жатқан «Совет әдебиеті

тарихын» жасауда да біздің әдебиет тарихшыларымыз соңғы жылдар бойында едәуір жұмыс істеді. БҚ(б)П Орталық Комитетінің «Звезда» және «Ленинград» журналдары турасындағы қаулысы және Жданов жолдастың сол қаулы жөніндегі баяндамасы зерттеуші ойдың барлығына үлкен бағыт берді. Совет әдебиетінің тарихын жоғары дәрежелі мектептерде оқыту жөнінде орыс әдебиетшілері жасаған программалары мен оқу құралдарын сынаған және «Культура и жизнь» газетінде, «Большевик» журналында, «Әдебиет газетінде», орталық «Октябрь», «Звезда», «Новый мир» сияқты бүкіл одақтағы беделді журналдар бетінде жазылған сындардың көмегі де мол болды. Одақтағы кейбір әдебиет тарихшыларының батысқа бас июшілік жөніндегі идеялық-саяси қателіктерін сынаған және одақтық республикалардағы әдебиет тану жөніндегі жергілікті ұлтшылдықты сынаған Совет Жазушылар Одағының бас секретары А. А. Фадеевтің баяндамасы, мақалалары, барлығы да біздің әдебиет тарихшыларының, қазір соңғы рет түзеп, баспаға бергелі отырған бірінші томның дұрыстап қалыптануына көмек етті. БҚ(б)П Орталық Комитетінің қаулылары мен ҚК(б)П Орталық Комитетінің жоғарыда аталған тарихи қаулысы, біздің әдебиетшілерге тек бірінші том туралы ғана дұрыс сынмен, өнімді бағыт беріп отырған жоқ, алда жазылатын барлық үш томның да дұрыс жазылуына да тура жөн, кең өріс берді. Біздегі әдебиет тарихын жасаушы жас ғылымымыздың бойына жабысып келген үлкен саяси-саналық зиянды астары бар қателіктерді ғылымдық дұрыс негізбен талдауымызға көмек көрсетіп, ұстаздық етті. Сол қаулыда тек бірінші томды жазушыларға ғана емес, барлық мектеп оқу құралдарын, әдебиет теориясын жазушыларға, сыншыларға да басшы боларлық арналы, үлкен ойлар айтылды. Қалыптасып келе жатқан жас ғылымның, мектеп оқу құралдарына белгіленген мөлшерінде де, ұдайы қалмай келе жатқан айқын қателіктер бары көрсетілді. Сол қателіктердің басты түрлерін атасақ, қазақ әдебиеті тарихына өзіміз кіргізген ескілі-жаңалы, арғы-бергі дәуірлердегі үлгілер, ақындар, жеке әдебиеттік фактілер туралы, бірыңғай мақтай беру, тамашалай, мадақтай сөйлеу күшті еді. Сондай, ғылымға жатпайтын сыңаржақ тамашалаушылық, бұрынғының бәріне бас июшілік басым болды, бұрынғыны мақтан етушілік арзан, жалған патриоттық

керексіз кертартпа романтика, сарыншылдық бар еді. Шығарманың, жазушының қоғамдық-таптық, тарихтық шыншыл ашудың орнына шаруашылдық жағдайдың Маркс-Ленин жүйесі бойынша әр шығарманың тууына себепкер тамырын ашудың орнына, көп мұралардың өлеңдік түрін, шала көркемдік тілін, өзіміз жетіп ұғынбаған сырын көп мадақтаумен болдық. Тіпті кертартпа идеологиясы айқын тұрған ескі шығарма, бұрынғы ақын болса, оны да кешіре сынау көп болды. Ұғынамын деген боп, заманын, надандығын сылтау етіп, сол кертартпа сананың ақынын сынау орнына ақтау көп болды.

Шоқанның көзімен қарағанда, Шортанбайлар қалай бағаланаар еді? Абай көзімен қарағанда, Ақылбек Сабаловтар қалай танылар еді? Алтынсарин көзімен қарағанда Әбубәкір қалай бағалану керек еді? Сондай кертартпа сананың ақындарын, өз заманының ағартушы, халықшыл қайраткерлері шенеп сынаса да, біз орта мектеп оқу құралдарынан кейін қалып қойған ойы күйкі, көңлі надан ақындарды да шамадан тыс көтере бағаладық. Сол сияқты ХІХ ғасырда шала танылған, шала ұғынылған ақындарды тамашалап, мақтаудың аяғын беріге әкеп, бұрынғыдан да өрескел қателіктер жасадық. ХХ ғасыр әдебиет зерттеуде, контрреволюцияшыл ұлтшылдық жолындағы кей жазушылардың таптық сырын, орнын тануда да көп адасуларға ұшырағандарымыз болды.

Ленин: «Біз әрбір ұлттық мәдениеттен оның демократтық, социалистік элементтерін ғана аламыз, оны алғанда да әр ұлттағы буржуазиялық мәдениетке, буржуазиялық ұлтшылдыққа қарсы қою үшін ғана аламыз» десе, біздің әдебиет тарихтарымыз жасалуда да осы ой — ең негізгі басшы ой болуға керек. Бұл хал жалғыз қазақ әдебиеті тарихын жасаушылар емес, бізге тілі, тарихы жақын советтік шығыс әдебиеттерін алсақ солардың бәрінің де әдебиет тарихшыларына ортақ міндет. Революцияшыл әдебиет тарихшысы боп, социалистік ғылымның жаңа мұратын, өз елінің әдебиет тарихын жасауда ойдағыдай орындаймын десе, сол зерттеушінің бәріне ортақ міндет. Осы тұрғыдан қарасақ, әр елдің әдебиет ескілігінде, тарихи ұзақ ғасырлар тудырып келген қазына қорында — көп шығармалардың, көп ақындардың мол-мол аттары сақталғаны даусыз. Бірақ ақыннан ақынды, шығармадан шығарманы жа-

нағы Лешин айтқан тұрғыдан қарап, айыра талдап, тереңдеп ұғынып алу шарт. Осы ғылымдық негіз әдебиеттің ескідегі ертегі аңыздарынан бастап, дәл бүгінгі біздің жасап отырған советтік әдебиетіміздің өз үлгілерін талдап, таңдап алуға шейін түгел қойылатын ортақ шарт.

Дәл осы ойды анықтау үшін әдебиет тарихтарының бірсыпыра мысалдарына тоқтайық. Мәселен, өзбек әдебиеті тарихындағы ақындарды алсақ, Қожа-Ахмет Яссауиден — Науан орны, Софы Аллаяр Мәшруптен, Мұқими, Закиржан, Фурхат, Хәмзә орны бөлек боп ерекше тұрғандығы айқын. Арғы тарихтың ескілігін, тарихи адамдарын алсақ, Жәләлиддин емес, Мұқаппа орны бөлек екені айқын. Әзербайжан әдебиетінде Асли Қәрәм емес — Низами, Мирза Фатали Ахундов, Сабир, Жафар Жабарлы орны ерекше қадірлі екені айқын. Ескілігінде: «Ғазауаты Сейітбаттал» емес, Бабектің әрекетіне байланысты аңыздардың орны өзгеше. Оның қозғалысы біздің тарихи түсінігімізге жақын тұрғаны айқын. Қырғызды алсақ — Қалығұл, Қатаған емес, халықшыл ақын Тоқтоғұл орны өзгеше, қадірлі екені даусыз. Тәжік әдебиетінде — сарайшыл ақынның көбінен Ахмет Мәхдум Дониш (Кәллә) орны өзгеше, Афсаналық ескілігін алсақ — (дәуірінің, тарихтан бұрынғы көңіліне қарамай) ұста Қованың орны бөлек. Сол арғы-бергі замандардың қайсысында болсын, адам баласының жалпы тарихының ілгері басу жолындағы өнімді тартысына үндес болып шыққан шығармалардың, тарихтық қасиеті, құны бөлек.

Қазақ әдебиеті тарихы мен көркем әдебиеті, көркем өнерін алып, дәріптен жүрген тақырыптардың ішінде ақындардың ішінде осы мәселеге келгенде парықсыздық жоқ емес. Қайта арғы фольклорды тексеруде, я сол тақырыпта шығарма жазуда талғаусыз болғанымыз бар. Шығарма мазмұнының алға бастар прогрестік бағасынан бұрын екінші, үшінші сыпаттарын ең алдымен елеп, ескеріп жүрдік. Тарихтық құндылық жағынан алсақ, Қөроғлы үлгісіндегі шығармалардың ескілері Қова жайы, Бабек, Мұқанна, Қобыландылар жайы болса керек еді. Бұл тақырыптардың иетел басқыншыларымен алысу мазмұндары және халықтың ашуын, кегін қолына ұстап, алысу талаптары, көне заман мәселелері ғана

емес. Берідегі, халық ортасынан шыққан, шығыс елдерінің героїлары Әзербайжанда — Ханлар, Монғолда Сухэ батор, қазақта Аманкелділер әрекеттеріне де тақау келетін болады.

Сөйтiп, фольклордың ертегісін тексерсек те, жалғыз жол мақалын талдасақ та, таптық қоғамдық өнімді мағна туғызатын шығармаларды, кертартпа санасы бар шығармалардан бөліп, айырып ұғыну керек. Бізде, осы жөндегі кемшіліктің зор болғанын ҚҚ(б)П Орталық Комитеті айқын көрсетті. Таптық негіз бен сырды ашып тексеру жоқ деген партия сыны, тереңдеп ұғынсақ, біздегі көп кемшілік, олқылықты танытады. Бұл жағынан қарағанда, патшалық отармен алысу жөнінде туған өлендердің барлығы да бірдей емес екенін айыра түсіну керек. Ал бізде әдебиет тарихшысы емес, ескі тақырыпты алғанда, жазушыларымыздың көбінің де парықсыздығы, терең ұғынбаушылығы, шалағай оймен шығарма жазатындығы танылады. Тілесін-тілемесін, шығармалық нәтижесіне қарағанда оларда да ескі тақырыпқа барса, романтикалық сарындамашылық көрініп отырады. Бұрынғы кезде кейбір феодал ақындарының кертартпа санасынан туған тақырыпты айта жазуда — олардың санасын, солар берген шолақ мазмұнды, я аз тарихи деректі қайталап қана қойып осыдан әрі сыншыл ойлары, совет жазушылық міндетін түсінулері алысқа ұзап бара алмай қалатын мысалдар көп. Осы жағынан қарағанда бүгінгі сахнамызда жүрген көп пьесалар да сынмен, тереңдеп ойлануды керек етеді. Жазушы ескі тақырыпты драма арқылы көрсетуде әдебиет тарихшыларының тереңдемеген, шалағай зерттеулерінен көп әрі ұзап кете алмай, шын творчестволық өнімді терең ойға жете алмай қалып отырды. Әсіресе прогрестік дамыған, терек ой жоқ. Кейде, көбіне XIX ғасырдағы буржуазиялық әдебиеттің жаңа ғана бастаған сыншылық реализмінен ұзай алмай қалады.

Тарихтың орнын терең, кең, көркем мағыналы етіп көрсететін адамдар жайындағы шығарманы тек сол буржуазиялық жазушылар жазған (көп жазған, көп қайталаған) «жастың трагедиясы» деген мазмұнға ғана әкеп сайып қояды. Таптық, тарихтық, халықтық терең сыр ол шығармаларда ашылмайды. Рас, әдебиет тарихтарында болған осындай қателіктер, жаңағыдай біздің

көркем әдебиет тарихын жасаудағы талаптарды айтып отырған тексеруге тура қатнасы жоқ тақырып.

Сондықтан, жазушылармен бұл жөнінде айрықша сөйлесу шарт. Ол негізгі мәселе. Әзірге айтып кетпегіміз дұрыстап, тереңдеп қараған өзара сын бойынша айтсақ, жазушылық тәжірибедегі жаңағы кемшілік өзінше үлкен бір олқылықтан туады.

Тарихи тақырыпқа жазғанда зерттеуші, тарихшы — марксистік тарихшы ойымен, социалистік реализм жолындағы совет жазушысының ойы қосылу, қабысу шарт. Сонда ғана социалистік реализмді өзінің жазушылық негізі, әдісі еткен жазушының еңбек нәтижесі туады. Осы екі жақты толықтық, кемелдік үшін ортақ шарт бір жерден шықпаса, ондай шығарма тұсында жазушы, социалистік реализмді баураған жазушы бола алмайды. Әдебиет зерттеушісі әр шығарманың осы жөніндегі сырсыпатын ашып, талғамаса, советтік әдебиет тану ғылымының міндетін орындай алмайды. Бір ойына бір ойы қайшы келуден, үлкен сынды, терең сынды көтермейтін, жеткіліксіз нәтижелер туады. ҚК(б)П Орталық Комитетінің қаулысы бір ғана бірінші том емес, осы жаңағы алуандас олқылықты, кемшілікті жайлардың барлығын жап-жақты арылтуға себепші болуға тиіс. Қателікті тек қаулыда атаған ғана еңбектер емес, басқа да зерттеуші, әдебиет тарихшысы еңбегінен де, жазушылық тәжірибеміздің де, анық танып табуға сол қаулы жетекші болмаққа керек.

Ойланған әдебиет тарихшысына тек бірінші том емес, келер томдар үшін де, әсіресе бағалы болар бет берілді.

Сонымен қатар, жоғары дәрежелі мектептер программаларын өзгертіп, былтырғы екінші семестрден бастап, әр әдебиет тарихшысының жоғары дәрежелі мектептер программасы лекциялары жаңаша дұрыс сапа табуға бағытталды.

Орта мектептің жоғарғы кластары тарихи қаулылардың негізіне сүйенген жаңа оқу құралдарын алуына мүмкіншілік туды. Тарихи қаулы, фольклордың да көп дүниесін қайта бағалатты. Енді, көп томды әдебиет тарихын жасауда, әзірге істелген варианттарын ҚК(б)П Орталық Комитетінің қаулысынан кейін кіргізілген түзеу негізін, түрлерін айтайық.

Бірінші том, қазақ әдебиетінің фольклор бөліміне арналған том болатын. Кіріспесін қосқанда кітап тоғыз

бөлімнен құралған еді. Ол бөлімдері: 1. Кіріспе. 2. Әдет-салт жырлары. 3. Ертегі. 4. Батырлар жыры. 5. Ашықтық жырлары (лиро-эпос), 6. Тарихи жырлар. 7. Шешендік сөздер. 8. Айтыс. 9. Совет фольклоры. Осы бөлімдер ішінен, бірнеше диссертацияларда болған қателіктерге байланысты, үш-төрт бөлімнің орасан олқылық кемшіліктері Орталық Комитет қаулысында көрсетілген. Идеялық, таптық мазмұн жағынан марксизм-ленинизм негізіне жанаспайтып, бұрынғы үлгілерді құрғақ дәріптеу ғылымиапп тыс тамашалау түріндегі негізгі кемшіліктер, сол қаулыда және баспасөз жүзіне шыққан кейбір мақалаларда айқындалып, атап айтылған еді. Жалпы кемшілігі, жоғарыда аталған таптық, шаруашылық, идеялық негіздерді, советтік фольклористика тұрғысынан, жеткілікті түрде қарамағандық деп аталып көрсетілді.

Біз, авторлар коллективі ҚК(б)П Орталық Комитетінің қаулысын іс жүзінде сол қателіктерді жоюдағы ендігі еңбегімізге жетекші, басшы, негіз есебінде қолданып, бірінші томды тыңнан тексеріп, түзеп өттік. Бұл жағынан қарағанда, қаулыны — жаңағы аталған үш бөлім емес, барлық том туралы, бастан-аяқ тұтас, тыңнан сынап, түзеп шығуға нұсқалған, тыңнан қойылған зор шарт деп түсіндік. Сондықтан, кітаптың кіріспесінен бастап, ең соңғы бөліміне шейін бөлімдері, беттері тыңнан қаралып көбінесе қайта жазылып шықты.

Кіріспеде фольклор жайындағы кітаптарда болатын, методологиялық жалпы бөлім, қысқа шолу (обзор) бар еді. Тыңнан жазуда сол бұрынғы зерттеулерде болатын буржуазиялық ғалымдар әдістерінің қателіктері ашылып айтылды, фольклор тап-тартысының құралы екендігі және солай ұғынып, солайша зерттеу советтік фольклористиканың ең басты міндеті екені ашылды. Маркс, Энгельс, Ленин, Лафарг және Горький көзқарастары, кітаптың соңғы түзелуінде көлемді түрде келтіріліп, бұл кітаптың соңғы идеялық, ғылымдық міндетін кеңірек атап ашуға даусыз ірге, арна есебінде белгіленді. Қазақ фольклоры жөніндегі бұрынғы тексерудің олқылығы, қателіктері және ҚК(б)П Орталық Комитеті қаулысының қазақ фольклорын идеялық-саясаттық дұрыс бағытпен тексеруге ерекше бағасы барлығы айқындалып аталады.

Бірінші бөлім — әдет-салт жырлары. Бұрынғы жазы-

луында, алғашқы зерттеуде, бұл бөлімнің бірбеткей, сыңаржақ жазылған бөлім екені айқындалды. Мысалы, қыз ұзатуда айтылатын «жар-жар», «беташарлар» бұрынғы тексеруде әйел жыпысының халындағы, Лафарг айтқан түрдегі қоғамдық теңсіздікті танытады деген тұрғыдан қаралмаған. Салт жырлары ескі салт, әдеттерді көрсетсе, совет фольклористикасы тексергенде, ең алдымен ескертілетін мән-мазмұны қоғамдық, таптық шындықты тануға арналу керек. Бұл жырларды үйіші тұрмысының теңсіздік нағандығы, ескі кертартпа ақсақалдық жол мен заңнан туып отырғандығын ашпақ қажет еді. Оның орнына бұрынғы жазылуында, бұл бөлімде сол жырларды туғызған әдет-салтты сынамай сыпаттау көп болған. Нәтижеде, сол жырлардың қоғамдық, тарихтық шындықтарып, сыншыл зерттеуші боп ашу орнына, көбінесе мақұлдап құптау тәрізді қателіктер болды. Соңғы зерттеуде осындай негізді кемшіліктер түзелді.

Мұң-шер жырларында да (мысалы жоқтауда) әйел теңсіздігі және үй тұрмысында рушылдық, ақсақалдық көне заңдардың құдіреті, жалпы қазақ әйелін күндік, еріксіздікке салғаны айқышырақ ашылды. Шаруа, кәсіп жырының да ерекше қоғамдық-экономикалық мәні зор жырлар екені дұрыс бағаланды. Шаруа-кәсіп жырларында ескі замандардағы әралуан қапаушы таптар шығарған сөздер емес, кәсібі мен тіршілігі, күнделік еңбегі, тартысы, сол баққан малымен нық байланысты болған анық бұқара, еңбек елінің мал туралы айтқан еңбек жырлары көбірек зерттелді.

Ертегілер бөлімінде, қиял-ғажайып ертегілерінен бастап, тарихтық, реалистік негізі бар, мазмұн, тақырыбы бар салт ертегілері мен аңыздарға шейін қайта қаралып өткенде, қоғамдық, таптық мазмұн, ескілі-жаңалы үлгілердің бәрінде де анық, айқын көрініп отыратын ерекше сыр-сыпат есебінде анықталады.

Батырлар жыры бөлімінде, бұрынғы орта мектептер құралы мен кей жинақтарда, журналдық мақалаларда, кейбір кіріспе сөздерде, сынсыз, талғаусыз алынып «халық жыры» деп аталып, бағаланып жүрген бірнеше батырлар жырлары БҚ(б)П Орталық Комитетінің нұсқаулары бойынша қайта бағаланды. Халықтық сыпаты бар батырлық жырларынан бөлек, бұрын-соңғы үстем тап, сарай мен хандар ортасының жаршысы бол-

ған, халыққа салт-санасы жат ақындар жырлап жүрген «Едіге» жыры ғана емес, «Орақ Мамай», «Шора батыр» жырының да халықтық санаға жат варианттары соңғы тексеруде бірінші томнан алынып тасталды. Батырлар жырының, бұрынғы сынсыз, парықсыз ұғынулар бойынша барлық түрі біркелкі, тұтас бір мұралардай танылатын тексеру негізі өзгерді. Кейбірі, мысалы «Қобыланды», «Қамбар», «Тарғын» сияқтыларда халықтық санаға жақын және кейбірінде таптық қайшылықтар да (Қамбар) айқын көрінетіні ашыла тексерілді. «Сайын батыр» сияқты жырларда үстем ортаның ақындары қосқан бөтен сананы сынап, мінеп көрсеткен және батыр образын сынмен сыпаттаған халықтық көзқарастың мәні айқындалды. Орыс халқымен қастық, өшіткі сарынында, хандар айналасындағы үстем таптар санасының тұрғысынан жырланып келген кей жырлар баспасөз жүзінде жарияланған бағаларға сәйкес танылды.

Ашықтық жырлары турасында, кейбір диссертацияда болған қателік, ол қателіктерге жасалған либералдық ҚҚ(б)П Орталық Комитеті қаулысында атап көрсетілген болатын. Бірінші томның үлкен қателігі бар мінді бөлімі осы бөлім деп аталған еді. Сол орынды сын, бұл бөлімді айрықша қадала қарап, тереңдеп талдауды талап етті. Қазіргі қалпында, кітаптың бұл бөліміне кірген, үлкен дастандар түрлерін тексеру түгелімен негізінен өзгеріп, түзеліп шықты деуге болады.

«Қозы Көрпеш», «ежеқабыл» салтынан туған жыр болумен бірге, сол салт көлеміндегі ұғым санаға бағынған жастар махаббатын көрсетеді. Осымен қатар, сол көне салтты қатты құптаған, ескілікті нанымды көрсететін көлемді көркем шығарма екенін ашу, ғылымдық зерттеудің бас міндеті болып танылады. «Қозы Көрпешті» жырлаған ақындарда, олардың өз замандарының салт заңына бағынған өзіндік таптық санасы, жыр варианттарынан айқын көрінетіні табылады. Солардың ұғымынша, Қарабай сараңдық, жауыздықтың жиынтық бейнесі болумен қатар, жол бұзушы, заңнаң азушы «ақ батадан» аттаушы, қыңыр-қиястық бейнесі болып қалыптанған. Жыршылар санасымен болжағанда, сол ерекшеліктер ол образдың ең бас міні екендігі айқындалды. Қодарды да сол сана бойынша, айнымас заңға

көлденең келуші, қарсы әрекет етуші етіп, сонымен, әсіресе зор күнәсі етіп мінеп, шенеу бар екендігі айқындалды. Шығарманың салттан туған лирикалық туынды екені, ескі заманның көне заңы мұнда — рушылдық ортаның ақындарының санасында аумас, бұлжымас қағида есебінде орын алғаны аталды. Осындай тексеру арқылы жырдың қоғамдық, тарихтық сыры, бұрынғы болған тексеру, ұғынуларымыздың барлығынан терең де және ғылымдық дұрыс негізде ашыла түсті деуге болады. Кітаптың алғашқы түрінде сол заң мен жол-жораны құптау, мақұлдау өз заманы үшін десек те, ақтау сияқты позиция бар еді.

Әсіресе осындай дұрыс негізбен тексеру «Қыз Жібек» поэмасын тереңдеп талқылап, дәл түсінуге жәрдем етті. Ол поэманың таптық, қоғамдық негізін дұрыс ашып түсінуге, тануға себеп болды. Бұрын бізде болған сынсыз тамашалау, сарыншылдық пен көне түрге бас ию, әдебиет тарихшыларына да, тіпті жазушы мен театрға да аумас, айнымас жол болып кеткендей еді. Соңғы тексеруде біз сол поэманың көпке мәлім вариантын тыңнап талқыладық. Бұл тұрғыдан қарағанда «Қыз Жібек» жыры әменгерлік, жесірлік заңын көркем сөзбен қостаған кертартпа сананы құптап, соны көркем түрде үгіттеген жыр болып көрінеді. Оның бізге жеткен вариантында, реакциялық санасы, рушылдық идеологиясы басым болған, ескі заң бектің бірін-бірі, өздері таңдасуы болған жыршы көрінеді. Оның ұғындыруы бойынша Төлеген мен Жібектің бірін-бірі өздері таңдасып әзелдеп тағдыр бұйрығына қарсы етілген әрекет есепті. Олар махаббаты кірсіз, мінсіз болса да аталар батасы бекітіп құптаған күнде ғана орынды болады. Ата батасы қостамаған махаббат тірлік үшін емес, қарғыс, өлім үшін туған махаббат есепті... Ондай жолға ата батасын аттап өтіп, қадам басқан жас, ешбір күнәсіз, себепсіз жаза тапса да, мүрдем кетсе де өкініш емес. Сондықтан ата батасын аттаған Төлеген өледі де, оның қатесін түзеп, атаның батасымен шыққан Сансызбай жеңгесін алады. «Аға өлсе, жеңге мұра, іні өлсе, келін мұра» деген сананы, дастанның бас геройының бірі Төлеген өзінің өлімімен құптайды. Жыр басында өзінің өлерін біліп, Қыз Жібекке — қайнысына тиюді, Сансызбайға жеңгесі Қыз Жібекті алуды көр аузынан, о дүниеден, әмір-бұйрық еткендей болады. «Қыз Жібек» жырында

қазақ әйелінің көп ғасырлық сорына себепші болған қырсық заң, ең бір надандық, сорақы жол, ескішіл ақыпның қызығып жырлауы арқылы, осындай поэзиялық үгітке айналады. Соңғы тексеруде, біз бұл дастанның алға бастар ой емес, кертартпа сапаға бағынып, қалыптанған мазмұн тартысын, идеясын толық ашуға талап еттік.

Тарихи жырлар бөлімінде де, тыңнан қаралған, түзеліп өткен негізді жаңалықтар бар. Бұл бөлімде «Абылай мен Кенесары жайындағы тарихи жыр» деген жіктеуге жатпайтын құрама, ұсақ әңгіме-аңыздар көп кірген еді. Солардың көбінде Абылай, Кенесарыны халықтық ұғымнан өзгеше сапамен бейнелеу бар-ды. Хап айналасының, хап ордасының сапашылы болған қарткәрия, ақып-жырау, мақтаушы-жыршы ортасы туғызған шолақ әңгіме, аңыздар болатын. Олардың барлығында Абылай, Кенесары, Наурызбайларды сағымды аңыздармен көріктеп, қиял-ғажайып ертегілер қаһармандарына теңеп әсірелеген дәріптеулер көп болатын. Бұрынғы зерттеу мұндай әңгімелердің бірден тарихи жыр жанрына жатпайтындығын ескермеген. Және олардың таптық, тарихтық шыны, негізін ақтарып аспаған. Тек бір жақты сүйсіну ретіндегі құптауды, ғылымды сыпшыл тексерудің орнына жұмсап кеткен-ді,

Бұрынғы қалпында, бірінші томға, тарихи жырлар қатарында кіруге лайығы болмаған — «Қабанбай» жыры да кірген-ді. Бүгінгі Ұлы Одақ көлемінде достас, бауырлас болып отырған кейбір елдерге, Қабанбайдың жасаған шабуылын айтатын жыр болғандықтан, бұл жырды да соңғы ісімізде тексеруден шығарып тастадық. ҚК(б)П Орталық Комитетінің қаулысында орынды, дәлелді түрде қатты сыналған бөлімінің бір шешендік сөз жайындағы зерттеу болатын. Бұл бөлім, бұрынғы қалпында, фольклор үлгілерін сынап, зерттеу орнына көп мысалдарды тізе берген тек жеңіл, үстірт және қателік бағыттағы құр ғана тамашалау, арзан талдау қалпында жазылған. Осы жанр турасындағы тексеру, қазақ әдебиет тарихшыларының ең бірінші рет тапқан, байқаған алғашқы тәжірибесі болса да, бұл бөлімнің ғылымдық жағынан, саясаттық, тарихтық жағынан қарағанда инквизициялық көп болды. Қаулыға сәйкес, жаңағы кемшіліктер еске алынып отырып, кітаптың соңғы түрінде бөлім қысқартылып бастан-аяқ қайта жазылды. Бө-

лімнің алғашқы қалпына, екі түрлі негізгі қателік бары айқын танылды. Бұнда бар шешендік үлгілі, афоризм түрінде айтылған қысқа көлемді, бағалы мазмұнды көркем мұралардың барлығын тек билер тудырды деген қорытынды бар-ды. Және сол билерді асыра мақтау көп орып алып еді. Таптық, тарихтық жағынан қарағанда, халық пен қоғам тіршілігіне зиянды әрекеттері мәлім болған билерді де бас не дәріптеу күшті болған. Кей тұсында бұл бөлім, ғылымдық сыншы зерттеу емес, өзінше бір «бипамаға» айналып кеткендей еді. Осы көрсетілген, екі түрлі негізгі айқын кемшіліктер түзелді.

Таптық, тарихтық мазмұнын ашу арқасында шешендік сөздердің иесі, негізінде үстем тап өкілдері — билер емес, халықтың өзі екендігі ашылды. Билердің көп әрекеті мен сөздерінің тұсында, анықтап, ашуға қажет болған таптық сыры, талабы, салт-санасы, өмірге сәйкес шындығы тексерілді: Осы жағынан қарағанда, кей билердің өз аузынан шыққан, кертартпалық мазмұнды, кейбір шығармалары әдейі сол халыққа жат мазмұнда екендігі әбден қайталап тексерілді.

Қазақ фольклорында бұрын көп зерттеуге түспеген — бірінші том көлемінде ең алғаш толығырақ тексерілген деген талаппен алынған жанрлардың бірі айтыс еді. Қітаптың бірінші түрінде бұл мүлде ойдағыдай орындалмады. Ол жайдан жазылған зерттеу, айтысты ғылымдық айқын жіктерге бөле алмаған-ды. Бар айтыс біртұтас ағым сияқты, тек ақындар аты ғана өзгеріп отырғаны болмаса, парықсыз топталған еді. Айтысқа халық өнерпаздарының халықтық сыр-сипатын беретіні ашылмаған-ды. Сол жанрдың кейбір сыртқы ерекшеліктерін, айтылатын орнын, жалпы жағдайын (өзге жанрлардың туыс кездерінен бөлек туатын жағдайын) пайдаланып, халық ақындары қоғамдық қанауға қарсы құрал етіп пайдаланатыны ашылған жоқ еді. Айтысқан ақындардың таптық санасы, идеологиялық позициясы ашылмай, тек түрлі тақырыпты ғана талдау бар еді. Қазіргі түзеудің нәтижесінде, бөлім ішінен әйел ақындардың айтысы, жалпылаған көпшілік айтысы және Жамбылдың тапшыл ақын айтыстары кеңірек орын алды. Олар тудырған айтыстардың қоғамдық мағынасы, тарихи шындықтан туған ерекше мазмұндары саналы айтыстар ретінде толық бағаланды. Біржан мен Сара айтысы сияқты тіл мен өлеңдік көркемдігі көпші-

лікті қызықтыратын және бұрынғы оқу құралдары мен қысқа шолған мақалаларда қоғамдық сыры мен мәні ашылмаған айтыстарға да, тыңнан талқылау жүргізілді. Олардың кей кезеңдерінде, яғни бергі айтушылар өңдеуі, қоспалары арқылы өзгеріп кеткен қалпында рушылдық, тар көлемді, ескі сапалы қайшылықтар мол орын алып келгендігі анықталды.

Айтыстың өзгеше түр есебіндегі, ерекше бітім қалпы, ендігі зерттеуде өзіне лайықты орын алды. Мұнда мазмұны мен байланысы, түр-теңеулері ақындық орын алды. Мұнда мазмұнына сай бір тұтастық тауып тұра алатындығы, бұл жөндегі зерттеу де дұрыс танылған тәрізді.

Бірінші том ішінде көп орын алып, мол көлемде жазылған бөлімінің бірі, совет фольклорына арналған бөлім болатын. Бұл бөлімнің бұрынғы желісі түгелімен саналмаса да, сыншы-рецензент болған жолдастар көрсеткен нақтылы методологиялық кемшіліктер бар еді. Бөлімнің соңғы қаралуында тың түзеулер енді. Бөлімнің бұрынғы қалпында орынсыз ұзақтық, сөйлем ауырлығы, тіл мен түр кемшілігі бар еді. Әр үлгінің тұсында бар айтылған пікірлерді, ұқсас сөздермен, сөйлемдермен қайталап, еселей беру де көп еді. Оған соң жаңа мазмұн, әсіресе отан соғысы тақырыбын жырлаған халық ақындары Нұрпейіс, Нұрлыбек, Жақсыбай поэмалары сияқты тың шығармалар бөлімінің алғашқы қалпында талқыланып, сыналмаған. Тек, түйсіну, мақтау түрінде дәріптелген, бірақ зерттелмеген шығармалар болды. Осы сияқты совет фольклоры үлгілерінің баспасөз жүзінде көрсетілген орынды аталған кемшілік, міндері және сынаушы-рецензенттер көрсеткен кемшіліктері түзелді.

Осымен жалпы шолғанда, бірінші том бірнеше жылдан бері жазылып, сыналып тексеріліп, енді міне қайта жазылып болып отыр. Соңғы рет түзеп, шама жеткенше қапағаттанарлық толық редакциясын баспаға әзірлеп беру — Тіл мен Әдебиет институтының ісінде және барлық автор ісінде ең бір күрделі жұмыстың бірі деп білеміз.

«ҚОЗЫ КӨРПЕШ — БАЯН СҰЛУ»

I

«Қозы Көрпеш — Баян сұлу» дастаны қазақтың ғашықтық жырлары ішіндегі ертеректеп келе жатқан және қазақ арасына өте көп жайылған түрі. Бұл жыр «Қыз Жібек» хикаясы сияқты тек қазақтың өз тумасы ғана емес, мұның әңгімесі қазақтан басқа елдерде де бар. «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» әңгімесінің бір түрі орыс тілінде 1812 жылы Қазанда басылып шыққан. Барабин татарларының және қазақ арасында айтылатын нұсқасын Радлов жазып алып, бастырған. Ойрат тілінде «Қозын Еркеш» дейтін жыр бар. Солардың бәрі де «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырын өзіне меншіктейді. Қазақ арасында бұл жырдың 16 түрлі нұсқасы бар. Көп заман бойында көп ақындар жырлағандықтан осындай әлденеше варианттар пайда болуы фольклор көлемінде заңды саналады. Бізге мәлім болған «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырларының кейбір варианты ертедегі заманның өзіне байланысты айтылса, енді біреулері бергі XVIII—XIX ғасырда өңделіп жаңғырған. Және кейде, «погайлы» деген ескі атаулары жойылып, оның орнына Кіші жүздің Шеркеш руы, не Орта жүздің «Бағаналы» («Найман») руларының аттары аталады. Бірақ, бұл нұсқалардың қай-қайсысын алсаңыз да, алғашқы сюжет асылы — біреу. Әр дәуірдің, әр жердің ақындары өз ортасындағы тыңдаушыларының ыңғайына тартқанымен, оның негізгі мазмұны, оқиға желісі бір арнаға саяды.

«Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырын 1870 жылы қазақ арасынан жазып алып, орыстың атақты ғалымы академик Радлов немісше және қазақша бастырған (шығармалар жинағы, III том). Екінші түрлі бір көркем нұсқасын қазақтың тұңғыш ғалымы Шоқан Уәлиханов атақты Жанаяқ ақынның өз айтуынан жазып алдым дейді¹. Бірақ бұл қымбат вариантты кезінде Шоқан бастыра алмағандықтан зерттеушілерге әлі күнге шейін мәлім емес болып келе жатыр.

Шығыс әдебиеті мен араб тілін зерттеуші орыс ғалы-

¹ Шоқан Уәлиханов. Шығармалары, 1904. Петербург.

мы Саблуков 1830 жылы «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» хикаясын бұрынғы Семей губерниясы, Көкпекті маңындағы бір жыраудың аузынан жазып алған. Оренбург музейінің басқарушысы, орыс тарихшысы Қастанье, өзінің «Қазақ даласы мен Оренбург өлкесінің белгілері» дейтін кітабында «Қоза Көрпеш — Баян сұлу» жырының он түрлі нұсқасынан дерек береді. Және өзі сол кітапта бұл жырдың толық аудармасын берген»¹. Мұнысы Ғылым академиясының Петербургта шығатын Вестнигіне басылған. Қастаньенің аудармасы бойынша «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» хикаясының мазмұнымен қазақ тілін зерттеуші орыс ғалымы Меллиоранский де таныс болған. Жетісу облысының губернаторы Колпаковский 1870 жылы Семейден Қапалға бара жатып, жолай Аягөз маңындағы Қозы Көрпеш — Баянның моласы дейтін моланы көріп, Лепсі уезінің начальнигіне осы екі ғашықтың әңгімесін жинап алуды тапсырған. Сол Лепсі уез начальнигінің тапсыруы бойынша «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырының бір нұсқасын орман қарауылы Салагаев дейтін кісі жинап, кейін орысшаға аударған. Қастанье орысша әңгімелеп бастырған вариант осы әңгіме делінеді. Онан соң «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырын Петербург университетінің профессоры Березин жинап, 1876 жылы өзінің «Түрік хрестоматиясы» деген кітабында басып шығарған. (III том, 162—170 беттер, 1876). 1899 жылы «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» хикаясының бір нұсқасын Баранов ел аузынан жинап алып, Петербургтағы «Нива»² журналының қосымшасында басып шығарған.

Осы орыс зерттеушілерінің ішінен Радлов пен Березин жырдың қазақша нұсқасын бастырған. Қастанье толық және маңызды аударма берген. Ол кезде «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» хикаясын қазақ мәдениетін зерттеуші орыс ғалымдарының оқып, білмегені кемде-кем. Бұлардың кейбіреулері жырдың өз нұсқасын жинамай, тек ел аузынан естіген әңгімесінің ғана мазмұнын орысшаға аударған. Мәселен, 1868 жылы Қапал приказын ұйымдастыруға келген патша ұлығы Абрамов жолай Қозы мен Баянның бейітін көріп, оның әңгімесін Тобыл губерниясының «Вестник»³ журналында орысша бастырған.

¹ «Қазақ даласы мен Оренбург өлкесінің ескі белгілері», 278—286.

² «Ежемесячное приложение к «Ниве» № 2. СПб. 307—344.

³ Тобольский губернский вестник, № 40, 1859, II ч.

Түркстан өлкесінің археологиясын зерттеуші Пантусов дейтін ғалым да 1898 жылы Қозы мен Баянның бейітін зерттеп, бұл хикаяның бір нұсқасын Ташкентте, одан кейін Қазанда «Орта Азияның ескі заманы» деген кітабында бастырған. Бұлардан басқа осындай орысша нұсқаның бірі 1877 жылы «Ақмола облыстық ведомостінде», 1877 жылы Омбыда шығатын «Дала уалаяты» газетінде, 1901 жылы «Торғай облыстық ведомостінде» шыққан.

«Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырының көп зерттеп, оған үлкен мәп берген кісінің бірі — Сібір ғалымы Г. Н. Потанин. Ол кісі «Вестник Европа» деген журналы, (1890 жылы, 9 кітап), одан соң «Русское богатство» деген журналда (1896 жылы № 8) бұл жырға айрықша тоқталып, оны жоғары бағалайды. Потанин «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырын Батыс Еуропаның, орыстың, шығыс елдерінің бірнеше халық дастандарымен салыстыра келіп: «Бұл, жер жүзіндегі ең қымбат әдебиет мұраларына жататын шығарма» — деп бағалаған. «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырына орыс зерттеушілерінің осыншалық зор еңбегі сіңген.

«Қозы Көрпеш» — жыры туралы Ұлы Октябрь революциясынан бері қарай қазақ тілінде жазылған түсініктер, мақалалар, оқу құралдарының бөлімдері де аз болған жоқ. Бұл жөнде бірнеше ғылымдық диссертациялар да болды. Соңғы үш-төрт жыл ішінде сондай боп қорғалған арнаулы диссертация Ысқақ Дүйсенбаев жолдастікі. Ол «Қозы Көрпештің» ертелі-соңды бар варианттары түгел тізіп, толық талдап, шолып өткен.

Бұрынғы белгілі, жоғарыда саналған «Қозы Көрпеш» түрлерінен басқа Ы. Дүйсенбаев тағы екі зерттеушінің ертеде тапқан варианттарын атап, талдап өтсді. Оның бірі — Фролов варианты. Екіншісі Ә. Дербісалынның жинап алған түрі болады. Дәл соңғы кезде Алтай елінің жас зерттеушісі, ғалымы С. С. Қаташ және де «Қозы Көрпешті» Алтай елінің «Қозын Еркеш» деп аталатын халықтық жырымен салғастыра зерттеген еңбек жазды. Бұл жөнінде Қаташ Қазақстан Ғылым академиясында жақында кандидаттық диссертация қорғады. Қаташтың зерттеуінде «Қозын Еркеш» қана емес, Алтай елінде «Қозыке — Баян ару», «Қозыке — Баян сұлу» деген аттармен біреулері қазақ жырына өте жақын, тағы бірі ол жырдан қа-

шаңдау болса да, негізінде осы «Қозы Көрпеш» жырымен желілес, бірнеше халық жыры бар екені анықталды.

«Қозы Көрпеш — Баян сұлу» тек ғалымдардың ғана ескерген шығармасы болған жоқ, орыс жазушыларына да мәлім болған.

Орыстың ұлы ақыны Пушкиннің бір қолжазбасында «Қозы Көрпеш — Баян сұлу»¹ атты дастанның орысша жазылған сюжеті табылған. Совет өкіметі тұсында көкшетаулық орыс ақыны Тверитин «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырының мазмұнын өлеңмен орысша жазған. Тверитиннің бұл көркем поэмасы 1928 жылы Қызылорда қаласында, содан соң 1941 жылы Москвада жеке дастан болып басылған. Қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбайұлы Бейсембай деген ақынға «Қозы Көрпеш — Баян сұлудың» жаңа айтқан вариантын хатқа түсірткен. Осы Бейсембайдың аузынан алынған Жапақ айтты дейтін «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырының бір-екі қолжазбасы бар. Бірақ Бейсембай алғашқы Жапақ вариантының аяғын өзгертіп жырлаған. Осы Жапақ — Бейсембай вариантын Мұхтар Әуезов 1936 жылы Алматыда жеке кітап қылып бастырған. Және бұл нұсқа 1939 жылы басылған «Батырлар жырының» 1 томына енгізілген. Әзірге «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырының баспаға шығып, көбірек мәлім болған нұсқасы осы. Радлов жинап бастырған «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жыры революциядан кейін 1925 жылы Москвада қазақша жеке кітап болып басылған. Сәбит Мұқанов пен Х. Бекхожин 1939 жылғы орта мектептерге арнап құрастыратын хрестоматияда осы вариант үзінді түрінде басылған. Бұлардан басқа қазақ ССР Ғылым академиясының тіл және әдебиет институтында Шөже ақын айтты дейтін тағы бір көркем ескілеу нұсқасы бар. Бұл нұсқаны Мәшһүр Жүсіп жинаған, әлі баспа көрген жоқ. «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырларының ішіндегі айрықша назар салатын бір тәуір нұсқасы осы. Бұдан басқа Ғылым академиясында 1905 жылы Павлодар уезі, Баянауыл қазағы Молда Мұқан Машақұлынан Жақыпбаев жазып алатын «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырының екінші түрлі бір қолжазбасы бар. Бірақ, бұл вариант кейбір өзгерген сөздерін, кісі аттарын айтпасақ, Шөже нұсқасынан алынған көрінеді.

«Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырларын көп басып,

¹ Қаз. Правда», 1938, 12. П. ТАСС.

халыққа таратқан орынның біреуі — Қазандағы Хұсановтар баспасы. Бұлар «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» дастанының түрліше нұсқаларын 1878, 1890, 1896, 1909 жылдары қазақша кітап етіп бастырған.

Осылардың бәрі «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырының қазақ арасына өте әйгілі, көп тараған және халықтың аса қадірлеп сақтаған қазынасы болғанын көрсетеді. Жырдың нұсқасы қанша көп болса, мұның айтушылары да сонша көп. Бұлардың ішінде Шөже, Жанак, Сыбанбай, Бекбау сияқты халық ақындарының аты айтылады. Қазақтың хикаялы жырларын сақтап келген кісілердің өзі осындай жыраулар, айтушылар. Бірақ «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырын айтушы жыраулар жайындағы мағлұматтар бізде әлі жеткілікті жиналған жоқ.

«Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырын халық көп заманнан бері сүйіп тыңдаған. Мұны осы екі ғашықтың әңгімесіне байланысты қойылған жер-су аттарынан да танимыз. Өлеңті өзені Қарабай мен Сарыбайдың қонысы деседі. Баянауыл тауында Баян туды-мыс, Қарқаралы тауында Баянның қарқарасы қалады, Өлеңтіде той болып өлең айтылады. Ай, Таңсық өзендері Баянның апаларының атына қойылады. Қодар Таңсық көлін жасайды. Осының бәрі халық аузында сақталған қызық аңыздар. Сол аңыздардың бір парасы Баянның бейіті жайында айтылады. Ол бейітті 1858 жылы Абрамов көріп, Аягөздің шығыс жағасында, жарты шақырым жерде тұр деп сипаттаса, 1898 жылы Пантусов көріп, бейіт су жағасында 50 метр жерде тұр деп жазады. Бейіт қасында тастан ойған көп сурет болған: бірі — Баян, бірі — Қозы, өзгелері қыз апалары мен Айбас болар делінеді. 1898 жылы Пантусов бұл суреттер сынып жатыр еді дейді. 1897 жылы сол суреттің бірін Шығыс Африкадағы неміс губернаторы майор фон-Биссаман алып кеткен.

Баян бейітіне байланысты ертегілер әлі түгел жиналып болған жоқ.

«Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырының ең ескі нұсқасының бірі — Шөже варианты дедік. Бұл жыр:

Жаратқан жан біткенді бір құдайым,
Жаратқан жарық үшін күн мен айып.
Бұрынғы ноғай-қазақ заманында,
Сөйлетейін Қарабай мен Сарыбайып.
Жарасқан нар түйеге биік өркеш,

Мен сөйлесем жұрт тындар ертеңді-кеш.
Екеуін сәтті күні құдай қосқан,
Баянға ғашық болған Қозы Көрпеш.

деп басталады.

Жырдың толығырақ мазмұны мынадай: Ноғайлы жұртында Қарабай мен Сарыбай дейтін екі бай болады. Екеуі де перзентсіз екен. Анда жүріп дос болады. «Үйдегі кісіміз жүкті» деп, екеуі де буаз маралды атпайды. Әйелдері жүкті екенін біліскен соң бала тумастан бұрын іштегі балаға ежеқабыл ретімен белқұда болысады. Ұзамай сүйіншіге екі адам келіп, Сарыбайдың әйелі Мамабикеден ұл туғанын, Қарабайдың әйелі Қаракөзден қыз туғанын хабарлайды. Екі әке серттесіп, ұл мен қызды қоспақ болады. Сарыбай құдалықтың қарғы бауы үшін Қарабайға Айбас дейтін құлын береді. Бірақ Сарыбай үйіне жетпей, аттан құлап өледі. Қарабай антын бұзып, «қызымды жетім ұлға бермеймін» деп, Өлеңтінің аяғын өрлей Аягөзге көшеді. Бұған Әлжаппар дейтін құлы мұрындық болады. Қаракөз паразы. Көшкен күні Қарабайдың сабасы жарылады. Сол жер Ақкөл, Жайылма атаңыты. Қырық нары арып жолда өледі. Аягөзге барған соң, ноғайлының биі Сұлтанғазы Қарабайдың ауылын ерулікке шақырғанда, ноғайлы Шақшақ байдың баласы Қодар Баянға ғашық болады. Тоқсан мырза Баянды алмаққа Қарабайға жалшы болады. Айбас Баянға: «Алтын айдар, шоқ белбеу жарың бар, соны әкелемін» деп қанатты қара биеден туған Бақа айғырға мініп қашады. Сәлемдемеге Баянның домбырасын, бет моншағын, қарқарасын, алтын сандығын, ақ жамшысын алады, Айбастың қашқанын біліп, Қодар сегіз құлмен Итішпес көлінде қуып жетіп атысады. Айбас Қодарлардың мініп келген он алты атын атып түсіріп, шөлде жаяу қалдырады. Қодарларды жеңіп, ілгері жүреді. Бірақ адасады. Алдынан өткелсіз қалың орман шығып, Баянның домбырасы мен моншағын ұмытады. Содан ол жер «Домбыралы», «Моншақты» атаған дейді. Сандығы қалған жер «Алтын сандық», «Ақша тау», Бақа айғырдың тоқтаған жері — «Тоқырауын жәмшілі», қарқарасы түскен жер — «Қарқаралы — Қазылық», Бақа айғырдың жауыр болған жері «Жауыр бұғы», Баянның туған жері — «Баянауыл» атанған. Мамабикеге барса, ол Айбасқа: «Балама Баянды білдірме, қайта бер», — дейді.

Қозы Көрпеш батыр жігіт болып өседі. Бір кемпірдің үйін садақпен атқанда, ол: «Батыр болсаң жарынды тап» деп қарғаған соң, шешесінің қолын ыстық бидайға қақтап, Баянның аты-жөнін сұрап біледі. Жылқыға барып жүгенін сылдыратса, бір қотыр тай қарайды. Ер-тұрманын салғанша қотыр тай арда күрең бесті тұлпар болады. Қоралы қойын қасқырға, түйесін Алакөлге, жылқысын Жидебайға, шешесін құдайға тапсырып, Қозы Көрпеш Аягөзге тартады. Шешесі: «Барғаныңнан келме» деп қарғап қалады. Қозы жолай Айбасты қуып жетеді. Аягөзге барған соң Қозы боранда тоңып өлген бір тазша қойшының киімін киіп, қойға шыққан Баянға жолығады.

Қозы Көрпеш үш жыл қой шетінде жүріп, Баянмен қызық дәурен сүреді. Баянның отауында жатқан Қозыны жеңгесі көріп Қаракөзге айтса, ол: «Жатса жатсын, өз жары» дейді. Бірақ Қарабай Қодардың тілімен Ноғайлыны жиып, көр қаздырып, Қозыны құпия өлтірмекші болады. Жиналып келген жаудан Қозы қашып шығады. Баян Қозының хабарын өзінің қара торғайын жіберіп біліп тұрады. Торғайды бір жолы қырғи қуып, қыздың мақпал шапанын киген жеңгесіне тығылғанда, жеңгесі торғайдың төбе жүнін жұлып өлтіреді. Ол Қодарға жақ еді, бұдан соң Қодар, Қарабай, Әлжаппарлар торғайдың өлердегі «шоқ» деген сөзінен Қозының жатқан жерін біліп, Шоқтерекке барып, алаңсыз ұйқтап жатқан Қозыны атып өлтіреді. Қыз ызаланып, әкесіне «енді мені өзің ал» деп қарғайды. Баян ботасы өлген боз інгенді жетегіне алып, екеуі қосыла зарлайды. Қарабай ауыл көшкенде қаралы Баян жүдеп, жұртта қалады. Сонда Қодар келіп: «Маған ти» дейді. Қыз: «Тиейін, бірақ Қозыны бір көрсет» деп жауап береді. Шоқтерекке барған соң, Қодар Баянның бұрымынан ұстап құдыққа түскенде, қыз шашын қиып жібереді. Баян Қозының басына келіп, оны жоқтап отырғанда көзі ілінген Баянға қырық шілтен аян беріп, Қозыны үш күнге тірілтіп береді. Екі ғашық үш күн, үш түн бас қосып дәурен сүреді. Үш күннен кейін Қозы қайта өледі. Бірақ қырық бір қызыр жолығып, екі ғашыққа отыз бір жыл жұбайылық өмір береді. Қаракөз түс көріп, шөлде қалған Баян мен Қозыға Бақа айғырды ерттеп жібереді. Екі ғашық өзі іздеп барған Бақа айғырға мініп, Өлеңтінің бойында отырған Қарабайдың ауылына келеді. Той

жасап, екі ғашық қосылады. «Өлеңтіде өлең айтып, той қылған», Ақжар Қарабайдың той ошағы болған деседі. Бұдан соң Жұпар қорығында отырған Сарыбай ауылына ұзатылып барады. Барса Жидебай дейтін құлы Қозының шешесін азапқа салған екен. Қозы шешесін жылқы сүтіне шомылдырып, уайым-қайғысын кетіреді. Құл мен күнге азаттық береді. Ұлы думан той жасап, отыз бір жыл дәурен сүреді. Отыз бір жыл толған соң екеуі қызырдың аянымен Аягөзге келіп, Қозы өледі. Баян тағы да жоқтап жылайды. Сол кезде үстіне бір топ керуен келіп, Баянға ғашық болады. Қозыға бейіт орнатады. Баян ақылы асқанға тиемін деген соң, керуеншілер өзді-өзі төбелесіп, қырылады. Баян бейітке кіріп өзін өзі өлтіреді. Сол керуеншілерден үш адам құтылып, үш рулы елге барып, Қозы мен Баянның хикаясын өлең қылыпты дейді. Жырды айтушы — мұны Шөжеден естіп едім¹ дейді.

Мұнда жырдың екі саласы бар. Бірі — екі ғашықтың арманда кетуі, екіншісі — тіріліп қайта қосылуы. Кейінгісі халықтың екі ғашыққа жаны ашыған өкінішіне қарай өзгерген жасанды түрі болу керек. Екінші саласында дін сарыны басым екенін көреміз.

Молда Мұқан Машанұлының қолжазбасы да дәл осы жырға ұқсас, тілі де, мазмұны да бір. Жалғыз-ақ мұнда ұл Қарабайдікі болады да қыз Сарыбайдікі болады. Бұл нұсқада Баянның торғайын жеңгесі өлтіргенде, соны Баянның сұрап жалынатын жері толығырақ айтылған.

1909 жылы Қазанда басылған — «Қисса Қозы Көрпеш» деген кітаптың мазмұны бұлардан да бірқатар өзгешелеу. Бұл жыр:

Жасым бар жиырма бесте, жылым мешін,
Өлімнің кім біледі ерте-кешін.
Айтайын бес-алты ауыз құлағың сал,
Қозы Көрпеш, Баянның әңгімесін.
Ел болар он екі ру, бірі Шеркеш,
Қом жасап сары атанға бітеді өркеш,
Бес-алты ауыз айтайын, құлағың сал,
Баян мен ертеде өткен Қозы Көрпеш,—

деп басталады. Мұның он екі ру деп отырғаны Кіші жүз. Шеркеш соның бір бұтағы. Жырды айтушы Гурьев (Үйшік), Орал жағынан шыққан ақын болу керек. Айтушы:

¹ Бұл нұсқаны жинаған Мәшһүр Жүсіп Қөпеев.

Қарабай, Сарыбаймен бай өтіпті,
Ноғайлы ертеде өткен заманында,—

деп, ескі заманды сөз қылады. Бірақ мұнда да қыз әкесі
Қарабай емес, Сарыбай болған:

Дабысы Сарыбайдың желдей есті,
Сұқсырдай сұлу Баян болып өсті.
Қызымды жетім ұлға бермеймін деп,
Сарыбай жұртыменен тұра көшті,—

дейді.

Жырдың бұл нұсқасында ата-ананың теріс батасына үлкен мән берілген. Батыр мінезді Қозы бір кемпірдің өрмегін үзіп, шешесінің қолын бидайға қақтап, Баянның хабарын білгеннен кейін Бозшұбарға мініп, Баянға кетпек болады. Шешесі әкелген қызға Қозы қарамайды. Қозыға шешесі: «Төрт түлік малың қалды, оны қайтесің» дегенде, Қозы: «Жылқымды қалмақ алсын, түйем Сарысудан қырылсын, қойыңа топалаң келсін» деп жауап береді.

— Жолында Оюлының он бөрісі, Қиюлының қырық бөрісі бар одан қалай өтесің?— дегенде, Қозы Көрпеш:

— Оюлының он бөрісінен айқай салып өтемін, Қиюлының қырық бөрісінен қиқу салып өтемін?— дейді.

— Ну шеңгелден қалай өтесің?

— Өрт қоямын.

Бұларға тоқтамаған соң шешесі: «Ен дария емшек сүтім, көрім тұтар»,— дейді.

Ен дария емшек сүтің, көрің тұтса,
Өтермін онан-дағы, кеме мініп,—

дейді Қозы.

Шешесі: «Бұл жолың оңғарылмас, балам!» деп қала береді. Жолай әкесі Қарабай түсіне кіріп: «Қайт, балам, жол көрінбейді, барғанмен Сарыбай саған қыз бермес» дейді. Ақын Қозыны батасыз кеткені үшін:

Ата тілін тыңдамай кеткен бала,
Жолынан аман қайтып үйін көрмес,—

деп жырлайды.

Бақытсыздыққа осы себеп болды деп ұйғарады. Қозы әкесіне: «Батанды бермесей де, жол сілте» дейді. Әкесі: «Қырық бір күнде Аягөз барасың, сонда бір кемпір кез келер» деп жауап береді. Кемпірге келсе, ол:

— Атың арық, жүзің сарық, жол болсын, балам!— дейді.

- Ерні сетік сары атаң көрдің бе?— дейді Қозы.
- Ерні сетік сары атаң қайын атаң Сарыбай болмасын?
- Сылаң аяқ құба інген көрдің бе?
- Сылаң аяқ құба інгенің қайын енең Құба кемпір болмасын?
- Жез бұйдалы нар тайлақ көрдің бе?
- Ол сүйген жарың Баян шығар?— дейді кемпір.

Қозы кемпірден су сұраса: «Саумал ішкен бала едің, су сұраған не еткенің?»— деп тәлкек қылады, су бермейді. Шоқтерекке келген Қозының хабарын қыздың торғайы біліп, оны отауға әкеледі. Қыз жеңгесі сүйіншіге көк етігін алады. Бұдан арғы жері Шөже вариантына ұқсас, жалғыз-ақ Қозымен отыз бір жыл өмір сүру оқиғасы жоқ. Тек Баян Қозының үш күндік өмірін сұрап алып, екеуі бір жерде өледі. Жырдың аяғы да Шөже нұсқасындағыдай:

Қозы Көрпеш, Баянның болған жайы,
Нұрланып бәйшешектей толған жайы.
Қозы Көрпеш өлгенде Баян да өлген,
Әркімнің сондай болсын алған жары,—

деп бітеді.

Мұнда да Қарабайдың аты Сарыбайға таңылған. Айбас, Тайлақ жоқ. Жырға Қозыдан басқа Әлжаппар, мыстап кемпір енген. Шөже нұсқасындағы отыз бір жыл тіріліп қосылу, бейіт соғу оқиғалары жоқ¹.

Бұл үш нұсқаның үшеуінде де жырдың аяғы қайғылы трагедиямен бітеді. Жырдың алғашқы идеясының өзі де осылай болуға тиіс.

«Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырының 1910 жылы Қастанье орысша бастырып шығарған нұсқасы да бұл хикаяның ел ішінде айтылып жүрген аса бір құнды түрі көрінеді. Анда жүргенде екі бай дос болып, әйелдері қыз туса, екеуі бірге тугандай сіңлі болсын, бірімізден ұл, бірімізден қыз туса, екеуі ерлі-зайып болсын деп ант-тасады. Сол кезде Сарыбайдың басына бір қара торғай қонады, одан Қарабайға қонады. Қарабай мұны жақсылыққа жорыса, Сарыбай жамандыққа жориды. Айтқан-

¹ Тілі жақсы, дін сарыны аз болғандықтан, бұл нұсқа 1938 жылғы орта мектеп хрестоматиясына енгізілген. Адам аттары түзетілген.

ындай Сарыбайдың әйелі қыз туды, Қарабайдың әйелі ұл туды деген хабар келіп, ауылға қайтып бара жатқан кезінде Сарыбай аттан құлап өледі. Қарабай балгерлерге бал аштырса: «Бұл екі жас қосылса, бақытсыздыққа ұшырайды» деген соң: «Тумай жатып әкесін жалмаған қызды балама әпермеймін» деп, Қарабай Алатаудан Аягөзге қарай көше жөнеледі. Сарыбайдың Әпесбай деген інісі болады. Қалмақтан асырап алған баласы Қодар Сарыбай өлген соң Әпесбайды шеттетіп, Баянды өзі алмақ болады. Әпесбай Баянның хабарын беруге Аягөздегі Қозы Көрпешке аттанады. Бұл кезде шешесінен Баянның хабарын естіген Қозы да Баянды іздеп шыққан еді. Қозының алдынан бір мыстан сиқыр шығып, оны адастырмақ болады. Бірде мыстан адам жегіш, күркіреуік түйе, бірде ит өтпес тоғай болып бөгет жасайды. Тоғайды қылышпен шабады. Одан соң алдынан түлкі болып шығып, жолдан адастыруға тырысады. Түлкі қашып бір інге тығылады. Оған найзасын сұкса, найзасы алтын жалатқандай жылтырап шығады. Осы ретпен Қозы өзінің барлық ер-тұрманын және айдарын да алтындап¹ алады. Қозы Баянның жұртына келсе ауылы көшіп кеткен. Алдынан тек Қозыны іздеп шыққан Әпесбайға ғана кездеседі. Қартайған Әпесбай Баянның басындағы ауыр ахуалды, оның ғашықтығын айтып, сол жерде өледі. Қозы қотыр тазша болып, Сарыбайдың жылқысын бағады. Бір күні Қодар қалмақтардың тойына кеткенде, Баян бастаңғы жасап, қотыр тазшаға домбыра тартқызады. Алтын айдарын көріп, танысады, сүйіседі. Қозыны Баян өз қолына құл қылып алады. Қодар Қозының бұл мінезін біліп, сынамақ үшін жұртта қалған ауыр балғасын әкелуге жұмсайды. Қозы балғаны қақпақыл ойнатқандай алып келе жатқанда, Алакөлге түсіріп алады. Екеуі сайысып, Қозы Қодарды аттан аударып алады. Қодар таудан қалмақтарын ертіп әкеліп, соғысады. Мұнда да жеңіліп қалады. Баян екеуін жарастырып қояды. Екі жас дос болып жаулық істемеске ант ішеді. Бірақ Қодар антын бұзып, қыздың ата-анасын, жеңгесін, ноғайлы елін өзіне қаратып алып, Қозыны өлтірмек болған соң, ол Шөктерекке қашып құтылады.

¹ Басқа варианттарда алтын айдар Қозының іштен туа біткен сипаты делінеді. Баян Қозыға қойда жолыққанда алтын айдарынан таниды. «Тілеймін Ноғайлыға арым бар-ды, алтын айдар, шөк белбеу жарым бар-ды»— дейді Баян.

Қодар Шоқтеректе жатқан Қозыны іздеп тауып, тағы да құшақтасып дос болады да, абайсызда атып өлтіреді. Басын найзаға іліп Баянға әкеледі. Баян Шоқтерекке барып, өзінің ғашығын үш күнге тірілтіп алады. Қырық ту бие, қырық ту кой, қырық тумаған нар, қырық ту сиыр сойып, Қозының асын беріп, ақ жауып арулап көмеді. Құдыққа су алуға түскен Қодарды бұрынғы пұсқаларда айтылған түрде Баян өз бұрымын қиып жіберіп құлатып өлтіреді. Құба түзде Қозы басында зарланып отырған Баянға бір топ керуен жолығып, олар Арғанаты тауынан Аягөзге қолымен тас жеткізіп, бейіт салады. Бейіт біткен соң Баян өзіне-өзі қапжар салып өледі.

Мұның мазмұны да қызық. Шөже жырында түрлі бөгет Айбастың алдынан шықса (орман, шөлістан, жау), мұнда мыстап, Қодар, түйе, орман, түлкі, шөлістан сияқты бөгеттер Қозының өз алдынан шығады. Бұл жырдағы Сарыбайдың басына қопатын қара торғай мен Әлесбай басқаларында жоқ. Қозы Қарабайдың ұлы делінсе, Баян Сарыбайдан туады. Қашатын қыз жағы емес, ұл жағы. Қодар Сарыбайдың асыранды баласы, Қарабай тағдырдың жазасынан құтылу үшін, баласын ала қашады. Бірақ тағдырдан жеңіледі.

1958 жылғы Абрамов жазып алған «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырының мазмұны да осыған жақын. Мұнда да ұл Қарабайдікі, қыз Сарыбайдікі. Абрамов жырды XVII ғасырда шыққан дейді. Мұнда Айбас Баянды іздеп барса, Сарыбай қызын Қодарға бермек болғаны анықталады. Баянның қарқарасын, алтын бақапын да алып, Айбас Қозыға қыздың сәлемін жеткізеді. Қозы Баянды той үстінде алып қашып, тауға жасырынады. Содан ол тау «Баян жүрек» атанған. Ай және Аягөз (кейбірінде Айғыз) деген қыздарын ертіп, Сарыбай Баянды іздейді. Бірақ, екі қызы Баянды іздеспей, тас болып қатып қалады. Ай және Аягөз өзендері содан қалған дейді. Қашып жүрген Қозы мен Баянды Қодар тауып, тауда Қозыны өлтіреді. Қодарды Баян құдыққа түсіріп өлтіреді. Сол жерде Қодардың тас суреті қалған (Қызыл қиядан тоғыз жарым шақырым, Кіші Аягөз жолында). Баян Қозыны азалап отырғанда, қырық шілтен оған үш күндік өмір береді. Баян да сол жерде өлген. Бейітті қыздың ата-анасы салдырады деп әңгімеленеді.

1898 жылы Пантусов жазып алған «Қозы Көрпеш —

Баян сұлу» жырының да аздап жаңалығы бар. Бұл жыр Қастанье аудармасына жуық. Мұнда да ұл Қарабайдікі, қыз Сарыбайдікі. Қарабай бал аштырып, екі жастың бақытсыздыққа ұшырайтынын білген соң, «тағдыр жазасынан» қорқып, ұлын Аяғөзге алып қашады. Сарыбайдың әйелі Қарабай кеткен соң, Баянды қалмақтан асырап алған өгей баласы Қодарға қоспақ болды. Айбас бал аштырып, Қозының келетінін Баянға мәлімдейді. Қодар Қозыдан қашып, Алатауға көшеді. Ел көшкенде Қозы жөнімді тапсып деп, Баян жолай алтын тарағын қалдырады, содан Алтын тарақ тауы қалған. Баянның үш қыз апасы өліп, Баян Қодарға Таңсық моласынан үлкен көл орнаттырады. Таңсық көлі содан қалған. Қодар көлге суды меспен тасиды. Көл жасаған Қодар үлкен қайрат иесі адам ретінде суреттеледі. Қозының Баянды іздеп шыққан жері мұнда да Қастанье нұсқасына ұқсайды. Қозының жолынан күркіреуік түйе, өткелсіз өзен, ит тұмсығы батпайтын орман, алдамшы түлкі, ін сияқтылар кездеседі. Бейітті Шөже жырындағыша керуендер салып береді.

Ескі әңгімелерінің әр алуанын еске алып қарасақ, «Қозы Көрпеш — Баян» жайы көбінше екі жастың қайғылы қазасымен бітеді. Әуелі Қозы Көрпеш өледі, содан кейін ғашықтық дертінен Баян да өледі. Бұлар өлгеннен кейінгі бірнеше оқиғалар әр алуан баяндалады. Сол оқиғалардың бастысы: Баян мен Қозының қайтадан тірілуі (кей әңгімеде үш күнге, кейбірінде үш жылға, тағы бір кезде отыз бір жылға созылған) жаңа, бақытты өмір бастан кешіреседі.

Осы алуандас тағы бір оқиға Қозы мен Баянның бейіті және бастарына орнатылған мола турасында әр алуан болып айтылып, қайталап жүреді. Ауызша айтылатын аңыздың бірінде Қозы мен Баян екеуінің бейітінің үстінен екі гүл шығады да, біріне қарай бірі созылып ұмтыла өседі. Бірақ екі ғашықтың арасына қойылған Қодардың бейітінен көк тікен өсіп, жаңағы екі гүлді қоспай айырып тұрады екен дейді. Бұлай болатын себебі Қодарды Баян қырық құлаш құдыққа түсіріп жіберіп, өзі кесекпен атып өлтірерде Қодар айтқан сөз бар: «Тірлікте екеуінді қоспап ем, өлсем де екі араңа көк тікен боп шығармын» депті. Осы тұсында «Қозы Көрпеш — Баян» жырының аяғы, түгелімен қазаққа көршілес, туыс-

тас Орта Азия елдерінің арасына мол жайылған «Таһир — Зүһра» атты халық дастанымен өзгеше ұқсас болып шығады.

Әсіресе сол жырдың, түрікпен классик ақыны Молла Непес қайта жырлап, XVII-XIX ғасырлар жапсарында жарияланған түріше өзгеше үйлеседі. Ол жырдың аяғында да Таһир мен Зүһраны екі айырып келген Қарабек батыр, екі ғашықтың ортасына жерленген болады. Ғашықтар бейіттерінен гүлдер шыққанда Қарабек бейітінен көк тікен шығып, гүлдерді қоспай айырып тұрады. Ол ғана емес, «Таһир — Зүһраның» жыры да әуелі екі жастың қайта тірілген жайып, содан соңғы көп жылға созылған бақытты ұзақ өмірін баян етеді... Екі ғашықты тірілтетін Ғайса мен Қызыр болады. «Қозы Көрпеш» жырында тірілтетін жалғыз Қызыр. Бұл саналған ұқсастықтардан басқа қазақ жырына «Таһир — Зүһраның» дастанындағы бар оқиғаның басы да ұқсас келеді. Онда да қартайған екі ата: біреуі хан, біреуі уәзір, перзентсіз жүріп, достықпен серт етиседі. Екі қабат әйелдерінің перзент күтіп жүрген шағында бірінен ұл, бірінен қыз туса некелеп қоспақ болысады. Ұлдар туса достар болсып дейді. Кейін балалар туғаннан соң ұлдың (Таһирдің) әкесі өледі де, қыз әкесі сертінен айныды. Кейін ол Таһирға жаулық етіп, ұлдың өліміне, қыздың қазасына, Қарабай тәрізді, себепшінің басы болады.

Сол қастап әкенің көмегін Қарабек деген батыр — қаскөй адам, Таһир мен Зүһраның тағы бір бас дұшпаны болады. Себебі ол Зүһраны әке көмегімен алмаққа бекінеді.

Осылайша «Қозы Көрпеш — Баян» жырына Орта Азиялық халық дастанының басы да, аяғы да ұқсас боп шыққанын көреміз. Бұл ұқсастықтың екі түрлі мәні — жайы бар. Бір жайы бойынша «Қозы Көрпеш» жыры «Таһир — Зүһра» жырынан ескі болғандықтан, өзінен кейін туған дастанға әсер еткен болу керек. Бұл пікірді сол Орта Азия елдерінің дастандарын зерттеуші бірнеше ғалымдар айтысқан болатын. Сонымен қатар, екінші жай бойынша бір кезде өзі «Қозы Көрпеш» әңгімесінің негізінде туған «Таһир — Зүһра» дастаны баспаға шығып, көп аузына жайылған соң енді XIX ғасырдың бас кезі, орта кезінде ауызда жүрген «Қозы Көрпешті» жырлаушы қазақ ақындарына (мы-

салы Шөжеге, Жанакқа) жаңа мотивтер, әңгімелер қосуға дем берген, әсер еткен тәрізді. Сонымен өлгеннен соң екі асықтың қайта тірілуі, оларды бір әңгімеде («Таһир — Зухра) Ғайса мен Қызыр пайғамбарлардың тірілтуі, екінші әңгімеде («Қозы Көрпеште») жалғыз Қызыр пайғамбардың тірілтуі, содан әрі бейіттер әңгімесі, гүлдер мен көк тікен аңызы — бәрі де «Қозы Көрпеш» жырына кітаптық дастанның, кейіннен әкеп қосқан қоспасы боп айқын тұрғандай.

Жалпы «Қозы Көрпеш» әңгімесін ендігі тексеру, зерттеуде «Алпамыс» жырымен де көп жайда ұқсастығы бар екенін, мол екенін және де ескеру керек. Байбөрі мен Байсары да қартайған шақтарына шейін перзент көрмеген, балаға зар аталар болады. Екеуінен туған ұл мен қызды Қарабай, Сарыбайша олар да ерте күнде ежеқабылмен атастырады. Кейін қыз әкесі, Қарабай сияқтанып, ұзаққа көшіп кетеді. Есі кірген ұл — Алпамыс жыраққа кеткен жарып жалғыз іздеп, жалғыздық тартыста жүріп, ғашық жарын табады. Бұл жайлар «Қозы Көрпеш — Баянның» көп оқиғалық тартыстарын еске түсіріп тұрғаны даусыз. «Қозы Көрпеш» қазақтың ескі бағы заман болмысын, сапасын, салтын баян ететін жырды бұдан да арырақ дәуірлердің қисынға келетін жыр, аңыздарымен салғастыра тексеру теріс болмайды. Сонда ескі оғыздар эпосы болып саналатын «Ата Қорқыт» кітабы («Китаби Дәдәм-Қорқуд») әңгімелерінің тобымен де шенестіре салғастыруға келетін жайлар бар.

Мысалы, «Дерсехан ұлы Бұғашхан» әңгімесі де Байбөрі, Байсары сияқты. Қарабай, Сарыбай сияқты перзентсіз, тұрғылас кәрілердің зар-шерінен басталады. Сол оғыз дастандарының жинағы болған «Ата Қорқыт» кітабында тағы бір еске алуға тұратын аңыз дастан бар. Ол «Бамсы — Бәйрек» әңгімесі. Бұл дастанның көп оқиғасы, тартысы «Алпамысқа» ұқсап келеді. Алпамысқа ұқсас тағы бір бала оқиғалары «Қозыға» да ұқсап кетуі ғажап емес. Ал «Бамсы — Бәйрек», «Алпамыс» әңгімелері алтайлықтардың «Алып — Манаш» деген дастанына тағы да ұқсайды. Бұл айтылып отырған жайлардың бәрі тегінде «Қозы Көрпеш» тәрізді қазақтың ең көрнекті, көп түрлі дастанын, ғашықтық жырып бір ғана қазақтағы варнапттарын салыстырып тексерумен қанағаттану керек емес екенін

аңғартады. Бірақ ол түрдегі салыстыра тексерулер, арнаулы монографиялық іздену, шолудың нәтижесінде туады. Ал біз әзірше бұл еңбек көлемінде жаңағы жайларды ескертумен қатар, әзірше «Қозы Көрпештің» қазақ ішінде сақталып қалған түрлерін айрықша, жекелей тексеруді мақсат етеміз. Соның өзінде де «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» атымен байланысты туған жырлар варианттары жоғарыда аталғандай көп және әр алуан. Енді сол жырлардың өздеріне айрықша тоқталамыз.

II

Бұл жырлардың бәрінде де хикаяның ақыры аянышты, қайғылы болып біткен. Бірақ кейбір нұсқаларында халық Баян мен Қозыны мұрат-мақсатына жеткізіп қояды. Бейсембай жыраудан жазылып алынған Жанақ нұсқасының аяғы осындай. Сөйте тұрса да Жанақ нұсқасының тілі «Қозы Көрпеш — Баян» нұсқаларының көбінен көркем және бұл кезге дейін баспаға түсіп, жұртқа көбірек мәлім болған түрі болғандықтан, бұл еңбекте біз талдауды сол Жанақ нұсқасынан бастадық.

Жанақ нұсқасының мазмұны мынадай: он сан Ормамбет елінде Қарабай және Сарыбай дейтін екі бай болады. Қарабайдың тегі — түрікпен, Сарыбайдың тегі ноғайлы. Қарабай мен Сарыбай Балталы, Бағаналы еліне көшіп келеді. Балталының елі, оның биі Тайлак бұларға ерулік беріп, жақсы құрметтейді. Бірақ дүниеқор Қарабай Балталыға көмек беруге жарамайды. Жомарт Сарыбай қойшының сыбағасын тоғыз қылып, сый-сияпатпен қайтарады. Балталы, Бағаналы елі Сарыбайға риза болып, оны өз елінің қадірлі адамы етіп таниды. Сарыбай мен Қарабай аңда жүріп дос болады. Екеуі де перзентсіз екен. Достық белгісі үшін екі бай іште жатқан екі баласын бір-біріне қосып, белқұда болады. Сарыбай өзінің ұлын көрместен буаз маралды Қарабай тілегі бойынша атқаны үшін қарғыс қаза табады. Қарабай «жетім ұлға қызымды бермеймін» деп бұзыла көшеді. Антын жұтады. Жолай шөлден жылқысын өткізе алмай, сандалған жерінде Қодар ұшырасып, құдық қазып, Қарабайдың 90 мың жылқысын

қырғыннан құтқарып, Аягөзге жеткізеді. Осының есе-сіне Қарабай Баянды Қодарға қоспақ болып серт етеді. Бірақ Баян оны сүймейді.

Қозы ер жете бастаған соң, Тайлақ бидің інісі Ай-бас Қарабайдың қыз бермей кеткеніне арланып, Баян-ды іздеп шығады. Қыздың сәлемдемесін алып, Қозыға Баянның ғашықтығын мәлім етеді. Қозы ел-жұрты Балталымен қоштасып, мал-жанын Тайлақ биге тап-сырып, Аягөзге барады. Елеусіз тазша болып, қой ба-ғып жүріп Баянмен қосылады. Андушы кемпір осы сырды біліп, Қодарға айтады. Қодар мен Қарабай сол елдің жауыз биі Сасанмен ақылдасып, Қозыны тойға шақыртып, оған у береді. Бірақ Баянның апалары — Ай мен Таңсық Қозының қашып құтылуына жәрдем істейді. Баянға ғашық болған тоқсан жігіттің бірі Көсемсары еді. Ол Қодарға сиыса алмаған соң, Шок-теректе жатқан Қозыға келіп, скеуі дос болады. Баян күнде қыз апасын жұмсап, Қозыдан хабар алып тұрады, Қодар Шоктерекке ұрланып келіп, ұйықтап жатқан Көсемсарыны Қозы деп өлтіреді. Бұл кезде Қозы түлкі қуып кеткендіктен ажалдан аман қалады. Көсемсары-ның өлгенін біліп, Қозы Қодар мен Қарабайды өлтіре-ді. Ел қорыққаннан Баянды Қозыға қосады. Бұлардан Күлеп дейтін батыр туады.

Жырдың мазмұны осындай. Дұрысында «Қозы Көр-пеш — Баян сұлу» жырдың басқа нұсқаларында өлетін Көсемсары емес, Қозы. Бұл жері өзгерген. Жанақ, Бей-сембай нұсқасының бұдан басқа да өзгешеліктері бар. Мәселен мұнда Айбас құл емес, Тайлақ бидің інісі. Қара-бай жағынан Сасан дейтін би қосылған. Баянға ғашық болатын тоқсан серінің ішінде Нұрқара бидің баласы Көсемсары мен Қаратоканың баласы Бұланқара дейтін батырлардың аты айтылады. Жанақ нұсқасының бергі жердегі Арғын, Найман ақындарының аузынан шыққаны көрініп тұр. Жырдың басында Сыбанбай, Жанақ, Бекбау сияқты айтушылардың аты көрсетіледі. Бұлар Қара-бай мен Сарыбайдың көшіп келген елін Балталы деп жырлайды. Балталының биі Тайлақты дәріптейді. ...Қо-зының жұрты да Балталы болып шығады. Жер-су, адам, ел аттарын жырау мүлдем жаңартып алады. Мәселен: Семей, Лепсі, Ұржар дейтін сөздер беріде шыққан ұғым-дар. Қозы Көрпешті мұратына жеткізіп қою айтушының тілегінен туған өзгеріс сияқты. Бірақ, біз Жанақ нұсқа-

сының бұл жерінің бәрі де болған өзгеріс дейміз. Жырдың ең қызығы, әсерлі жері оның алғашқы бағытының сақталуында болуға тиіс. Сондықтан «Қозы Көрпеш — Баян» жырының аяқ жағын оның басқа жырларында¹ айтылатын мазмұнына қарай талдадық.

Жырдың негізгі тақырыбы — әдет-ғұрып қиыншылығы, содан туатын ғашықтық. Жыршының айтуынша ата-аналары бұл екеуін іште жатқан күнінде-ақ баталасып, қосып қояды. Жырдың бұл жері шығыс әдебиетінде көп ұшырайтын ғашықтық дастандарына ұқсайды. Әсіресе, «Боз жігіт» қиссасына ұқсастығы күшті сияқты.

Баян мен Қозы махаббаты да дәл сондай күшті, әсерлі, аянышты болып жырланған.

«Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырында ғашықтық тақырыбы қазақ халқының бұрынғы құрылысында, тарихында болған ескілікті салтпен нық байланысты. Ол салт — рушылдық, феодалдық қоғамдар туғызған, заң еткен салт. Әйел халін, жастар тағдырын аталық өмірмен, баталасумен сырттан шешетін заңды көреміз. Бұл өте ескі жыр болғандықтан баталасудың ең бір көне түрі көрінеді. Ана құрсағында жатқан балалар «белқұда», «ежеқабыл» деген шарт батамен қосылуға міндетті болады.

Жырдың жазбаға түскен барлық варианттарында осы мотив ауыспастан, ұдайы қайталап отырады. Барлығында да Қарабай мен Сарыбай баталасады да, екі әкеің бірі (бір вариантта Сарыбай, екінші вариантта Қарабай) сол бата шартты өз өлімімен, өз қанымен пығайтып, бекітіп, енді қайтып бұзылмастай, өзгерместей етіп кетеді. Рушылдық, феодалдық құрылыстың сапасында жыр жырлаған бұрынғы-соңғы ақындардың барлығы осы түйінді өз варианттарына негізгі сюжеттік себеп, арқау етіп алады. Ол сана бойынша жаңа туып, ер жететін Қозы, Баяндай екі жас та осыны өздеріне өмірлік қарыз, міндет санап, жыр бойында арман етіп көксейді. Сол жолда алысып, талпынумен барлық негізгі варианттардың ақырында трагедиялық қазаға ұшырайды.

Ғашықтық турасындағы романтикалық эпос, сөйтіп, бұрынғы қоғамдық құрылыстың ерекше ескі салтымен

¹ Бұл жеріне керекті сөз мысалдарын үнемі Шөже нұсқасынан алып отырдық.

дәлселденіп жырланады. Жырдың ұзақ бойында ол салтты «теріс еді, ежеқабыл өрескел, кертартпа, ауыр салт еді» деп, сынап қарау, мінеп-шенеу жоқ.

Қозы Көрпештің біз талдап тексеретін Жанақ вариантын, аяқ кезіндегі Бейсембай қосқан жасанды өзгерісіне қарамай, барлық композициялық құрылысымен алсақ, мінеп-сынағанда салттың өзіп кінәламайды. Тек, сол батаны бұзған сараң, қатал, құлқыны жаман, арам кеуде Қарабайды жауыз етеді. Сол батаны бұзам деп, жастардың ажалына себеп болды, қиянатшыл ата, құнсыз жан болды деп суреттейді. Негізгі ғашықтық сияқты, романтикалық тақырыпқа құрылған лиро-эпос «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» барлық дүние жүзіндегі фольклорда кездесетін, осы алуандас романтикалық эпостардың заңы бойынша өрбиді. Өзінің композициялық құрылысында адам мінезін, көп тартыстарын, психологиялық ішкі сезім дүниесін тереңдеп, шеберлеп берумен қалыптанады. Сонда Қарабай психологиясы неше алуан міннен, сорақылықтан, өрескелдіктен құрылған болады. Өзі тоқсан мың жылқы айдаған, бірақ, ешбір жанға, тіпті өзінен туған баласына да рақымы, мейірі жоқ обыр бай, жауыз, қомағай бай болады. Оның бейнесінде жыр халыққа аса жиренішті, қоғам мен жеке адамдар тіршілігіне қастық, зиянды сипаттарды әшкерелеп, таңбалайды. Осы жаманшылықтар қатарында Қарабайдың, әсіресе өрескел, қиянаткер ісінің бірі етіп, жаңағы бата бұзуын, жастарды сорлатуын қосалқы арқау етеді.

Сол жайлар психологиялық шебер, қиын түйіндерге құрылады. Композицияның күрделі, шытырман байланыстарын қалыптайды. Бұл жағынан қарасақ Қарабай екі жақты, контрасты іс, мінездер көрсетіп отырады. Ол, әуелгі баталасушының біреуі өзі болғандықтан, жастарды қосушы да өзі. Кейін бата бұзушы болғандықтан, өзі қосқан жастардың тағдырын бұзамын, күйретемін деп, алысушы да өзі. Жанақтың шеберлеп құрған сюжеттік, композициялық вариантында екі жастың трагедиясы, Қарабайдың: «жетім ұлға қыз бермеймін» деп, «мені жұтатын жалмауыз туыпты» деп, «тумамай жатып әкесін жалмады» деп айнуынан басталады. Осының бәрін сұмдық белгілердей танып, құдалықтан, батадан бұзылуы жыр ішінде құрылатын ең алғашқы үлкен тартыс, түйін болады. Содан әрі Қарабай көше қашады. Көш Жанақ-

тың шебер жырлауында, соншалық ұзақ, шексіз шарлауға айналды. Ақырында ит арқасы қиянға, көз көрмес, құлақ естімеске Баянды алып қашып, Қозыдан жырақтатып әкетеді. Бұл әрекеттің барлығы да, жалғыз ең алғаш түйілген тартыс түйінінің ілгері қарай дами түсіп, өскелеңдеп, шелеңіп, қиындай беруінің жолдары. Баян мен Қозыны кейін де қоспас үшін жас қыздың басын жаңа серт, уәдемен тағы шырмайды. Өзінің құнсыз, арам көңілі малына табынған Қарабай тоқсан мыңның қырылып өлетін қазалы кезеңіне келіп шырмалады. Сонда мұның бар арманын орындап, тоқсан мыңды аман алып қалатын Қодарға, Қарабай барынша табынатын болады. Баянды Қозыға қоспаймын деп жүрген талабы бойынша, өзі табынған қара күш иесі Қодарға қоса табындырмақ болады. Меншікті етіп, басын байлап беруге тырысады. Алып қайратын көрсетіп, тоқсан мыңды жалғыз өзі аман алып шыққан Қодарға Қарабай Баянды қалыңмалсыз, қарызсыз бермек болады. Анығында Баян қалыңмалсыз тиген емес, тоқсан мың жылқы қалыңмал берген Қодарға, соның қарызын өтеу орайына, ақыға берілген қыз болады. Бұл кезеңде Қодар да Жанақ айтуынша, оның шеберлеген психологиялық реалдық мотивтері бойынша, жазықты емес. Себебі Қарабай бұл қызын «басқаға батамен атастырған қыз еді» деп айтпайды. Қодар болса, адал ақы еңбегіме, жүлдеме алатын сыбағам деп ұғынады. Сөйтіп, әуелі Қозы іздеп таппастай алысқа шырқап кеткен Баян, енді және де қолға түспес қиынға, қияға кетіп, жырақтай береді. Бұрын Қарабай қарсылығы, үлкен тартыс әрекеті жастардың қосылуына бір бөгет болса, енді Қодар басына берілген ерік, қыз айналасына тас қорғандай орнайды. Қиын қамау болып, тағы да қат-қабаттай түседі. Баян айналасында Қозыға мұны бұйыртпастай етіп әкенің ендігі ықтияры, Қодардың ендігі алып-қуаты мен орынды талабы, бірнеше қабат жаулық болып, тұтасып жатады.

Бірақ осыншалық қарсылықтарды жастардың ғашықтық талаптарының жолына бөгет қылып қоюшы Қарабайдың екінші бір әлсіз, дәрменсіз, шарасыздық жағы тағы бар. Жырдың жоғарыда айтылған рушылдық санасы бойынша, жыршының құптайтын ежеқабыл салты бойынша, Қарабай қапша әлек салып арпалысқан-

мен, батаны бұзуға дәрменсіз. Себебі, бата екеудің арасында, екі атаның туар өмір алдында бірігіп отырып ынтымақпен ғана бұзуына болады. Бірақ жырда сол қайта бұзуды мүмкін етпес үшін әңгіме, Сарыбайды алғашқы батаның үстінде, сол сәттің өзінде құрбан етіп қойған. Ол тағдыр кітабына жазылғандай, бата байлау бұзылуға мүмкін емес. Оны жоқтаушылар да шығады. Сол жоқтаушылар қаншалық әлсіз болса да, қаншалық аз, көмексіз болса да «біз бармыз, батаның орындалуып біз жоқтаймыз, бізге жол берсең» деп шыққан халде, барлық мықты, дүлей, бітеу кеуде қарсылық, жауыздық күштің барлығы еріксіз әлсіремей қоя алмайды. Ол жоқшылар, жыр ішінде біріне бірі көрместен-ақ аңсап, ынтыға құштар болып, ғашықтық жалынмен ұмтылатын Қозы мен Баян болады. Бұл екеуінің ғашықтығын әуелде бата бұйырып, шешіп қойса, кейін Қарабай әрекеттерімен қатар, әлсіз ғана болса да, бірақ үзілмей ширатыла созылып отыратын нәзік сыршыл бір мотивтер жалғастырып өсіре береді. Жанақтың композициялық құрылысы Ай мен Таңсықты батадан кейін туар ғашықтықтың екінші сатыдағы жақтаушысы етеді.

Қарабай көше қашарда Қозының жөргегінің үстінде:

Баянды бермей кетер сағап боқты,
Айым, күнім атарсың қазалы оқты,—

деумен екі қыз алыс тартыстың, Қарабайға қарсылықтың сюжеттік желісін бастайды. Содан Қарабай Баянды айырып әкеттім деп ұзақ шырқап көшіп жүрген кезде, жаңағы екі жасты жалғастыратын ғашықтықтың тілеулестік жыры, Баянның бесігінің үстінде үзілмей жырланып созыла береді. Содан әрі, Баян өсіп жеткенше, кейін Қозы өктеп талпынып келгенше, қыздың өзі өсумен бірге ішіндегі ғашықтық та, Қозы деген арман да бірге ұлғайып, дамып өсе түседі. Баян ер жеткен кезде Қозы жағынан келуші Айбас, екі жастың арасына Ай мен Таңсыққа қосылып септеуші болады. Екеуін бар арман-мүдделерімен жалғастырып қосушы қайрат несі батыр дос болады. Жыр сюжеті қатал, қайсар қарсылықтың қара күшіне бұрын әндей, жырдай нәзік қыздар наразылығын қарсы қойса, енді әділ кекті, әділ намысты бел қылған елеулі қайратты да, алысушы етеді. Бұл оқиғалар араласу арқылы жыр ішіндегі психологиялық, дра-

малық тартыстар қиындалып, күрделі болып, түйіліп өскелеңдей түседі.

Жырдың осыдан арғы композициялық дамуында Қозы мен Баян біріне-бірі талпынған ғашықтар, Қодар арадағы үшінші қаскей күш болады. Барлық романтикалық эпостарда, поэмаларда жүретін қиянатшы, айырушы болып қалыптана береді. Ол жағында жырдың композициясы, дүние жүзілік фольклорда, ескілікті поэмаларда болатын дағдылы сюжеттік схемадан көп шалғай кетпейді. Соның көбіне ұқсас болып баяндалады.

Жырдың алғашқы бөлімінде Қодардың Баянға деген талабын, оның еңбек ері болған өрен қайратымен және Қарабай малына сіңген еңбегімен орынды деп дәлелдесе, жырдың екінші бөлімінде Баян — Қозы бірігіп және ғашық болысып, жыр басындағы аталған алғашқы тартыс мүддесін орындаушылар болып шыққан кезде, Қодар енді зорлықшыл, қиянатшыл қара күштің жиыптық бейнесі ретінде кейіптеледі. Малынан басқа досы да, туысы да жоқ жауыз бай — Қарабайдың қара шоқпары, қараңғы күш есебіндегі сұмырай серігі болып шығады.

Жанақ вариантында кейін Бейсембайдың қосқан аяқтауы, жалпы «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырына жанаспайтын өрескел, орынсыз жамау. Бірақ ол тегін жамау емес, халық айтып жүрген жырға, халық ұғымынаптыс, үстем тап санасының өкілі болған ақынның қосқан жамауы. Бұл жырдың бұрынғы барлық варианттарында үнемі келетін бір идея, күрделі, көрнекті идея бар еді. Бұрынғы салт пен заңдардың жастар тағдырын сорлататын заңдар екенін тереңдеп, қамтып мінесе де, Қозы мен Баянның трагедиялық халі арқылы зор ауыртпалықтарды, толып жатқан қоғамдық қайшылықтар арқылы, объективтік шындықпен ашу бар-ды. Сондықтан, жырдың бұрынғы құрылыс қалпында ол күндегі салттың міні көрінетін. Ол замандағы жастардың соры әңгіме етілетін еді. Талай жақсы жастар, пелер жазықсыз таза армандарымен шер шырмап, зар жұтып, қанды қаза тауып еді деген, дұрыс идеяны жыр барлық мазмұнымен танытушы еді. Мынау Бейсембай қосқан қоспа сол қоғамдық ерсілік қайшылықтарды жамап-жасқап, жоқ етеді. Белгілі шамаға шейін болса да сыншы ойы бар жырды, халық ұғымына жат, жалған жамаумен жұқалап, жеңілдетеді, арзандатып әкетеді. Сол заманда, сол жастар ырыс

тауып, дегеніне жетіп, бақ мерейлі болыпты деген идеяға әкеп соғады.

Анығында «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» әңгімесінің аяғы, Бейсембай айтқандай, мұратқа жетумен бітетін болса, онда бұрынғы заманда бұл оқиға жыр да болмас еді. Тіпті азғантай аңыз да болмай, елеусіз қалар еді де қояр еді. Олар жайының жыр болуы, шынында екі жастың бір арман жолында жалындап жанып, ыптыға ұмтылып, қайғылы қаза табуынан туған. Қозы мен Баян жайып ғасырлар бойы қазақ халқының жыр етіп сақтауына, ақындардың талай буындары қызығып жырлауына себепші болған шындық осы.

Біз осы айтылған тексерулермен, «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырының өзіміз талдауға алған Жанақ вариантындағы композициясын, идеясы мен сюжеттік құрылысын талдап өттік. Енді жыр ішіндегі басты образдарының айрықша қалыптаңған тұлғаларына бөлек-бөлек тоқтаймыз.

Жырдың бас геройы Қозы Көрпеш жастайынан еркін махаббат аңсаған және ер болып суреттеледі. Оның ісі әділ, мінез, құлқы ұнамды. Айбас Баянның ғашықтығын білдіріп, Қозыға алтын жүзік сәлемдеме әкеліп бергенде, жігіт те көрместен қызға ғашық болады. Қозы жолда тұрған қауіпті қиыншылықтарға қарамастан, өзін ғашық жар жолына құрбан етеді. Шешесімен қоштасқан сөзінде:

Алдымда неше қатар тұрса да оқ,
Тартынып бұл сапардан қалуым жоқ.
Сұлуын дүниенің жисаң-дағы,
Бір жарымдай болмайды көңіліме тоқ,—

дейді.

Қозы Көрпеш Баянды іздеп тауып, оған сырласудың амалын таба алмай, қой жайып жүргенде:

Дүниеде ғашық қатты сен,
Көңілді бұған бұрғызды.
Береме тәңірім, бермей ме?!
Ынтықты болған бір қызды.
Қосылғанша мен соған,
Ішіме қайғы толғызды,—

деп зарланады.

Қозы Баянның жолында жапа шегіп, құлқыны жаман Қарабайдың жалшылығында азапты өмір кешір-

еді. Елі-жұртынан безеді. Баянға тез қосыла алмағанын арман етеді. Сөйтсе де, ол өзіне-өзі дем, қуат беріп:

Сенен басқа хор қызы,
Болса да көңіл салмаспын.
Шашы күміс, басы алтын,
Болса-дағы алмаспын.

Танымасаң қыз Баян,
Танытқалы бармаспын.
Сені алмасам осы жол,
Тірі де жүріп оңбаспын,—

деп ант-серт айтады. Қозының алған мақсатынан қайтпайтын ер көңіл, опалы ғашық екенін, оның алдында тұрған бөгеттерді жеңіп өтуінен де байқауға болады. Жоғарғы айтылған нұсқаларында Қозы Баянның жолына өзінде бардың бәрін құрбан етеді. Жылқысын жауға, түйесін шөлге, қойын аш қасқырға тапсырады:

Ақылым бұл уақытта зерек емес,
Көп тұрса, ертеңгі күн болады кеш.
Сапсыз жылқы, сан қойым қалса артымда,
Бір күнде қырылса да керек емес,—

деп, Қозы мал-дәулеттің бәрін тәрік етеді.

Қозының жолында тұрған екінші бір қиын бөгет — артында қалып бара жатқан жалғыз анасы, елі-жұрты еді. 1909 жылы Қазанда басылған «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырында Қозы «Сапарыңды қи, барма» деген жалғыз анасының да айтқанын істемейді.

Сол үшін анасынан теріс бата алады. Ананың ықтиярыңсыз сапар шегеді. Жанақ нұсқасында бұл жер мүлдем өзгертілген. Баласының алған бетінен қайтпайтынын білген соң:

Қапы қалма, қарағым, дұшпаның көп,
Жолың болсын, бар енді рұқсат бердім,—

деп, шешесі оң батасын береді. Сол сияқты Тайлақ та Қозыға оң батасын береді.

Шырағым, қайратыңа көңілім еріп,
Мен келдім қалайын деп сені көріп.
Токтатар сапарымды деп ойлама,
Амандасып қаламын бата беріп,—

дейді. Сөйтіп, Қарабайдың барған ел-жұрты бастығы Сасан би болып, Қодар жағына болысса, Балталы жұрты басы Тайлақ болып Қозыға болысады. Жанақ жырында Қозы халыққа арқа сүйенсе, жырдың өзге нұсқа-

ларында жалғыз шабады. Ата-ана, ел-жұртының он батасын алған жерде Қозы мықты, жауларын жеңіп, Баянға қосылады да, жалғыз шапқан жерде арманына жете алмай, мерт болады.

Қозының мақсатына жетуіне жол бермейтін үшінші қырсық тілсіз жау болған табиғат бөгеті. Бұл бөгет — мыстан кемпір, түйе орман, қасқыр, түлкі шөлстан. Оқиганың аяғы қайғылы болып біткен Қозы шөлстанда арып-ашады, зарығады, тарығады. Бұл бөгеттер Қозының жалғыздығын, айласыздығын, жапалы мүскін, жаралы ғашық екенін білдіреді. Жанақ нұсқасында Қозы бұл бөгеттерді оңай жеңеді. Қозының шөлде жүдеп жатқаны шешесінің түсіне кіріп, бүкіл елі жиылып, Қозының тілегін тілеп, құрбандық шалады. Жұрттың тілеуіне сай шөлде аты арып, өзі қамығып жатқан Қозыға бір ақ сақалды кісі жолығып, бата береді. Бұдан кейін Қозы Аягөзге жетеді.

Қозы алдында тұрған төртінші бөгет — Қарабайдың опасыздығы, Қодардың жауыздығы еді. Шөже жырында осы жауыздық Қозының түбіне жетеді. Жанақ — Бейсембайда жырдың аяғы қуанышты болып біткендіктен, трагедия болмағандықтан, ер, айлашыл Қозы бұл бөгетті де жеңіп шығады.

Жанақ жырында оның жеңімпаздық сипаты күшейтілген. Қодардың ауыр балғасын ол ұршықша ойнатады, өзін аттан аударып алып, қабырғасын күйретеді. Бойы кең, күші басым болғандықтан ол Қодарды өлтірмейді, көп елемейді. Жанақ жырында қара ниет Қарабай мен мысық тілеулі Қодар Қозының қолынан сазайын табады.

Бірақ Қозының аңғалдық, ақ бейілдік, сенгіштік сипаттары күшті. Өзінің ата жауы Қодармен ол дос болады. Сасан би Қозыны тойға шақырып алып, өлтірмек болғанда, қауіпке бір өзі қарсы барады. Жанақ жырында, сонымен қатар, Қозы тым айлашыл, ақылды тапқыр болып та кетеді. Бұл осы жырдың жалпы композициялық жүйесінен туған жай. Сондықтан Қозы қандай қиыншылықтан болса да құтыла береді. Сасандар у бергенде, Баянның отауында жау ортасына түскенде де Қозы дұшпанына пенде болмайды.

Қозының ерекше бір жақсы сипаты — әділдігі, ізгі мінезділігі, адамгершілігі. Ол досы түгіл жауына да жамаандық ойламайды. Әр нәрсеге ақ ниет, адал жүрегі-

мен келеді. Қияпат, зорлықтың жолына түспейді, сол үшін еліне де қадірлі. Көсемсары сияқты жауларын да өзіне тартып дос етеді. Жырда айтушының да бар тілегі Қозы жағында отырады.

Жоғарыдағы тағы бір басты қаһарманның бірі — Баян. Оқиға желісі өзі де, осы Баян үшін болған тартыстан басталып, Баянның өзін-өзі ғашықтық жолына құрбан етуімен аяқталады. Қозы сияқты Баян да ескі әдет-ғұрыптың торынан құтылуға талпынған жас. Жырдың желісіне, Қарабай, Қодар сияқты жандардың қиянатына қарағанда, Баян заманының тым қараңғы меңіреу, әділетсіз болғаны байқалады. Ол кезде Баян сияқты өзінің сүйгеніне қолы жетпей арманда өткен қазақ қыздары аз емес-ті. Баян осы әділетсіздіктің, атық, феодалдық кертартпа салттың құрбаны.

Баян — ақылды, өр мінезді қыз. Өзінің сүйіспеншілік сезімін ажалдан да жоғары бағалайды, оған кір жүк қызбайды. Оның махаббат жолындағы қасиетті ерлігі жер жүзі дастандарында, ең үлгілерде ғана ұшырайтын зор қасиет болып суреттеледі. Жырдың осы сияқты ерекше сырын орыс ғалымдары да ірі бағалаған. Қазақ ауыз әдебиетінде Қозы Көрпеш — Баян сұлудай даңқы мол жайылған жыр деуге болады.

Қозы мен Баянның махаббаты іштеп туа болған дедік. Мұнысы шығыстың атақты махаббат жыры «Ләйлі мен Мәжнүннің» сүйіспеншілігіне ұқсайды және екі жастың сүйіспеншілігі де ерекше күшті, берік болады. Бұл дүниеде қосылуға тағдыр қоспаған соң, екеуі ол дүниеде қосылады дейді. Жырдың тұсына діңгіл жыршылардың ұғым, пашымдары да әсер еткен. Қозы өлген жерде Баян да өлсін. Баян мен Қозы өзінің Қарабайдай қатал ата бұйырған тағдырына қарсы тұрады. Жырдың ең күшті тартысы осы қиыншылық, қақтығыста. Әйелдің ғашықтық жолында алысуы шығыста Жүсіпке ғашық болған Зылихадан басталады. Бірақ Зылиха тек азап қана шегеді, зарығады, тарығады. Ақыры дегеніне жетеді. Ал Баян азаптан ажалды артық көреді. Низами жырлайтын «Қысырау мен Шырын» жырында да Шырын Иран патшасы Қысырауға тиіп, оның баласы Шыруя өз әкесін өлтіріп, өгей шешесі Шырынды алмақ болғанда, Шырын Қысыраудың бейітіне барып, өзіне-өзі қанжар салып өледі. Баян мен Қозы трагедиясы бұдан да гөрі аяныштырақ. Себебі, мұнда екі ғашық

бір-біріне мүлде қосыла алмай кетеді. Баян жырының трагедиясы Науаи жырлайтын «Фархад — Шырын» дастанындағы Фархад моласында өлетін Шырынға ұқсайды.

Баянның Қозыға кейін ғашық болатын жайып Қарабайдың екі қызы Ай мен Тацсық сөздерінен байқатады. Балталыдан ауа көшер жерде:

Қозеке, піспей қалған сіз бір алма,
Бойыңа қуат бітіп, күш толар ма.
Қозы Көрпеш күйеуі боп, біз қайың боп,
Иілісіп тұратын күн болар ма?—

деп, екі қыз бесікте жатқан Қозыға жас Баянды қосуды арман етеді. Сол Қозы мен Баянға да арман — серт болсын деп, тілек арнайды. Қозы ер жете бастаған соң, Баянды іздеп барғанда, үш қыз оған:

Сәлем де олай болса дұғай-дұғай,
Біз жүреміз қайысында жылай-жылай,—

деп зарланады. Шөже жырында Баян Қозыға апаларының айтуымен сырттан ғашық болады.

Сәлем де ініңізге іздеп келсін,
Келмесе, сорлы Баян дегені өлсін.
Көңілім кетті Қозыға, жаным мұнда,
Айтқан сөзді ініңіз қабыл көрсін!—

дейді.

Екінші бір сөзінде:

Құдая сапарыңа дем бере көр
Аға-сқау, жылдамырақ жөпеле көр,—

деп, Баян ғашық жарын көруге асығады, ынтызарлық мұнажатын айтады. Бұдан әрі Баянның махаббаты дамылсыз өрлеп, күшейе береді.

Апда-саңда болмаса сөйлеспейді,
Жалғыз жатып Қозы үшін қылады зар.

Қыз махаббатының қуаты, әсіресе Қозының өлімі үстінде көрінеді. Қарабай Қозының өлгенін естіртіп: «Қозыкеден артыққа қосамын, жылама» дегенде, Баян:

Етегімді жел ашып жүрген емеп,
Қозыкеден басқамен күлген емен,
Әке, неке қи-дағы, енді өзің ал,
Елдесің бура салғандай інген емен,—

деп ашынған ызалы, қайғылы сезімдерін қатал кекесінмен білдіреді. Бұрын Баян ата-анасына ашық қарсы кел-

меуші еді, бұл жолы атадан да, ата-ананың дәстүрінен де қол үзеді:

Баян сұлу қолына айна алады,
Қозыкеден айрылып қиналады.
Өзіменен қосылып зарлансын деп,
Ботасы өлген боз інген қолға алады.

Баян жібек белбеуін белдеп шешті,
Қозыкеден айрылып күйге түсті.
Баян сұлу тұра алмай жұртта қалды,
Ертең тұра Қарабай ауылы көшті.

Қаралы Баян Қозының дертінен орнынан тұра алмай жұртта қалады.

Шөже жырындағы Баянның Қозыкені жоқтауы да ауыр толғау, ащы зармен келеді:

Ботасы өлген боз інген алып келдім,
Мен Баян, тал отындай жанып келдім.
Қодар құлды құдыққа құлаттым да,
Аза тұтып басында налып келдім.

Қозыкем, жатырмысың жер бауырлап,
Қарға жүнді қамыс оқ соны ауырлап.
Тұрар болсаң, тұрсаңа, Қозыке-жап,
Құдай қосқан қосағың келді зарлап!

Баян мен Қозы екі жақ бірдей сүйісіп қосылған, жұбайылық некені жақтайды. Осы Шөже жырында жылап отырған Баянның түсіне қырық шілтен еніп:

«Қозыға неше күндік өмір тілейсің? — деп сұрайды. Сонда Баян:

— «Ұзақ өмір тілеп мен неғылайын, үш күн, үш түн ойнасам, болар», — дейді. Қырық шілтен: «Артығырақ сұрамадың ба?» десе де Баян үш күннен артық өмір сұрамайды:

Баян жастың тілеуін құдай берді,
Ер Қозыке сілкішіп тұра келді.
Шын ғашықтың жандары өзіңде смес,
Үш күн, үш түн бас қосып дәуір сүрді.

Шөже жырының бұл жері Қозы мен Баянның арманды махаббатын аяп, жоқтап күшейту үшін қосылған. Бұл хиял, бірақ Баянның өлер алдындағы жалғыз талшық жұбанышындай. Тірлікте жетпеген арманға тым құрыса түс хиялмен жеткенде сол жұбаныш болсын дегендей. Бұдан әрі құшақтасып өліп жатқан екі ғашықтың үстіне қырықтың бірі қызыр душар болады. Қараса:

Екеуі жатыр екен мойындасып,
Кұшақтап бірін-бірі қойындасып.
Өлі десе, ажары бір тайған жоқ,
Тірі десе, жаны жоқ пұры тасып.

Қызыр «жаралған жеті ғашықтың бірі екен деп» дұға оқып, екеуіне отыз бір жылдық өмір беріп, қайта қосады. Бұл да халықтың Баян мен Қозы оқиғасына жаны ашығаннан туғызған қоспасы. Мұндай қоспа Баян мен Қозының бейіті жайында айтылған бір ертегіде бар. Қозының бейітіне екі гүл шығыпты, оның ортасына бір тікен бітіпті. Гүлдер Қозы — Баян, екеуінің ортасына шыққан көк тікен Қодар екен¹ деседі.

Баян алған бетінен қайтпайтын ер жүрек қыз, шын опалы жар. Шөже жырының артында:

Қозыке мен Баянның болған шағы,
Бәйшешектей қуарып солған шағы.
Қозыке өлген жерінде Баян да өлген,
Әркімнің сондай болсын алған жары,—

деп, Баянның ел ардақтысы, ерге арман болған жар екенін дәріптейді.

Баян жұрттан асқан сұлу қыз. Оның сұлулығын, даңқып естіп:

Тоқсанбайдың баласы тоқсан серін
Сыртынан көзі көрмей ғашық болған,—

дейді жыр. Мұның бәрі де ғашық болып жаһан кезген адамдар еді. Баян бұларға ойыспайды. Осылардың ішіндегі ең көзге ілінері Қодар болса, оған да іші әсте жібімейді:

Қара көзіп қап басып қарағанда,
Маңыңа жоламайды Қодар үркіп.

Баянға тек сүйген жары ғана қымбат. Осы жолда ол жалғыз Қодармен ғана күрескен жоқ, атасы Қарабаймен де, бүкіл елі-жұртымен де ұзақ күреседі. Баян жауымен күресе білетін әрі ақылды, әрі қайратты қыз. Сол қайратты бітімін Баян Қозы өлген соң аса айқын көрсетеді. Өзге ғашықтық жырларда ұшырамайтын, әсіресе, ғашық әйел жасамайтын қайрат көрінеді.

¹ Қозы мен Баянның бейіті Аягөз өзенінің бойындағы ескі бейіт деген аңыз бар. Бірақ бұл аңыз ғана, дәл деректі шындықтан гөрі, бергі ақындардың хиялы атап кеткен болуы да мүмкін.

Баян арманда кеткен жары үшін өзі кек алады. Қодарды құдыққа түсіріп, кесекпен атып өлтіреді. Бұл әрекетте халық жыры қазақ қызын ғашықтық үшін алысуды үгіттейді. Кескілескен кектен де тартынбай өзің алыс, жап аямай, жауыздықты жазалап алыс дейді. Мұнда өмір үшін алысудың реалистік талабы — психологиялық терең сырға жетеді. Құр аһ ұру мен өлу аз, қатал қайрат, қатты кек болсын. Содан да өз қолың, өз жүрегің тартынбасын. Жасып жылап өлмей, жарғыласып, адал арманыңды ақтап өл деген тәрбиелік сапаны көрсетеді.

Жырда мінез-құлқы, іс-әрекеті аса толық суреттелген жанның бірі — Қарабай. Оның айқын сипатының бірі — сараңдық, малқұмарлық, құны жаман қомағай байлық. Мал дәулет қасында оған туған ел, дос-жар іштен шыққан баланың көз жасы түк емес. Бұл жағынан ол шық бермес Шығайбайға, қарғыс бейнелі Қарынбайға тартқан. Елдің жауыз байды жиренішті етіп көрсеткен бір мол көрінісі осы образда. Сексен бес жасқа келген Қарабайдың бәйбішесі қыз туып, бір сақау қатын өліп-өшіп Қарабайдан сүйінші сұрай келгенде, құлқыны жаман бай оны «былшылдама» деп сөйлетпейді. Әйел сонда да:

Қартайғанда көріпсіз бір перзентті,
Шыныменен бір шапап бермейсіз бе!—

дегенде:

Сегіз өрме, бұзау тіс қамшысы бар,
Сақауыңды кетеді бартылдатып,—

деп сипаттайды жыр.

Тоқсан мың жылқысы бар Қарабайдың пейілі сонша тар, сараңдығының үстіне Қарабай малын ішіп-жеуге қинамайтын нағыз сасық бай. Жырда ақын оны:

Тоқсап мың жылқы айдаған бай болса да,
Үйінде сілкіп киер шапаны жоқ,—

деп бейнелейді. «Ұнамаған адамға шөл арықпын, қулық қылған кісіге қас шұнақпын» дейтін сөздерді Қарабай үнемі мерзім алған. Қарабайдың жүрегі үнемі аяуды білмейді, жақсылыққа меңреу, Сарыбай «үйдегі кісіміз жүкті» деп, буаз маралды атпағанда, «өлсем де бір тояйын атып берші» деп Сарыбайға зорлық істейді және:

Кез келген сен атпайсың бұйрықты аңды,
Достықтан шыныменен безгенің бе,—

дейді.

Достығын ол бір маралға сатуға бар. Өйткені, марал оған азық, үнем, табыс.

Антына опашыл Сарыбай киікті атам деп қаза табады. Сонда Қарабай:

Қасында Сарыбайға қарамайды,
Маралдың жаны шықпай ішін жарды.
Ішінен қос қодығы мөңіреп шықты,
Қодығын тыпырлатып бауыздайды.

Бұл мейірімсіз қара жүректің белгісі еді. Ондай адам ешкіммен еміреніп дос болмақшы емес. Болам десе де оған мән бермейді, опа таптырмайды. Ол Сарыбай өлейін деп жатқанда досының басын сүйеуге де жарамайды.

Маралды егіз қодығын теңдеп алып,
Достасын бек сөйлескен кетті тастап.

Мал қызығына батқан дүниеқор, сараң Қарабайда ар, ұят, әділет жоқ. Ол — ерге де, елге де опасыз, тасбауыр, өзімшіл. Сарыбай өлген соң Қарабай бата оқуды ойлап, жиырма шапан, тоқсан саба қымыз әзірлеп, Сарыбайдың аулына бармақ болады. Бірақ өзі әуелі салт барып, баланы көреді де:

Мені жұтар жалмауыз туыпты деп,
Таптық шал Бақа айғырға міне қашты,—

дейді.

Қарабайдың малсақ, қызғаныштығы ілезде күш алып, ол баяғы Сарыбайға берген антын бұзады. Қайтып келіп тоқсан нарға теңдеген сабаларды пышақпен жарып тастайды. Ақты төгеді, ақ ниеттен таяды. Ақты төгу, ант бұзу қазақ ұғымында үлкен кесепаттық. Жырда Қарабайдың осы мінезі жақсы көрсетілген. Жанәк Қарабайдың рахымсыздығын оның осы мінез-құлқы, пейілінен деп табады.

Қарабайда мейірім, адамгершілік жоқ. Адамды бағаламайды. Соның ішінде өзегін жарып шыққан бала сына да мейірімсіз, қатты.

Жас құлыным қырылды тамам, Қодар,
Бір су тауып бере көр маған, Қодар,
Сен шөлдетпей малымды алып өтсең,
Ақ Баянды беремін, саған, Қодар!—

деп, өзінің қызын, жылқыны шөлстаннан аман алып өтпекші болған Қодарға беруге уәде қылады. Жас қыздың бақытсыздығына себепші болалы.

Қарабайдың мейірімсіздігі, жатбауыр тұрпайылыққа айналған. Ол адам баласын сүймейді, жиренеді, елден жұрттан қашады. Ақын Қарабайдың сараңдық, өзімшілдігін соншалық терең, дәлелді етіп суреттейді. Халықтан қашқан дүниеқор, қара көңіл Қарабай жырда кейде алаңғасар, ақмақ ретінде көрсетіледі де, ақын оған сықақ қолданады. Бірақ, сонымен қатар, Қарабайдың қаттылығын басынан аяғына дейін бәсеңдетпей, барған сайын тереңдетіп, күшейте береді. Мұның аяғы қайғылы трагедияға соқтырады. Қарабай кейпі халықтың, елдің сипатын қорлайтын, бұрынғы құнсыз байлар тұрмысының ең зиянды, жаман мінездерінің жиынтығы.

Қарабайдың кейбір іс-әрекеті арқылы жыр бұрынғы шаруашылық салттың міндерін де сынап, шенейді. Ол, әсіресе көшпелі салтты сынау түрінде, Жанақ вариантында толық суреттелген. Сахраның дауылы қуған қаңбақтай баянсыз тынымсыз болып Қарабайдың үрдіс, ұзақ көшулері, жырдың құптаған, қостаған жайы емес. Мал аяғымен бірге, байыздамай, қоныстамай кезбелікке салыну сорлылық, сорақылық есепті сыналады.

Мұнда бір Қарабай емес, бұрынғы шаруашылық құрылыстың, кезбе жабайылық салттың жалпы қазақ байларында болған, көпшілік тірлігінде болған құнарсыз күйі сыналады. Және сондай шаруа қалпында еңбекті қанаудың түрлері де көрінеді. Қарабай сараң, малқор, құрдым бай өзінің малын баққызған топты жанды айлалап, тәсіл қулықпен тұсап ұстайды. Тоқсан мың соңында қысы-жазы тынымсыз жүретін тоқсан құл тегін алынбаған. Бұлар басында «тоқсан сері» десе де, кейін тоқсан құл болып кетеді. Қарабай бастығын Қодар етіп, бұның бәрін, қызы арқылы шырмап, құлақ кесті құлдай ұстайды. Өз малының қарақшысы етеді. Бұрынғы байлықтың еңбекті қапаудағы тұрпайы, өрескел дағдысы әшкереленеді.

Қарабайдың әйелі мен қыздарында Қарабайлық мінез жоқ. Қарабай құдалық антын бұзып, Балталыдан ауа көшпекші болғанда әйелі:

Байғұс-ау, қандай адам серттен таяр,
Біліп пе едің тайғанды құдай аяр!—

деп, үйін жықпайды.

Бұл басымды кеудемнен кессең-дағы,
Бір отырған орнымнан өлсем тұрмаң,—

деп ел-жұртынан айрыла көшуге наразы болады. Ел-жұртын, туған жерін қимау Қарабайдың Ай, Таңсық деген екі қызында да күшті. Қарабайдың екі қызының туған ел, өскен жерінен қоштасуы Жанақ жырында аса көркем, шебер және аянышты түрде айтылады.

Қыздар көшкен ауылдан бөлініп, әдейі жұртта қалып, кешке дейін жорғамен, жұртын айналып жүріп қоштасады. Бұл қоштасу өзгеше көркем болғандықтан бірқатар жолын мысалға келтіреміз:

Балталы, Бағаналы ел, аман бол,
Бақалы, балдырғанды көл, аман бол.
Кірім жуып, кіндігім кескен жерім,
Ойнап, күліп, ер жеткен жер, аман бол!
Қара басқан қашқынды қоя берме,
Ел жақсысы, Тайлақ би ақылы мол.
Осы ізі тоқсан мыңның соқпақ болар,
Жоғалмас қайда барса қазылған жол.
Тайлақтың енді аман бол қалған елі,
Аман бол қалың ағаш, аққан селі,
Теруші ем ермек етіп еріккенде,
Екпе жиде, алма ағаш көлеңкелі...
...Жібектей шалғынына ойнап өскен,
Сегіз сай, тау беткейі, сала аман бол!
Үйенкі, қайың, терек, тал аман бол,
Халайық қалған елдің шалы, аман бол!
Қарабай қайың атаң сенен қашты,
Жөргекте Қозы Көрпеш бала, аман бол!

Ақын тілі наразы көңіл-мұңдарын осынша терең, әсерлі етіп береді.

Жырдағы сүйіскен жастардың азаттық аңсаған талабына балта шапқан ұнамсыз кейіптің бірі — Қодар. Қарабай жырда өзінің қаттылығы, өзімшілдігі, малқұмарлығы арқылы көзге түссе, Қодар өзінің қиянатшылдығы, зорлығы, сұрқиялығы арқылы көзге түседі. Сарандық жолына түскен Қарабай да, мінез өзімшілдігіне түскен Қодар да рақымсыз, қаражүрек, ант бұзғыш. Екеуі қиянатшыл қара күштің екі жағы сияқты. Жеке меншіктен туған бектік ортаның психологиясы, дүниелік амалы осындай болмақ. Мұндай адамдарға өзінен басқа жол жоқ, өзінен басқа дүние жоқ.

Қодардың да жауыздығы күншілдік, бақталастыққа шауып, барған сайын күшейіп, аяғы Қозы мен Баянның өліміне соқтырады. Жыр адамның сезім дүниесін өте шебер көрсетеді. Шөже вариантында Қодар ноғайлының атышулы мырзасы Шақпақбайдың баласы делінсе,

кейбір вариантта қалмақ батыры болады. Үшіншілерінде Қарабайдың асырап алған еншілес баласы. Кейде, жай құлы. Қалай деген күнде де бұл жағдайлар Қодардың мінін жеңілдетуге ем бола алмайды. Бәрінен де өзімшіл, күншіл, қиянатшыл, озбыр Қодар алдыңнан шығады.

Қодардың барлық жауыздық істері Баянға құмарлықтан туған. Шөже жырында ноғайлының ерулігіне барған Баянға Қодар бір көргеннен ынтық болады:

Баянға ауызба-ауыз бір тілдесу
Қодарға жұмыс болды көкейкесті,—

дейді жыр.

Баян оған:

Тимеймін ноғайлыға арым бар-ды,
Алтын айдар, шоқ белбеу жарым бар-ды,—

деген соң-ақ Қодардың құмарлығы бірден оңарлыққа, қара күшке дейін келеді. «Берсем де әке-шешем сені алармын» деп ерегіседі. Көлеңкедей болып, Баянның соңынан қалмайды. Жанақ жырында Қодар Қарабайға:

Асыраған қызыңды мен алмаймын,
Жалғыз қызың Баянды мен аламын,—

деп, Баянға ғана құштар болады. Бірақ Қыз Жібекті айла, арамдықпен алмақшы болған Бекежан сияқты, Қодар да Баянға біржақты сүйіспеншілік міндетін артады. Содан барып оның құмарлығы зорлық, өшпенділік, қиянатқа айналады.

Әйтсе де, Қодардың қиянатшылдығы қаншама ауыр болғанмен жырда оның Баянға шын қызығуы да айтылады. Баянды алу жолында Қодар сұрапыл ерлік көрсетеді. Азап шегеді. Пантусов жазып алған жырда Таңсық деген апасы өлгенде, Баян Қодарға соның мола-сына меспен су тасып, үлкен көл жасатады. Жанақ жырында Қодар құс ұшпас құла түзден күн сайын төрт-бес құдық қазады, әр құдығы жүз кісілік. Су шықпай қалған құдыққа, басқа құдықтан меспен су тасып толтырады.

Антұрған білдірмейді Қодар жасып,
Әр жерден жүз кісілік құдық аршып.
Су шыққаннан су шығар құдығының,
Суы жоғын толтырар меспен тасып,
Сол кездегі жандардан Қодар асып,
Мінезіне қайраты құп жарасып,—

дейді.

Қодардың алып қимылына оның астындағы байталы
жарамай қалады. Сонда Қодар суды меспен жаяу
тасиды:

Жаяу жүріп көреді көп бейнетті,
Етік қажап бақайы қанап кетті,—

дейді жыр.

Бұл жағынан қарағанда жырдың кей варнанты объективтік түрде еңбекті жырлайды. Қодар белгілі мөлшерге шейін еңбек ері болып сипатталады. Ол Баянға қосылу үшін үш жылдай Қарабайдың қойын бағады. Ұқыпты жылқышы атанады. Жырда бұл тұстарда Қодар жазықты емес. Қарабайдың алдымен шырмауында жүреді. Мұнда күрделі құрылысты көрсеткен жырдың көп қайшылықты жинаған түйіндері, психологиялық шытырманы сезіледі. «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырының бір өзгешелігі осында. Қодар қаншама ауыр азап шексе де, қынжылмайды, қайта асқындай түседі:

Жайнаған жан қуанар қыз көрген соң,
Баянды аламын деп көңілі тоқ.

Қодар еңбек арқылы тілегіне жетпекші болады. Бұған оның қайраты жететініне сенеді. Бойы он кез, жаурышы үш кез, сыңар жұдырығы қолағаштай. Қодар шын алып. Аяғөз барған соң Баянға таласатын тоқсан ерге қарсы бір өзі айғай салып жалғыз тиеді. «Ықты-жарды білетін Қодекең бе, сол жерде тау соққандай араласты». Бұл Қодардың жақсы жағы.

Қодар — алып. Бірақ батыр емес, тек жай ғана қайрат иесі. Өзінен бағы, күші артық батыр кез келгенде, жасқаншақ, қорқақ. Жомарттығы да жоқ. Жауын жеңсе аяуды білмейді. Жеңілсе жалына бастайды, намыссыз. Қодар өзінің бақталасы Қозымен қыз үшін ашық майданда жан қиып күресе алмайды. Ұйықтап жатқан жерінде ұрланып өлтіреді. Мұнысы қурайды паналап келіп, Төлегенді атқан Бекежанның қаскөйлігіне ұқсайды. Қодар пасық адам болып, енді екінші ұнамсыз кескінмен көрінеді.

Қарабай сияқты, мұның да берген анты мен айтқан сертінде баға жоқ. Қозыдан жеңілген жерде онымен төстістіріп дос болады, ал артынша жаулыққа кірісе бастайды. Достық анты оның қара инетін орындауға құрал болады.

«Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жыры адал достықты

жырлайтын дастан. Мұнда халықтың дұрыстыққа деген тілеуестігі жырланады. Ұнамды кейіптер арқылы жоғары бағаланады. Осындай ұнамды кейіптердің бір алуаны: Сарыбай, Айбас, Тайлақ Қозының батагөйі, тілектесі. Жастай жетім қалған Қозыға үнемі аталық достық етеді. Сарыбай — дұрыс ниетті, ақ пейіл ата. Оны жұрты сүйеді. Сарыбай өлгенде Тайлақ он сан жұртын жиып алып, Сарыбайдың сүйегін тауып азалайды. Қарабай Сарыбайдың өлігі қайда қалғанын да айтпаған болатын.

Баянға құда түсу үшін Қарабайға он бір елші жібергенде Қарабай сабап, олардың басын жарып жіберсе де татулық сақтаған Тайлақ кек аламыз дегендерге басу айтып тоқтатады.

III

«Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырының идеясы, композициясы түрлі вариантта әр түрлі өзгере отыратыны бар. Топтап келгенде соларды негізгі екі салаға бөлуге болады. Жырдың көпшілігінде романтикалық сарын басым болады да, жырдың аяғы трагедиямен бітеді. Шөже, Қастанье, Радлов, Березин, Пантусов, Абрамов нұсқалары және 1909 жылғы баспасы осылай¹. Бұлар да — бұл дүниеде қосыла алмаған Қозы мен Баян, ол дүниеде қосылады. Мұнда «Ләйлі — Мәжнүн» хикаясына ұқсастық бар. Бірақ «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырында өзін ғашық жолына қыз құрбан етсе, онда еркек (Мәжнүн) құрбан етеді. «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырындағы басты қаһарманның Баян болатыны да осында. Бұл қазақ әйелінің сол ертедегі ауыр халінен белгі береді. Жырдың көпшілігі рушылдық-феодалдық қоғамның әдет-ғұрпындағы әділетсіздікті баяндайды.

Жырдың екінші бір саласы — Жанақ нұсқасы. Мұнда реализм басым. Жанақ, Шөже варианттары бір алуандас. О дүниедегі бақытты көздемей, ғашықтардың бұл дүниедегі бақытын арман қылады. Осыдап келіп ол, екі ғашықты қосып қояды. Көшпелі тұрмыстың әдет-ғұрып қайшылығын оңайлатады, соны жеңілейткен жа-

¹ Шоқан Уәлихановтың еңбектерінде: «Қозы Көрпештің» вариантын атақты Жанақ ақынның өз айтуынан жазып алдық деген бір дерек бар. Бірақ әзірге шейін сол қымбат жазба Шоқан материалдарының ішінен табылған жоқ.

мау-жасқау бар. Жырдың осы екі түрлі саласына сай оның композициясы да өзгеше. Жанақ жырының байланысы екі байдың достығынан басталып, шарықтау шегі — Көсемсарының ажалы, шешуі — Қодардың өлімі арқылы аяқталады. Мұның арты — қуаныш. Басқа нұсқаларында шарықтау шегі Қозының ажалы, шешуі — Баянның өлімі арқылы тынады. Арты қазалы, қайғылы.

Ғашықтық тақырыбын алсақ, Жанақ нұсқасының негізгі сарыны да романтикалық махаббат жүйесіне құрылған. Бұл романтика екі тұрмысты, жабайы көшпелі салтты жоқтау емес, адамның бас азаттығын іздеу жолындағы романтика.

«Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырында ғибрат беру сарыны күшті. Жырда өмірдің нағыз шындығы, қайшылығы суреттеледі. Адамдарының мінез-құлқы тұрмыстан туған. Қаһармандарының бір парасы жамандықтың үлгісі болса, екінші парасы жақсылықтың үлгісі болып көрсетіледі. Қатты Қарабай, жауыз Қодар, сұм, мыстан Сасан би, опасыз жеңге — зұлымдықтың жоқшылары. Оларды халық қарғайды. Қозы, Баян, Айбас, Ай, Таңсық — ізгіліктің, әділеттің жоқшылары. Жыршының бір тілегі осылар жағында отырады. Жырда жауыздық пен әділет дүниесінің тартысы суреттеледі.

Жырдың тағы бір өзгешелігі — мұнда көшпелі ел тұрмысының тағылық, өрескел салтын сынау бар.

«Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырының тілі ескілеу, бірақ нағыз халық тілі. Жыр үнемі қара өлеңмен айтылады. Жеті буынды жыр, өлең, Жанақ нұсқасында екі-ақ жерде кездеседі. (Қозының зары, тазшаның Сарыбайдың өлімін естіртуі). Жырда халық аузында айтылып жүрген салт өлеңдердің сарыны, үлгісі күшті, қаһармандардың сөзі (монолог) үш-ақ жерде кездеседі. (Екі қыздың ел жұртымен қоштасуы, естірту, Қозының зары). Айтыс та, монолог та өзіне лайықты орнында беріліп, жырдың әсерін күшейткен.

Жырда көркем сөздер мол. «Қарабай қайын атаң пейілі тар», «Қайран балам, кімдерге күң боларсың» деген сөйлемдер «қыпша бел», «қолаң шаш» деген сияқты сөздер бұндағы өлең кестесін көріктей түседі. Теңеу сөздер де кей адамның сыртқы кескініне ғана жұмсалмай, ішкі мінез-құлқын да сипаттайды. Мысалы:

Қодардың өзі дардай, сөзі дардай,
Жүреді жанның бәрін көңліне алмай,—

дегендегі «дардай» деген сөз, Қодардың тасыр, даңқой екенін ұғындырады. «Қодардың атасы жел, анасы жел», «Көрмесің Қарабайдай жарым есті» деген сияқты тенеулі ұқсатулар да белгілі көркемдік мақсатпен жұмсалды.

Бірақ дастанның суреттілік қасиеті оның жалғыз тілінде емес, көбінесе идеясында, адам образдарында, оқиғасының қызық, шебер аянышты болып суреттелуінде.

«Қозы Көрпеш — Баян сұлу» дастаны қазақ әдебиетінің зор мұрасының бірі.

1948—1954

ҚЫЗ ЖІБЕК

«Қыз Жібек» әңгімесі көп заманға бері ел аузында сақталып, жыр болып айтылып келген әңгіме және ол қазақтың романтикалық ғашықтық жырлары ішіндегі бір көркемі, көлемдісі.

Жырдың ең алғаш Зайсан уезінің (осы күнгі Шығыс Қазақстан облысы) бір белгісіз ақыны жазып алып, 1870 жылдар шамасында Қазанда бастырған. Бірақ бұл нұсқа біздің қолымызда жоқ. Кейінгі басылған нұсқасында мынадай сөздер ұшырайды:

Басында менен жайылды,
Қисса болып бұл Жібек
Баспасына қарасам,
Бәрі шала сөзінің
Еңіреп, жылап жүр жүдеп,
Қисынсыз болған сөздері,
Жыламақ түгіл, күлмеймін,—

дейді.

Жырдың осы нұсқасы 1876, 1905, 1909, 1911 жылдары Қазанда Хусановтар баспасында бірнеше рет басылып шықты. 1925 жылы осы нұсқаны қазақтың ауыз әдебиетін жинаушы Әбубәкір Диваев Ташкентте бастырды. Одан кейін 1933 жылы Қызылордада, 1939 жылы Алматыда «Батырлар жыры» жинағына қоса басылды.

Жібек әңгімесін шын оқиғадап туған, бірақ дәл қай кезде туып жасалғанын кесіп айту қиын. Мөлшермен айт-

қанда «Қыз Жібек» әңгімесі XVII ғасырда туғанға ұқсайды. Жырда Жағалбайлы елінің қонысы Қара теңіз жағасы деп келеді. Мұнысы Каспий (Атрау) теңізі болуы керек. Сол кездегі Шектілердің қонысы Ақжайық болған. Бұл екеуінің арасы, қоныс жағынан шалғай емес. Қазақ даласы патшалық Россияға қарағанға шейін Жағалбайлы елі Ақжайық бойын мекен еткен. Осы кезде де Жаман қала (Орскі), Магнитогорскі маңында Жағалбайлы жұрты аз емес.

Жібек әңгімесінің заманын білуге жолбасшы болатын тарихи деректің бірі — қалмақтардың Ақжайық бойын жайлаған шекті елін жаулап алуы. Жырдың екінші саласы осы жаугершілік заманға келіп килігеді. Жайық бойындағы аз ру шектілерге торғауыттардың ол кезде, белгілі бір кезеңде үстем болуы рас.

Жыр геройының бірі — Төлеген. Төлегеннің өмірін сипаттағанда ақын оның туған күнінен бастап, өлген күніне дейінгі ісін суреттейді. Мұнысы жырдың эпос жанрына толық ұқсайтындығын көрсетеді. Соның ішіндегі ең басты сарын Төлегеннің еркін махаббат, азаттық іздеген талабы болып отырады.

Жайыққа алғашқы аттанған сапарында артынан жылап келіп, «барма, қал» деп тілек еткен анасы Қамқаға Төлеген:

Бір сұлу алмай, шешеке-ау,
Сірә да көңлім тынар ма.
Талап қылған ісінен
Ат басын ерлер бұрар ма,—

деп, торықтыра жауап береді. Қыз Жібекке екінші рет жүретін жолында артынан жылап келген інісі Сансызбайға:

Батырлық, байлық кімде жоқ,
Ғашықтың жөні бір басқа,—

деп, батырлық пен байлықты мұрат етпей, көбіне сол асыл жар сүюді арман етеді.

Төлегеннің осы сипатын әсірелеп көрсету үшін ақын түрліше композициялық әдіс қолданады. Қыз Жібектің көшіп қуғанда Төлегеннің ғашық жарын көруге асыққан көңлін жыршы оның атының шабуынан байқатады:

Жер тарпынып жануар
Ауыздықты басады.

Алдындағы белестен
Орғытып кеп асады.

Бірақ ор қояндай секіріп, ұшқан құспен жарысып келе жатқан көк жорға аттың жойқын шабысы да Төлегенге текірек сияктанып көрінеді.

Төлегеннің көш қуған жері — ғашық жүрегінде жапқан үміттің аса бір жарқын, бақытты, зейнетті кезеңі.

Төлегеннің сүйіспеншілік талабына бөгет болған төрт түрлі қара күш кедергі бар. Бірінші бөгет шөлстан — алыс жол; екінші бөгет — ата-ананың теріс батасы, тағдырдың теріс қарауы; үшінші бөгет — көмексіздік, жалғыздық; төртінші бөгет — Бекежанның жауыздығы.

Жырда Қара теңіз жағасын жайлаған Жағалбайлы елі мен Жайық бойын жайлаған Шекті елінің арасы жүз күншілік шөл жазира, құс қонбас құла дүз болып сипатталады. Сол шөлстанның ең бір жексұрын ұры, қарақшы мекен еткен жері — Қособа. Төлегеннің ең рақымсыз, тілсіз жауының бірі — осы Қособа. Мұндай табиғат бөгеті Қозы мен Баянның да түбіне жетеді. Мұның үлкен жұмбағы бар.

Бұрынғы ғашықтардың қай-қайсысын алсақ та, олардың мақсатына жетуі жолында тұрған бөгеттің бір саласы адам жауыздығына байланысты болса, екінші бір саласы табиғат бөгетіне байланысты айтылады. Табиғат бөгетіне жататын нәрселер — аждаһа, жың, сиқыр, өзен, теңіз, алыс жол.

«Қыз-Жібек» жырындағы Қособаның шөлі ескі әдет-ғұрыптың одақтасы, жамандықтың бейнесі болған. Сондықтан, Төлегеннің ізгі ниетіне шөлістан, ұзақ жол жау болса, Бекежанға дос болып шығады. Бұл жағдай Қыз Жібек заманын тым қараңғы етіп сипаттайды. Барар жер, басар тау жоқ, жан-жағы тұйық, қапас.

Төлеген қоғамнан да, табиғаттан да дос таппайды. Бұл Төлегеннің жалғыздығын, көмексіздігін көрсетеді. Қособаның шөлінде ажал қойнында жатқан Төлеген өзінің алты қазға айтқан тамаша арыздасу сөзінде осы жалғыздығын зар етеді:

Қособаның түбінде,
Қоса кетті дегейсің
Жылай-жылай бір жалғыз
Дүниеден өтті дегейсің.

Базарбайдың теріс батасы да оған аз бөгет болмайды. Базарбайдың оң батасын алған Сансызбай мұрат-мақса-

тына жетсе, теріс батасын алған Төлеген мерт болады. Төлегеннің өзі де:

Тілімді алмай кеттің деп,
Бермеді атам батасын,—

дейді.

Теріс батаның түбі ескі салтқа, соның қуатына байланысты. Болашақ үшін атасы мен баласы күреске түскенде, жыршы «ақ бата» мен тағдырдың күшіне көбірек мән береді. Сондықтан, атасынан теріс бата алған Төлеген тек феодалдық қоғам салтына ғана қарсы шығып қоймай, өзінің тағдырына да қарсы шыққан сияқты болады. Екі ғашықты тағдыр қоспайды. Қыз Жібектің Төлеген қайтарда көрген түсі, оның аты-жөнін сұратып жіберуі, Төлегеннің жеңгесіне берген жауабы, ол жауапты қалыңдығына Сансызбайдай әменгері барын айтуы, інісімен қоштасарда «олай-бұлай болып кетсем, Қыз Жібек сынды жеңгенді өзің алып сүйгейсің» деп, Сансызбайға өлердегі өсиетін айтуы сол тағдырдың қаттылығын жыршының күн бұрын сездірмек болғанын байқатады.

«Қыз Жібек» жырының композициясынан, идеясын және жеке образдарының жырдағы психологиясын, тартыс мүдделерін зерттеп талдауда қатты ескеретін басты мәселе осы жырдың қоғамдық мазмұны туралы болу керек.

Бұл жыр феодалдық қоғамның болмысынан, шындығынан туған әңгіме болғандықтан, сол ескі құрылыстың ерекше салтын, ұғым-наңымын танытады. Сол салт сол ұғым-нанымдарға мойындаған, соны құптаған ескішіл сана ең әуелі жыршылардың өз түсінігінен көрінеді. Романтикалық, психологиялық өзгешелігі бар «Қыз Жібек» атты ғашықтық жырда негізгі тақырып жүретін түйіні ескі салт болып шыққан. Ол қазақ тірлігінде көп заман орын алған әменгерлік, жесірлік, феодалдық дәуірінің салтынан туған ғашықтық жыры деп ұғыну керек. Мұны, әсіресе жырдың екінші бөлімі жөнінде айтамыз. Сонда жырдың негізгі бір сарыны ескі салтқа бағынған шартты ғашықтық болып жырланады. Қазақтағы рушылдық құрылыстың мол бір айғағы, өзгеше ескілікті кертартпа жанның ескерткіші болып қалыптасады.

Осы межеден жыршылар ұғымы мен санасы да аспайды. «Қыз Жібектің» ескі варианттары әлі табылған жоқ. Ал, басылып жарияланып жүрген вариантты

соңғы айтушылар өздерінің таптық, қоғамдық санасын халық тарихының ілгері басқан, дамыған бағытымен қабысқан сала ғып көрсетпейді. Әйел образы неше алуан ауыртпалық, сор туғызған надандық салттың сынаушысы бола алмайды. Бұрынғы есіліктің жақтаушысы ақсақалша, билерше, сол салтты құптаушы болып шығады.

Осы жайды «Қыз Жібек» жырының екі бөлімі тақырыбынап, әсіресе соңғы Сансызбай — Жібек оқиғасынап айқып көреміз.

Бірақ Төлеген мен Жібек арасын баяндауда жыр анық психологиялық лиро-эпос түрінде бастайды. Төлеген мен Жібек азат сезім, жастық, дұрыс мүдде жолында табысады. Төлеген әке атастырған қызды алмай, өздігімен жар іздеп, ғашықтықты аңсауы және жолда дәл өзіндей ерікті сүйіспеншілік өмір көксеген Жібекті табуы, таңдауы — бәрі де жыр ішінде заңды, орынды, халықтық дұрыс ұғымды бастағандай болады. Бұрын жұрт аталық ықтияры жастар тағдырын емін-еркін билеуі керек десе, белқұда, ежеқабылдар айнымас жол десе, енді мына жырдың басында өз еркімен қосылған өр талапты жастарды мақұлдағандай болып басталады. Төлеген мен Жібек арасына жарастықты махаббат, терең мағналы тең достық бергендей болады.

Төлегеннің Жібекке құштар, ынтызар болуын романтикалық жыр көп көштеп өткізіп, бір қыздан екінші қызды артық етіп сипаттап, соның бәрінен де Жібек артық, өзгеше дегізумен үлкен динамикалық өріске жетеді. Төлеген Жібекке жетер-жетпестен-ақ ғашық болмасқа шарасы қалмағандай болады. Артынан екеуі анық таза махаббат жоқшысы болып, көркем қосылғандай болады. Бірақ мұның бәрі жырдың алғашқы кіріспе жағы, алғашқы түйіні, бастамасы. Сол бөлімнің өзінде-ақ жаңағы махаббат жолсыздыққа, тағдыр қаталдығына ұшырауға бұйырылады.

Төлеген мен Жібек екеуі де басында еркін, тең болып қосылғанмен, ендігі кезеңде өздері де ескі салт-сананың тұтқындары, құптаушылары болып мойындай бастайды. Жыршының әменгерлік, жесірлікті мадақтайтын нанымы бұл жастарды да өз ықтиярына көндіреді. Төлеген Ақжайықтан аттанарда Жібекке кейін өзі өлсе Сансызбайға тиюді өз аузынан қарыз етіп кетеді.

Кейін сол Төлеген Жағалбайлыдан аттапарда Жібекті іздеп барып алуды інісі Сансызбайға қарыз етеді. Бұл өсиеті өлерде айтқан ең соңғы тілек есепті болады. Оны орындау Жібек пен Сансызбайға ендігі тірлік мүддесі, міндет болып қалады. Бұл екеуі оны орындамаса, Төлегеннің бір өлмей, екі өлгені деп ұғынады.

Ал, Төлегеннің өлетіні де, жыршының санасы бойынша, айнымас тағдыр жазуындай. Оның себебі Төлегеннің әке батасынан аттап, өз еркімен кетуінде. Олай болса жырдың алғашқы жағында Төлеген басына берген азат сезім жоқшысы болған ой, енді орынсыз, жолсыз ойға айналады. Ата батасын аттаған кім де болса оңбайды деген рушылдық, ақсақалдық наным жырдағы барлық басқа сезім, арманнан үстем болып шығады.

Кейін ата батасын алып барған Сансызбай ақжолтай болып кетеді. Сөйтіп, жырдағы композициялық құрылыс мүддесі, ғашықтық турасындағы түсінік, наным — бәрі де салтқа бағынған, әменгерлік, жесірлікке қол қойған, сол жолға бағынып талпынған тартыстарды көрсетеді.

«Қыз Жібек» жырын зерттеуде бұрынғы қазақ тұрмысындағы әйел күйін ерекше ескеру шарт. Ерте күндегі шаруашылық-қоғамдық жайлардан туған заң мен сана әйелді мал бергеннің сол малдай меншігі еткен. Қалыңмал төлеген қыз ердің ғана мүлкі емес, ол айттырған рудың да мүлкі деген. «Ерден кетсе де елден кетпейді» еп, әйел басын ері өлген күнде де мал-мүліктей еріксіз етіп ұстайтын. Барлық жастың санасына сіңіріп, ойы мен ықтиярын тұсап, бағындырып жол-жоралғы жасалған. Ол жол «аға өлсе — жеңге мұра, іні өлсе — келін мұра» дейді.

Ерді де, әйелді де осы жолға, салтқа тапжылтпай мойындатады.

Рушылдық-феодалдық қоғамдағы үстем таптың көпке бұйырған санасы, заңы осы еді. Қазақ әйелі Ұлы Октябрь революциясына шейін осы заңнан қатты сорлап, нелер азап шегіп келіп еді.

Ал, «Қыз Жібек» жырындағы жастар санасы мен жыршылар сапасы сол кертартпалық, падаңдық заңды жарастырып, қиыстырып, қызықтырып жырламақ болады.

Жолға бағынған жақсы аға Төлеген, жораныл жар Жібек, мұрашыл іні Сансызбай болып — бәрі де үйлес-

кен келісім көрсеткендей болады. Мұны осылай етіп жырлаушы ақындар халықтық сананың жоқшылары емес, ескілік ықпалынан, үстем тап санасынан аса алмаған, қайта соны көп жастың сана-сезіміне нығайта орпатам деген жыршылар болып шығады.

Біз «Қыз Жібек» жырын зерттегенде осындайлық ескілікті, ескішіл нанымды айқып көрсететін ерекшелігін ашық танытып отыруымыз керек. Шебер жырланған «Қыз Жібек» жырын ескі заманда болған ескі сана мен салтты өз бойынан айқын көрсететін фольклор үлгісі деп тексеруіміз керек.

Төлегеннің бір жауы — Бекежан дедік. Адам жауыздығы айтылған жерде сол әлеуметтік дүниенің әділетсіздігі әшкереленеді. Төлеген мен Жібек әңгімесінде дәулет теңсіздігі бөгет болмайды. Ескі әдет, әйелдің теңсіздігі тұсау болады. Бекежан сол ескі әдеттің несі, күзетшісі. Әдейі берілмеген. Бұл халде жоғарыда айтылмаған композициялық терең түйін, анық сыр бар. Сол себепті Төлегеннің астындағы көк жорғасы да жолдасын жауға бермейтін ұлы батыр аты емес. Қайта жау қамалап келгенде, ол басын жерге салып, Төлегенді жауға ұстап береді. Сондықтан да ақын:

Мал опасыз деген сол,
Су ішіп әбден қанған соң,
Бір қарақшы астында,
Ойнақтай басып жөнелді,—

деп, көк жорға атқа да қалыстық мінез береді.

«Қыз Жібек» жырындағы ең басты кейіпкердің бірі — Жібек. Төлеген сияқты Жібек те өзгеше. Жібектің сипатын білу үшін Ақжайықтың түбегінен шығып, көшті бастап бара жатқан он үш қыз, бір бәйбішенің сәулетіне назар салу керек. Жыршының қызықтыра сипаттауына қарағанда, қызғалдақтай құлпырған сол қыздардың бәрі де олқы емес. Бірінің нұр сәулеті бетінде, бұралып кетіп барады, екіншісі «таң мезгілі болғанда, шолпанның туған жұлдызы, пейіштен шығып келмесе, бұл жалғанда хор қызы». Бірақ Төлегеннің аңсаған Жібегі ол емес. Келесі қыздардың сұлулыққа сай сән-салтанаты бар: үшінші көшті бастап «толған айдай толықсып, ақ сазандай бұлықсып» бара жатқан қыздың жетегінде отыз түйе бар, «мұрындығы сары жез, бұйдасын ескеп жібектеп», «ақ маңдайы жарқылдап, танадай көзі жалтылдап», төртінші көшті бастап бара

жатқан қыздың салтанаты бұдан да асып түседі: «он қыз нөкер қасында, өзі он бес жасында: қазналы қырық нарға, жібектен арқан тарттырған». Ал, бесінші көштегі қыз, кілең алтын кигені; «алтын шыны кеседей екі көздің шарасы, туған айдай иілген, екі қастың арасы». Осылардың ішінен ең соңғы көшті бастап бара жатқан қыздың бақ-дәулеті тағы да үздік көрінеді. «Қара торқа кигені, қара жорға мінгені, сексен түйе қомдаған, сексені де болмаған», сол түйелерге алтынды жағдан, аспаһани кілем артқан.

Сипатына қарасаң:
Ақ бетінде кіршік жоқ,
Айдын көлдің қуындай,
Екі көзі жалтылдап,
Батырдың алтын туындай,
Сөйлеген сөзі мазалы,
Аб зәм-зәмнің суындай
Аузынан шыққан лебізі
Сары алтынның буындай.

Сүйіскен жастар жолындағы бөгеттер мен қиыншылықтар — көп жырлардың негізгі арқауы. Онсыз сюжет, оқиға жоқ. Қоғам өмірі, күрес дүниесі, жақсылық пен жауыздық қашаннан бақталас. «Қыз Жібек» жырындағы әр түрлі бөгеттер де осы тартыстың заңы мен қағидаларын терең дәлелдейді.

Бірақ ескі тұрмыстың әділетсіздігіне қарсы күресте Төлеген жалғыздық көргенмен, тыңдаушысының, халықтың бар ниеті арманда кеткен соң ғашықтар жағында болып отырады. Сол себепті: Төлегеннің мерт болып өлген жері аса қайғылы болып шығады. Төлегеннің елінен бірге шыққан алты қазбен өлерде тілдесіп, қоштасуы, ата-ана, елі-жұртына сәлем айтып, арыздасуы өте әсерлі, қалың шер болады. Ел-жұртын, ата-анасын сүйгендігінің ғана белгісі емес, сонымен қатар, ғашық жарына қолы жетпей, опық жеген үміттің, арманда кеткен жүректің де зары. Ол зар Төлеген өлімін тым аянышты етеді:

Баратұғын жеріне
Жетпей кетті дегейсің,—

деп өксиді Төлеген.

Өлер жердегі Төлеген халін тыңдаушының есінде қатты әсерлі етіп қалдыру бар. Оң болмаған сапардың өкінішті ақыры осы демек. Осындай сорға ұшыраған

Төлегенге жыршы әдейі тындаушының жанын ашыта
жырлайды:

Батқан күнмен қарайып,
Аһ дариға, құда деп,
Жұлдыз шыға Төлеген
Ақырет сапар жөнеді.

Бірақ, сонымен қатар, ақып өз тарапынан айтқан
толғауында:

Айтып-айтпай немене,
Сол секілді асылдар
Кебіні жоқ, көрі жоқ
Ит пен құсқа жем болып,
Мұрадына жете алмай,
Арманда болып кетіпті,—

деп, салқын сезімді қалыс көңіл білдіреді.

Төлегеннің «аспанда ұшқан алты қаз» дейтін толғауы ел-жұртымен, өмірімен қоштасудың шерлі бір үлгісі. Қособаның көлінде алпыс қарақшы ортаға алғанда «батар күнмен батайын, жастығымды ала жатайын» деп соғыс ашса да, Төлегенге бұрынғы ұлы батырлар қайраты берілмеген.

Төлегенді көп көштен, көп сұлу қыздың қасынан өткізгенде жыршы аса шебер, психологиялық әдіс қолданды. Бір қыздан бір қыз асып түседі. Төлеген сыртынан қарап, әрқайсысын Жібек екен деп қалады. Жібек болмай шығады. Төлегеннің Жібекті көрсем деген ынтықтығы арта түседі. Ол Жібекке қызықтыру, құмарландырудың әдісі. Үдетпелі, өндімелі әдіс, психологиялық жағынан анық динамикалы мотив болады. Және Жібектің жақсылығын жеке сипаттап айтпай, өзге нелер сұлу қыздарды көрсетіп, солардың бәрінен де Жібек басқаша деу — салыстыра суреттеудің ерекше көркем, асыл тәсілі. Жібектің сұлулық пен салтанатын мына он үш қыздың тұсында айрықша айтпай-ақ, сөз қылмай-ақ жеткізіп болады. Сол әдіс арқылы Төлеген Жібекке жетпей-ақ, көрмей-ақ ғашық болады. Болмасына шарасы жоқ демек.

Осы он үш қыздың бәрінің салтанатын да, сұлулығын да ең соңғы екі жүз түйелі көшті бастап бара жатқан бәйбішенің салтанаты басып кетеді:

Аға Жүніс перідей,
Көркі раушандығы.

Қартайса да ілгері,
Әлгі қыздың салдығы,
Нұрдай болып шайқалып,
Асылдай боп егіліп
Көшті тартып барады
Жібекті тапқан шешесі.

«Анасын көріп қызын ал, аяғын көріп асын іш» дейді жұрт мақалы. Жыршы соны есте тұтады. Жібектей сұлу қыз туса туғандай бәйбішенің сойы осы еді демек. Сөйтіп, Жібек басқа қыздардан тек сұлулығы мен салтанаты жағынан ғана озбайды, ең қымбатты үлгілі анасымен де озады. Төлегеннің «ақылмен танып тұрған» Қыз Жібегі осы еді.

Төлеген көш жөнекей Қыз Жібектің күймесіне киліккенде, қыз намыстанып жауап бермейді. Осы намысқойлықтың өзі де Жібектің өзгешелігін көрсетеді. Қыздан тауы шағылған Төлеген: «Қыз түгіл өз елімде еркек қорыққап қайран басым, бұл жерде бекер болды» деп ызаланады. Және Жібектің «сұлулығына мін таба алмай, кесір скесін» деп мін тағады.

Бүйте берме, Жібек-жан,
Кесірің жұртқа тимесін,—

дейді. Бұл екі асылдың намыс таластырған, бақ сынасқан, ең алғашқы психологиялық айқасы, қағысуы болатын. Төлегеннің «кесірлі екенсің» деген сөзіне Жібек:

Ағыным судай ағады,
Халқым малдай бағады
Жұртым қойдай қағады,—

деп, өзінің бір елдің еркесі екенін білдіреді. Ол бүкіл Шекті еліне жаққан қыз. Төлегеннің: «Қайдан білдің, Жібек-ау, іздеп келген Төлеген, мал беріп сені алмасын» — деген ірілігіне сай Жібек те ірілік көрсетеді:

Келсең кел шыдап қасыма,
Шай мамығым басына
Келмесең әрмен кете бер
Бар, дамбалым басына,—

дейді.

Жібектің мұнысы тек бас асаулық, пандық емес, бұрынғы ескілікті жырларда келетін натуралық түрмен, тілмен айтылса да бұнда өзін қымбат тұту бар. «Мен де өзіңдей асылмын, танысаң кел, тапымасаң не жүріс» деген. Алғашқы осы қағыс, намыс таласы Төле-

геннің ынтықтығын мүлде күшейтеді. Тәкаппар қыз Төлегенге қол жеткісіз биік асқар сияқты болып көрінеді. Сөйтіп, намыс түбі махаббат болып ауысады,

Ұзамай-ақ асау қыздың өзі де махаббаттың тұтқыны болады. Бұрын қызды көруге Төлеген асық болса, енді Төлегенді көруге қыз асық.

Атқан оқтай жылысып,
Ор қояндай ығысып,
Ғашық жарын көрмекке
Шаһзада Қыз Жібек
Жалт-жұлт етіп келеді...
Бір көрмекке ыптық боп,
Төлеген мырза шонықты.

Осы жердегі Төлегеннің мен-мендік назы да, шын сүйіскен көңілдерге жарасқан мінез болып суреттеледі. Оның мәнісі өзінің қызғанышты махаббатын білдіру.

Жібек үй-ішіндегі тірліктің шын ұйтқысы, салтқа да, ерге де опалы әйелдің сойы болып көрсетілмек. Төлеген еліне жүрерде ол жайсыз түс көріп, жарын қимай қалады. Төлегенді сегіз жылға дейін сарғайып, шыдап, опалы жесір болып күтеді. Төлегенді өлтірген соң Бекежан той қылып, Жібекті күшпен алмақ болады. Бекежан Төлегеннің өлгенін айтыспен естірмек болып: «Кеткелі жаман жарың көп жыл болды, хабары сол жездемнің бар ма, Жібек?» дегенде: «Артымда жеткеншегім жас деуші еді, қарайлап сұм дүниеге жүрген шығар» деп, жанағы салтқа берік бағынған көңлін өзгертпейді, үмітін үзбейді.

Бекежанның естіртуі — Жібек басындағы ендігі трагедияның түйіні... Бұл хабар біреудің қуаныш тойын адыра талқан етіп, Жібекті қаралы күйге салады.

Бекежанның бұл сөзі
Мұңлы болған Жібектің
Өкпесінен ұрады
Өксіп, өксіп жылады,
Ғашық болсаң сондай бол,
Аһ дарға, құда деп,
Етбетінен құлады.

Бұл кезде бақытты, балғын өскен Жібек енді бақытсыз, қаралы жан болады. Қаралы жесір болып отырады. «Жайықтың суы ылай-ай, көр болды көзім жылай-ай» дейтін жоқтаулар сол қаралы қайғыны танытады.

Бұл жоқтау Төлеген, Жібек әңгімесінің енді екінші оқиғаға ауысар алдындағы шешуіне айналады. Жібек, өзге ғашықтық жырлардағыдай жар артынан өлмек емес. Қара тұтып, шыдап отырып, өзін енді кеп алатын әмеңгеріне, Төлегеннің тілегін орындап, тимекші. Салттан туған жыр осы санаға Жібекті бағындырады да, енді сол жолда берік жесір етіп, үлгілі жеңге етіп шығармақ мүддесіне ауысады. Бірақ Қыз Жібектің бақытсыздығы жалғыз ғана Төлегеннің өлімімен тынған жоқ, қайғы үстіне қайғы болып жабысқан пәле Қорен қалмақтың зорлап аламын деуі болатын. Бұл пәлелер Жібек басына қат-қабатынан бекер орнап отырған жоқ. Бұлар қазақ ауылында бұрын әйелдің әлеуметтік ахуалының тым ауыр, қайғылы болғанын білдіреді. Рушылдық-феодалдық қоғамның ішкі әдет-ғұрып қайшылығына келгенде Жібек өзінің сүйгеніне қолы жетпей, соққыны бір жесе, одан жаман қинауды сыртқы қиыншылықтан көреді. Қоғамның ішкі құрылысы әйел үшін ол заманда қаншама қапас, қатал, тілсіз жау болса, сыртқы жауға келгенде де іргелі елдік көрсетпейді. Шекті елінде қалмақтарға қарсы тұрарлық күш болмайды. Сондықтан, осы шарасыздық отына тағы да қазақ әйелі, қорғансыз Қыз Жібек күйетін болады. Бұл жағынан қарағанда, Жібектің Жағалбайлы елін жоқтап жылауы жалғыз ғана Сансызбайға ынтызарлық емес, Шектінің «от басына балпаң, сыртқа жалтаң» қайратсыздығын, нашарлығын біліп, шерлену болады. Қыз Жібек ескі салттың әділетсіздігіне төзбейді. Сондықтан, қалмақ қоршауында қалған панасыз Жібек — батыр Сансызбайды асығып күтеді. Жағалбайлы елінің аты ендігі Жібек үшін медеу, қуат дүниесі сияқты көрінеді.

Салтқа бойсұнған Жібек тек өз басының махаббатын қорғайтын әйел ғана емес, басын күн туғанда елінің де, өз басының ар-намысын жоқтаған әйел болып сұреттеледі. Қыз:

Осы қалмақ алып-ақ
Кұртама менің мысымды,—

деп арланады. Қореннің Сандалкөгіне мініп, жеңгесінен сәукелесін сұрап қоштасқанда:

Басыңда Жібек атанып,
Кәпірге қатын болғаны.

Есіткен жұртқа мәлім ет,
Ақ сүтін қисын анамыз.
Разы болсын атамыз,
Ел-жұртқа дұғай сәлем де,—

дейді.

Жібектің беріктік сипаты, ерлік намысы осындай. Ішкі қайшылықтарға келгенде, Жібек сүйгенінен айрылған бақытсыз жас, қаралы ғашық, сыртқы қиыншылыққа келгенде, ол қаншама бақытсыздық көрсе де, ауырмалдыққа қайсарлық, қарсылық көрсетеді. Төлеген тұсында еркін, уайымсыз өскен Жібек, Сансызбай тұсында жауынгер, ақылгөй әйел болып, қайнысына қайрат, серік болып сипатталады.

Жау көрмеген жас Сансызбай Қорен қалмақтың жолын тосып қалғанда, Жібек бір төбенің басына келіп, аттан түсіп, Сандалкөктің шылбырын мойнына орап, өзін Сансызбайдың жолына құрбандық айтады.

Жібектің жақсы сипаттарының бірі — тапқырлық, шешендік Қоренді ол өзінің ақылдылығы, шешендігімен ұршықтай ойнатады. Сандалкөкті алуға келе жатқан Қоренге Жібек: «Ай тақсыр, неше атаңнан бері хансың» деп сұрайды. Қорен: «Жеті атамнан бері ханмын» дейді. Сонда Жібек: «Сен хан болмай жерге кір, шын хан болсаң қойшы-қоймаж сияқтанып осылай жүргенің өзіңе ар емес пе» — деп алдап, ілгері жібереді. Міне, осындай айлашыл, тапқыр, шешен Қыз Жібек атқа мініп алған соң: «Атаңа нәлет, хан Қорен, мұнда жоқ сенің тең-парың», — деп, бел көрсетсе, онысы әбден орынды сияқты. Қиын-қыстау күндерде Жібектен үлкен қайсар, қайрат шыға алады.

Жібектің жаудан құтылып шығуына Сандалкөкті олжалап алуы себеп болады. Бұл олжа — жеңістің олжасы. Сандалкөк Жібектің қолына түскен соң игілікке қызмет істейді.

Төлегеннің мұрагері — Сансызбай. Бірақ Сансызбай — Төлегеннен басқарақ адам. Төлеген жасынан сері жігіт болса, Сансызбай сауыт киіп, садақ асынған, жаратып ат мінген батыр жігіт болып тәрбиеленеді. Төлеген Жайыққа жүретін екінші сапарында інісіне:

Алтын балдақ ақ семсер
Саған арнап соқтырып,
Салдырып қойдым қынапқа,
Аш беліңе ілгейсің.

Тоғыз қабат көк сауыт,
Будырып кеттім кілемге,
Оны үстіңе кінгейсің,—

дейді. Сол қоштасудың тағы бір жерінде:

Көк буырыл тұлпар бар,
Былтыр құпан, бныл тай,
Мінетұғын бас атың,
Қарағым, саған сайма-сай,—

деп, Сансызбайдың жауға мінетін атына шейін болжап береді.

Сансызбай жақ тартқанда, оның жебесі:

Тоғыз қабат көбеден
Зырлауменеп өтеді.
Бір төбеге жетеді,
Үй орнындай бір жерді,
Төңкерсе тастап кетеді.

Сансызбайдың батырлық кескіні осындай. Бұл Төлегендей емес. Жыршының мұны қостайтын санасы бойынша Сансызбай ата батасын алып аттанады. Мұның жолын болдыру шарт. Сондықтан, оған ерекше артықша сипаттар беріледі. Жырда Сансызбай меп Жібек арасында да келелі махаббат бар. Солай болуға керек деп ұғындырады. Әменгерлікті айыпсыз ету үшін солай әңгімелеу жыршының мүддесі. Сондықтан «Қыз Жібек» жырында үш адамның махаббаты бір қосылған. Жібек Төлегенді қандай сүйсе, жыр Сансызбайды да сондай сүйгізіп, үлгілі жеңге етеді. «Әйел ерден кетсе де, елден кетпейді» дейтін рушылдық салт бойынша Жібек өзінің бұрынғы қайын жұртын табады. Олай болатыны — ердің мүлкіне оның елі мұрагер. Әменгерлік-жесірлік жолы қазақтың бұрынғы тұрмыс ерекшелігінен осындай көп қайшылық, ерсілікті көрсететін оқиғаны туғызады.

«Қыз Жібек» дастанындағы ұнамсыз, қиянатшыл адам — Бекежан мен Қорен. Мұның екеуі де сүйіскен жастардың бас азаттығына ара тұрады. Бірақ мінез-құлқы, жаратылысы жағынан бұл екеуі бір-біріне ұқсамайды. Қорен — бөтен жұрттан шыққан жау, Бекежан — іштен шыққан жау. Қорен жау да болса мәмлеге тұрады, ерлерге біткен аңғалдығы мен мәрттігі бар. Бекежанда бұл жоқ. Бекежан пасық, зұлым, қауіпті жау. Рас, Бекежан да Қыз Жібекке сыртынан ынтық.

Бірақ ғашықтықпен сүйген кісі емес, тек қызығушы және бөтенге бермеймін деп, жалған, қалыс жоқтаушы, зорлықшыл. Оның үстіне өзі ұры-қарақшы, сотқар. Жібекке сай емес. Ол өзінің мақсатына адал ерлік, шын махаббат жолымен жетпейді, арамдық, қиянат, зорлық жолымен жетпек болады. Жібек оны сүймейді, осыдан келіп, Бекежан зұлымдығы асқиндай түседі. Бекежан өзімшіл бақталастыққа ауысады. Жырда Бекежанның осы мінездері шебер суреттеледі, жауыздық еткен Бекежанды Жібек:

Атаңа нәлет қарақшы,
Құдайым сені қарғасын,
Қатын-балаң зарласын,
Басыңа қиын іс түссе,
Қасыңа досың бармасын,—

деп қарғайды.

Бұл тек Жібектің өз басының ғана қарғысы емес, жыршының қарғысы.

Қорен бұлай емес, батыр адам. Сансызбайдың артынан қуып жеткенде, Қорен оған: «Менің атым хан Қорен, неден үміт қыласың деп, бірден күш айтады, оның үстіне келген жерден ақырып Сансызбайды жекпе-жекке, күшпен бақ сынауға шақырады. Бұл ердің дәстүрі. Қорен Сансызбайдан ер кезегін бұрын сұрап алады. Бірақ артынан өзі де кезек беріп, ажалға қарсы қарап тұрады. Қорен өлімге бар, ерлік жолын қорлауға жоқ. Бекежанның аярлығы мен екіжүзділігі онда жоқ. Бір өзі екі тұлпар мінген Қорен қалмақтың асқан батыры болып суреттеледі. Жыр мұның тұсында Сансызбайдың батырлығын ұлғайта суреттеу үшін жауын мықты, балғын етіп, бірталай жерге шейін оны объективтік түрде зорайтып көрсетеді.

Рас, оның мінезі ұрт, о жар, содырлы. Беттеген ісінен қайтпайды. Бірақ қаншама о жар болғанмен, Қорен жол білмейтін тентек емес. Қаршыға: «Айып өзіңізден, әйелге тұлпар бергенсіз, алып қашып кеткен-ді» дегенде, Қорен сөзден ұтылады. Сөзге тоқтайды. Дегенмен, Қореннің де зұлымдығы азғантай емес. Ол Шекті елінің намысын қорлап, Жібекті зорлап алмақ болады. Сондықтан, жыршылар, оны көп жерде, шындап келгенде, топас, ақмақ адам етіп суреттейді:

Иә, пірім-ау, нә пірім,
Сандалкөкті жүгіртер,

Қыз Жібек менің қатыным,
Айналайын Жібек-ау,
Ақырын шапшы, ақырын,—

дегені Қоренді мазақтау, кекету.

Жырдың негізгі кейіпкерлері осылар.

«Қыз Жібек» дастанының тілі бай, композициясы тыңдаушыны қызықтырып отырарлық болып шебер құрылған. Жырдағы адамдардың мінезінен, әрекетінен көшпелі тұрмыстың шаруашылық, көп әдет-ғұрпын, түрлі напымдарын көресіз. Бұл мотивтер жырдың сюжетіне нық байланысты болып келіп, тартыс оқиғаларын көп өрнек, кестелермен түрлендіріп отырады. Адамдар арасындағы халдер де көп салалы болып, әр алуан бейнелерді жолай кейіптей кетіп отырады.

Күншіл Бекежан, зорлықшыл Қорен қарсысында сүйіспеншілік жоқшысы болған Төлеген мен Жібек, Сансызбай мен Шеге, Қаршыға мен Сырлыбай, тәкаппар Базарбай мен жаны ашыр қыз жеңгесі, рулы ел, көп жұрт болып суреттеледі. Осы адамдар мүдделері, күрестері арқылы жыр еткендегі өмірдің ішкі жарасын, да, сыртқы жарасын да барлық ескілікті жинақтап көрсетеді.

«Қыз Жібек» дастаны қазақтың өткендегі көшпелі тұрмысының да мол айнасы сияқты. Одан көшпелі елдің шұбырып көшкен көп суреті, тігілген шатыр, жапан кезген жалғыз атты жолаушылардың суреті, сияқты көп ескілікті көріністер танылады.

Жырда оқиғаны айтып берудің үш түрлі әдісі аралас жүреді. Олар хикаялау, сипаттау, сөйлету. Жырдың өлең жағында хикаялау аз кездеседі. Бұлар жырдың аяғында кейбір монологтар үстінде, ақынның түсінік сөзі ретінде келеді. Хикаяларға байланысты сөздерді ақын үнемі қарасөз жағына аударып жіберген. Жырда сипаттау әдістері де бірсыпыра орын алады. Көштің сәулеті, Жібектің сұлулығы, оның отауға барғандағы келбеті, көк жорға аттың шабысы, Қореннің «жөнөді қалмақ, жөнөді» деген жердегі кейпі, Жібек астындағы Сандалкөктің шабысы, міне бұлар әрі оқиғаны айту, әрі сипаттау болады. Негізінде сипаттау жағы басым. Мұндай сипаттау әдісі оқиғаны әсерлі, жаңды етіп отырады. Сипаттаудың қаншалықты әсерлі болып жасалғанына бірнеше мысал келті-

рейік: Жібектің атының шабысын суреттегенде ақын:

Табан жолмен тартысып,
Ауыздықпен алысып,
Екі қолы қарысып,
Үшқан күспен жарысып,
Маядай мойнын созады,
Тарта-тарта Жібектің
Алақаны тозады.
Томаша жерден сырғытып,
Ойлау жерден ырғытып,
Әні-міні дегенше,
Ұйтқып, заулап келеді,—

дейді.

Бұдан жалғыз Сандалкөктің шабысы ғана емес, Жібектің қуанышы да көзге қабат елестеп бара жатқан сияқты. Қореннің шабысы бұдан да гөрі тамаша, жанды болып жасалған:

Жөнелді, қалмақ, жөнелді,
Шекібір ұрып келеді.
Көк қабыландай арсылдап,
Төбінгісі тарсылдап,
Құйысқапы сартылдап,
Сауырдап аққан ақ көбік,
Омырауда былшылдап,
Шу десе қалмақ дауысы,
Түлек құстай шаңқылдап,
Қәпір қалмақ жөнелді,
Қаһарланып келеді,—

дегенде, қалмақтың суреті тындаушының көз алдына дәлме-дәл елестеп тұрады. Жырдағы сипаттаудың бір шебері Көкжорға аттың шабысынан, не болмаса, Жібектің жүрісінен сол қаһарманның сыртқы кескіні де, ішкі дүниесі де бірдей көрінуінде, Жібектің отауға бара жатқан сипатын ақын былай суреттейді:

Жібектің жайын сұрасаң,
Асып туған анадан,
Шаһзада кісі еді,
Кісі бойы кереует
Алтын тақтың үстінен
Қояндай қарғып түседі.
Ақ маңдайы жарқылдап,
Танадай көзі жалтылдап,
Алтынды кебіс сартылдап,
Жүйрік аттай ойкастап,
Құнан қойдай бой тастап,
Қалмаймын деп ұялып,

Жан-жағына байқаптап,
Кер маралдай керіліп,
Сары майдай еріліп
Тәңірі берген екі аяқ,
Бір басарға ерініп,
Үйден шықты Қыз Жібек
Көрінген көзге дүниенің
Баршасынан жерініп.

не болмаса:

Атқан оқтай жылысып,
Ор қояндай ығысып.
Қылаң етіп, қылт етіп,
Сылаң етіп, сылт етіп,
Мықындары былқылдап
Тау суындай сымпылдап,
Сүмбіледей жылтылдап,
Буындары былқылдап,
Айдынды туған Қыз Жібек
Отауға қарап жөнеді.

Асыға басқан, жарын көруге ынтазар болған Жібек тыңдаушының дәл көз алдында кетіп бара жатқандай. Бірақ ақынның қолданатын суреттеу әдісі жалғыз сипаттау емес, ол кезінде сөйлету әдісін де қолданады. Әрбір адамның өзін сөйлетеді. Сөйлету арқылы олардың ішкі дүниесін, күлкі, қуаныш-қайғысын әсерлі етіп береді. Қоштасу, естірту, арыздасу, қорғау, тілек, бата, күш таластыру, түс көру, оның жоруы, көңіл айту, өтініш, айтыс сияқты неше алуан көңіл жайымен өленді көрнектер өздерінің салт жырларында келетін түр-түрімен осы сөйлету тұсында көрінеді. Бұл, жырдың мазмұнын кеңейтіп, көңілге қонымды етіп шығарған. Монологтың көпшілігі қаратпа сөз қолдану арқылы беріледі:

Ау, жеңеше-ау, жеңеше-ау,
Мінезің еді өзгеше-ау!
Төлегенге барып кел,
Тілімді алса жүрмесің,—

дегендегі — «ау жеңеше-ау» дейтін арнау сөздер Жібектің қимастық сезімін білдіреді. Не болмаса:

Күдіреті күшті құдая,
Алыстан жарға ғашық қып,
Әуреге салдың басымды,—

деген жердегі құдайға жалбарыну:

Әуелеп ұшқан алты қаз,
Етің шекер, сорпаң баз:

Қонар болсаң жануар,
Міне майдан, міне саз!—

дейтін қаратпалар Төлегеннің ауыр қасіретті сезімдерін сипаттайды. Мұндай өлең өрнектері көп қолданылады.

Артық туған көкешім,
Бұл дүниеден кетіпсің,
Ол дүниеге жетіпсің,
Мен мүсәпір ініңді,
Қасыретке тастап кетіпсің,—

дейтін қаратпа сөз де сол жайды білдіреді. Шеге Сансызбайға көңіл айтқанда да:

Айналайын Сансызбай,
Көлге біткен құрағым,—
Суырылып озған пырағым,—

деп бастайды.

Мұндай қаратпа арнаулар бұл жырда көбіне мұңды сезімдерді білдіреді. Кейде, қарғыс түріндегі қаратпа монологтар да ұшырайды:

Атаңа нәлет Бекежан,
Көрсетпе маған түсіңді,
Бітіріпсің ісіңді,—

деп қарғайды Жібек Бекежанды. «Айналайын Шеге аға» деген сөз достықты білдірсе, «Атаңа нәлет Бекежан» дейтін сөздер дұшпанға атылған оқтай тиеді.

Сөйлетудің бір қысқа түрі — айтыс. Жырда айтыс төрт жерде келеді. Мұның бәрі де қара өлеңмен айтылады. Бірақ мазмұны, қызметі жағынан бұл айтыстар бір-біріне ұқсамайды. Алғашқы айтыс Қаршығаның шатырдағы Жағалбайлы жігіттерімен тілдесуіне арналған. Бұл — қуанышты хабарды білдірген айтыс. Екінші жолы айтыс Төлегеннің Сырлыбайға жолыққан жерінде қолданылады. Мұнда айтыс құда түсу ниетін білдіреді. Үшінші жолы айтыс түрін Бекежан қолданып, Төлегеннің өлгенін естіртеді. Бұл қаралы естірту. Төртінші жолы айтыс Шеге мен Жібек арасында жүреді. Бұл да қуанышты хабарды білдірген. Ақын айтыс түрінің өзімен неше алуан сыр береді.

Жырда ырым-жырым, түс көру сияқты сезімдерге де мән берілген. Жібек екі түс көреді. Бірі — Төлегеннің өлімін болжаса, екіншісі — Сансызбайдың қалмақтарды жеңетінін күн бұрын болжап береді.

Ақын табиғат суреттерін де белгілі бір сезімге, іске

айғақ етіп пайдаланған. Төлеген Жібектің көшіне күн шыға ілесіп, Жібекпен Жиренбай отауында, талма-талтүс шағында жолығады. Бұл кез, әлемнің күн нұрына мейлінше бөленген жарқын кезі. Бұл бақыт қуып, өрге басып бара жатқан екі ғашық сезімдеріне де ортақ болып тұр. Ал енді Төлеген Қособаның түбінде күн бата аттан құлап, қас қарая жан тапсырады. Бұл әлемге қараңғылық орнаған кез. Қара түн Төлегеннің арманда өлген қасіретіне ортақ болғандай.

Дастанның ең құнды жағының өзі оның тілінің таза, бай, көркем болып жасалуында. Сап-алуан әсірелеу, көріктеу ұқсатулардан басқа кейбір жеке-жеке сөздердің шеберлілігі де сұлу, жатық. «Ай қараңғы кешесі, айдың өткен нешесі» дейтін сөз кестесінің көркемдігі бұған дәлел бола алады. Жырда мұндай образды сөз кестесі өте көп. «Асуда асу бел дейді, аса бір соққан жел жейді» дейтін сөз шумақтары да сыртынан қарағанда әншейін ғана бір сөз ұйқасы сияқты. Дұрысында олай емес, бұл сөздер жырда үш рет қолданылған. Алғаш оны Төлегенді іздеп барған жерінде Қаршыға қолданады. Екінші жолы мұны тағы да Қаршыға Төлегенді Жиренбайдың отауына апаратын жерде айтады. Үшінші жолы — Жібек Сандалкөктің үстінде тұрып жеңгесіне қоштасқан сөзінде айтады. Мұның үшеуінде де «Асу да асу бел деді» дейтін сөздер не алыстан келген қуаныш хабар, не бақытты жолығыс, не оң сапардың сырынан хабар береді. «Ау жеңеше-ау, жеңеше-ау» дейтін сөздердің де белгілі мәні, орны бар. Ол не қауіп, не қимастық сезімдерін бастайды. «Басыр, басыр, басырды, аққа құлпы жасылды» дейтін сөз кестесі көп қыздың ішінде Жібектің «аққа құлпы» болып өзгеше артық туған жан екенін айту үшін тұр.

Ақын сипаттауға келгенде көріктеу, ұқсатулардан гөрі теңеу сөздерді молырақ қолданады. Адам келбетін көбіне теңеумен жасайды. Теңеудің жұбы ретінде алынатын сөздер — ай, күн, жұлдыз, алтын, гауһар, тана (тас), хор пырақ, ақша қар, ақ тауықтың қаны, сары алтынның буы, сымға тартқан күміс, орқоян, құнан қой, пейістен соққан самал тәрізділер. Теңеулері өте қонымды көркем келеді:

Қыз Жібектің дидары
Наурыздың ақша қарындай.

Ақ бетінің қызылы
Ақ тауықтың қанындай.
Екі беттің ажары
Жазғы түскен сағымдай.
Білегінің мүсіні
Айбалтаның сабындай.

Бұлар айналадағы табиғат көріністерінен алынған ұғымды, жатық теңеулер. Қазақтың шаруашылық тіршілігінің негізі төрт түлік малға байланысты теңеулері де көп:

Халқым қойдай қағады,
Жұртым малдай бағады,—

дейтін теңеулер бақташылық өмірінен алынған. Қой бағу, мал күту қазақ үшін өте сүйікті, абройлы іс болған. Сондықтан Жібек Шектілердің өзіне деген махаббатын осындай түрлі теңеулермен білдіреді.

Қоштасу, қимастық, көңіл айту, оң бата сияқты монологтарда ұқсату (метафора) көбірек келеді. Ондай жерде ақын теңеу қолданбайды. Алты қазға айтқан сөзінде Төлеген:

Қанатымда қияғым,
Табанымда тұяғым,—

деп келеді. Сипаттауларды теңеумен берсе, ауыр сезімдерді ақыл ұқсатулар арқылы суреттейді.

Көлге біткен құрағым,
Суырылып озған пырағым,—

дегенде де солай.

Көкжорға мен Сандаккөктің шабысын суреттегенде, Сансызбай мен Қореннің ұрысын, көштің сәулетін айтқанда ақын әсірелеу қолданады. Мысалы, Сансызбайдың атқан жебесі Қоренді құлатып, одан өтіп, үй орнындай бір төбені аударып тастайды. Аттар шапқанда ұшқан құсқа жетеді. Бұл жерлері батырлар жырындағы үлгілер. Соны ақын дұрыс қолдана білген. Кейде ақын кішірейту түріндегі сөздерді өте орынды қолданады:

Дария шалқар көліміз,
Жер болып қалған суалып,—

дейтін сөздер Сансызбайдың суалған көңлін білдіреді.

Сонымен, ақын көріктеу, теңеу, ұқсату, әсірелеу

сияқты көркем сөздерді қалай болса солай орынсыз қолданбайды. Әрқайсысының тиісті орнын табады. Беталды теңеу қуып, эпитет ауламайды.

«Қыз Жібек» жырының тілі, өлеңдігі көркем, ажарлы болып шығатын себебі осындай пақыстардан туады. Өлеңнің ұйқастары да, дыбыстық құрылысы да жатық, үндесіп келеді.

Асу да асу бел деді,
Аса бір соққан жел дәді,—

дегендегі а-а, с-с, е-е сияқты ішкі дыбыс үндестіктері күшті. «Қыз Жібек» дастаны батырлар жырынша жеті буынды жырмен жырланған. Ұйқасы екі-үш жол аралап, еркін келіп, ерікті ұйқас болып отырады, көп жерде жырдың ұйқасы тек сыртқы жағынан ғана емес, көбіне ішкі жағында болады.

Жырда қоштасу, естірту, жоқтау, арыздасу сияқты өлеңдері көп: осының бәрі жырдың лирикалық қуатын күшейткен. Оқиганың қызықтылығы мен лиризм бұл жырдың мазмұн, композициясын көркейтеді.

АЙТЫС ӨЛЕҢДЕРІ

Айтыс өлеңдері қазақ ауыз әдебиетіндегі ең мол жанрдың бірі. «Айтыс» деген атауы — айтысу, тартысу, дауласу немесе жарысу, сынасу мағнасында қолданылады. Бұрын үлкенді-кішілі даулар кезінде шешендер айтысы болған. Ақындар айтысы өлеңмен айтыс. Анығында өлең жарысы, өнер жарысы есебінде қолданылады. Біздің тексеретініміз сол ақындар айтысы.

Ақындар айтысы — көпшілік алдында, тыңдаушы, сыншы жұрттың көз алдында туып, орындалады. Әнменен не әр ақынның арнаулы сарынымен: қобызға, домбыраға, гармоньға қосылып айтылады. Ақындардың солайша кезектесіп, жауаптасатын суырып салма өлеңдері, екі жақты айтыс болады. Мұнда тыңдаушы жұрт құр естіп қана қоюшы емес. Ол бір жағынан, айтысушылардың сөздерін сынаушы, қорытушы болып отырады. Ақындардың бірі жеңіп, бірінің жеңілгеніне төрелік айтушы да сол жиынның өзі болады.

Тыңдаушы жұрт-жиын, айтысушы ақындардың әншілік, домбырашылық, жарыс-керісін, орындаушылық өнерлерін де бақылап, бағалайды. Сонымен қатар бұрын айтылмаған өлең өнердің сол арада, өздерінің көз алдында, жаңа туып отырған тың туысын да бақылап аңдайды. Жарысқа түсуші ақындар тапқырлықпен, өнерпаздықпен кезек шабуыл жасап қақтығысулары арқылы тыңдаушыларын әр алуан дәрежеде қызықтырып, еліктіріп, неше түрлі құбылыс күйлерге салып отырады. Оның үстіне көбінесе тыңдаушы жұрт екі жақ болып екі ақынның туысы, тілеулесі, жақын ортасы болады. Сондықтан тартыс, талас тек екі ақын арасында ғана емес, бәсеке тілеулестік екі жарылған жиында да болады.

Бұл жай айтысушы ақындарды, үлкен жиын топта, сайысқа шығарған батырлардай, күреске түсірген балуандардай, бәйгіге қосқан аттардай бәсеке, жарыс қызуына араластырады. Осы айтылған ерекшеліктердің барлығы, ақындар айтысын тыңдаушы көпшілік үшін әр кезде театрлық, драмалық аса қызу әсері бар өнер түріне айналдырады. Анығында ақындар айтысының негізінде, өзгеше жанрлық бітім мазмұнында, қолдану дәстүрінде, қазақтың халықтық театрлық өнерінің мол белгілері бар. Халық театрының анық, дәл ұрығы бар деуге болады.

Қазақ фольклорында айтыс жанры есте жоқ ескі замандардан бері қарай созылып келген. Халық сүйген жанр болғандықтан, көпшілік мол қолданғандықтан бұл жанр Октябрь революциясынан кейін де Советтік Қазақстанда кең өріс алып, мол жайылумен келеді. Ең ескі айтыс түрлері қазақ фольклорында топ-топ болып, өзінше хормен айтылатын ескі салт өлеңдерінен басталып, содан бері келе жеке ақындар айтысына өрістеп, ауысқан тәрізді. Мезгілінде жазылып қалмағандықтан қазір біз XVI—XVII—XVIII ғасырлардың ақындар айтысын білмейміз, деректер жоқ. Бірақ, сол ғасырларда да айтыстың мол болуы даусыз.

Жалпы бұл жанр жөнінде келешекте болатын көлемді, арнаулы зерттеулерде сол ескі дәуірлердегі айтыс ақындарының болсын және бергі белгілі, азды-көпті дерек бар, аттары анықталған, сақталған айтыс жанрлары бар ақындар жөнінде болсын істелетін ғылымдық үлкен істер бар. Ол, сол ақындардың өмірбаянын және қолдан келгенше, барлық айтыстарының туған жылдарын, орын-

дарын, жағдайларып түгел мәлім ететін материалдар жиналып, жариялануы шарт. Сонда айтыс жанрының көп қазнасы, зерттеуші үшін мол материалы толық құралған болады.

XVIII ғасырдың соңғы жарымынан бастап, XIX—XX ғасырдағы айтыстар және совет дәуіріндегі айтыстар жазылып алынған түрлерінің, үлгілерінің өздеріне қарағанда да қазақ фольклорының мол саласының бірі осы жанр екендігін танытады.

Шынында Жанак, Сүйінбай, Шөже, Түбек, Майкөт, Қабан Құлмамбет, Жамбыл сияқты талай елдерге атақтары жайылған ақындарды алсақ, солардың өмір бойы қолданған негізгі ақындық жанры, көбінесе айтыс екенін білеміз. Бұлар ұзақ өмір жасаған ақындар болумен қатар, барлығы да айтысқа ерте араласып, 15—16 жастарынан ақындық өнерлерін бастайды. Олардың ел жадында сақталып қалған ірі айтыстарынан басқа, әрбір қынаменде ойын-сауық, айт пен тойда, ас, мерекеде, тұстас ақынмен, жас-желең, қыз-келіншектермен қағысып айтқан үлкенді-кішілі, әзіл-күлкілі айтыстарында сан жоқ. Сол айтыстардың бәрінде шын ақындар бір айтқанын қайталаған емес. Жаттандыны айтпаған болса тек қана бір Шөже, Сүйінбай, Жаңақтар өмірінде қаншалық ұшан-теңіз, суырып-салма өлеңдер туғанын мөлшерлеу қиын емес. Бұл атақты ақындар жайындағы сөз. Ал айтыс жыры; батырлар дастаны немесе ғашықтық жыры сияқты некен-саяқ, дастаншы жыршылар айтатын түр емес. Көпшілік: кәрі-жас, еркек, әйел, ойын-сауық үстінде түгел қолданылатын, жалпылық жанр. Олай болса сан жеткісіз атсыз ақындар, айтысушылар кезінде туғызып кеткен, бірақ хатқа түспей қалған айтыс өлеңдердің саны, көлемі қаншалық мол болғанын, ұшан-теңіз өлеңдер тудырғанын болжау қиын емес.

Өткен ғасырдың орта кездеріне шейін, жалпы мөлшерге қарағанда, айтыс өлеңі бүгінгі Қазақстан өлкесінің барлық облыстарында да жалпылық түр болғаны байқалады. Бірақ бертін келе XIX ғасырдың аяқ кезінен XX ғасыр ішінде, айтыстың жалпылық түрі Қазақстанның көп жерлерінде саябырлайды. Бертін кездегі қалың айтыс мол күйінде, көпшілік жанры есебінде, тек бұрынғы Ұлы жүз атаңған елде, кәзіргі Алматы облысы, Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан, Қызылорда облыстарында ғана қаймағы бұзылмай қалың күйде сақталады. Ал,

Советтік Социалистік Қазақстанда жалпы халық өнеріне, халық ақындарының халықтық қадірі бар жырларына совет дәуірінде баға берілгендіктен, совет фольклоры жаңадан жаңғырды. Асыл, алтын дәуіріне жаңа жеткендіктен, соңғы он жылдар ішінде айтыс жанры қайтадан кеңейіп, өріс алды. Барлық Қазақстанға енді тыңнан қызықты жанр болып жайылып отыр.

Сол бұрынғы ескі айтыстар мен бүгінгі советтік дәуірдің колхозды ауылында туып, тарап жатқан жаңа айтыс өлеңдерін тағы еске алып қарасақ, айтыс өлеңдері бұрынғыдап да молайып, ұшап-теңіз болғанын білеміз.

Бұл сияқты халық бойындағы ақындық қуатты күнделік сарапқа салып, кең, үлгілі өрнек жайып отыратын жанр — фольклор көлемінде ең қадірлі жанрдың бірі.

Айтыс жанры ерте замандарда бір қазақ емес, дүние жүзіндегі көп елдердің тарихында болған. Бүгінгі күнде айтыс Совет Одағында, нақтылы ақындар айтысы түрінде үш елде бар. Ол, қазақ, қырғыз, қарақалпақ елдері. Ерте дәуірлерде айтыс осы елдердегі кәзіргі дәстүрдей Шығыс, Батыстың көп елдерінде болған. Мысалы, арабта жәрменкелерге жиылған ақындардың айтысқан жарыс өлеңдері қағазға жазылып, көпшілік оқуына, сынауына қолайлы етіп, жәрменке ортасына ілініп қойылатын болған. Ол айтыс өлеңдерін арабтар, мұғаллакат деген. Сол алуандас айтыс өлең Батыс Европаның орта ғасырында: келттерде — фильдер деген ақындарды туғызған. Терістік Францияда труверлер, орталық Европадағы мейстерзингерлер және Скандинавия елдерінде болған «эдалаларды» жырлайтын скальдлер — бәрі де айтысқа жүйрік ақындар. Олардың өз өмірінде бірімен-бірі жиі айтысып жүретін болған. Орыс халқының ескілігінде, әрі күлдіргі артистер қызметін атқаратын, әрі ақын-скоморохтар өнері де сол айтыстың талай үлгілерін тудырған. Сол саналған әр елдегі, әр ақындар топтарының қатарынап шыққан мейстерзингерлер және кей дәуірлерде ағылшынның менестрельдері өздерінің айтыстарын дін тақырыбына да арнап, жарысқа түсетін. Әсіресе шеркеу ішінде, дін тақырыптық айтыстарды көп жүргізген мейстерзингерлер болады. Бұлар айтысының кейбір жұмбақ-сұрақ түріндегі жарыс-таластары қазақ ақыны Шөже мен Қемпірбай айтысында келетін дін жұмбағына өте жақын. Шөже Қемпірбайды жеңгенде «уаттун уаззейтун» деген аяттың мағнасын айт деп қысады.

Онысы діндер аңызы бойынша, Мұсаның Спн (Спнай) тауына шығып, құдаймен жауаптасқанын келтіріп, сондағы айтысқан сөздерін өлеңмен шешіп бер дегені еді. Кемпірбайда бұны шешерлік білім болмай, жеңіліп қалады. Бұл мысал, қазақтағы, қырғыздағы бұрынғы, бүгінгі мәлім болып жүрген айтыстың кейбір үлгісі, бұрын көп халықтарға ортақ болған үлгі-өрнектер екенін таптыады.

Айтыс жөнінен алдын ала аталатын тағы бір ерекше жәй, әрбір айтыстың сақталуы мен хатқа түсуі жөнінде. Бұл зерттеушілерді көп ойландыратын мәселе. Айтыс екі ақынның суырып салма түрінде шығарған, қалың жпып алдындағы жарысы. Бұған ақындар әзірліксіз келіп, біріне бірінің оқыстан тастаған түйіндеріне жауап ретінде, өз өлеңдерін сол оршында ғапа туғызады. Осылай болғанда әрбір айтысты, кейін дәл сол айтылған жолдарымен, барлық тенеу ұйқастарымен, барлық жүйеге таласқан дәлел-дауларымен түгел сақтан қалу мүмкін бе?— деген заңды сұрақ, үнемі орынды қойылады. Және екі ақын айтысып өткеннен кейін, соны ұғып алып, ең әуелгі таратушы болатын кім?— деген сұрақ туады.

Мөлшермен айтқанда, әрбір айтыс кейінгі сақталуында және хатқа түсуінде, ноқаты аумай, қаз-қалпынша, қаймағы бұзылмай түседі деуге болмайды.

Айтыстан кейін, сол айтыста болмаған көпшілікке және айтысты ұғып жаттап алам деуші ақын, шәкірттеріне айтып беретін, алғашқы айтысқа түскен екі ақынның біреуі болады. Бұл ақынның өзі де айтыс үстінде өзінің оқыстап шығарған сөздерінің барлығын кейін бұлжытпай айтып бере алмайды. Әрбір ауызша туған, суырыпсалма сөздердің, экспромттардың тағдыры, шындығы солай. Ол ақын өзіне қарсы ақынның да бар сөзін бұлжытпай түсіре алмайды. Тек оның айтыстағы сарыпын ұғады. Өзіне қарсы айтқан өткір сөз, күшті шебер ақындық тенеу сөздерін есте тұтып қалады. Жеңіспен жердегі жұлысқан, шарпысқан жүйелі таластарын жадында сақтайды. Осындай есінде қалған деректеріне сүйеніп және неше кезек айтысқан реттерін есінде сақтап, ұзынды-қысқалы көлемдерін еске алып отырып, өз сөзімен қарсы ақынның сөзіне, айтысын жаңғыртып береді.

Мұның айтуынша, алғашқы халық алдында өткен айтыс енді жаңа редакциядан өтеді. Сонымен шыңдалып, қалыптанып екі жақтың әуен сарынымен басталу,

аяқталу сатыларымен, түгел біртұтас айтыс жыры болып, көпшілікке тарайды. Кейінгі айтушылар содан ұғынып, қалың елге, кейінгі буындарға, «пәлен ақын мен пәлендей ақынның айтысы» деп мәлім ететін болады.

Осы орайда қазақ ақындарының арасында болған жақсы, әділ бір дәстүрді еске алу керек. Жол бойынша екі ақын айтысса, солардың сөздерін кейін ретке салып, көпке жәйіп дұрыстығымен дәл айтып беру: жеңген ақын емес, жеңілген ақынға міндет болған сияқты. Мұның мысалдары көп айтыстан байқалады. Жанақпен найман ішінде бастығы Түбек болып айтысқан он алты ақын тегіс жеңіледі. Тек он жетінші, бала ақын (Сабырбай ғана) Жанақты тоқтатады.

Кейін, осы он алты ақынның Жанақтан жеңілгенін айтып беруші, сол ақындардың өздерінің ортасы болады.

Атақты Сүйінбай ақын Құнбала қызбен айтысып жеңілгенін, кейін өмір бойы, өзі айтып жүрген. Бертінде талантты шәкірті Жамбылға да өзінің жеңілгендігін ұғындырып, жаттатып айтқызып жүрген. Құнбала, Сүйінбай айтысын біз бертінде «Сүйінбайдың жеңілген жері осы» деп айтатын, қарт Жамбылдың аузынан естідік. Шөжемен айтыста, Қемпірбай өзінің жеңілгенін, қандай жерде жүйеден ұтылып, Шөжеге төтеп бере алмай тоқырағанын кейінгі барлық ұрпаққа өзі мәлім етіп, жырлап береді.

Атақты Біржан мен Сараның айтысында, біз білгенде сол айтыста жеңілген Сараның айтуынан білеміз. Ерте заманнан келе жатқан осы дәстүр Жанақта да байқалады. Жанақ өзімен ұзақ заман айтысып жүрген бәсекелес ақын қыз Қүнекейден сол қыздың дәл ұзатылғалы тұрған күнінде соңғы рет айтысып, жеңіліп шығады. Осы жолсыз айтысын, кейінгі жұртқа Жанақтың өзі айтып береді. Сарыбай ақын Тойбала қызбен жігіт кезінде, тынымсыз айтысады. Бірінің-бірі қапысын аңдып, көш жөнекей де, мезгілсіз ертелі-кеш те, түнде де айтысып жүреді. Мал шетінде, түзде кездесе кетсе де қағысып, шарпыса түсіп, ұзақ жылдар жеңісе алмай жүреді. Аяғында Сарыбай өзінің айтқан бір тұрпайы қалжыңы үшін, бұны мұрттай ұшырған, мірдің оғындай ащы мысқыл жауапты Тойбаладан алады да жеңіледі. Солайша жеңілгендігін кейінгі буындарға, өз тұсындағы тыңдаушыларға Сарыбай өзі айтып беріп кеткен.

Міне, осы айтылған мысалдардың барлығына қарасақ, айтыс ақындарының сөздері сақталуға жауапты кім, еңбек ететін кім екені айқын көрінеді. Халықтық жақсы дәстүр бойынша, жеңген ақын «мен сүйіп жеңіп едім» деп мақтан етіп әйгілемей, жеңілген ақын, «мен солайша тоқыраған едім» деп баян етеді. Бұл, айтыстың біраз өзгеріспен, редакциямен болса да сақталатындығы турасындағы сөз.

Енді біз, айтыстағы жеңу мен жеңілу деген не? Оның тетігі неде болады? деген сұраққа, жауап беруіміз керек.

Айтысқа түсіп жүрген суырыпсалма ақын, тегінде, өлең таба алмағандықтан, ұйқасты сөз құрай алмағандықтан жеңілмейді. Айтыстары бізге жеткен, өз тұсындағы ірі ақындардан жеңілген, жаңағы аталған Сүйінбай, Кемпірбай, Сара, Сарыбайларды алсақ, бұлардың жеңілуі сол тұстарда өлең сарқылып қалғандықтан немесе ұйқасты сөз құрай алмай, олақсып қалғандықтан емес. Бәрі де жеңілгенде ұтықты дәлелден атсырап, жүйеге жығылып, дау сөздің логикалық жағынан ұтылып барып, жеңіледі. Жеңуші жақ, өзінің қарсы ақынына, бет бұруға, жалтартуға ерік бермей, өмірлік логикалық бір шындықтар табады. Дәлелдермен тұсап, тұқыртып буып тастайды. Ондай өмір шындығы, дауласуға келтірмейтін айқын, мықты дәлелдер құр шешендікпен, құр ұйқас сөз айтқанмен әлсіремейді, мұқамайды. Сондықтан, көлденең тыңдаушы-сыншы жұрт та, жол білетін ақын өзі де, бұл тартыста жеңілгендікті айқын ұғынып, еріксіз тоқтайтын болады. Айтыс жанрын, өз ерекшеліктерімен талдауда, бұл жай да айрықша ескеріп өтетін, негізгі мәселенің бірі.

Осы айтылғандар сияқты, қазақ халқының ортасында бұрынғы-бүгінгі айтыстардың көпшілігіне ортақ ерекшелік дәстүрлер бар. Енді соларды атап өту керек. Ондай дәстүрдің бірі — айтыс сөзде, өнер жарысында, айтысқа түсуші ақындар күреске түскен балуандардай бар күшін салып алысады. Айтыс — сөз барымтасы. Бұның бір жағы, өнер жарысы. Екінші жағы, ойын-жиында, айт пен тойда және бүгінгі совет дәуірінде ұлы мейрам күндеріндей, халықтық мерекеде орындалатын сауық есепті. Сондай халде өтетін болғандықтан, әрбір айтыстың театрлық және әсіресе ойын-сауықтың өзгешелігі үнемі қатар ілесіп отырады. «Ойында өрелгі

жоқ» дейді. «Әзілің жарасса атаңмен ойна» дейді. «Жаманда — жаман, сөз барымтасы жаман» дейді. Осы нақылдар бойынша айтыс үстінде кәрі мен жас, еркек пен әйел, бала мен үлкен, атақты ақын мен атсыз жаңа-талап жасөспірімдер болсып — бәрі де ойып-жарыс, өлең сайыс, өнер жарысқа еміп-еркіп түсе береді. «Тепі емес кісімен айтысқаны несі?» деп кінәлау, сынау, мінеу халықтық дәстүрде жоқ мінез.

Ол айтыс үстінде, сол атсыз ақын, бала ақын, қыз ақын өзімен таласушы, жарысушы әріптесіне қандайлық қатты сөз, ащы сөз, тіпті бас мінесу сияқты айтыстарда болатын тұрпайы ауыр сөздер айтса да ол кінә болып, айып болып саналмайды. Қайта «сөз тапқанға қолқа жоқ» дейтіп, айтыс турасындағы халық өзі құптаған нақыл бойынша, сөз тауып, қарсы ақынды жеңсе сол жеткілікті. Сын сонда, өзімен бабасы тұрғылас Жанакқа қарсы, бала ақын — Сарыбай әншейінде үлкенді сыйлау жолы бойынша, айтпайтын сөздерді емінеркіп, жалтармастан жарып айтады. Өзімен айтысқан іні, бала дәрежелес ақын қыз Құнбалаға Сүйінбай, Сараға Біржан, әншейінде айтпайтын, әдеп бойынша іркіп жүретін, айтса жанап қана айтатын жайларды, айтыс үстінде екіленіп, құлшына айтады.

Ол ғана емес, ақындар әншейінде ажар сақтап, бірі туралы бірі айтпайтын, ашпайтын ащы, ауыр шындықтарын да айтыс үстінде, жиын алдында қарсы ақынды тоқтату үшін іркілместен айта береді. Шөжеге Кемпірбайдың оны соқыр деп айтатыны, Сараға Біржанның күйеуің Жиенқұл адамның қортығы деп айтатыны, Тәбияға Омарқұлдың алғалы отырған күйеуің таз деп айтатыны — бәрі де айтыс үстінде кешірілетін жайлар болады.

Қайта көп кездерде ақындар бірінің-бірі қапысын аңдып жүреді. Өмірдегі қысталаң, қиын шақта тұрған ақынға, әдейі сол қыспақ шағын бағып келіп, тұтқиылдан соқтығатын әдеттер де болады. Бұның айқын мысалы Сақау мен Тоғжан айтысынан көрінеді. Тоғжан қызды ұзақ жылдар жеңе алмай жүрген Сақау, кейін Тоғжан ұзатылып, келін болып, күйеуінің ауылына бетіне шымылдық ұстап, жаңа келе бергенде алдынан шығады. Қайын ата, қайын енелердің тобында тұрып Тоғжанға қатты шабуыл жасаған өлеңмен айтысқа шақырып, соқтығады. Тоғжан, қалыңдық ойнап жүрген

күйеуінен, оң жақта екі қабат болып келе жатқан еді: сонысын Сақау үлкен айып етіп: «Жердің астымен келмей, үстімен келуге қайтып жүзің шыдайды?» дейді. Қатты айып-кінәмен сөйлеп, қарсылай соққан борандай қаптап тиіседі. Сонда Тоғжан ақындық айтыстың дәстүріне сүйеніп, «сөз барымтасын» басынан асырмас үшін Сақауға қарсы, іркілмей жауап қатады. «Ініңнің аманатын сақтап келдім, ол да айып па екен?» дейді. Өзінің тазалық шындығын айтып, басып ақтайды.

Міне, бұл айтылғандардың бәрі де, айтыста шынды айтысу, ащы сөйлесу, туралап соқтығу дәстүрлерінің молдығын білдіреді. Осыған жалғас және бір халықтық үлкен ерекше дәстүр бойынша, екі ақын айтысының үстінде, елді билеп жүрген хан, төре, болыс, би, аталы шонжар, қажы-молдалар — қысқасы әр ортаның ірі атқамінерлері, әмірші әкімдер туралы, бай озбырлары туралы да, тура сөздер жалтармастап қатты айтылады. Ол жуандар осындай ақындар айтысының көбінің нәтижесінде қарсы айтқан ақынның айыптау зілі, әшкерелеу сөзі, ащы мазақ мысқылы арқылы халық алдында таңбаланып қарғыс атқа ілініп жүретіні де болады. Әсіресе осы дәстүрді халықшыл ақындар, бұқара тілегімен өзінің салт-санасы, таптық арман-мүддесі қабысқан Жамбыл сияқты ақындар көп қолданған. Олар үшін айтыс, белгілі ортадағы бай жуанды орыннан тұрғысыз қып, масқаралауға үлкен таптық құрал болған.

Құлмамбет Жамбылмен айтысып отырып, Албанның байларып мақтайды. Соған қарсы Жамбыл:

Қожалық қып жетті ме Мақсұт аған,
Ағайынмен ұрысып, даудан өлген.
Шапырашты, Дулаттың бәрі куә
Шытыр жеген өгіздей аунап өлген...
Мақтанған байларыңның оңғаны жоқ,
Төрт бұрышын төңіректің жалмап өлген,—

дейді.

Бұл мысал, айтыс үстінде, сөз барымтасында ақындардың не жайдан болса да, іркілмей сөйлеуіне халық тарапынап ерік берілетіндігін көрсетеді. Бірақ, анық көпшілік, бұқара өз орталарынан шыққан ақындардың осындай, әсіресе қанаушыларды әшкерелеп айтқан сөзін ұнатып қостағанмен, талай ақындардың үстем тап өкілдерімен, айтыс маңында жақын жүрген жуандардан

жапа көріп, қуғынға ұшырайтыны да болған. Ондай кезде турашыл, халықшыл ақындардың болыс, ұлықтардан таяқ жеп, айып төлеп, жазаға ұшырап жүретіні де көп болатын. Бұл жай айтыстың халық сүйген, шын халықтың дәстүрдегі еркіндігіне, үстем таптың әр кезде қысым жасап, тыйым салып жүргенін көрсетеді.

Осымен қатар, феодалдық, рушылдық құрылыстың көлемінде «айтыс» өлеңдерін сол күнгі үстем тап тілегіне, қанаушылық таптық мүддесіне жұмсаған байшыл ақындар да болған. Олар «айтыс» үстінде өз руларын, сол рушылдық ескі санамен мадақтайтын. Өзге қарсы ақындармен жарысқан бәсекесінде өз руын мақтау көп ақында болса, байшыл, бекшіл ақындар, өз руының «артықтығын», сол рулардағы байларды санауға саятты. Руларында болған бек, сұлтанды, болыс, биді, көп шонжарды дәріптейтін. Қарсы ақын, «Құлмамбет, Жамбыл айтысындағы» халықшыл Жамбыл сияқты болғанда, ол жуандарды масқаралап кетеді. Ал, қарсы ақын өзі де рушылдық, феодалдық санадан аса алмайтын ақын болса, ол да өз кезегінде, үнемі өзінің бай-жуанын мақтайды. Тегінде феодалдар, қанаушылар ортасы айтысты қостағанда, сондай өздеріне жағымды тиетін түрлерін ғана қостаған.

Осындай үстем тап санасының әсері, бұрынғы көп айтыстан көрінеді.

Айтыстың көпке жайылғандық ерекшелігінен және ойын-сауықтың ең бір қызықты түрі болғандығынан, бұл жанрға өзге фольклор жанрларындай емес, қазақтың әйелдерінің қатнасы да аса көп болады. Бұл жай да, айтыстың қазақтағы жалпылық өнер себебіндегі бір үлкен өзгешелігі. Анығында, қазақ фольклорындағы ең бай жанр — айтыс десек, нелер жүздеген, хатқа түскен айтыстарды қарасақ, солардың көптен-көбі еркек ақын мен қыз ақын, әйел ақындар арасында болған айтыстар екенін көреміз. Айтыс үлгісінде туған барлық өлең қазынасының қақ жарымына жақынын атақты ақын қыздар: Ақбала, Күнбала, Тоғжан, Сара, Жантелі, Ырысжан, Тәбия, Мақта сияқты нелер жүйрік, өнерпаз ақын қыздар, келіншектер туғызған. Ойын-сауық, той-мерекелерде ән-өлеңге үнемі араласып жүретін қыз-келіншектердің айтыста аз ғана еркіндік алатыны байқалады.

Осы айтылған кіріспе сөздермен, біз айтыстың өзге

жанрлардан бөлек, әр алуан ерекшеліктерін атап өттік. Енді айтыстың жеке түрлерін айрықша талдап, сала-саласымен тексеру қажет. Бұл ретте жалпы айтыстың түрлері, жіктері төменгіше. Айтыстың бірінші түрі — әдет, салт айтысы. Бұл көпшілік болып, топ-топқа бөлініп айтысу. Екіншісі — ақындар айтысы болады. Халық ақындарының жіктеуі бойынша, ақындар айтысының барлық тобы, сыртқы көлеміне қарай, түр ерекшелігіне қарай, екі жікке бөлінеді. Бұның біріншісі — түре айтыс, екіншісі — сүре айтыс. Түре айтыс бір-бір ауыз өлеңмен қысқа, шапшаң жауаптасып отыратын, көбінесе, ақындармен қатар, жалпы көпшілік қолданатын, жалпылық түр. Сүре айтыс — тек суырып салма өлеңге әбден төселген, ысылған нағыз ақындардың әр кезекте ұзақ сөйлеп, көп жыр төгіп, көсіле жырлайтын түрі болады.

Түре айтысты — атақты ақындармен қатар, айтыс өнеріне жаңа машықтанып жүрген көпшілік те қолданады. Бұл бір-бір ауыздан қайтарылып отыратын, шапшаң жауаптасу үлгісі.

Осы түр жас желенді ойын-сауықты айтысқа төселдіреді. Түре айтыстың бір ауыз өлеңі екі үлгіге бөлінеді. Оның біріншісі — бастауыш түрі, ең оңайы — қайым өлең, екінші үлгісі — қара өлең. Қайым өлеңмен айтысуды, кейде, халық толық айтыс деп атамай, «қайымдасу» деп те атаған.

Мұның мысалы:

Қ ы з:

Атымды шешем сүйіп қойған Еркін,
Той болса түзетемін камшат бөркім.
Қолында еркің болса мені алғандай
Неше жүз үйінде бар сенің жылқың?

Ж і г і т:

Атыңды шешең сүйіп қойған Еркін
Той болса түзетесің камшат бөркім.
Ер күшінен тау аударылар деген бар ғой
Алармын, болмаса да жалғыз жылқым.

Қ ы з:

Атымды шешем сүйіп қойған Еркін
Той болса түзетемін камшат бөркім
Қайраты кеуде жарған сен ер емес,
Маңыма жоламайтын сендей шіркім.

Жігіт:

Атыңды шешең сүйіп қойған Еркін
Той болса түзетесің камшат бөркің.
Ерегес екі талай болған жерде,
Қыздарға сендей-сендей бардүр еркім.

Осы мысалға қарағанда, жалғыз ауыз «қайым» өлеңнің алғашқы екі жолы айтысушы әріптестерге үнемі ортақ жолдар болып отыратынын көреміз. Бұнда, соңғы екі жолын ғана тыңнан қосып отыру шарт. Ал, қазақтың төрт жолды бір шумақ өлеңінде үшінші жол ұйқасыз болады. Олай болса, соңғы екі жолды қосушы, тек бір-ақ жолдың, соңғы төртінші жолдың ғана ұйқасын тауып отыруға міндетті. Кейде қайым өлеңінің алғашқы екі жолы емес, ең алғашқы бір-ақ жолы екі жаққа ортақ болып отыратыны да болады.

Қалайда айтысудың бұл үлгісі, ең оңай үлгісі екені айқын. Түр жағынан осындай оңайлығы болғандықтан, жас айтушылар әуелде өздерінің айтысқа дағдылануын осындай бастауыш өрнектен көбірек бастайтын болған.

Айтыс өнеріне, топ алдында жарысқа, сынға түсу арқылы төселіп кете қою оңай емес. Бірақ көпшілік өнерге үйренуге, жаттығуға құмар. Сондықтан, жаңағыдай, түрі оңай үлгіні бір сүйеніш етсе, екінші жағынан, сондайлық көпшілік айтыстарында қолданылып жүретін мерзімді, үйреншікті тақырыптар да болады. Ол, айтысты тағы да оңайлататын, және әр айтыста үнемі бола беретін және де жалпыға ортақ мазмұндар.

Мақтасуда, әріптестер «өзің жақсы», «атаң, анаң жақсы», «елің жақсы», «өнерің асқан» десіп келсе, жамандауда бас міндерін айтысады. Пішін, мүсін кемдігі бар әріптес болса, сонымен ажуалайды. Өз бастарын қойып, қарсы ақынның әке-шешесінде, ағайынында, не әйелінде, не ерінде мінді мүсін, айыпты сыр болса, соны міней де қағысады. Айтыс дәстүрі бойынша ақындар бұндай сөздерге де ашуланаспайды. Тегінде айтыс үстінде ақындар ашулануға жол жоқ. Ол, ең алдымен, жеңілгеннің белгісі болып саналады.

Осылайша көпшіліктің көп айтысындағы түр оңайлығымен қатар, мазмұн мәлімдігі де, алғашқы тәжірибе айтыстарды жаңа талап жастар үшін оңай ететіні бар. Айтыс не мақтаудан, не жамандаудан басталса, мұндай көпшілік айтып жүрген мазмұнның көпке ортақ, жат-

танды жолдары, теңеулері немесе ұйқастары көп болады. Жас желең ең алғаш айтысқа түсе бастағанда сондай жаттанды өлеңдермен дағдылы мақтау сөзді, немесе жамандау, мінесу сөзді айтудан бастайды.

Сол ұғымды, жаттанды өлеңдерге өзі шығарған бірер жолды, кейде бір ауыз өлеңді аз-аздап қоса жүріп барып, беті ашылады. Айтыста кезек жауаптасып, ән түзеп топ алдында өз өнерін жарыққа сала бастайды. Сонда жаңағы алуандас машықты мазмұндар бір демеуші болса, Қазақстанның кей жерлеріндегі тағы да ерекше бір айтыс мазмұндары және де қосымша болатын. Ол да көпке ортақ, көпке мәлім өлеңдерді мол туғызған мазмұндар. Мысалы, бұрынғы Жетісуда сондай қосымша мазмұндар, «тау өлең», «су өлең», «жер өлең» деген, айтыс өлеңдерін туғызған.

Мақтасу мен жамандасу сияқты мұнда да дағдылы мазмұнның үйреншікті бастауы, өрбуі, аяқтауы бар. Көп аузында ортақ болып жүретін жаттанды шумақтар, немесе белгілі жолдар, ұйқастар және көптің құлағына сіңген көп көркем теңеулер, салыстыру, бейнелеу бар. «Тау өлең» осындай айтыстарда, екі ақынның өз жеріндегі тауларын санауға, олардың артықша пайдасын, қасиетін санауға арналады. Және айтысушылар өздерінің тауларды қаншалық көп білетіндіктерін көрсетіп, білім таласына да түседі, «су өлең», «жер өлең» де өзен, бұлақ, көл бастаулар, жер қоныстар, қыстау, жайлаулар, өлкелер жайындағы ақындардың өнер білімін танытатын жарыс мазмұнды болады.

Бұл алуандас айтыстар да көпке ортақ, жалпылық және жас талаптарға сүйеніш көмекші, жетекші болатын айтыс үлгілері.

Міне, айтыстың әдет, салттағы түрлерінен бастайтын жастар, осы саналғандардай, жарымы жаттанды, жарымы оңай түрдегі айтыстарға араласа жүріп барып, біраз жылдарда анық еркін ақындық дәстүріне төссіліп, жолы ашылған айтыс ақыны болып кетеді.

Айтыстың ерекшелік дәстүрлері туралы, түр-үлгілері туралы, осы жоғарыда саналып аталғандай жалпы түсініктерді айта кел, енді бөлек-бөлек салаларына талдау береміз.

Мұнда аса ескісі, жекелеген айтыс емес, топ-топ болып айтысқан, салттан туған ескілікті наным әдеттерден туған айтыс. Оның дін салтындағы өлеңдердегі мысалы — бәдік, үйленуге байланысты салт өлеңдердегі мысалы — жар-жар.

Бұл алуандас әдет, салт айтысы, көбінше өнер жарыстыру айтысы емес, тек дағдылы жолды атқару (жар-жар), ырым, наным бойынша ем-домға арнап айту (бәдік) ретінде ғана орындалады. Ондай айтыстардың өлең сөздері де көбінше, ауыздан-ауызға көшіп жүретін, жаттанды сөздер болады. Сондықтан әдет, салт айтыстарында «жеңу», «жеңілу» сияқты қорытындылар болмайды. Және өзге өнер жарысының айтысындай бір жаққа екінші жақтың жол беруі, бәйге, тартуы болмайды.

Кейін салттағы осы топтық айтыстан, қос-қосталып айтатын жекелеген айтыстар туып, дамып өзгереді.

Бәдік, топтанған айтыстың ескісі болғанда, әуелі ескілікті дін нанымын көрсетіп, бертін халық жастарының дін нанымына арнаған әзіл айтысына сылтау болып кеткен.

Ғылымға сүйенбеген халық, табиғат құбылысының сырып түсінбеген және өзінің ескі діні — шаманизм нанымы мал індетін, адам дертін қас ие, ерекше ғайып күштер жібереді деп иланған. Сол ескі дін нанымынша адам, өзінің бойында сиқырлық, ғажайып күш-қуат бар деп білген. Сол жұмбақ сырлы өз сипатын адам өзінің сөзінде, тілінде де нанады. «Сөз тас жарады, тас жармаса бас жарады», «басқа пәле қызыл тілден» дегендей, көп нақылдар айтады. Осындай, сөздің сиқырлық қуатына нанудан, сөздің магиясында сенуден барып көп елде және ескі қазақ халқында да, сөз арқылы пәлені айдау, сөз арқылы жақсылықты шақыру әдеттері туған. Сөз ішінде асылы өлең сөз. Ендеше сол өлең сөзді дерт, індетке қарсы қойып, ескі діндік ырым атқарады. Осындай жолмен, сол ескілікті дін нанымынан туған айтыс — бәдік айтысы болады. Онда адамның ауруын, мал індетін екі топтың айтыс өлеңімен аластап қуады. Қөне түрінде бәдікті — жігіттер мен қыздар тобы болып, екі жарылып кезектесіп айтысады. Бертін келе, айтысушы топтар, екі ауылдың жастары болып екі жақ болып

айтады. Бұның бір тобы бәдікті көшіре келген көрші ауылдың жастары, қонақтар. Екінші тобы, ауылында ауру, немесе індет бар жастар тобы болады.

Ал ескі дін нанымы кетіп болған кезде, «бәдік» дін өлеңі болмай, жай бір айтыс-жарыстың, топтап айтылатын себепші сылтауы болып қана қалады. Содан бері «бәдік» айтысы жалпы айтыстың тек қана шартты түрі болып кетеді. Бұл қалпында ол әзіл, ойын айтысына айналады. Жастардың кейінде «бәдікті» оспақпен сөйлеген екі жастың әзіл айтысына айналдырып жіберетінін мынадай мысалдан көреміз.

Қаратауым дегенде қаратауым,
Тау басынан соғады қара дауыл,
Сіздің үйде бір бәдік бар дегенге
Қаптап көшіп келеді біздің ауыл,—

дегенде, қарсы топ:

Бәдік кетіп қалыпты таудан асып,
Таудан арғы бұлтпен араласып.
Енді екеуміз бәдікті тауып алып,
Шын құмардан шығайық сабаласып,—

деп, жауап қайырады.

Әдет, салт айтысының топ-топ болып айтылатын бір түрі «жар-жар». Бұны ескі салт бойынша жігіттер тобы мен ұзатылатын қыз тобы болып, екі жаққа бөлініп айтады (осы кітаптың екінші бөлімін қараңыз). Ол айтыс дін нанымы емес, қазақтың бұрынғы үйлену үстінде қолданатын ырым салтынан туған-ды. Сауықтың жыры болғандықтан «жар-жар» айтысында ән және ырғақты қайталау «жар-жар-ау!» сияқты қайырма болып отырады. Ол жыр — айтыс ішінде, көпті күлдіре сөйлейтін әзіл де болады.

Салт «жар-жар» өлеңін тек қана айтыс ретінде және бір қыз, бір жігіт қана емес, топтар болып, өзінше хормен кезектесіп айтысуды шарт еткен.

Бәдікпен қатар, үйленудің сауық салтынан, әдет ырымынан туған «жар-жар» айтысын, біз қазақтағы жалпы айтыс атты жанрдың ең көне түрі және көптік деп танымыз. Бертін келе бұл түрдің де қоғам тіршілігінің дамуына байланысты, мазмұн жағынан дамып өзгеруі болған. Ондай үлгілерінде, топтан бөлініп жеке жігіт жаңаша, өзі шығарған сөздерді айтады. Қыз да

тобынан өзгеленіп шығып, жалғыз айтып, жауаптасады. Көбінше, арман-наразылықтар айтылады. Бұл хиял, ескі айтыс түрінің жеке ақындарды топтық түрден бөліп шығара бастағанын көрсетеді.

Сондай жолмен бертінде «жар-жардың» мазмұны өзгеріп, қыз бен жігіттің мұңдасуына айналып кеткен мысалын төмендегі «жар-жардан» байқауға болады.

Қыз:

Бір қамшым бар қолымда жез бауырлық,
Ілікпедім өсекке сөзді ауырлап,
Ісің еске түскенде, беу замандас,
Жатамын да жылаймын жер бауырлап.

Жігіт:

Жердің сәні болмайды ел кеткен соң,
Жүк көтермес қара нар бел кеткен соң.
Кетерінде сіңліңе тапсырып кет,
Өгейсітіп жүрмесін ержеткен соң.

Қыз:

Мына көлдің басында құстар отыр, жар-жар-ау,
Оны көріп қаршығам ұшқалы отыр, жар-жар-ау.
Әшкере ғып айтпағын мұндай сөзді, жар-жар-ау,
Достарың аз, қасыңда дұшпан отыр, жар-жар-ау.

Мұнда «жар-жардың» шартты түрі ғана алынып отыр. Мазмұнын қыз бен жігіт, өздерінің еркін ақындықтарына бағындырып, жаңартып айтады. Әдет, салт өлеңі айтыстың жеке ақындарына, екі әріптес ретінде жырылып шығып айтысуға жағдай жасайды.

Бала туып, шілдеқана күзетілсе, қыз ұзатылса, келін түссе, қыз-бозбаланың ән сауығы болады. Жұиыңға желген қыз бен жігіт ауыздан ауызға көшіп жүрген үйреншікті өлеңмен айтысатын әдет болады. Сондайда қайым өлең айтысу, оны және не мақтау, не жамандау, не мақтану мазмұнында айту, көп жастардың әдеті. Сол қатарда «тау өлең», «су өлең», «жер өлең» сияқты көпке дағдылы әдет болған өлеңдерді айту да көп орын алады.

Бұл айтыстар халықтың әдет-салтының түр-түріне қарай лайықталып туған өз қалпында орындалады.

«Бәдік» айтысында сөздің дуалы күшіне сүйеніп, айтыстың қуаты малға келген індетті қашыруға жұмсалғандықтан айтыстың қайырмасы індетті көшіруге арналады. Әр өлеңнің аяғында «көш-көш» дейтін қайталама, бұл алуандас айтыс өлеңнің мазмұнына байланысты, аластау, бағып-қағу сияқты, бақсы құшнаштық түрін танытады.

«Жар-жарда» түр өз мазмұнына сай келеді. Малға сатылып, көбінше күйеуін бір көрмей, ескі әдеттің көгеніне байланып кетіп бара жатқан қыздың алды қараңғы тұман, ауыр жұмбақ. Жүрегі алып ұшып, ой әлемі ұйқы-тұйқы болып отырған қызға тосыннан айтылған «жар-жар» деп айтылатын жарастық мағнасындағы сөздер сүйініш, үміт үніндей болмаққа керек. Осы сөз бұл айтыста көп қайталайды. Ол үйлену үстіндегі салттың шарт, міндет ететін мазмұнынан туып отыр. Қызды енді ер-жары болып көшетін өмірге мойындату мақсатымен айтылады. Және жүрегін жат өмірден үрікпес үшін, жылы сөз «жар-жар» дегенді, әдейі көп айтады. Салт шартымен қатар бұл айтыста тілек бар. Сондықтан, айтысушы жігіттер болашақты қызықты, жұбанышты етіп суреттемек болады. Бұл топқа қарсы қыздар тобы дау айтады. Жігіттер қыздың күдігін тоқтату үшін, әрбір жайға, сөзді бұра береді. Осындай ерекше айтыс мазмұнына түрі айнымалы, ауыспалы болып сай келеді.

«Жар-жар» өлеңінің құрылысы — жыр, толғау өлеңдері сияқты 7—8 буынды келеді де, ұйқасымы да еркін, ілгері-кейінді жылжымалы болады. Қуаныш, реніш, жақын, жат туралы сөздер қат-қабаттасып келетін айнымалы, ауыспалы келеді.

Ақындар айтысы

Әрбір жеке ақындар айтысының бас-басына өзіндік өзгешеліктері болғанмен солардың көбіне ортақ бірнеше жалпылық мазмұн, мотивтері де бар. Жеке айтыстарды талдауға көшпей тұрып, мұндай айтыс атаулыға ортақ, сондай үнемі кездесетін жайға тоқтайық.

Қай мазмұнға арнап айтысса да жеке ақындар ай-

тысында ең алдымен айтыстың бас геройы — ақындардың өздері туралы сөз қозғалады.

Бәйеке ақын Қожамбетпен айтысында:

Қожамбет, ұмыттың ба ол баяғың?
Уысқа сыймайтұғын мен бір киік.
Әншейін сақтық қылып бой тартамын,
Кетед деп жамаң үшін жақсы күйіп.
Қожамбет ұмыттың ба ол баяғың?
Менімен айтысарлық жоқ саяғың.
Мәңлеп уатағаддет ұттәуратул феһуәлнқум
Мерт болар айға шауып артқы аяғың,—

дейді.

Бәйеке өзін аспандағы айға теңейді. Қожамбетті жерде жүрген дәрменсіз жанға санап, айға шапқан әумесердің халі мүшкіл емес пе?— дейді.

Тоғжан ақын Қожамбетке:

Қой деп мен айтып едім маңа саған,
Қоймасаң да көк тиып бермен саған.
Мен көк өгіз дарияның суын тауысқан,
Сен байғұс бұзаусың ғой мұз жалаған,
Мен ақ сұңқар аспанға шарықтаған,
Сұңқарға қарға шапқан неткен заман?—

дейді.

Біржан Сараға өзінің кім екенін былай мадақтайды:

Түстіктеп жұрт таң қалар көргеніме
Жеңбесем қуапбаймын келгеніме
Ақ марал осы жолы жығылмай кет,
Алтайдың душар болдың мергеніне,
Өзімдей бір басты адам сөз білмейді,
Құданың мың шүкірлік бергеніне,—

дейді.

Сара да өзін ерлікпен сипаттап өтуді аброй санап:

Атандым он үшімде ақын Сара,
Ішінен ер Қаптағай шықтым дара.
Он үште домбыра алып сөз сөйлеп ем,
Келемін бір сүрінбей жалғыз қара,—

дейді.

Қай айтысты алсақ та, бәйге алдында жарыстың ақытбозды жүйрігі болып әдейі асқақ сөйлеп, өрленіп жеке отыратын ақынның өзі болады.

Жңын топқа суырыпсалма ақындық өнерімен, ән думанымен қадірлі болған ақын өз басын бағалай сөйлеу-

ді, қарсы ақынды кішірейте сөйлеуді тәсіл етеді. Ол — тартыс, жарыстың шарты есепті. Тындаушы жұртшылыққа өзін, өз өнерін таныстырады. Ақын ең әуелі өз сөзінің бағасын жоғары көтереді. Сол сөзі арқылы алдымен шарықтап аспанға көтеріліп, жұрттың көзіне өзгеше болып, қарсы ақыннан астам болып түсуге тырысады.

«...Сайратқан орта жүздің бұлбұлымын...» дейді Біржан. «Сен бұлбұл бол!» деп, Орта жүз оған тарту жасаған жоқ. Бірақ, Біржан Сараны сескендіру, үркіту үшін әдейі шалқып шырқайды. Ол жеңер ақын айласы. Тартыс бәсекенің бір амалы өзін мақтап, өнерін аспанға көтеру болса, екінші жағынан қарсы ақынды жасыту амалы болады. Оған: «Сен маған тең емессің, қарсы сөз айтуға шамаң жоқ» дегенді көп айтып, ықтырып әкетпек болады. Бұның бәрі ақын тартысының бопсасы. Соны жақсы білетін ақын саспайды, қарсы жауабында ол да асқақтай түсіп, желпіне сөйлейді. Сыр мінез төселген ақындар осы бопсаның неше алуанын қолданады. Біржанның Сараны көрмес бұрын сыртынан ән шырқауы да, сол бопса. Жалайыр Қабан ақын, өзімен айтысатын ақын отырған ауылға айдаладан әндетіп келеді. Шашубай гармонын ат үстінен тартып, алыстан айбар шегіп келеді. Осының бәрі айтыс ақындарының өздерін, топқа айдынды етіп таңыту тәсілі. Және қарсы ақынды үркітіп, қобалжытып, жауап сөзден жаңылтудың амалы болады.

Өлеңнің арқасында ақын өзін шыңға көтереді. Бірақ іс мұнымен тынбайды. Бұл, жарыстың басы ғана. Осыдан әрі жеке айтыстардың әр алуан, өзіндік тақырыптары басталады. Бұдан кейін біз тексеретін үлкен айтыстардың бәрінде сондай тақыраптардың әр алуаны көрінеді. Айтыс үстінде ақындар өздерінің таптық санасын танытады. Феодалдық, рушылдық санасындағы байшыл ақын көбінше өз руының байларын мадақтап, жалпы халықтық тақырыпты көзге ілмейді. Қарсы ақын, халық қамына, көпшілік мүддесіне мұны жақын болса, ол ерекшелігін мықты дәлел етеді. Сондықтан кей ақын өз сөзін жуандар құптайтын етіп сөйлесе, өзгесі көпке жағатын сөз айтып, әрдайым елге арқа сүйейді.

Ақынның ақындық күші сол айтыста жұрт алдына өз дәлелдерін келістіріп тарта біліп, бәсекелесіп отырған ақынның дәрменсіз жерін табуда.

Айтыс өнерінің жүйрігі болып аты шыққан Біржан, Сара, Майкөт, Сүйінбай, Құлмамбет, Шөже, Жамбыл, Әсет, Ырысжан, Кемпірбай, Манат қыз, Түбек, Сабырбай, Тойбалалар сол шаршы топтың алдындағы сөз жарыстарында жеңіс тәсілдерін үлкен орамды шеберлікпен қолдана білген ақындар.

Құлмамбет (1826—1903, Албан руынан) Майкөтпен (Дулат руынан, XX ғасырда жасаған ақын) айтысқанда өзін ұлы тұтып сөз бастайды:

Ә, Майкөт, үйге кірші, тыста тұрма,
Жан-жаққа талтандамай келші мұнда.
Құлмамбет, Құлапаяк ағаң келді
Ағаңнан өлең үйрен кеңес тыңда,—

дейді.

Құлмамбеттің көтерген туы — өз руы Албандікі. Ол ақын феодалдық, рушылдықты дәріптейтін ақын. Оның таптық санасы бойынша ру мақтанышында бірінші бәйге байлыққа тиіс жол. Сондықтан, Құлмамбет Албанның бір ауылы жүз қысырақтың тайын байлайтындығын айтады. Майкөттің мақтанышын Құлмамбет місе тұтпайды. Үркердей азғана Ысты түгіл Қаратаудағы Дулат атаулының бәрі кедей, тек егін салумен ғана жанын сақтап отыр деп, егін кәсібін мінейді. Майкөттің елін, қонысын, Сырдарияны жамапдай бастайды. Елге тағар кінәсі:

Қымыз ішіп, мас болып,
Ұйықтап жатқан кісі жоқ.
Қозы жаурын, қой мойын
Күреске кетсе күші жоқ.
Көрік басқан кісідей
Бозбаланың түсі жоқ
Қаратаудың қазағы,
Тамның артын шөмейткен,
Там менен үй көбейткен,
Нансыз асқан еті жоқ,
Етіп нанмен көбейткен.
Жалаң аяқ қар кешкен
Қаратаудың қатыны,
Түске дейін болмайды
Толықсып қыздың жатуы.
Қаратаудың жігіті
Бір теңге бұл тапқаны
Қап, арқанын сатқаны.
Қатыны шығып базарға
Еркегі үйде жатқаны.

Бұл қорлықты көргенше,
Ыстықта күйіп өлгенше
Сарыарқаға келсейші,
Қымыз ішіп, мас болып,
Сары қазы жессейші,—

дейді.

Жерге тағар кінәсі тағы бар:

Жерінің жайын айтайын,
Күн төбеге келгенде,
Ыстыққа мың қайнаған.
Көкпектен басқа шөбі жоқ.
Көкекпен басқа құсы жоқ,—

дейді.

Құлмамбет бастаған жолмен және ерте кездегі ақындар айтысында өз елдерін мақтасу, байлығын мықтылығын айтысуы дәстүр бойынша, әуелі Майкөт те өз елінің байлығын айтады. Жуан әкімдерін де айтады. Бірақ кейін Құлмамбет барлық Қаратау, Түркстанды, ондағы елді, еңбекті түгел жамандауға ауысқан соң, Майкөт халық бағалайтын мазмұнға ауысады. Халықтың еңбекшіл, кәсіпшіл тіршілігіне бесік болған өлке, ырыс өлкесі демек болады. Онысына өзінің діншілдік нанымын да қосып кеткенмен, Майкөт Сырдария, Қаратаудың қалың елдігін-мақтап өтеді.

Құлмамбеттің «бетке салық» қылып отырғаны шындық болсын, бірақ тіршіліктің қамында жүрген еңбекші елдің көрінісі мін ететін көрініс емес. Онда еңбек тұғызған көп қасиеттер бар. Ол жер, ол өлке Құлмамбет мақтаған өнерсіз сахарадан жоғары деген дәлелді айтады. Рас, ол жоғарылықты Майкөт өзінің діншілдігі бойынша, бір жағынан дін үгіті түрінде, дәлелдесе екінші жағынан халыққа, көпшілікке Құлмамбеттен гөрі көбірек қабысып, еңбек жемістерін мақтан етеді. Сырдария мен Қаратаудың миуасы да оның мақтанышының бірі.

Алмасы бар аяқтай,
Жуасы бар таяқтай,
Арқары мен құлжасы
Жылқыдан шыққан саяқтай,
Бүлдіргені бұлақтай,
Доланасы жүректей,
Мың Албан келсе бағады
Бір диқаным жүдетпей,

Көң етігі кең болса
Қос егізі тең болса,
Ешкімге көңілін бермейді
Патшадан оның несі кем?
Біздің елдің диқаны
Ұны менен сөгіне
Балаң сатып алады...—

дейді Майкөт.

Басында Ыстыға ғана кінә таққан Құлмамбет, айтыстың қызды-қыздысымен отырып, ауызды Қаратау, Түркстанды жайлаған елдің бәріне түгелімен салады. Айтыс ру шегінен асып, бір аймақты қоныстап отырған елге тұтасымен шарпуын тигізеді.

Алатауды жайлап, қаладан мойны қашық жатқан және қоғам тірлігінде еңбексіз топтың өкілі болған Құлмамбеттің көзіне жалғыз Ысты ғана емес, бүкіл Қаратауды жайлаған ел өрескел көрінеді.

«Қанып ішер қымыз жоқ, асына арақ пен бозаны араластырып ішіп жүріп, ертеден кешке дейін тынбай жұмыс істеген жанның не жаны шыдайды. Қаратауды, қаланы тастап, Арқаға ауып, қымызбен сусындайтын болсайшы»,— деп сөйлейді Құлмамбет.

Майкөттің ұғымы бұған қарама-қарсы. «Ауыр ұйқыдан аулақ, еңбегіне жалынып, өзі өсірген астығының құнды екенін жақсы білетін ел бар, елдік бар. Ол, диқандар, ол қалың ел. «Астығыма малың түгіл жаныңды да бересің» дейді Майкөт, сол елдің атынан көшпелі, егінсіз, жеміссіз Құлмамбетке.

Майкөт кедейлікке арланбайды, кедейім жоқ деп Құлмамбетпен таласпайды. Қайта көне етігін кең киетін кедейлерін патшаға балап мақтанады. Айтыс сөзінің ішінде діншілдік сарынмен қатар, арқадағы қазақтың, орыс халқының мәдениетінен алған өнеге-үлгісін жете түсінбегендік болса да, Майкөт сөздері Құлмамбетке қарағанда, көпшілік ұғымына жақын қабысады.

Көркемдік және мазмұн жағынан, көп айтыстан оқшауырақ тұратын айтыс Әсет Найманбайұлы мен (1867—1923) Ырысжанның айтысы.

Бұлар айтысындағы ерекшелік — екеуі де бәйгеге тек өздерінің ақындық өнерін қосады. Ел, жер, бай жуандар, рушылдық таластардай тартыс мұнда жеңіс дәлелі ретінде ауызға алынбайды. Әсет «Топанның тура келдің тасқынына, Тасыған Ніл дарияның басқынына...» деп, қыз алдында өзінің ақындық күшінің астам

екенін елестетеді. Бірақ ол өнерін қанша шарықтатқанмен Ырысжан қымсынбайды. Сенің өрең жетпейді:

Жінішке бойың нәзік қылдырықтай,
Сүйтсе де сөзің ұшқыр бұлдырықтай.
...Қызығып қыз екен деп далбаңдама,
Тұйғынның жемін қуған кезқұйрықтай,—

дейді Ырысжан. Қолы қысқа Әсеттің шалбары далбадұлба болса керек.

Ырысжан мұны жанап өткенде, Әсет бір киерінің барлығын және ескісіз — жаңа, жамансыз — жақсы болмайтынын айтады. Сөзбен, ойды-қырды шолып отырып, бір соғып өткені болмаса, киім жыртығын ер бетіне шіркеу қылайын деген ой Ырысжанда жоқ.

Қу бала-ай, сөз табасың не керектен,
Қай сөзің дәл тиеді зеңбіректен.
Олай десең қасыма қорғанбай кел
Танимын ер сүйегін кебнектен,—

дейді қыз.

Топ алдында талай шекісіп, төселіп алған Ырысжан қасына келген Әсетті тағы да ажуалап, құтың қашырмақ болып байқайды. Бірақ оған Әсет те мойымайды.

Әсеттің ашық жарыста алдырмайтынына көзі кеткен Ырысжан жұмбақ сөзбен тор құрады. Әсет жұмбақты шеше отырып, заманындағы әкімсымақтарды мейлінше масқаралайды. Елубасы — күзғын, старшина — қанға тояттаған қаршыға, онбасылар — күйкентай. Әркім әліне қарай жүгіреді. Күйкентай — тышқан ауласа, онбасылар — тиын аулайды дейді.

Қыздың екінші жұмбағының өрнегі — адамның мүшесі. Адамның он екі мүшесі — жомарт табиғаттың қымсынбай тартқан сыйы. Адамның от жанарлы, қыранды қырағы көзін, сергек тынышы — құлағын, нәзік арналы қан тамырларын Әсет сөзбен суреттеп, шешіп береді. Қыздың төртінші жұмбағында жаратылыс — әлем түйінделген екен. Табиғаттың таңырқарлық келбетіне лайық тамаша бояумен, Әсет іркілместен бұл жұмбақты да шешеді.

Қыз риза. «Барабар сөзі теңдес адам болса, көңілдің тарқамайма қайғы шері» — деп, Біржан айтқандай Ырысжан:

Бағыма бұлбұл Әсет болған ақын,
Кім сөгер Орта жүздің қолқанатын.

дейді.

Ырысжан да мін тағарлық емес — асыл туған жан.
«Әйелдің көрдім сондай бағлан герін» — деп Ырысжан сөзінің пәрін Әсет те сүйсіне бағалайды.

Әсет пен Ырысжан айтысы — жарыс айтыста өзгеше бір арпа. Бұл, кездесіп қалған қыз бен жігіттің жеңіл-желпі шекісуі емес, екі елдің сайлап кездестірген ақын-дарының нағыз ақындық тапқырлыққа жарысқан іргелі айтысы. Жұмбақ және шешу арқылы ақындар, елді жеген әкімсымақтарды халықтық сыншы санамен әйгілейді. Бұл тартыс ру таласы емес, шешендік шеберлік өнерінің халық сүйетін айқын жарысы болғандықтан, өлеңдік құрылысында мазмұнына сай, көп көркемдігі бар үлгілі айтыс болып шыққан.

Қоғам құрылысының бір саласы, ел басқару жұмысынан көрінеді. Әлеуметтік санасы халық тілегімен қабысқан ақындар, бұл жайға көп көңіл бөледі. Сырдан Орға іздеп барып, Жағалбайлыдағы Ақсұлу қызбен кездескен Кеншімбайдың айтысында да тың тақырып бар. Ол айтыс, патшаның елдегі қолшоқпарлары болып отырған болыстардың халыққа жасап жүрген қиянатын әшкерелейді.

Жаппастың Нүреке, Жүсіпбек, Әлім деген болыстары Сүгір мен Батырбайды нахақтан ұстап айдатыпты. Жағалбайлы әкімдері де жетісіп тұрған жоқ. Қапан болыс Боранқұлдың бес баласын бірдей ұлыққа кінәсіз ұстап беріп жазалайды.

Өзі өлсе жақсылардың аты қалған,
Жазылып молдалардың хаты қалған.
Білемін Дербісалы, Есқожаңды,
Шендерін ер құнына сатып алған,—

дейді Кеншімбай. Бұл, халық атынан айтылған қатты сын. Үстем тап өкілдері болған зорлықшыл ұлықтарды көпшілік алдында масқаралап таңбалау.

Елді бүлдіріп, ірткі салып, жазықсызға жала жауып айдатып жатқан жауыз болыстар қай жерде болса да бар. Сондай ел тірлігіне әлек салып жүрген бұзық әкімдерді Әсет пен Ырысжан қосыла масқаралайды. Ырысжан жұмбағымен, Әсет шешуімен шенейді.

Ал, Кеншімбай мен Ақсұлу сондайлардың аттарын

атап беріседі. Ақындар еліндегі болыстардың масқаралығын өз тартыстарында бірін-бірі мүдірту мақсатымен қолданады. Айтыстың салмағын, әлеуметтік тірлігіндегі сорақы мінездерді қазбалауға аударады. Сондықтан, Кеншімбай мен Ақсұлудың болыстарды кезекпе-кезек жамандауы — бүкіл болыс атаулыға қарсы айтылған қатал үкім, қоғамдық-халықтық қатты сын болып шығады.

Қоғамдық-халықтық бағасы зор, таптық мүддесі айқын және тарихтық орны ерекше болып шыққан, қазақ фольклорындағы ір айтыс Жамбылдың айтыстары.

Ұлы Октябрьден соң, социалистік отанның алып ақыны болып шыққан Жамбыл өзінің революциядан бұрынғы ескі айтыстарында да, еңбек елімен өзінің тағдыры, арманы бір екенін танытады. Оның айтыстары халық қостаған ерлікті, елдікті дәріптейді. Елді жирентетін нәрсіз, құнсыз арам жуандық, обыр байлықты Жамбыл да жиренішпен шенеп масқаралап отырады.

Өзімен айтысқан көп ақынды Жамбыл жеңгенде, сондайлық қоғамдық, таптық халықшыл ойы, санасы биік болғандықтан жеңеді. Жамбыл айтыстары өткен ғасыр ішінде айтылған ескі айтыс болса да, халық ұмытпай сақтап қалған. Неше буын жас ақындар жаттап өскен. Өздеріне жол, өрнек етіп алған. Сонда, әсіресе Жамбылдың күші, артықшылығы шын халықтық таза өнерді туғызуда екенін біліп бағалайды. Сол сырын аңғарту үшін Жамбылдың айтыстарына тоқтайық.

Ол Құлмамбетті немен жеңеді? Сарбасты неден жеңеді? Досмағамбетті немен тоқыратады? Аяқталмай қалған Шашубаймен айтысуда немен күшті?

Құлмамбет Жамбылға соқтыққанда:

Болғанда жол ағадан, тон жағадан,
Арлан бөрі соғады тау сағадан,—

деп, қара борандатып кеп, Албанның көптігі мен байлығын айтады. Жамбыл соған орай өзінің халық мұңшысы екенін танытып:

Адамдықты айт, ерлікті айт, батырлықты айт
Ел бірлігін сақтаған татулықты айт.
Қарымбайдай сараңдар толып жатыр,
Оны мақтап шалықпай жөніңе қайт,—

деп, бір тойтарыс береді де, өзінің арманы не екенін танытады.

Берекелі елді айтам,
Ел тұтқасы ерді айтам,
Басымнан сөз асырман!—

дейді. Осыдан кейін Жамбыл халықтың қадірлі асыл азаматы болып, заманның зор адамдары болып шыққан саналы ерлер — Сұраншы, Саурықты жыр етеді. Бірақ Құлмамбет бұған тоқтамай, тағы да байлығын айтып кеп, оның үстіне Саурық пен Сұраншының өлімі арқылы Жамбылды табалағысы келеді.

Секеңдеген серкенің ажалы деп,
Саурық пенен Сұраншы жаудан өлген,—

дейді.

Айтыста жеңу, жеңілу өлең таппағашнап тумайды, жүйеге, жолға жеңілуден болады. Құлмамбет жаңағы сөзімен өз үнімен өзі айтып, сағағынан ілінеді, қазасына жетеді. Оның қазасы мен үкімін Жамбыл айтқанда былайша тойтарып түйеді.

Батыр Саурық, Сұраншы жаудан өлген,
Халқы үшін шәйт болып жанын берген.
Елді қорғай өлгеннің арманы не
Қажылық қып кетті де Мақсұт ағаң,
Ағайынмен ұрысып даудан өлген,
Шапырашты, Дулаттың бәрі куә,
Шытыр жеген өгіздей аунап өлген,
Мақтаған байларыңның оңғаны жоқ
Төрт бұрышын төңіректің жалмап өлген,—

деп, Құлмамбеттің қанатын осылайша жүйеге жығып қырқады.

Сарбаспен айтысында Жамбыл екінші бір зор сапаға ауысады. Онда Жамбыл үш кезең жауап айтып, Сұраншы, Саурық үшеуі туралы, үш тамаша дастан да жырлап шығады.

Көп Дулаттың баласы
Рас сенен аз едім,
Аз да болса батыр ем,
Топты жерге барғанда,
Саулап тұрған сөз едім,
Жаулы жерге барғанда,
Атамын деп оқталған,
Көк бөрен болат кез едім,—

деп, елдіктің ішінде елдік барын айтады. Сапалы елдік, қор болып көшкен көптік пен барлықтан, намысты, қа-

сиетті болған аздықты артық дегізеді. Бұл ақынды да Жамбыл жеңгенде арманы зор, алысты көретін, қасиетті адамгершілікпен, зор халықшылдық қасиетпен жеңеді. Мұны да жүйеге жеңеді. Және сонымен қатар білімге де жеңеді. Ақындық сынның бір қанаты білімділік. Бұл жерде Жамбыл сол сапасымен де озып, алға шығады. Ол көп алдындағы ірі ақындардың сүре айтыстарындағы ірі дәстүрі еді. Сол өнерін Досмағамбетпен айтысқаңда Жамбыл және де ағыл-тегіл, төге көрсетеді.

Пірім бар жыр нөсерін аспанға атқан,
Сұңқардай саңқылдаған ер Сүйінбай.—

деп бір кетіп, өзге де өзінен бұрын өткен ірі ақындардың аттарын атап кеп, солардың ішіндегі өнерпаздарын сапайды:

Ілгері Шөже, Балта заманы да өткен,
Асекең, Бұқар жырау арманда өткен.
Солардың аруағы маған қонып,
Ел мұңын жырмен төгіп нөсерлеткем!—

деп, өзінің ел мүддесінің, елдік мұратының жолындағы ерекше саналы ақын екенін танытады. Досмағамбет молда ақын еді. Оның сол молдалығын Жамбыл халықты қанағаштық құлқыны жамандыққа сайып, мазақ етіп жерлеп кетеді.

Молда емессің соқырсың,
Зікір айтып зарлаған,
Жаназа оқып өлгенге
Підия алып жалмаған,
Шариғат жолы мынау деп,
Қараңғы надан халықты,
Көзді жұмып алдаған.
Кедей өлсе үйіне
Күніреніп бармаған,
Аттана шауып бай өлсе,
Қирағаттап құранды,
Күні-түні сарнаған,—

деп, құнарсыз молдалыққа жалғасқан, нәрсіз ақындық, сиыр жорғалықты қабат түйреп, төңкеріп кетеді.

Міне, осы айтыстарының бәрінде де, Жамбылдың айтқыш ақындығынан басқа, азаматтық сапасы да бөлек жатады. Өзге татымсызды мақтағыш, ел арманын арман етпейтін ақындардан иығы асып, өктем шығып отырады.

Бар айтысында Жамбыл ел қорғаны болған азамат-

ты арман етеді. Ел бағына туған ұлы азамат шықса, ел көзіндегі жасты тиса екен, хиял мекеніне жеткізсе екен, жаңа күн туса екен дегеннің арманы. Ол арманның екінші жағы, өз заманындағы байға, ұлыққа, қажы, молдаға, төре, тілмашқа, болыс, биге ызалы, кекесінді болу. Құлмамбеттің байларын, Сарбастың жуандарын, Досмағамбеттің дін үгітін, Шашубайдың Байбұландай саудагерін, Бақия, Барлыбектей шенді төрешіктерін Жамбылдың кісі құрым көрмейтіні сол.

Осындай алысты арман еткен, өзгеше келешекті көксеген Жамбыл Октябрге жетті. Лениннің ұлы тұлғасын алыстан таныды. Өзінің айтыстарында көп ақындық арманында, аты белгісіз болып жүрген алыптарын, ұлы адам алыптарын көрді, көрді де жаңа туғандай жайнап қуанды.

Жамбыл мен Құлмамбет айтысында көркемдік жағынан көп өзгешелік бар. Бұл екеуінің сөздері ұзақ сүре-жыр, монологтар. Әдеттегі айтыстарда әр ақын екі-үш ауыз өлеңменен жауаптасып, сөйлесіп отырады. Ал, Жамбыл мен Құлмамбет айтысы, кең көсілген сүре айтыс. Олар бір бастап алған соң, ойындағысын түгел баяндап шықпай тынбайды. Соның нәтижесінде тыңдаушы екі ақынның арқа сүйеп отырған Дулат пен Албан елі туралы да көп дерек, көп мәлімет алады.

Айтыста өлеңдік түр төрт жолды, он бір буынды қара өлең көп болса, Жамбыл мен Құлмамбет айтыстарында 7—8 буынды терме әдісімен құрылған жортпа, төкпе, екпінді жыр басым келеді.

Терме жыр өлеңінде сөз өрісі кең. Мұндағы ұйқасты оймен түйе, мағна салмағына қарай ақын ілгерілі-кейінді жылжыта береді.

Жамбылдың революциядан бұрын айтқан айтыстар үлгісі кейін совет дәуірінде өркендеп, мол жайылған халық ақындарының жаңа мазмұнды айтыстарына аса жақын үлгі болады. Құлмамбет, Сарбастармен айтысында Жамбыл да ескі дәстүр бойынша өз руы Шапыраштыны көп айтқанмен, сол көне түрдің өз көлемінде де халықтық қоғамдық прогрестік жаңа бағасы бар тың мазмұнын табады. Арам тамақ байларды сынап, шенеу, елдік қасиеттерді бағалау, ел қорғаны болған зор азаматтықты қадірлеу Жамбыл айтыстарының бұқарашылдық, халықтық сипаты. Совет дәуіріндегі айтысты дамытқан халық ақындары да осындай мазмұн-

ды социалистік дәуірден алып, ілгері үдетіп әкетеді. Бұл жағынан қарағанда Жамбыл айтыстарының тарихтың үлкен мәні, орны бар.

* * *

Айтыс өнерінің көпке мәлім көрнекті ақыны Шөже. Оның айтысы ел есінде көп сақталған. Шөженің өз тұсындағы әлденеше ақындармен айтысқаны, көбінше тапқыр, жүйрік Шөженің жеңісімен бітеді. Сол айтыстарда бұған кездескен ақынның бәрі алғашқы қақтығыс сөздерін Шөженің соқырлығынан бастайды. Бұл тұста жарыс, бәсеке сөз бас мінеуден басталады. Қарсы ақынның бәрі де Шөжені сонымен жасытпақ, тұсамақ болады. Балта ақын Шөжеге:

Өз сөзің дәл өзіңе жөн де, соқыр,
Ел кемітіп жүруің жөн бе, соқыр?
Қараөткел, Қөкшетауды жеген соқыр,
Түзеуші, тергеуші сен бе, соқыр?—

дейді.

Кемпірбай Шөжеге әкең Қаржау Жайықтың құлы,
шешең күң деп:

...Жаралған екеуінен мұндар соқыр,
Дегенің сенің күндіз түн емес пе?—

дейді.

Тезекбай ақын:

Бұл жалғанда соқырға кайыр берме,
Таңда махшар күнінде тайып кетер,—

дейді.

Қалдыбай ақын:

Жамандық ойлай-ойлай көзің шықты,
Көзің соқыр болса да кеудең мықты,—

дейді.

Оқиды қожа, молда жазған хатты,
Құдайым кімге берген көз сипатты.
Бай баласы неғылсын сен мұндарды.
Мінеме, бай баласы соқыр атты,—

дейді Жамшыбай.

Сөйтіп, бір ақын Шөжені мінеп, соқырсың дейді.
Тағы бірі кемітпек болып, құлдан, күннен тудың дейді.

Сондай ауыр сөздер төбесінен топ-тобымен түсіп жатса да Шөже мыз бақпайды, абыржымайды.

Мұқтасар сөзім майда тақтасындай
Бұхардың омырауым қақпасындай.
Көзіме он жеті ақын түк қылған жоқ.
Сен қылармын деймісің қақ басыңды-ай?!

деп, бір ақынға, қияс, қыңыр-жауабын бір-ақ береді.

Шөжемен қарсы айтысқан ақындардың және Шөженің өзінің де көп сөздерінде ру таласы, бәсекесі, рушылдық, феодалдық сананың теріс мақтаны да кездесетін мысалдар бар. Бірақ сондай қоғамдық жағынан қайшылықтары болумен қатар, Шөженің үстем тап өкілдеріне қарсы айтқан қатты сын сөздері де көп болады. Халықтың жадында сақталатын, түрлі әкімдерді масқаралап шенейтін сөздері Шөженің атын, әсіресе көпшілікке қадірлі еткен.

Сондайлық сыншыл, өткір тура сөзін Шөже Құнанбай, Алшынбай сияқты би, сұлтандарға да қарсы жұмсаған. Құнанбай мен Алшынбайды Шөже елдің қызылын жеп тояттап жүрген жыртқыш құстарға, құзғындарға теңейді. Қаракесектің бір асында Шөже, өлеңді Құнанбайдың соқырлығынан, Алшынбайдың таздығынан және олардың елді жеген паракорлығынан бастайды:

Болыпты бір ақсақ таз және соқыр,
Құрапды мысық сопы молдан, оқыр.
Болғанда ақсақ дария, соқыр қарға
Ортасын дарияның қарға шоқыр...—

дейді.

Мұнда Алшынбайдың Құнанбайды ұлық сайлатып, елді жегізіп отырғанын айтады. Шөженің сөзіне төзе алмаған Алшынбай, тұра сала қамшы жұмсайды. Бірақ Шөже өз дегенінен қайтпайды:

Япыр-ай, бұл немепе тарсылдаған?
Қаншық емес, төбет қой арсылдаған.
Тепкілсі бер, сабай бер — өлтірмесің
Ашуынды бас, бірақ қалшылдаған.
Ақ серкесі Бошаның Алшынбай таз,
Жаз шілдеде ұшады ит ала қаз
Екі сөздің бірінде соқыр дейсің,
Кепнетің бар болса басыңды жаз!—

дейді ол Алшынбайға.

Таякпен Шөжеден теңдік ала алмайтындығын сезген Құнанбай мен Алшынбай: «Мұны сөзбен тұқыртайық» деген оймен Балта ақынды шақырып алып айтыстырады. Ашынып отырған Шөже Балтаға да есе бермейді. Жығылғанның үстіне жұдырық болып, Құнанбай мен Алшынбай бас көтере алмай қайтады.

Айтыс өнерінің ішінен өз алдына бір төбе болып орын алған Тезек төренің атымен байланысты айтыстар. Елдегі жемқор болыс, билердің бастығы болған Тезек төре ұрлық қылдырады, нашарға жәбірлік істейді, тоң мінез, ұрда жық, елге жағымсыз болады. Оның үстіне атадан қалған төрелік атқа сүйеніп, өркөкіректік істейді. Өзге ұлық, болыс дегендер де Тезек төреден ығып отырады. Тезектен тек ақындардың өткір тілі ғана жасқанбайды. Ол ақындар Тезектен ұлықтар туралы халықтың, көпшіліктің шын ойын, сыншыл ойын айтады. Сол үшін Шөжедей қамшы жеп жүрсе де, тура тілін тартпайтын өршіл, өткір тілді ақындар болған.

Тезектің үйінде Құлмағамбетпен айтысқан найманның Түбек ақыны Тезекті мысықтың қолына түскен тышқандай етеді. Басында:

Тезек төре, болдың мұсылманға,
Бас кеседі қылыштың ұсынғанда.
Шыр айналған төресің түлкі мінез,
Ақыл тауып бересің қысылғанға,—

дейді.

Тезектің сырттан келген жауға қарсы тұрар не күш, не батырлығы жоқ, түлкіше бұлаңдап, айламен күнелтуге түскенін осылай ашып алады да: «Бір бұтада қорғалап жан қалғаным»,— деп мысқылдап есіркейді. Түбектің бұдан арғы сөзі де Тезек төрені жарылқамайды:

Аман-есен жүрсің бе, Тезек төре,
Елден жылқы қоймаған, кезеп төре,
Күні-түні жегенің ұрлық еті,
Ақыретке барасың не деп, төре?
Зар жылатып кедейдің малын жейсің,
Құдай сұрақ төреден сұрамай ма?—

дейді ол.

Басында: «Оза шауып олжа алған кер маралым» деп көпіріп отырып, Түбектің төрені мұнша құлдыратуы, шындықтың сипаты.

Тезектің жырым жегендей азғындығын Сүйінбай

ақын да жеріне жете қазады. Тезектің ұрлыққа аттандырған екі жігіті найманнан жылқы ала алмай таяқ жеп қайтады. Тезектің өзінде де ақындық өнер бар. Олжасыз қайтып және жаралы болып қайтқан екі жігітті кінәлап өлең айтады. Неге қаштыңдар:

Патшаға түссен-дағы алар едім,
Бұл күнде тоқтататын мені кім бар?—

деп шалқып отырғанда, Сүйінбай рұқсатсыз үйге кіріп келеді. Хан ордасына рұқсатсыз кіргеннің ат-тоны айыпқа керек. Тезек күпініп:

Жалпы қазақ баласын тегіс жисаң,
Тезектің мына отырған жемі емес пе?!
Қара қазақ былшылдап не демейді,
Тезектің бір дегені ем емес пе?!—

дейді.

Тезектің жігіттері Сүйінбайды жұлмалап киімін тонай бастайды. Бірақ Сүйінбай тайсалмайды. Мұның өлені де Түбектің өлеңімен сөзбе-сөз қабысады.

Ассалаумағалайкум, Тезек төре,
Елде жылқы қоймаған, кезеп төре,—

деп бастайды.

Төрені келіп едім көрейін деп,
Сәлемін пайғамбардың берейін деп,
Аттандырған ұрысы қолға түсіп,
Хан ием отыр екен өлейін деп.

Хан Тезек, төремін деп дүрілдейсін.
Қожаны ақ сәлделі—«пірім» дейсін.
Үйіңе Жылкелді мен Бопан келсе,
Қажы келген немедей күлімдейсін,—

дейді.

Бопан мен Жылкелді Тезектің ұрылары. Тезектің тіршілік амалында Сүйінбай әшкерелемеген қалтарыс қалмайды.

Айтыс ақындары кейде өлі мен тіріні, мал мен адамды, аң мен адамды, ақын мен домбыраны да айтыстырады.

Өліп жатқан Ақбала қыз бен Боздақтың айтысы, Түйе мен Майлықожаның айтысы, атығай Тоғжап ақынның домбырамен айтысы— барлығы да айтыс жаңрының тың түрі болады. Айтыс өлеңді сүйетін домбыра

мен ақын сөздерін екі ақын айтысып отырғандай қабылдайды. Тоғжан:

Домбыра екі ішекті қарағайым,
Саумысың, нендей күйде сенің жайың,
Үш күн көрмей сағынып қалған екем,
Мойның бұр, тілдің майын ағызайын,—

дегенде Добыра:

Мен саған тұрғаным жоқ болып ынтық,
Қылмақпысың сен мені тағы мылтық.
Қояр кезің жетті ғой есің болса,
Ерте-кеш күңіренбей кеудең жыртып,—

деп, таласқа түседі, ақырында Тоғжан өзінің домбырасынан жеңіліп тынады.

Ақындығына сай оқуы, білімі бар ақындар айтыстын өзін ауызша емес, жазбаша түрде жүргізетін де болған. Мәшһүр Жүсіп, Нұрғожа, Шәді, Нұржан Наушабаевтар халыққа қадір болған айтыс үлгісін жазба айтысқа қолданған.

Түркстандық Жәңгірұлы Шәді (1865—1931) жасы орта шамадан асқанда Сыр бойының ақын қызы сұлу Манатқа өлеңмен хат жазады, екеуінің кезек хаттары ұзақ айтысқа айналады.

Хат жаздым қалам алып Манат жанға,
Жүзіңе жұрттың бәрін қаратқанға,—

деп бастап, Шәді:

Төреңнен әлде болса күдер үзбе,—

деп тынады.

Манат жазба түрде жауап қайтарып, өмір думанының қызығы төренің басынан өтіп кеткенін білдіреді:

Басында рас сұңқар болғаныңыз,
Толықсып дариядай толғаныңыз,
Кетілті жер ортадан жасың асып,
Томарға қартайған соң қонғаныңыз,—

дейді қыз.

Көңлін жасқа бергісі келмей отырған Шәді:

Тимей ме жүзге келген елу жасқа
Алса да алпыстағы тіпті қашпа,—

деп тағы хат жазады. Бірақ Шәдінің хиялынан ешнәрсе шықпақ емес, оның жолы болмайтыны — кәрілігінің үстіне кедей екен.

Баласы бұл Жәңгірдің өңкей жарлы,
Өлеңмен мал табасың сатып арды,—

дейді Манат. Топтағы малы болмағанмен кедейліктің құлдығына түсірмейтін асыл қазнасы бар екенін Шәді былай сипаттайды:

Алатын хан қарадан өлеңім бар,
Молдалық, диқаншылық өнерім бар.
Осы күнде әрқайсысы бір теңгелік
Тоғыз жүз шамасында терегім бар,—

дейді ол.

Көз жазбай балапандай мәпелеп өсірген терек пен диқаншылық еңбектің қадірін білетін Шәдіге құнды болғанмен қыз оны елтифатқа алмайды.

Бұл малмен жете алмайсың талабыңа,
Ағашты дүние деп қарар қылма,
...Айтуға аяқты мал таппаған соң,
Мал қылып терегінді санадың ба?—

деп сөгеді Манат Шәдіні.

Ауыз айтыстармен салыстырғанда бұл айтыстың бірсыпыра табиғи өзгешеліктері бар. Шәдінің сөзі орынды, салмақты, сыпайы, өлшеп пішілген. Заманның ауанымен қыздан еркек артық деген пікірді баса айтқаны болмаса Шәді басынан аяғына дейін қыздың көңлін өзіне тартам деген нық нысанадан бетін бұрмайды. Бір желіден аумамайды, ауызша айтыстағыдай ауа жайылып әр жәйді өлең қылмайды. Жазба айтыс адамның ой-өрісін кеңітерлік тарихи, мәдени мағлұматтарды да ала келеді.

Қазақ фольклорында даңқты болған, мол жайылған айтыстың бірі Біржан мен Сараның айтысы, өзге көп айтыстардан ауыздан ауызға көшіп жүруден басқа, бұл айтыс бірнеше рет кітап болып та басылды. Ақындық

көркемдік, көлемділік жағынан қарағанда Біржан мен Сараның айтысы қазақтың ауыз өнерінің үлкен мұрасы.

* * *

Біржан мен Сараның айтысы болған жоқ, болса сақталмай қалып қойған бұл айтысты шығарушы Әріп ақын деген де пікірлер бар. Бұл қате пікір. Анығында Біржан — Сараның айтысы болған. Бірақ дәл қалпында, толық күйінде, алғашқы айтысқан жердегі қалпымен түгел сақталған жоқ. Кейін көпшілікке өз редакциясымен айтып беруші Сара болады. Олай болса, ең әуелі бұл айтыстың көп көлемінде, мол еңбек етуші Сара болады. Ал, кейін сол Сараның айтқаны да көпке шейін ауызда жүреді. Көп айтушы ақындардың аузынан өтеді. Сол тірлігінде, хатқа түскенше бұл айтыс көп өзгерістер көреді. Осындай айтушының және ең алғаш хатқа түсірушінің бірі Әріп болады. Әріп өзі ақын және қазақша, орысша оқыған адам. Ақындығы, шешендігі, тапқыр тілділігі бар ірі ақынның бірі. Сол Әріптің Біржан — Сара айтысына, кейінгі айтушының бірі дәрежесінде ат салысқаны анық. Бірақ бар айтыс Біржан — Сараныкі емес, жалғыз ғана Әріптікі деген пікір теріс. Осы айтысты ең алғашқы хатқа түсіруші де Әріп. Революциядан бұрын баспаға беруші сол Әріп хатқа түсірген Біржан — Сара айтысын бұл жытпастан, өзгертпестен береді. Сөйтіп, бұл айтыс айналасында жүретін ғылымнан тыс, теріс пікірлерден фольклордың бұл мұрасын арылтып ұғыну қажет. Сонда бірінші теріс пікір, Біржан — Сара айтысы емес, Әріп шығарған айтыс деген сөз болады. Екінші, теріс пікір, Әріптің бұл айтысқа ешбір қатнасы жоқ, ол бұндай өлеңдер шығара алмайды деген пікір болады. Анығында негізгі шығарушы емес, бірақ өзгеше қоспалар қосушы, соңғы айтушы Әріп болғаны рас. Бірақ ол хал, айтысты. Әріптікі ете алмайды. Қайта барлық бізге жеткен ескі айтыстардың бәрінде де хатқа түсіруші, соңғы айтушының өзіндік

азды-көпті қоспасы барындай бұл айтыс турасында да сол фольклор болмысындағы жалпылық мәлім жайды білдіреді.

Біржан мен Сара айтысының басқа айтыстардан өзгеше болатыны — мұнда белгілі бір тартыстар жеріне жете талданумен қатар талай ірі мәселенің іргесі қозғалады.

Айтыстың бас тақырыбы әйел теңдігі, әйел бостандығы, ал соған жанасып жарысып жатқан әлденеше салмақты, тың тақырыптар да бар. Бұл жағынан алғанда, айтыс толғамы кең, адамгершілік жеке адамның тағдыры, бақ, ақындық әдет, салт, шаруа, кәсіптер, жер, қоныс сияқты мәселелердің бәрін де Біржан мен Сара сарапқа салады.

Айтыс — майдан, айтысқан адамдар майданның жекпе-жектегі батыры. Жену үшін нелер қатты шабуылдар жасалса да мін емес. Сондықтан, Біржан Сараға басында сөз найзасын қатты сермейді. Әйткенмен Біржан Сараның қара басын олқысынбайды, қорламайды. Біржанның бағалауынша Сара — осы тұстағы адамның артығы. Оны елі ұлға балап сөйлетіп отыр, ол бір ортаның бұлбұлы — құсы, сөйлер сөзге жаннан артық «тыста тыңдап тұрған жан оның даусын фортопиян күйі деп ойларлық», «айбаты ғаламға айқын ай бедерлі», «Сара асыл, оны дүниеге сатуға болмайды».

Осы қасиеттердің бәрі бір Сараның басында болған соң Біржанның үш жыл ұдайы құмартуына таңырқауға болмайды.

Алдына жан салмаған Біржанға Сараны да жеңу мұрат. Бірақ ол Сараны көруді, тілдесуді, сырласуды арман етіп келеді. Сараны жеңетін жағын ол ерте болжайды.

Он бір кісі жолдасым ертең түсте,
Біржанның қарық боларсың олжасына,—

деп алдын ала Сараны ықтырмақ болып, сескендіре сөйлеуге тырысады. «Ұлға балап» сөйлеткенмен, Біржан өзі-

не сөзі тендес, барабар деп айтысқалы келе жатқанмен, Сара басы есекке қосақтаулы. Ол Жиенқұлдай өзінен кем адамға сатылып қойған. Жалпы қазақ әйелінің ауыр халі Сарапың басында дерттей төніп тұр. Бұл күндік, еріксіздіктен ол құтылмақшы емес. Ендеше дәл осы жерден оның жеңілетіні даусыз.

Бірақ Біржан салған жерден Жиенқұлға жабыспайды. Әуелі Сарамен өнер жарыстырады. Өлер жерің осы ғой деп Біржан талай түйіліп келгенде, Сара тойтарып тастап, аспанға шарықтай береді. Он ақынды ескермеген Біржанның асқақ көңліне Сара қадалған оқтай тиеді. Салмақтасып келгенде екі ақынның күш қарқыны қаралас сияқты. Амал не, Жиенқұлға келгенде үні шықпаған Сара жеңіліп, Біржанға жолын ұсынады.

Тартыс майданы бітіп, жай-жапсарды сөз қылған Біржан, Сараның мүшкіл халіне налиды:

Шырағым Сара, сендей тумас бала,
Шежіре туармысың мұндай дана.
Обалың Есімбек пен Тұрысбекке,
Жігітің жөндеу екен, ой бишара!
Ел-жұртың қорықпайды екен көз жасыңнан,
Қнып кеткім келмейді мен қасыңнан.
Кемітер қай жерінді дұшпан шіркін.
Адамзат озар емес өз басыңнан,—

деп Біржанның өз айларын түйе келіп бергені зор баға болады.

Тендік есесін ұзақ айтыстың бұл тұсынан Біржан на-дандықтың қара күш, қатал зорлығына сыншы би болып, төрелік айтады.

...Законде зорлық болмас жақсы адамға,
Жақсыны қор қып болмас бір жаманға,
Және де аят пенен хәдисте бар,
Жылатып берме деген еш наданға.
...Байлаулы бала құстай Сара сорлы,
Жоқ екен осы күні бұдан жаман,—

дейді.

Әйел тендігін, жастардың бас бостандығын Біржан жиын алдына үлкен әлеуметтік талап етіп тартады. Бұл

айтыстың түйіні осы болғанмен көп жерінде ру таласы да бар. Ол тұстарда екі ақын да рушылдық-феодалдық санадан аса алмайды. Екеуі де руларын мақтау үстінде, сол замандағы үстем тап өкілдері болған, зор әкімшілік, байлық иесі болған және халыққа көптен-көп қанаушылық қысымшылық қиянат жасаған шонжар ру басыларды, әкім төрелерді көп мақтасып кетеді. Айтыстың бұл бөлімдерінде Біржан, Сара айтысы ескі рушылдық-феодалдық санадан ұзап шыға алмайды.

Айтыстың егес, тартысы үстінде оқта-текте әкім жуандарға айтқан сын сөздерінен шығып Сара:

Ей, Біржан, шыдамаймын қылығыңа,
Мақтанба Құсбек, Сартай ұлығыңа.
Үстіне Жамантайды сомдап қоссаң
Барақтың пар келмейді сынығына,
Ұстаған тобықтыны дүре соғып,
Аққан қан ат суарған тұнығына,—

десе де, өзге көп жырларында екі ақын, өз руларының бай феодалдарын көпіртіп, көтеріп, сынсыз түрде, тарихи шындыққа қарсы дәріптей береді.

Ру таласының тұсында Біржан қақпақылдап отырып Сараның Найманға арналған мақтан сөзін түгел сарықтырады. Сөйтіп, жүйеге жығатын жерін мықтап ұстайды. Найманның жақсы-жайсандары Сара мақтағандай-ақ болсын. Бірақ, солар бетке ұстаған Сараны теңіне бермей, есекке қосақтаса, олардың асқындығында не игілік бар. Найманның бар ұлығын қорғап, мақтап отырған Сараны Біржан осы тұйыққа әкеліп қамағанда, қыз жүйден ұтылып, тұрып қалады. Ақындық өнер, өлең жарысында тең түсіп отырған Сара Біржанның жетелеуімен торға түсіп қалғанын байқамай да қалады. Біржан оны ақындық өнері асқандықпен жеңбейді, шебер, тәсіл асырумен жеңеді.

Біржан — Сара айтысындағы ерекше зор бір қасиет мұнда ақындық, көркемдік теңеулер күшті. Сол образы мол көрікті шебер өрнектер Біржан мен Сараның өздерін бейнелеп сипаттауға, ақындық қуатты суреттерге арна-

лады. Сондай теңеу, бейнелеуді тізсек мынадай болып шығады.

Біржан — «орта жүздің сайраған бұлбұлы», «жер шаршысын болжаған майталман», «сөз бедері алтын менен күмістің нақысындай», «жерге түспейтін мұзбалақ, ақиық», «алқымы ісіп, тынысы тарылмайтын арғымақ», «өлең жаттап ғаламға машһүр болған», «орта жүзді сандалтып әнмен қырған», «тоты құстай құбылады», «тұмарлаған жібек жалды арғымақ», «нөсерге өшпес жалын», «алмас кеспес болат», «аспандағы аққумен ән қосады», «қасқырдай таймас қанды көз», «Алтайдың мергені», «ақмарал құтылмайды», «әні он екі звот», «өлгеніңше есіңнен кетпейді», «Қырымға қарайтын қыран құс», «тұяғы тиген қасқыр оңбайтын ақиық», «алдына жүйрік түспес тұлпар», «Рүстем дастандай өнерпаз адам», «меңгеріп ала алмайды, қашан өлгенше, жүрген жері күнде той, күнде жиын болатын ел думаны».

...Сен дағы жас күніңнен ардагерсің,
Құрбың мен жеткізбеген құрдасыңа.
Бейне гармон даусындай көмейің бар
Әніңнің қазақ жетпес бұрмасына.

Сара — «бәйгеден күнде келген жалғыз қара», «адамның жүйрігі», «жел сөзге одан епті адам жоқ», «он үште домбыра алған екен, содан бері сүрінбеген», «шаршы топта Біржан әнді дауылдатып тұрғанда, жасқанбай далаға шыға келгенде, жиналған жұрт таң қалып қарайды», «қыз да болса елі Біржанға балайды», «екі жүзді наркескен», «қамысты терең көлдің қаңғыған қаршығаға ілдірмес сұқсыры», «өленді Самарқан жібегіндей ағытады», «үйрек боп тереңге шомумен қатар, ақиық болып түлеп ұшып, қарсыласқан топшысын қанатымен сындырады», «сөз жезін алтындай қылып келістіреді», «шеберден мін алатын мініскер», «желді күні дуға салса, ақын түгіл ұшқан құс та ілескісіз».

Өз бейнесін Сара былай сипаттайды:

Өз басым ұрғашының қызыл тілі,
Иранбақ бет бітісім піскен гүлі,
Біржан сал, ажал айдап өзің келдің,
Іздеуге ойланып ем өткен жылы.
Майысып пәзік белім бұраң қаққан,
Қырық түрлі дана кеудем өнер тапқан
Сөйлесем май тамызған бұлбұл тілім,
Секілді гауһар сағат нақыс жапқан.
Ажымсыз он саусағым бәрі аппақ,
Болғанда аузым сағат, ернім қақпақ.
Кірі жоқ отыз тісім меруерттей
Ерінбей тіздіргендей адам затқа-ақ.
Мойыным сұңғағындай жүзген қудың,
Лебізім шырынындай шәрбат судың
Қаққанда төңкерілген қас бітімім,
Ашылған айбатындай жібек тудың.
Тамағым жас баланың білегіндей
Иығым тік сандалдың тірегіндей.
Бет алдым қоңыр қаздың кеудесіндей
Тал бойым жолбарыстың жүрегіндей.

Басында жамандасып, сөйлесеп-шекісіп барып, бірінің-бірі затын тани келе ұғысқан, тоқтасқан Біржан мен Сара әр заманның сап алтындай асылы бар дейді. Олар айтысының түп мазмұны бойынша ақын әділдік, адамгершілік қорғаны, қамқоры болу керек. Соның белгісі айтыстың басынан аяғына дейін ұзақ желідей болып созылған әйел теңдігі, бас бостандығы деген мүдде, арманға саяды. Бұл айтыстың, жоғарыда көрсетілген идеялық салт-саналық жағындағы ескішілдік, кемшілік, қайшылықтарымен «Адамшылдық арың мынаған не үн қосады» дегендей әркімнің жанына батар осындай қоғамдық, тарихтық маңызы да бар.

XIX ғасырдың аяқ шенінде, XX ғасырдың басында қазақ ақындарының Бұхарада, Ташкентте, Түркістанда, Қазанда оқып келгендері жалпы айтыспен қатар діни айтысты ақындық жарыс салтына енгізеді. Осының әсерінен кейбір ақындар, діншілдіктен емес, айтыста алдынан шығарлық жұмбаққа, дін жұмбағына мүдіріп қалмау үшін, дін жөнінен, шала-шарпы білім жияды. Атығай Тоғжан ақын жасында оқыған діни білімі айтысқа жеткіліксіз болғандықтан мосқалданып келгенде, бір жаз бо-

йы молдадан ислам дінінің шарттарын үйренеді. Сөйтіп, қаруланған Тоғжанға ақын қыз:

Арғы атам Есеналы — Бәйтелі екен,
Кедейдің тон қылғаны тай тері екен.
Соқыр Тоғжан сумандап сөз бермеді,
Кел, бұған ғылым айтсам қайтер екен?—

дегенде, ол іліп ала жөнеледі:

Сен айтсаң, мен де айтайын оқыманы,
Сарт қауаша кнеді тоқыманы.
Ала жаздай молдадан оқып едім.
Саған оқу таппасам оқыман-ды.

дейді.

Өзінің ойы-қыры бірдей, қандай айтысқа болса да дайын екендігін білдіреді. Бұдан әрі «көкте неше жұлдыз бар», «жер дүние қалай жаратылған», «жерді кім көтеріп тұр», деп қыз сұрау беріп, Тоғжан бәріне де мүдірмей жауап қайырады.

— Мұхамбеттің көмегінен кім құр қалады?— деп сұрайды қыз ақырында. Қыздың әкесі несиеге орыс купецтерінен бұл алып, банкрот болдым деп купецке хабар беріп, бұлды елге салып, байлығы тасыған соң, Мекеге барып хажы қылған екен. Андаусыз сұрау берген қыз орға өзі кеп құлағандай болады. Өлер жерің қайсы деп аңдып отырған Тоғжан, қапы жібермейді:

Әкеңе айт, үйден шығып Мәскеу барсын.
Көпестің несиеге бұлын алсын.
Артынан банкрот болдым деп хабар салсын,
Соның байлығымен Меке барып,
Мұхамбеттің қауымынан сол құр қалсын,—

дегенде, қыз үйден шығып жөнеліпті.

Тоғжан дін тақырыбында айтысқанда, жұртты дін жолына үгіттеу мақсатымен айтыспаған және өзі ешкімге діни сұрау қоймаған, тек өзіне сұрау қойып, жабысқан ақындарға исламның ережелерін, шарттарын бөгелместен баяндап беріп отырған.

Қыз Болық пен Елентайдың айтысы да діни тақырыбына арналған, бірінші қадамнан-ақ Болық:

Ақын жігіт атанған Елентайым,
Өнерпаздың өнерпаз білер жайын.
Жауап бер, бір азырақ сөз сұрайын,
Әуелі не жаратты бір құдайым?—

дейді.

«Жер менен көк жаралды елден бұрын»,— деп Елентай жауап береді. «Не нәрседен бар етті жер мен көкті»,— дейді Болық.

Е л е н т а й:

Құдайым әуелінде жер жаратты,
Дүннені ел сиғандай кең жаратты.
Болыпты меруерттер әмірімен,
Көбіктің тоғыз қабат көк жаратты.

Бұдан кейінгі сұрау, жауапты жерді өгіз, өгізді қара тас көтеріп тұрғандығы айтылады. Санасы қырағы Болық шындыққа жеткісі келіп:

Бұларды ақылменен оңдай ма екен,
Мүйізі ол өгіздің талмай ма екен,
Көк өгізді көтеріп тұрған болса,
Қара тастың шамасы қандай екен?—

деп сұрайды.

Е л е н т а й:

Қазақтың оны білер баласы жоқ,
Ішінде көп оқыған данасы жоқ,
Дүнненің айналасы теңіз дейді
Айтылған қара тастың шамасы жоқ,—

дейді.

Ал, тасты балық, балықты су көтеруге тиіс:

Ол балықты тұрады су көтеріп,
Суды мұнар тұрады бу көтеріп,
Бұрынғының қариялар айтқан сөзі
Болмаса келгені жоқ ешкім көріп,—

дейді.

Дінге арналған айтыстың дінмен ынтымағы шамалы екені өзінен өзі көрініп тұр.

Ақын қызбен айтысып отырып қайтарған жауабында Жарылғасын қожа дүнненің жаратылысы жөніндегі діни ұғымдарды өзінше білім санап, айтыс өлеңіне араластыра отырады. Сол өзінің діншілдік түсінігі бойынша ол жердің жаралуы жөнінде былай дейді:

Жарқыным, сөз сұрадың қиын қатты,
Жел сөзбен келтірерлік көңіл шатты.
Сұрасаң, сұлу Айқын, біз айталық,
Әуелі хақ тағала тау жаратты.
Қызыл гүл тау ішінде бау жаратты.
Жаппар ғазым бір өзі рақым ойлап
Хақ тағала ол тауға назар етті,
Тау еріп қорғасындай болғаннан соң
Маужырап көбіктері аспанға атты.
Құдайым сол көбікпен жер жаратты,
Ерумен түбіндегі қалған тастан,
Інжу, жақұт асылдан нұр жаратты.

Дін бар дүниені құдайдың «күн» деген жалғыз ауыз сөзімен жарала беріпті дейді. Дін атынан айтысқа араласатын молдасымақ ақындар да бар. Олардың көбі ислам дінінің қараңғы, надан нанымдарын қайталайды. «Көк өгіз, нән балық жер тірегі», «көбіктің жеті қат көкті жаратты» деген дін ертегілері, сондай айтыстарға үнемі араласып отырады. Бұл айтыстар, шала молдалықтың «айтысы» сияқты халыққа сүйікті өлең түрін өздерінің діншілдік үгіттеріне пайдалану шарасы. Бірақ бұл алуандас айтыстар анық көпшілік халыққа, халықшыл ақындарға қадірлі түр болмаған. Ел есінде сақталмай, молдалардан жазуы түрінде сақталады. Айтыстарының ішінде көпке түсініксіз дін кітаптарының сөздерін кіргізіп, «жаппар ғазым» деген сияқты тіл шұбарлау да сол діншіл молда сүрей ақындар әдеті.

Анық халықтың жұмбақ айтысында жаңағы діншіл, діндарлық айтыстан бөлек, ерекше өткірлік, шеберлік болады. Жұмбақ айтыстың кейбір шеберлік түріне еліктірген, қаныққан жазушы ақындар да хатпен айтысуды әдет еткен. Осылайша, жазып алып айтысу түрінде: «Дайыр молда мен Мәшһүр Жүсіп айтысы», «Қожахмет пен Әубәкір айтысы», «Нұржан Наушабаев айтыстары» сияқты жазба әдебиет мұрасы болғандықтан, біз таза фольклор көлеміндегі жанрындағы айтыстарға оларды қосып тексермейміз.

Совет ақындарының айтысы

Жалпы адам баласының тарихында асқар асу болған Ұлы Октябрь революциясының қазақ халқы үшін бергені ұшан-теңіз.

Ұлы Октябрь революциясы ескіліктің темір құрсауынан босатқан қазақ халқының мәдениеті коммунист партиясының қамқорлығының арқасында өркендеп өсті.

«...Мазмұны социалистік, түрі ұлттық, бұқараны интернационализм рухында тәрбиелеуді және пролетариат диктатурасын нығайтуды мақсат ететін мәдениет» жасалды.

Бақытты жаңа өмірді жырлауда, социалистік мазмұнды жаңа тарих табыстарын жырлауда, халық ақындарының орны, еңбектері аса мол да, қадірлі болды. Қазақтың халық поэзиясының алыбы. Жамбыл жаңа жұртшылық пен социалистік отан мүддесін жырлауға ерекше зор еңбек етті. Революциядан бұрын талай айтыста сан ақынның алдын ораған, топ жарған ақындар: Шашубай, Нұрпейіс, Доскейлер де Жамбылдан өрнек алып, өздерінің суырыпсалма ақындық өнер қуаттарын халық тілегіне бағыттады.

Жамбыл өз өлеңін совет жұртшылығына ұсынғанда:

Дегенде ұлы совет жыр ұсындым,
Жыр емес, жарқыраған нұр ұсындым...
Жырынды досың болса күлдіріп айт,
Жау болса, жау тигендей бүлдіріп айт.
Жыр деген біреуге оқ, біреуге бал,
Дәл тиген ақ берендей жұлдырып айт,—

дейді.

Жамбыл сөзін досты күлдіріп, дұшпанды мұқатуға күдіреті кәміл етіп шырқады.

Қерілік пен жоқшылық қатарымен аяғынан алып мамырлаған Шашубай, ел бақытының күні туған жаңа заманда қайта түлеп, құлпырып кетеді:

Сексенде сері атандым сенбей жағым,
Мерейім үстем болды, артып бағым.
Ескі дос: өлең, гармонь қайта оралып,
Денемді кетті билеп тасқын ағын,—

дейді Доскейге арнаған өлеңінде.

Анық халық тілегімен өздерінің тілек, армандарын бір қосқан ақындар қоғам құрлысының өжет қайраткерлері болады. Бұрынғы өздеріне мәлім өлең түрлерін енді жаңа мазмұнмен байытып революциялық мазмұнда социалистік жаңа жырлар туғызады. Ескі халықтық түр, енді тың мазмұнды советтік өрнек, дәстүр жасауға жұмсалады.

Осы жолмен айтыстың да үлгісі, мазмұны, бағыты түбірімен өзгереді. Рас, кәзіргі айтыстарда да бұрынғы айтыстар дәстүріне ұқсас бірнеше белгілер бар. Мысалы мұнда да бұрынғы қалыппен екі ақын домбыраға қосылып, суырыпсалма өлеңмен майдандасады. Ақындық күштерін топ алдында сынға салады. Ауыз әдебиетке, әсіресе бұрынғы айтысқа тән әдет, жол бойынша, барлық жарыс, тартыс, бәсекелерін тек алма-кезекпен, қолма-қол тудырған өлеңмен айшықтап жеткізеді. Айтыс осы күндерде совет жұртшылығының колхоздағы ел сауығының ең асыл түрі. Айтыстың үсті қызық думан, өнерлі өлең думаны. Ақындар айтысына қалың жұртшылық, қала мен колхозда түгелімен зор құрметпен бейіл береді. Оған да өнерлеген ел бағалайтын театрдай қарайды. Қызыға жиналып, құмарта тыңдайды.

Бұл жайлардың барлығы айтыс жанрының, қай заманда болсын халық ортасында туып, сақталуындағы сыртқы жағдайы. Айтыс атаулы ортақ осындай ұқсастықтар совет тұсындағы айтыста да түгел бар. Бірақ, сонымен қатар тақырып, мазмұн, таптық, саясаттық санысы, мүддесі жағынан қарасақ, совет ақындарының айтыстары ескі айтыстан әлдеқайда терең, кең, озық та өзгеше. Мұнда екі ақынның талас, жарысы бұрынғы айтыстарда айтылатын жайлардан мүлде басқа. «Жақсының жақсылығын айтып нұрын тасыту, жаманның жамандығын айтып құтын қашыру» деген, үлкен арналы мұратқа келгенде, совет ақындарының жақсылық турасындағы ұғымы, нанымы, сын таразысы да өзгеше. Әлеуметтік жоғарғы зор сананы танытады. Мұнда жақсылық

жалпылама емес, ол еңбекқұмар, қоғам қайраткері, өнер, білім тілін білген, советтік дәуірдің ардақты азаматы болады. Совет халқына еңбегі пайдалы, жұрт алдында жүзі жарқын адам болады. Ақынның арқа сүйері де бұрынғы ру, ата санау емес, айтатыны колхозы, ауданы, облысы. Сол өз колхозы мен аудандарында зор табыс мақтанышы болса, оны жеткізіп айтар ақындық өнері болса, айтысатын ақынның сапасы мен қуаты сонда.

Совет тұсындағы айтыс-сынның, өзара сынның да өткір құралы. Шаруашылық зор науқандарды атқаруда, өзара мемлекет жоспарын жақсы орындау жөнінде бригада мен бригада айтысы, жалқау мен екпінді айтысы, жауыр көлік пен салақ иенің айтысы сияқты айтыстың бәрі сын жарағы. Жер-жерде социалистік құрылыстың екпінді қарқынына кедергі болар бөгеттерді кезінде жоюға арналған үміт құралы болады. Совет ақындары бұл жағынан қарағанда, өздерінің шебер, тапқыр айтысуларымен күнделік советтік, социалистік өмірдің көрнекті қайраткерлері болады.

Айтыс әр заманда күнделік тіршілікке төтелей қатынасы бар жанр болатын. Халықтың ауыз әдебиетінің бұл қасиеті жаңа тарих жасаушы совет жұртшылығына өте ұнамды, үйлесімді болып қабысты. Совет тұсында молайып өскен айтыстың, колхозшы қалың жұртшылық арасында мол, кең жайылған аймақтары: Алматы, Талдықорған, Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан, Қызылорда облыстары. Бұл облыстарда айтыс бұрынғы кездерде де жалпы көпшілік қолданылатын жанр еді. Сол дәстүр кеңейіп, енді қыз бен жігіт, кәрі мен жас кездескен жерде советтік ұлы мереке тойларда, жай сауық жиындарда көп айтыстар бола береді. Сондағы ірі мағыналы айтыстардың бәріндегі басым күй: жаңа өмір, жаңа дәуірдегі ел тұрмысының әр түрлі көрінісі туралы болады.

Арнаулы айтыстарда жарысқа түсетін атақты ақындар ғана емес, халық сауығында өз күштерін жаңа сарапқа салып жүрген жас талаптар да өз айтыстарының

қызықты, қадірлі мазмұны етіп қоғам мүддесін, совет патриотизмін жыр етеді. Бұрынғыдай кертартпа, рушылдықтың советтік айтыстарда ізі, елесі де жоқ. Еңбек елінің ырысы. Лениннің ұлы дәуірі орнатқан социалистік қоғам, Қазақстан, Совет Одағы бар ірі айтыстардың айнымас арқауы болып отырады.

Болмасты болғызып, алысты жақын қылған өнер-ғылым адамының ой-өрісін кеңітіп, халықтың қазынасын молайтты. Көркем қала, алуан өндіріс, асып туған ерлер, сәнді салтанаттар бар. Бұларды айтыс таразасына тартқан ақындардың ой толғамы, көрер көзі қырағы, айтар тілі шебер келеді. Советтік айтыстардың өрісі ұлан байтақ. Бірақ сондай айтыстардың саны Ұлы Октябрь революциясы басталғаннан бері қарай сан үлгілер туғызғанымен, көптен-көп айтыстар жазылып хатқа түспей келеді. Совет дәуіріндегі айтыстардың да ең алғаш басталып, одан кейін үдеп, молайып, кең жәйіліп келе жатқан тарихы бар. Айтыстар саны ғана мол емес, түрлері де әр алуан болып, дамып өсті. Сондай ерекше өсу, өркендеу кезеңдерін қысқаша шолу үшін, айтыстардың туған ертелі-соңды мезгілдеріне, түр-түрлеріне қарап, бір-неше елеулі айтыстарды атап өтейік.

1922 жылы Семейдің екі ақыны Байзақов Иса мен Баймұратов Нұрлыбек айтысады. Ол кезде Нұрлыбек ауылда, Иса Семейде болады. Екеуінің айтысындағы жаңалық — бұрынғы айтыстардай ру таласы жоқ. Оның орнына қала мен ауыл жайларын бұлар тың тақырып етіп алысады. Иса қаланы жақтап, ауылды сынап, мінесе, Нұрлыбек ауыл еңбегін бағалаушы болып Семейдің қалың құмын мінейді. Қала мен ауылдың қоғамдық шаруашылық, саясаттық тірліктегі қарым-қатнасын ашуға айтысушылардың ол кездегі білім сауаты жетпейді. Өйткенмен, айтыстың нәтижесінде қала енді елдік пен мәдени өмірдің кіндігі екені айқын аталады. Исаның ол жөніндегі сөздері үстем шығады. Бұдан сол 1922 жылдың өзінде-ақ советтік бағыттағы ақындардың әлеуметтік,

мемлекеттік мәселелерге беттерін анық бұрғандығын көреміз.

1932 жылы Шашубай қасқырмен айтысады. Аңмен, малмен айтысу тіпті өлі мен тірінің атынан да айтысу, бұрынғы айтыстың салтында ежелден бар әдет болатын. Ал, совет тұсында қасқырмен қарсыласқан Шашубайдың ескі түрлі айтысында жаңа мазмұн бар. Атың жеп қойған қасқырды Шашубай қақпан құрып ұстап алады:

Боз аттың құны үшін салдым қақпан,
Тұлпар ед су ішпеген ылай қақтан.
...Жарлының жалғыз атын жегеніңше,
Жауыз малын неге жемедің толып жатқан,—

дейді Шашубай қақпанда жатқан қасқырға.

«Қыржиған шал деп басынан кеп атымды жедің. Өкімет қадірлеп күн-түн сайын күшіме кіріп отырғанымды білмейсің бе?» деп Шашубай қасқырдың апшысын қуырады.

Бұл айтыста ақын қасқырмен құрғақ салғыласпайды. Ақынның арқа сүйегені үкімет, өз құдіреті жетпей бара жатса, кедейге болысатын үкіметтің қарулы күші оған болысып қамқорлық істейді. Совет жұртшылығы қадірлеген шалдың малы содырлы сотқардың бойына сіңбейді дейді.

Бұл айтыста Шашубай ел малына ескілікті обырлық мінезбен қасқырдай шауып жүрген бай құлақты да мұқатады. Және онымен тынбай қасқыр сөзі қылып кооператив мүлкін астыртын ұрлап қылғып жүрген, ескілік қалдығы сияқты арам ниеттерді де, халық ажуасын қолданып мысқыл етеді, олқылықты әшкерелейді. Совет мүлкіне жасырынып жүріп зиян етушілерді күлкі етіп, сынға алады. Халықтық мысқыл ретінде ақын өзі де тыңдаушыға әзіл етіп, ажуалай көрсетеді. Советтік мазмұн кірген айтыстың, түр жағындағы орны ерекше бір мысалы осы Шашубай айтысы деуге болады.

Қызылордалық Үкімбай ақын сары атан мен бригадирді қара байтал мен колхоз бастығын айтыстырады.

Қолхоз жұртшылығын ұйымдастырып бастауды міндетіне алған бригадир мен бастық ұқыпты болу шарт. Сол жөнде ең алдымен, жұртшылық мүлкі саналатын мінген көлігіне күтімді болып, басқаға үлгі көрсетуі керек. Қолхоздасқан шаруалар тірлігіне, шаруа көлігін күту деген элеуметтік талап еді. Осындай мызғымас борышын орындауға салақ қарап жүрушілер де жоқ емес. Үкімбай айтысының мысқылына, сынына ілінетін сондайлар. Мойны ырғайдай болған сары атап бригадирдің айыбын ашып, бүйте берсе колхозда жер айдарлық көлік қалмайтынын айтады.

Арқасы ошақтай жауыр қара байтал ер сала бастаған бастыққа өзінің арқасын айғақ етіп сын айтады. Оның дауы мен дәлелі мойын бұрғызбастай орынды. Өзара сынның ең өткір, шебер түрі осы айтыс болады. Әр күйде бастық қара байталдан мұндай сын күтпеген, өзінің ісі теріс. Ол айтар жауап таппайды. Шалдырмай шабуылға салудан байтал арыған, жадаулықтан жалынан да айрылған, күтімсіздік, қырсыздықтан арқасы ойылған. Сондай халық мүлкі қара байтал сөйлегенде оның тілі ащы шығады. Бастықты сөзбен тұсап, адымын аштырмайды. Жеңіп кетеді. Көлденең сыншыдай емес, жәбір көрген көліктің, өзі болып айтқан сөз бригадирдің де, бастықтың да советтік өмір, еңбек майданына әсерлі, пайдалы, қымбат бағалы болып араласқанын көрсетеді.

Бұрын үстемдік істеп, елге ықпалын жүргізіп қалған байлар, атқа мінерлер революцияның алғашқы жылдарында, совет тұсында да көпке дейін өзінің бұрынғы үстемдігін сақтауға тырысты. Теңдік алған кедейге ырық бермей, әлі де өктемдік жасау жолында көп арпалысты.

1934 жылы Іле ауданындағы Өмірзақ ақынның айтуына жазып алған «Бай мен кедей айтысы» деген айтыс, сондай тап тартысының кейбір көрінісін танытады:

Әй, кедей, қызыл тілді салма маған,
Қаһарымды төгермін енді саған.

Қай кедей тигізеді бізге тілін,
Қарсы келген кедейді отқа жағам.—

дейді.

Бірақ кедей оған жасқанбайды:

Кедейді, әй залым-ау, жамандайсың,
Кедейсіз күнің қайда көретұғын,
Басыңды алып, қашып амалдайсың,
Құр тұрған қара қамыс сен қурайсың,—

деп, байдың бұрынғы шалқуы, кедейдің табап ақы, маңдай тері екенін жұрттың алдында әйгілеп ашып береді.

Айтыс ұзаққа созылып, кедейдің сөзі шымбайына бата берген соң, бай төзбей, ұрмақшы болып қамшы ала ұмтылады кедей қымтап ұстаған шоқпарымен байды басқа бір салып, қалпақтай түсіріп, атына мініп жүріп кетеді. Бай басы қан-қан болып, қала береді.

Бұл айтыс Совет өкіметінің алғашқы орнаған кезінде, кедейлердің өкімет жұмысына еркін араласпаған кезінде туған болу керек. Баймен айтысуға батырланғанмен кедейдің сөзінде «заман менікі», «өмір қожасы менмін», «сен зияндылығыңнан, арамтамақтылығыңнан аластасың» деген қайрат ызғары байқалмайды. Қайратқа мініп бай қамшыға жармасқанда, кедей ет қызуымен шоқпар жұмсап жіберсе де, байды айдап шықпайды.

Совет тұсындағы айтыстың сынына ескі өмірдің сорақы салтының бірі қос қатын алу да түседі. Совет заңы әйелге ермен тең ерік берді, қос қатын алуды тыйды. Өз басында жағымсыз жаңалықты қалт қылмай естіп-біліп жүретін қос қатынды Есмақан деген «жаңа» лақапты естіп, бәйбішесімен ақылдасады. Екеуінді қатарымен маған қоймас: «...Лайық Айшақұл ме, маған сен бе»— деп сұрайды бәйбішесінен. Бұл айтысты совет ақыны мысқыл, сатира түрінде байды мазақтап, ескішіл тоғышар шалды ажуалап шығарған.

Кәрілік нықтап, буынына діріл кірген Есмақан тоқалға масыл болып, күн кешпек. Соны аңғарған бәйбішесі:

Ақылық кеткен екен мүлде сенің,
Жағдайың жас қатыпқа мәлім сенің,

Өзіңмен жастайыңнан өскен бірге
Бұрынғы жақсы емес пе кәрің сенің,—

дейді.

Шалдың көңілі бәйбішені ептеп, сырмалап, сыртқа тебу.

Іргенді бөлек салып отыра бер,
Кім біліп іш құлқынды жатар сенің,—

деп алдаусыратады. Бірақ оған бәйбіше мойындамақ емес. Ескі жолды қартаң байлардың революциядан соң бұрынғы үй іші қалпын сақтап қалуға тырысып, екі әйелін алдастырумен бұрынғыша ұстап қалуға тырысқаны ашық. Айтыс ол жағынан да сорақы шындықты, кесір салтты әшкерелеп отырады.

Шал өз дегеніне көнбей отырған бәйбішенің кәрілігін айып етіп, мойындатпақ болады:

...Жиырманың бесеуінде Айшақүлім,
Елуде қыжырайған түрің құрсын,—

деп қорлайды.

Бірақ бәйбіше кемпір болса, Есмақан құраған шал, «жығылған, сүрінгенге күлед деген» деп бәйбіше күйеуінің күлкілі трагедиялы халін сарапқа салады. Сөйтіп, бұл айтыста ескіліктің жақтаушылары, өз бастарындағы қоғамдық мінді, өз ауыздарымен, жұртшылық сынына әйгілеп береді. Күлкі күйлер өзін өзі әшкерелеуде советтік айтыста аса қонымды, өткір, қызық жанр болып шығады.

Жамбыл облысы, Красногор ауданындағы Киров колхозында әйелдер күніне арналған мерекеде Зейнеп пен Сұлубике айтысады. Зейнеп стахановшы — бригадир, Сұлубике — жалқау, жұмыс істемей: «Бетім барда бетіме кім шығады» деп жүрген еңбексіз әйел. Сол Сұлубикеге Зейнеп:

Сельсовет еңбек берсе сеспей кетер,
Сұлуға қош аман бол деспей кетер.
Ар кетер, шай таусылар, кнім тозар
Халыққа қадырсыз боп жүрме бекер,—

деп, оның өлер жерін тура айтады.

Стахановша істеп, екпінді еңбектің қызығына түсіп алған Зейнеп:

Сұлулық тілімді алсаң еңбекте тұр,
Ертерек елдің жауын жеңбекте тұр...
Кім сұлу, осы күні еңбек сұлу
Отанның жауын құртып жеңбек сұлу,—

дейді.

Сұлулық зоры еңбекте. Жомарт табиғаттың адам еңбегіне төлеу есебінде беретін басқа сұлулықтары, игіліктері де бар. Бірақ табиғат еш нәрсені кесегімен тегін бере алмайды. Үлесінді талпынсаң, қармансаң ғана аласың. Зейнептің: «Сұлулық еңбекте, жеңбекте...» дейтін мәнісі осы. Айтыстың басында, қасарып отырған Сұлубике кейін Зейнептен жеңіліп, екпінді еңбек істемекке жұрт алдында бел буады.

Жалқауды сынға салып түзеуде, жақсыны құрмет тұтып, көтеріп мадақтауда ел ақындарының айтыстары көп еңбек етті. Жұртшылықты еңбекке баулуда және ескіліктің кертартпа кесапатын аянбай жоюда айтыстар өткір құрал болады.

Қазақстандағы айтыс өнеріне жетік, ірі ақындардың айтыстарын республиканың партия-совет басшылығы, Жазушылар одағы ұйымдастырып өткізу жаңа мәдениеттік үлкен дәстүрге айналды. Осы жөнінде ең алғашқы күрделі, көркем, терең мазмұнды айтыс 1939 жылы Алматы қаласында Нартай, Нұрлыбек сияқты екі атақты ақынның айтысы түрінде өтті. Бұл екеуінің өнер жарысына жырмен басшылық етуші, төрелік айтушы қарт ақын Нұрпейіс болды. Айтысушы екі ақын жалынды, көркем жырларды суырыпсалма өлеңмен, қалың жұртшылық алдында тудырып жарысты. Еңбек жемісін айту ретінде Нартай мен Нұрлыбек өздерінің облыстары, Семей мен Қызылорда облыстарын салыстырып та сөйледі. Бірі шалқар өзен Ертістен, екіншісі Сырдан шыққан ақындар, социалистік дәуірде жаңғырып көркейген таби-

ғат көріністерін де, ел тірлігін де айтыстың кең, жарқын тақырыбы етіп алды.

Сол айтыстан кейін республикалық үлкен айтысты 1943 жылы партия мен өкімет басшылығының нұсқауы, көмегімен жазушылар ұйымы бастап, бүкіл Қазақстан көлемінде өткізді. Бұл жылғы айтыстың басы ең әуелі, көмір кені, мыс телегейі бар Қарағанды облысында басталды. Сол жылы аз уақыт ішінде айтыс барлық облыстарға жайылды. Қарағандыға үн қосып Қазақстанның көп облыстары, совет ақындарының Ұлы Отан соғысы кезіндегі жаңа мазмұнды айтыстарын жүргізе бастады.

Айтыстың соңғы жарысы Алматыда өтті.

Ол айтыстың алдын салтанатты мәжілісте, дағдылы жүйрік, қарт Жамбыл өзінің арнаулы ескек жырымен бастады:

Алатаудан, Арқадан,
Ақындарым келіпсің,
Тілдерінен бал тамған,
Жақындарым келіпсің.
Ертіс, Есіл, Іле, Сыр,
Бас қосқалы келіпсің.
Жүрген жері думан жыр,
Сендер елге көріксің,—

деп арнау айтты.

Жамбыл ақындарға деген ағалық үлгілі сөзінде, бұрынғы айтыстарға көз салып, айтыс өнерінің ескі өнерпаздарын шолып өтті.

Сүйінбай мен Қашаған,
Қара өлеңді матаған,
Атын жаттап балалар,
Әлі күнге атаған,
Кеншінбай мен Орынбай
Өлең сөздің қорындай...

Айтыс жиналған ақындардың ішінде бірнеше буын атасы үш дәуірді басынан кешірген, ақ сақалды саңлақтар бар:

Уа, Орынбай, Шашубай,
Сендер өзен басындай,—

деп Жамбыл алдымен салмақты соларға салады. Ақындарды атап-атап, өзіне бір қаратып алып:

Өлең жырды дүрілдет,
Жарқылдатып жасылдай,
Сөздеріңнің күшінен,
Жау жүрегі түршіксің,
Жырларыңды естіген
Дос құмардан бір шықсын,—

деп, қарт өзінің ұзақ арнауын да жаңа айтыстың міндет мұратын да атап өтті. Ол, жауға атылған оқ есепті, совет халқының күшіне көмек қосатын асыл өсиет, үгіт сөзді талап етті. Сол дегеніндей айтысқа түгел ақындар, өздерінің анық совет патриоттары екендігін дәлелдеді. Айтыс жеке ақындардың жарысы ғана емес, олардың өнерін сарапқа салумен қатар, әрқайсысының облыстарын қатар салмақтап таразыға салған сын жарыс болды. Ақындар облыстарының өкілдері болып сөйлесті. Алматы мен Жамбыл облысы, Семей мен Қарағанды, Қостанай мен Солтүстік, Қызылорда мен Оңтүстік облыстары болып айтысты. Әр облыстың екі ақыны, қарсы облыстың екі ақынына қарсы шығып, айтысқа түсті. Айтыс тақырыптары ақындардың өз бастарының жайына бірде-бір соққан жоқ. Әр облыстың екі ақыны облыстың тақырыптарын бөлісіп алып, біреуі ауыл шаруашылығын, біреуі өндірісін баяндап, қарсысындағы тақырыптық ақынмен айтыса жарысты. Және барлық айтыс мақсаты мен мазмұны негізінде бір ғана зор мүддеге арналады. Ол Ұлы Отан соғысына облыстардың беріп жатқан көмегі туралы еді. Отан соғысы, майдан, тыл, ел, ер, ар, намыс, совет патриотизмі деген ұғымдарға кең толғаулық бағалар береді.

Қазақстан ырысты бай өлкені, асыл қазыналы ел. Ақындар өз айтыстарында әр облыстағы сондайлық ертелі-сонды ел қасиеттерін де еске алып сөйлейді:

Шеңдескен шеңберлі Алтай аспап-көкпеп,
Әлемге аты шулы даңқы кеткен.
Қара нор, қалың нулы орманым бар,

Таулары қойынан алтын төккен,
Ертістен алтын астау аударылып
Күн күліп жағасына нұрын сепкен.
Құндағым алтын бесік, анам Алтай,
Емізіп ақ төсінде еркелеткен.
Құмынан сап алтынды күреп алып,
Тасына қатпар-қатпар гауһар шөккен.

(Нұрлыбек).

Оңтүстік мол дария қорғасынға,
Ұқсайды заводтардың ордасына.

(Қазанқап).

Күркіреп көк толқыным көкке атылған,
Құтты өзен айналайын Нұра атышпан...
Өр тасы жорықты атап күбірлейді.
Шерубай, Сарысу мен Құланөтпес,
Өлеңмен қасиетін мақтап жетпес,
Суы бал, жері шүйгін мал анасы,
Тепсең де төңірегінен ырыс кетпес.
Арқада атағы асқан асқар биік,
Қылыштай қыр арқасы бұлтқа тиіп,
Халқына қашаннан-ақ аяулы боп
Баянның қарқарасын қалғап киіп.
Бір тау бар оның аты Қарқаралы,
Таулардың ағасындай Арқадағы.
Қаптаулы, қалқыл олар қазынасы мол,
Салмағын қандай безбен тарта алады.
Үш жүзде Ұлы тауды кім білмейді,
Атағы айлық жерден дүбірлейді
Сан батыр дабыл ұрған жерімін деп,
Өз тасы жорықты атап күбірлейді.

(Жолдекей Нұрмағамбетов)

Семей ақындары қойнынан алтын ақтарылған Алтайын, Қарағанды ақындары — көмір, мыс өлкесін. Оңтүстік — мақтасын, Қызылорда күрішін, барлық ақындар үн қосып топ-топ түлік малын, оларды аялап өсірген еңбек ерлерін, ұтымшыл, өнімшіл елдерін, мақтаулы мадақтап, мақтан етті. Кең өлке, шұрайлы кендер мен еңбек сүйгіш қажырлы ерлер Ұлы Отан соғысының көмегіне не беріп, керегіне не істеп жатыр? Майданда ел Отанды қорғау үшін адам баласының жауы гитлершілдерді құрту үшін әр ақынның облысынан барған азаматтары қандай даңқты қайрат етіп жатыр? Әр ақынның қорытып келгенде сөз асынып сарыққан арнасы осы тақырыптар болып отырды.

Советтік патриотизм — қасиетті, ардақты сезім. Ел ақындары совет патриотизмінің жаршысы. Әр ақын өз өлкесінің жақсылығын мадақтаумен жалпы совет халқының патриоттық сезімін өсіріп, күшейте түседі. Сүйікті отанды қорғау жұмысы, жаумен беттесуде ғана емес, майданды тыл көмегімен үздіксіз жабдықтауды талап етеді. Бұл ұлы-кішісі бар көп әрекеттен құралады.

Осы жайлардың барлығы ақындар айтысының өрісін кеңейтіп, тақырыбын байытып отырды және барлық жайларды барлап айтып келгенде жырлардың түп қазығы, советтік патриотизм болса, сол жолдағы дана басшылықты, отан күшін, елін бастаған партия басшылығын ұзақ көркем сөз етіп шырқатты.

Бір заманда Асанқайғы:

Көкпектен басқа шөбі жоқ,
Көкекпен басқа құсы жоқ.
Балығы семіз, елі арық,
Маңы сырдаң жер скен,—

деген Бертіске, совет жылдарында мыс комбинаты салынды. Ол батыстан жау төнген мезгілде майданға керек жабдық, жаракты үздіксіз беріп тұр. Отанның ортаймас қазыпасы болды.

Байлықтың биік құзын ұялаған
Қыранмын асқар көрсем қиялаған.
Балқашқа тең келетін шық болмаса,
Шоқыға анау-мынау ұяламан,—

дейді Шашубай сол айтысында. Ақындардың әрқайсысының өзіне, әсіресе қадірлі туған жері бар, соның бәрі Ұлы Отанның жемісті, ырысты жайлары.

Патриоттық сана шабытын билеген ақындар Отанның зейнеті үшін жақсы істі мадақтап, елді қызықтырады. Және сонымен қатар жаман істі масқаралап жою әрекетінде, сондықтан қандай айтыс болса да сынсыз, өзара сынсыз өтпейді:

Досеке, Көшен қайда, Қайып қайда?
Кемшілік ұқсамайды айыққанға
Осында барды бар деп, жоқты жоқ деп,
Өзара сынға салсақ айып бар ма?

Жатпасын қисық ағаш тез алдында
Ақындар соны түгел сүзе алдың ба?
Не жайда Қарағанды осы кезде?
Елестет бірің шық та көз алдыма—

деген сөзді қарт Шашубай Қарағанды ақындарына жолдайды.

* * *

Осындай мазмұн санасының барлық кеңдігі, құндылығы арқылы совет ақындарының айтысы — өлкедегі жақсылықтың, табыстың әділ таразысы, көпшіліктің тезі есепті сыншысы да болады.

Партия қамқоршылығының саясында түрі ұлттық, мазмұны социалистік мәдениет күн санап өркендеп өсуде. Советтік Қазақстанда жазба әдебиет те үлкен мәдениеттік биікке көтерілді.

Социалистік реализм үлгісін меңгеруде сол жазба әдебиеттің жаңалықтары қандай көрнекті болса, жаңағы тексерілген совет ақындарының зор саналы айтыстары да сондайлық қадірлі, биік орынға ие болып отыр.

Енді бұдан былай да социалистік отанға халық ақындарының айтысы жаңа мазмұн, идеяға сәйкес, үйлес жаңа көркем түрлер тауып, дами бермек.

Бұл жолда айтыс ақындарының ізденулері, қызықты, қымбат жаңалықтар табуы әлі де алда тұр.

1943 жылғы үлкен айтыс, осылай іздену жолындағы, советтік социалистік халық поэзиясының өсу жолындағы елеулі бір салты. Ол айтысқа, ауызша суырыпсалма айтыстың ескілікті халықтық дәстүрінен тыс жазып айтысу әдеті араласты.

Жалпы қазақ әдебиеті көлемінде, жазып айтысу, өткен ғасырдың аяқ кездерінен бері қарай, хат білетін ақындар кіргізе бастаған өзгешелік екені рас еді.

Бірақ, бұл алуандас айтыс жалпылық, көпшілік қолданатын сипаттардан айрыла бастайды. Және, әсіресе әрбір анық ақындық сыры болатын экспромттық суырып-

салмалық сипатынан да ажырай бастап еді. Бұл үлгі жазба әдебиетке фольклордан ауысқан, дарыған әсер, дәстүр есебінде қолдануға болса да, советтік халық ақындарының айтыстары өз жаңалықтарына ауызша, қолма-қол суырыпсалма түрінде айтысатын шын шапшаң өнерпаздық дәстүріне құру шарт. Советтік айтыстар сол үлгіде дамып, өз жаңалықтарын сол бағытта тапса, ол анық, айқын, қадірлі өнердің өзі болмақ.

ТҮСІНІКТЕР

Театр, музыка кадры

М. Әуезов 1932—1937 жылдары қазақтың мемлекеттік драма театрының әдеби бөлімінің меңгерушісі болып қызмет атқарған. Бұл жылдары жазушы драматургия жанрында белсене еңбек етумен қатар театр өнерінің өркендеп қанат жаюына, оның түрлі творчестволық мәселелеріне, күнделікті ұйымдастыру ісіне де тікелей араласып, ат салысып отырған. 1932 жылы М. Әуезов О. Бековпен бірге Қазақстан Кеңес Жазушылар одағы өлкелік ұйымдастыру комитетінің I пленумында «Қазақстан мемлекет театрының жеті жылдығы және алдағы міндеттері» туралы баяндама жасап, сол жылдары осы мәселеге байланысты әр түрлі мақалалар да жазған.

«Театр, музыка кадры» дейтін мына мақаласы «Социалды Қазақстан» газетінің 1933 жылғы 2 июньдегі 125 санында жарияланған. «Ойласу ретінде» деп түсініктеме беріліп, «Мұхтар» деп қол қойылған. Мақала баспаға 12 томдық шығармалар жинағының XI томындағы (1969, 71—75-беттер) қайта басылымы бойынша жіберіліп отыр.

Жақсы пьеса — сапалы әдебиет белгісі

Бұл мақала «Социалды Қазақстан» газетінің 1934 жылғы 28 апрельдегі 99 санында жазушылар съезі қарсаңында пікір алысу ретінде жарияланған. Жазушы архивінде қолжазбаның машинкаға басылған бір данасы сақталған. Азды-кем редакциялық өзгерістер бар. «Уақыт және әдебиет» жинағында (1962, 259—268-беттер), 12 томдық шығармалар жинағының XI томында (1969, 79—88-беттер) қайталап жарық көрген. Баспаға соңғы басылым бойынша ұсынылып отыр.

Үзінділер

Бұл мақала 1934 жылы «Социалды Қазақстан» газетінің 29 октябрьдегі санында жарияланған. Жазушының 12 томдық шығармалар жинағына да (XI том, 1969, 75—78-беттер) осы газетте жарияланған нұсқасы негіз етіп алынған еді.

«Үзінділердің» латын әрпімен жазылған төл нұсқасы М. Әуезов архивінде (ЛММА архиві, № 223-папкі, архив беттеуінше 42—45-б.) сақталып келеді, бірақ ең соңғы беті жоғалған. О баста бұл мақала «Ой үзінділері» деп аталған екен. Кейіннен жазушы ол тақырыпты ықшамдап, айтуға жеңіл болуы үшін, «Үзінділер» деген атаумен қалдырыпты.

Мұхтар Әуезовтің 20 томдық шығармалар жинағына «Үзінділер» деп аталатын мақаласы жазушы архивінде сақталып қалған төл нұсқасы негізінде ендіріліп отыр. Осы себепті, бұрынғы газеттегі нұсқасына бұл жолы төл нұсқаға сүйене отырып кейбір сөздерге өзгерістер ендіріліп толықтырылды. Төл нұсқа ешқандай өзгеріссіз қаз қалпында жіберілді.

«Қыз Жібек» қандай?

Бұл — жазушы архивінде қолжазбасы сақталмаған мақалалардың бірі. «Социалды Қазақстан» газетінде (1934, 24 ноябрь) жарияланған нұсқасы бойынша беріліп отыр. Бірақ, бір ескерер жай, Орталық кітапхана қорындағы газет тігіндісінде мақаланың соңғы сөйлемдері (не бірер сөйлемі) кездейсоқ жыртылған боп шықты. Бекежан роліндегі Құрманбек суретінің астыңғы жағы, үш-төрт жолдың көлемі тәрізді. «Бидің, қазақы баяғы әншілердің өз беттерімен...» деп келіп, пікір үзіліп қалған. Соған қарамастан, жазушы көзқарасының, нақты ұсыныс-ойларының өнер тарихы үшін мәнділігін ескеріп, мақаланы осы қалпында жұртшылық назарына ұсынуды жөп көрдік.

«Социалды Қазақстанның» басқармасына ашық хат

Мұхтар Әуезовтің ашық хаты «Социалды Қазақстан» газетінің 1935 жылғы 29 майдағы санында жарияланған. Жазушының 20 томдық шығармалар жинағына да осы газетте басылған нұсқасы негізге алынып, сол қалпында өзгеріссіз жіберілді.

М. Әуезовтің газет басқармасына ашық хат жазуының мынадай себебі де болған. Осы жылдары М. Әуезов драматург ретінде қазақ драмтеатрының әдеби кеңесшісі ретінде қызмет атқарып жүріп, 1935 жылы январь-февраль айларында Москва, Ленинград қаласына жол жүріп кетеді.

Дәл осы тұста, яғни М. Әуезовтің драмтеатрда болмаған кезінде драматург Жұмат Шаниннің «Арқалық» пьесасының қайта өңделіп жазылған нұсқасы режиссер Елубай мен Насоновтың даяр-

лауы бойынша театрға қойылады. Осы спектакльге Ғабит Мүсреповтің «Социалды Қазақстан» газетінде «Арқалықтың жаңа қойылуы туралы» деген мақаласы жарияланады. Театр мен Мұхтар Әуезовке қатқылдау сын пікірі де айтылады. Онда: «Хан Кене», мен «Арқалыққа» жұмсалған қаржы мен аударылған көңілді жаңа пьесалардың бірі де көрген жоқ»,— деп театрға жаңа міндеттер артылады.

Москвадан келісімен М. Әуезов театрдың қызметкері Қәдірбайұлымен бірге Ғ. Мүсреповтің сын пікіріне жауап ретінде «Арқалық» жөніндегі Ғабит сыны» деген мақаласын жазып ұсынады. Бірақ бұл мақала дер кезінде жарияланбай қалады (ЛММА архиві, № 223-папкі, 15—27-бет).

Осы аралықтағы жағдайды пайдалана кеткен Тұрғамбайұлы «Лениншіл жас» газетінің 1935 жылғы №76 санында жариялаған мақаласында театрға, әсіресе, Мұхтар Әуезовке «Арқалық» пьесасы үшін ауыр айып тағып, ұр да жық солақай сынның астына алады.

Мұхтар Әуезов осы жағдайларды ескере келіп, «Социалды Қазақстан» газетінің басқармасына ресми хат жазуды мақұл деп табады. Себебі, «Арқалық» пьесасының қойылуы жөнінде өзінің ешқандай қатысы болмаса да, жазықсыз сынға ұшырап, жұртшылыққа теріс пікір тумауы үшін редакция басшыларының дұрыс түсінік беруін талап етеді. М. Әуезов тарапынан жазылған ресми түрдегі ашық хаттың мән-мағынасын дұрыс ұғынған Ғ. Мүсрепов (сол тұстағы «Социалды Қазақстан» газетінің бас редакторы) бұл хатты газетте жариялаумен қатар өз тарапынан да «Мұхтардың хаты туралы» деген атпен түсінік хатын қоса басады. М. Әуезов туралы жалған ұғым тудыруға себепкер болған Тұрғамбайұлының мақаласына арнайы тоқтала отырып, Ғ. Мүсрепов: «Театр мен Мұхтарға күйе жакқысы келіпті де, аузына не түссе соны айтыпты... Мұхтарға, театрға күйе жағуға сол мақала мұрындық болған болса, оны мұрындық қылғысы келгендерге қарсы шығатынымды менің жариялап қоюым керек секілді»,— деп әділетті ескерту жасаған.

«Ақ аю» туралы

М. Әуезов бұл мақаласында белгілі жазушымыз С. Мұқановтың қаламынан туған «Ақ аю» поэмасын қазақ поэзиясындағы тың тақырыпты көркемдік биікке көтерген ақын творчествосының табысы сапайды. «Социалды Қазақстанның» 1935 жылғы II июньдегі 133-санында жарияланған. Одан кейін басылмаған. Сол газет нұсқасы бойынша беріліп отыр.

Қалмақаннан не тілер едік?

Белгілі қалам қайраткері Қ. Әбдіқадыровтың ақыпдық еңбегінің он жылдығына байланысты жазылған бұл мақала 1935 жылы «Социалды Қазақстан» газетінің 12 сентябрьдегі 211-санында және «Әдебиет майданы» журналының 9 санында (9—10-беттер) жарияланған. Мақаланың журналдық нұсқасы кейін жазушының 12 томдық шығармалар жинағының II-томына енгізілген (1969, 88—90-беттер). Біз осы соңғы басылым бойынша жіберіп отырмыз.

Қазақстанның көркемөнері

Республикамыздың он бес жылдық салтанаты тұстарында өнер саласында қол жеткен жетістіктеріміз бен алдағы келелі міндет-парыздары таразылайтын бұл мақала «Социалды Қазақстан» газетінің 1935 жылғы 20 октябрьдегі, «Қазақ әдебиеті» газетінің сол жылғы 24 октябрьдегі сандарында қатар жарық көрген. Мақала «Қазақ әдебиетінде» жариялаған нұсқасы бойынша беріліп отыр.

«Қозы Көрпеш — Баян сұлу» туралы

М. Әуезов «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырының Жанақ ақын вариантын жинастырып, 1936 жылы Қазақстан көркем әдебиет баспасынан өз алдына жеке кітап етіп шығарған. Сол кітапқа алғысөз ретінде берілген мақаласын қаз-қалпында ұсынып отырмыз.

Елубай Өмірзақов

М. Әуезов бұл мақаласын 1936 жылы Мәдениетшілер съезі қарсаңында жазған. Кейін «Уақыт және әдебиет» жинағында (1962, 275—279-беттер), 12 томдық шығармалар жинағының XI томында (1969, 90—95-беттер) жарияланған. Мақала баспаға соңғы басылым бойынша ұсынылып отыр.

Ең дана заңды, ең жас мемлекет

Совет халқының бостандығын баянды етіп, шын мәнінде бақытты өмір сыйлаған советтік заң туралы бұл толғаныс «Социалды

Қазақстан» газетінің 1936 жылғы 18 июньдегі санында жарияланған. Бұл басылымға сол газет нұсқасы алынды.

Қош бол

М. Әуезовтің бұл пікірі А. М. Горькийдің қайтыс болуына байланысты жазылған. «Қазақ әдебиеті» газетінің 1936 жылғы 23 июньдегі санында жарияланған нұсқасы бойынша беріліп отыр.

Шыншыл, тәкәббар ақын

М. Әуезовтің бұл мақаласы алғаш «Социалды Қазақстан» газетінде (1936, 12 июль) Сәкен Сейфуллиннің әдеби еңбегіне жиырма жыл толу мерекесі кезінде жарияланған. Кейін «Жұлдыз» журналының 1964 жылғы 5-санында (36—37-беттер) қайта басылды. Сол нұсқа жазушының 12 томдық шығармалар жинағының XI томына да (1969, 100—102-беттер) енгізілген. Мақала осы соңғы басылым бойынша жарияланып отыр.

«Ревизордың» аудармасы туралы

Бұл мақалада М. Әуезов «Ревизордың» бұрынғы қазақша нұсқасында шалағай аудармашылар тарапынан кеткен көп кемшіліктерді түзеп, орысша нұсқасымен салыстыра отырып, қайта өңдеп жаңғыртқанын айтады. Пьесаның кейінгі сәтті қойылуы жазушы еңбегінің жемісі болса керек. Мақала «Қазақ әдебиеті» газетінің 1936 жылғы 2 октябрьдегі, «Социалды Қазақстан» газетінің 3 октябрьдегі сандарында бір мезгілде жарияланған. Одан кейін басылған жоқ. Жазушы қолжазбасы сақталмаған. Бұл басылымға мақаланың «Қазақ әдебиетінде» жарық көрген нұсқасы алынды.

Өмірі — үлгі, еңбегі — таудай жазушы

Жазушы Н. Островскийдің қайтыс болуына байланысты Ұлы Октябрьдің түлегі ретінде танылған қайсар талантқа айтылған көңіл, азалы сөз «Қазақ әдебиеті», «Социалды Қазақстан» газеттерінің 1936 жылғы 24 декабрьдегі сандарында жарық көрген. «Қазақ әдебиеті» газетінен алынып отыр.

«Тарғын» туралы

Жазушы-драматург Сағыр Камаловтың «Тарғын» пьесасы музыкалық театр сахнасына дайындалып жатқан кезде М. Әуезов интервьюі түрінде берілген бұл сөз «Қазақ әдебиеті» газетінің 1936 жылғы санында жарияланған.

Алғашқы әсер

«Ер Тарғын» операсының тұңғыш қойылуына орай жазушының алғашқы әсері, ой-толғаныстары қаз-қалпында көрінген бұл мақала «Социалды Қазақстан» газетінің 1937 жылғы 17 январьдағы санында жарияланған. Бұл басылымға сол газет нұсқасы алынды. Жазушы қолжазбасы сақталмаған.

«Евгений Онегиннің» қазақшасы туралы

1937 жылы А. С. Пушкиннің қайтыс болғанына жүз жыл толуы қарсаңында ақын шығармаларының қазақ тіліне аударылу мәселесі төңірегінде мерзімді баспасөзде сан алуан сын-зерттеу мақалалары жарық көргені белгілі. Көрнекті ақын Ілияс Жансүгіров аударған «Евгений Онегиннің» қазақша нұсқасын жап-жақты талдай отырып, М. Әуезов бұл еңбегінде жалпы көркем аударманың теориялық, нақты мәселелерін кеңінен толғайды. Мақала алғаш «Социалды Қазақстан» газетінде (1937, 8 январь) жарық көріп, 1967 жылы Қазақстан Жазушылар одағының көркем аударма жайлы Пленумы қарсаңында «Лениншіл жас» газетінде (11 апрель) қайта жарияланған болатын. Кейін жазушының 12 томдық шығармалар жинағының XI томына (1969, 173—181-беттер) енгізілді. Баспаға мақаланың соңғы басылымы ұсынылып отыр.

Қазақ сахнасындағы аударма пьесалар

Мақала алғаш «Социалды Қазақстан» газетінде (1937, 1 март) жарияланған да, кейін «Уақыт және әдебиет» жинағына (1962, 280—284-беттер), 12 томдық шығармалар жинағының XI томына (1969, 189—194-беттер) енгізілген. Соңғы басылымда «Ревизордың» бұрын «Ақсүйектер» пьесасы қойылғаны туралы дерек орынсыз қысқартылып кеткен екен, мақаланың алғашқы нұсқасы бойынша ол қалпына келтірілді.

Ерлік еткен коллектив

Жазушының «Ерлік еткен коллектив» атты мақаласы «Социалды Қазақстан» газетінің 1937 жылғы 6 марттағы санында жарияланған. Мақала Алматыдағы орыс драма театрында қазақ пьесасының сәтті қойылуына байланысты жазылған. Бұл томға осы нұсқаны ұсынып отырмыз.

Ұлы ұран — Отан ұраны

1937 жылы 21 мартта «Социалды Қазақстан» газетінде жарияланған нұсқасы беріліп отыр. Біреп-саран сөздерге ғана редакция жүргізілді.

Мұхтар жолдастың сөзі

Бұл сөзінде М. Әуезов драматургия жайын жақсарту мәселесін қозғайды. Жазушы архивінде түпнұсқа сақталмағандықтан, 20 томдық шығармалар жинағына «Қазақ әдебиеті газетінің» 1937 жылғы 20 апрельде жарияланған нұсқасы беріліп отыр.

Тарих путевкасын берген адам

Мақала «Социалды Қазақстан» газетінде 1937 жылы 4 декабрьде жарияланған. Осы томға сол газет нұсқасы ұсынылып отыр.

Мәңгі жасайтын ақын — Шота Руставели

Грузин халқының аса көрнекті ақыны Шота Руставели туралы және оның «Жолбарыс тоңды жортуылшы» поэмасын талдайтын бұл мақала 1937 жылы жазылып, «Қазақ әдебиеті» газетінің сол жылғы 5 декабрьдегі 48-санында жарияланған. Кейін «Уақыт және әдебиет» жинағында (1962, 285—293 беттер), 12 томдық шығармалар жинағының XI томында (1969, 181—189 беттер) қайталап жарық көрді. Мақала соңғы басылым бойынша жіберіліп отыр.

Көркем жырдың ұлы ақыны

Грузин халқының ұлы ақыны Шота Руставелидің мұрасы қазақ оқушысына да асыл қазына болып танылатыны айтылады.

Мақала «Қазақ әдебиеті» газетінің 1937 жылғы 27 декабрьдегі санында жарияланған нұсқасы бойынша жазушының 20 томдық шығармалар жинағына енгізілді.

Әдебиет хрестоматиясынан

М. Әуезовтің орталау мектептің 6-классына арналған «Әдебиет хрестоматиясы» (М. Әуезов. Әдебиет хрестоматиясы. Орталау, орта мектептің 6-классына арналған. Қазақстан Оқу Халық Комиссариаты бекіткен. Қазақтың мемлекеттік баспасы. Алматы) 1937 және 1938 жылдары екі дүркін жеке кітап болып басылып шықты.

Осы екі басылымның арасында қаншалықты айырмашылық бар екенін мына төмендегі мазмұндарының өзі-ақ көрсетеді. Оның алғашқысында: «Қамбар жырының қысқаша мазмұны, Алдаркөсе, Жиренше шешен, Қожанасыр, Махамбет, Лермонтов, Гоголь, Шевченко, Некрасов, Абай, молда Мұса, Сұлтанмахмұт, Сәбит Дөентаев» қамтылса, соңғы басылымға: «Алдаркөсе, Жиренше шешен, Қожанасыр әңгімелері туралы, Қырық өтіріктің мағынасы, Қамбар жырының қысқаша мазмұны, Қамбар жырының мағынасы мен түр ерекшеліктері, Қобыландының Тайбурылы туралы, Крылов, Махамбет, Пушкин, Лермонтов, Гоголь, Шевченко, Абай, Некрасов, Алтынсарыұлы Ыбырай, Толстой, Сұлтанмахмұт» болып жүйеленді. Соңғы басылымға (1938) жаңадан біраз ақын-жазушылар қосылды. Молда Мұса, Сәбит Дөентаев епбей қалды. Осындай өзгешеліктер болмаса, жалпы жазылуында, текстік құрылымында айтарлықтай айырмашылықтар байқалмайды.

Жазушының жиырма томдығына осында қамтылғандардың барлығы бірдей жіберіле берген жоқ. Себебі, солардың біразы осыдан бұрынғы оқулықтардан алынып, алдыңғы томдарға енгізілгендіктен, бұл жолы тек екі кітаптың екеуінен — Алдаркөсе, Жиренше шешен, Қожанасыр, Қырық өтірік, Крылов, Пушкин, Лермонтов, Гоголь, Шевченко, Некрасов, Толстой, Молда Мұса, Сәбит Дөентаев туралы жазғандары ұсынылып отыр.

Дінді әшкерелейтін пьеса

Бұл — Қазақтың академиялық драма театры сахнаға шығарған Асқар Тоқмағамбетовтың «Әзірет Сұлтан» пьесасы мен спектакльге қатысқан актерлер шеберлігі талданатын мақала. Алғаш «Социалистік Қазақстан» газетінің 1938 жылғы 5 майдағы 102-санында,

ейін 12 томдық шығармалар жинағының XI томында (1969, 194—197-беттер) жарияланған. Соңғы басылым бойынша ұсынылып отыр.

Ардақты Жәке

Ұлы Жамбылдың ақындығына 75 жыл толу салтанатына орай жазылып, «Әдебиет майданы» журналының 1938 жылғы 5-санында (67 бет) жарияланған пікір. Жазушының 12 томдық шығармалар жинағының XI томына (1969, 197—198-беттер) енген.

Жұмбақ туралы

Халық шығармаларының ең ескі, көне түрлерінің бірі жұмбақ туралы бұл мақала алғаш рет «Әдебиет майданы» журналының 1938 жылғы 10-санында жарияланған. СССР Ғылым академиясының қазақ филиалы дайындап, 1940 жылы жарық көрген («Жұмбақтар» дейтін жеке кітапта М. Әуезовтің сөзі берілген («Жұмбақтар туралы»). Негізінде сол мақала. Бірақ арнаулы жинақтың жалпы сыпатын, құрылысын түсіндіру мақсатында кейбір толықтырулар енгізілгенмен, қайсыбір мәнді пікірлер, мысалдар қысқарып кеткен.

Кейін Ы. Дүйсенбаев құрастырған. М. Әуезовтің «Уақыт және әдебиет» жинағында (1962, 294—300-беттер) мақаланың алғашқы нұсқасы негізге алынған. Ол 12 томдық шығармалар жинағының XI томында да (1969, 199—205-беттер) басылды. Біз де баспаға соңғы басылым бойынша ұсынуды жөн көрдік.

Зор бағалы сый

Жазушының 20 томдық шығармалар жинағына енгізіліп отырған бұл құттықтау сөзі «Социалистік Қазақстан» газетінің 1939 жылғы 5 февральдағы санында жарияланған.

Әбділда ақын

Әбділда Тәжібаевтың ақындық талантын ерте танып, үлкен үміт артқан, проза, драматургиядағы қабілет-дарынын да сөз еткен бұл мақала 1939 жылы «Социалистік Қазақстан» газетінің 8

февральдағы санында жарияланды. Қолжазбаның немесе басқа да нұсқаларының сақталмауына байланысты сол газеттегі басылым бірлі-жарым орфографиялық қателері түзетіліп, жиырма томдыққа енгізілді.

Жақсы сынға жан пидә

Бұл мақаланың түпнұсқасы жазушы архивінде (ЛММА, папка № 227, 55—70-бб; папка № 223, 32—41-бб.) латын әрпінде жазылған күйінде сақтаулы. 1939 жылғы 1 мартта «Социалистік Қазақстан» газетінде жарық көрген. Түпнұсқамен салыстырылып, еш өзгеріс болмағандықтан, сол қалпында беріліп отыр.

Қазақ халқының эпосы мен фольклоры

Мұхтар Әуезов бұл еңбегін Леонид Соболевпен бірлесе отырып орыс тілінде жазған. Алғаш рет Москвада «Литературный критик» журналында (1939, № 10—11; 1940, № 1) жарияланды, кейін «Песни степей» атты кітаптың (Москва, 1940) алғысөзі боп шықты. Белгілі қазақ сыншысы Айқын Нұрқатовтың аудармасы бойынша «Уақыт және әдебиет» жинағына (Алматы, 1962), жазушының 12 томдық шығармалар жинағының XI томына енгізілген. Баспаға халқымыздың ежелгі асыл мұрасын жан-жақты талдайтын бұл еңбек соңғы нұсқасы бойынша ұсынылып отыр.

Қазақ әдебиетінің тарихын жасау мәселелері

М. Әуезов 1947 жылы Ұлы Октябрь социалистік революциясының 30 жылдығына арналған Қазақ ССР Ғылым академиясының мерекелі сессиясында «Қазақ әдебиетінің тарихын жасау мәселелері» туралы баяндама жасайды.

Қазақ әдебиеті тарихының көп томды зерттеулерін жазуда алға қойылып отырған талаптар мен міндеттерді өз топшылауы тұрғысынан әрі сол уақыт қажетіне орай сапамалап көрсетеді де. Ендігі зерттеу жұмыстарының бағыт-бағдарын айқындау жолындағы ой толғаныстарын ұсынады. Әсіресе тарихи тақырыпқа көркем шығарма жазуға ұмтыла бастаған ақын жазушыларды тікелей өзінің творчестволық тәжірибесіне сүйенсе отырып: Тарихи тақырыпқа жазғанда зерттеуші-тарихшы — марксистік тарихшы ойы мен социалистік реализм жолындағы совет жазушысының ойы қосылу,

қабысу шарт»,— деген өзекті ойға, яғни аталып өткен күрделі екі негізге назар аударады.

Қазақ әдебиеті тарихын жасау мәселелері жөнінде айтқан ой-пікірлерінде уақыт табы сезілсе де, әдебиеттану саласында әлі күнге дейін елеулі маңызды бар бұл мақала сол жылғы «Қазақ ССР Ғылым академиясының хабаршысында жарық көрді. Жазушының 20 томдық шығармалар жинағының 18 томына да осы басылымдағы нұсқасы негізге алынып, ешқандай өзгеріссіз қаз-қалпында жіберілді.

Қозы Көрпеш — Баян сұлу

«Қозы Көрпеш — Баян сұлу»— М. Әуезовтің үлкен фольклорист ғалым ретінде жастық шағында-ақ қызыға зерттеп, алғашқы бас-тамасын 1927 жылы Қызылорда қаласында басылған «Қазақ әдебиеті тарихы» кітабында жариялайды. Кейіннен автор алғашқы зерттеу еңбегін жан-жақты тереңдей зерттеу нәтижесінде қайта жазып «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» деген атпен 1948 жылы Қазақ әдебиетінің тарихы» (I-том, фольклор), 1959 жылы «Қазақ әдебиетінің тарихы» (I-том), 1961 жылы орыс тіліндегі «Мысли разных лет» кітаптарында бастырады.

Жазушының жиырма томдық шығармалар жинағының 17-томына М. Әуезовтің 12 томдық шығармалар жинағының (1969, XI-том 357—393 бет) нұсқасы негізінде өзгеріссіз жіберілді.

Қыз Жібек

«Қыз Жібек» жөніндегі алғашқы тырнақалды зерттеуі 1927 жылғы «Қазақ әдебиеті тарихы» (Қызылорда) кітабында жарық көрді. Кейіннен автордың «Қыз Жібек» туралы толықтырылып, мүлде қайта жазылған зерттеулері «Қазақ әдебиеті тарихы» (1948 ж.), «Әр жылдар ойлары» (1959 ж.), «Мысли разных лет» (1961 ж.) кітаптарында жарияланып келді.

Жазушының жиырма томдық шығармалар жинағының 17-томына «Қыз Жібек» туралы зерттеуі М. Әуезовтің 12 томдық шығармалар жинағының (1969, XI-том, 393—413-бет) нұсқасы негізінде өзгеріссіз, сол қалпында ендірілді.

Айтыс өлеңдері

«Айтыс өлеңдері» алғаш рет М. Әуезовтің басшылығымен шыққан 1948 жылғы «Қазақ әдебиеті тарихына» (I-том фольклор) арналып жазылған еңбектерінің бірі болатын. Бұл туралы зерттеулері кейінірек «Әр жылдар ойлары» деген кітабында басылды.

Жазушының жиырма томдық шығармалар жинағының 17-томына бұл «Айтыс өлеңдері» М. Әуезовтің 12 томдық шығармалары жинағында басылған (1969, XI-том, 421—471-бет) нұсқасы негізінде өзгеріссіз жіберілді.

МАЗМҰНЫ

Мақалалар, зерттеулер

Театр, музыка кадры	6
Жақсы пьеса — сапалы әдебиет белгісі —	11
Үзінділер	21
«Қыз Жібек» қандай?	25
«Социалды Қазақстанның» басқармасына ашық хат	27
«Ақ аю» туралы	28
Қалмақаннан не тілер едік?	31
Қазақстанның көркемөнері	33
«Қозы Көрпеш — Баян сұлу» туралы	38
Елубай Өмірзақов	40
Ең дана заңды, ең жас мемлекет	45
Қош бол	46
Шыншыл, тәкәббар ақын	47
«Ревизордың» аудармасы туралы	49
Өмірі — үлгі, еңбегі — таудай жазушы	52
«Тарғын» туралы	53
Алғашқы әсер	55
«Евгений Онегиннің» қазақшасы туралы	58
Қазақ сахнасындағы аударма пьесалар	67
Ерлік еткен коллектив	73
Ұлы ұран — Отан ұраны	74
Мұхтар жолдастың сөзі	76
Тарих путевкасын берген адам	77
Мәңгі жасайтын ақын — Шота Руставели	82
Көркем жырдың ұлы ақыны	90
Әдебиет хрестоматиясынан	92
Дінді әшкерелейтін пьеса	135
Ардақты Жәке	139

Жұмбақ туралы	140
Зор бағалы сый	147
Әбділда ақын	148
Жақсы сынға жан пидә	150
Қазақ халқының эпосы мен фольклоры	156
Қазақ әдебиетінің тарихын жасау мәселелері	205
«Қозы Қорпеш-Баян сұлу»	221
«Қыз Жібек»	258
Айтыс өлеңдері	279
Түсініктер	337

Мухтар Омарханович Ауэзов

СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ
В ДВАДЦАТИ ТОМАХ

ТОМ СЕМНАДЦАТЫЙ

Статьи, исследования

(на казахском языке)

Ответственный за выпуск
З. Сериккалиев

Редактор *К. Узакбаева*. Художник *Т. Мухатов*. Художественный редактор *Б. Мащрапов*. Технический редактор *Л. Карханова*. Корректор *С. Кожакметова*.

ИБ 2595

Теруге 10. 08. 84 жіберілді. Басуға 17. 01. 85 қол қойылды. УГ 16005. Қалпы 84×108¹/₃₂. № 1 баспа қағаз. Қаріп түрі «Әдеби». Шығыңқы басылыс. Шартты баспа табағы 18,5+0,5 вкл. Шартты бояу көлемі 18,7+0,5 вкл. Есепті баспа табағы 19.0. Тиражы 20 000 дана. Заказ № 1162. Бағасы 2 сом.

Қазақ ССР Баспа, полиграфия және кітап саудасы істері жөніндегі мемлекеттік комитеттің Халықтар достығы орденді «Жазушы» баспасы, 480124, Алматы қаласы, Абай проспектісі, 143 үй.

Қазақ ССР Баспа, полиграфия және кітап саудасы істері жөніндегі мемлекеттік комитеттің «КІТАП» полиграфиялық кәсіпорындары өндірістік Бірлестігінің Кітап фабрикасы, 480124, Алматы қаласы, Гагарин проспектісі, 93 үй.

Әуезов Мұхтар.

Ә 82 Жиырма томдық шығармалар жинағы.— Алматы: Жазушы,

Т. 17. Мақалалар, зерттеулер — 1985. 352 бет, 4 п. сурет., портр. Қазақ ССР Ғылым академиясы. М. О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты.

Мұхтар Әуезовтің жиырма томдық шығармалар жинағының он жетінші томына 1933—1950 жылдар аралығында жазылған әдебиет, өнер тақырыбындағы әрқилы проблемалық мақалалары мен зерттеулері енген.

Ә $\frac{4603010202-010}{402(05)-85}$ 3—84

80—9

Мұхтар Әуезов трибунадан сөйлеп тұр.

Мұхтар Әуезов өз ауласында серуендеп жүр. 1950 ж.

Мұхтар Әуезов пен Габиден Мұстафин Ыстықкөлде.

Мұхтар Әуезов, Всеволод Рождественский, Леонид Соболев.
Москва, 1958 ж.

Мұхтар Әуезов, қырғыз жазушысы Түгелбай Сыдықбеков Қыр-
ғызстанның «Қойсары» курортында. 1958 ж.

Мұхтар Әуезов қазақ жазушыларының арасында. Солдан оңға қарай: Ғали Орманов, Мұхтар Әуезов, Бауыржан Момышұлы, Әлжаппар Әбішев, Сәбит Мұқанов.

Мұхтар Әуезов, Всеволод Иванов, Корнелий Зелинский СССР
Жазушылар одағының пленумында. Москва, 1958

Мұхтар Әуезов бір топ акын, жазушылар арасында.